

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
डिनको कार्यालय, कीर्तिपुरमा नेपाली विषयको विद्यावारिधि
उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता

विष्णुप्रसाद ज्ञवाली

पिएच.डी. दर्ता नं. २३२/२०७४ माघ

२०७८

शोधप्रबन्ध समितिको सिफारिस पत्र

‘नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नेपाली विषयको विद्यावारिधि उपाधिको प्रयोजनका निम्ति श्री विष्णुप्रसाद ज्ञवालीले हाम्रा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँको यस शोधकार्यबाट हामी सन्तुष्ट छौं र यस शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि हामी त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय समक्ष सिफारिस गर्दछौं ।

.....
(सहप्रा.डा. नेत्रमणि सुवेदी)

शोधनिर्देशक

.....
(प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय)

सह-शोधनिर्देशक

मिति : २०७८।०३।२०

अनुमोदन पत्र

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना शीर्षकमा विद्यावारिधि (पिएच.डी) शोधकार्य गर्ने शोधार्थी श्री विष्णुप्रसाद ज्ञवालीले नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायको अनुसन्धान समितिमा शोधप्रबन्ध बुझाएकोमा अनुसन्धान समितिले उक्त शोधकार्य विद्यावारिधि उपाधि दिनका लागि उपयुक्त ठहर्‍याई विद्यावारिधि उपाधि प्रदान गरेको बेहोरा प्रमाणित गरिन्छ ।

प्रा.डा. कुशुम शाक्य
डीन एवम् अध्यक्ष
अनुसन्धान समिति

मिति :

प्रतिबद्धता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, ङिनको कार्यालय अन्तर्गतको अनुसन्धान समिति समक्ष विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति प्रस्तुत 'नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना' शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले सहप्रा.डा. नेत्रमणि सुवेदीज्यूको निर्देशनमा सम्पन्न गरेको मौलिक कार्य हो । यस शोधप्रबन्धमा प्रस्तुत निष्कर्षलाई मैले यसअघि कहिँ कतै कुनै उपाधिका निम्ति प्रस्तुत गरेको छैन । यस शोधप्रबन्धको कुनै पाठ/अंशलाई लेख, पुस्तक वा पुस्तकको अंशका रूपमा प्रकाशित गरे गराएको छैन । मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धताका विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा म त्यसप्रति पूर्णतः जिम्मेवार हुनेछु ।

मिति : २०७८।०३।२०

.....
(विष्णुप्रसाद ज्ञवाली)

कृतज्ञताज्ञापन

नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति तयार पारिएको 'नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना' शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य आख्यानमा सन्निहित नवीन चिन्तनलाई आख्यान अध्ययनको सौन्दर्यशास्त्रीय आलोकभन्दा भिन्न दृष्टिबाट पनि प्राज्ञिक विमर्श गर्न सकिन्छ भन्ने मेरा धारणाको ठोस कार्य हो । यस विषयतर्फको आकर्षण साहित्यको विद्यार्थीका हैसियतले मैले पढेका शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, सरुभक्त आदिले सिर्जना गरेका विज्ञानकथा नै हुन् तर नेपाली विज्ञानकथामै आधारित भएर विद्यावारिधि तहको शोधकार्य गर्न सकिन्छ भन्ने उत्प्रेरणा मैले मेरा श्रद्धेय गुरु नेत्र एटमबाट प्राप्त गरेको हुँ । यसै क्रममा नेपाली विज्ञानकथाको अध्ययनका सम्भाव्यताबारेका सामग्री सङ्कलन तथा पठन गर्दै जाँदा कतिपय कथासङ्ग्रहका लेखकीय भूमिका, विज्ञान कथाकारसँगका अन्तर्वार्ता तथा समालोचकीय टिप्पणीमा समेत नेपाली विज्ञानकथामा प्राज्ञिक अध्येताको दृष्टि नपरेको गुनासोले मलाई त्यस क्षेत्रमा रहेको प्राज्ञिक अध्ययनको रिक्तताबोध मात्र गराएन, उक्त विषयक्षेत्रलाई अध्ययनको केन्द्र बनाउन सकिन्छ भन्ने आधारलाई पनि सबल बनाइ दियो । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यले मूलधारको कथापरम्परामा नयाँ पहिचान खोजिरहेका कथाको नयाँ चिन्तन अन्वेषण गर्ने मेरा आकाङ्क्षालाई मूर्त रूप दिएको छ । यो कार्य साहित्यका नवीन विधा र तिनमा अन्तर्निहित चिन्तनलाई प्राज्ञिक रूपमा स्वीकार गर्ने र त्यो चुनौतीपूर्ण यात्रालाई सही गन्तव्यमा पुऱ्याउन बौद्धिक दिग्दर्शन गराउनु हुने श्रद्धेय गुरु व्यक्तित्वहरूबिना सपन्न हुनसक्ने थिएन तसर्थ प्रथमतः म मेरा श्रद्धेय गुरुद्वय शोधनिर्देशक सहप्रा. डा. नेत्रमणि सुवेदी र सह-शोधनिर्देशक प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेयप्रति कृतज्ञताज्ञापन छु ।

प्रस्तुत शोधकार्य मैले मेरा श्रद्धेय गुरु सहप्रा. डा. नेत्रमणि सुवेदीको प्राज्ञिक निर्देशनमा सम्पन्न गरेको हुँ । शोधनिर्देशक हुनुपूर्वदेखि नै विद्यावारिधि तहको शोधका निम्ति उपयुक्त क्षेत्र र विषय चयनमा सन्दर्भमा उहाँले दर्साउनु भएको प्राज्ञिक मार्गले मलाई शोधकार्यको मानसिकता निर्माणकै तहमा दिग्दर्शन गराएको हो भने उहाँकै निर्देशनमा शोधकार्य गर्ने सुअवसर प्राप्त हुनु वास्तवमा मेरा निम्ति प्राज्ञिक सङ्गतको महत्तम प्राप्ति नै हो । विषयवस्तुको गम्भीरता र विश्लेषणको गहिराइमा पुग्नका निम्ति शोधकार्यको आद्यान्त विषयवस्तु अनुरूप वस्तुनिष्ठ टिप्पणी र स्पष्ट मार्गदर्शन गरी शोधप्रबन्धलाई पूर्ण स्वरूपमा तयार गर्ने क्रममा श्रद्धेय शोधनिर्देशकज्यूबाट प्राप्त भएको सदीक्षा प्रस्तुत शोधकार्यसँगै मेरो समग्र जीवनकै निम्ति अविस्मरणीय रहनेछ । त्यसै गरी प्रस्तुत शोधकार्यका सह-शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेयज्यूको गुरुगुणबाट म अत्यन्तै प्रभावित भएको छु । दर्शनाचार्य (एम.फिल) तहको शिष्य र शोधार्थी हुँदै विद्यावारिधि तहको शोधकार्यमा पनि उहाँको प्राज्ञिक छत्रछायाँमा शोधकर्म

गर्ने जुन सुसंयोग मलाई प्राप्त भयो, त्यो मेरो प्राज्ञिक उन्नयनका निम्ति चिरस्मरणीय प्राप्ति बनेको छ। शोधार्थीप्रति सधैं सकारात्मक, उत्प्रेरक, मित्रवत् र प्रविधिमैत्री व्यवहारले अनेकन जटिलताबिच पनि शोधकार्यलाई निरन्तर अगाडि बढाउन मैले जुन ऊर्जा प्राप्त गरें, त्यसका निम्ति म मेरा श्रद्धेय गुरुद्वयप्रति चिरऋणी भएको छु।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका विद्वान् गुरुजनको समीपता मेरा जीवनमा चिरस्मरणीय बनेको छ। त्यसैले ज्ञानमार्गको दिग्दर्शन गराउनुहुने आदरणीय गुरुजनहरूलाई यस सन्दर्भमा ससम्मान स्मरण गर्दछु। विशेषतः प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ, प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम, प्रा.डा. कृष्णहरि बराल, प्रा.डा. महादेव अवस्थी, प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे, प्रा.डा. गोपिन्द्र पौडेल, प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम, सहप्रा.डा. गोविन्दप्रसाद शर्माबाट प्राप्त सल्लाह सुभाष शोधप्रबन्धलाई वस्तुनिष्ठ बनाउनका निम्ति महत्त्वपूर्ण रहेकाले म उहाँहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु।

त्यस्तै, यस सन्दर्भमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर र रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस पुस्तकालय प्रदर्शनी मार्गप्रति म कृतज्ञ छु। रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पसकी तत्कालीन प्रमुख सहप्रा. डा. निर्मलाकुमारी सुवाल एवम् मेरा प्राज्ञिक कर्मप्रति शुभेच्छा राख्नुहुने अग्रज, सहकर्मी तथा सम्पूर्ण मित्रहरूप्रति म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु।

सैद्धान्तिक सामग्री सङ्कलनमा सहृदयता देखाई सहयोग गर्ने हाल बेलायतमा रहेकी मित्र सजना श्रेष्ठ, दुर्भल सैद्धान्तिक सामग्री खोजी उपहार स्वरूप पठाइदिने हाल अस्ट्रेलियामा रहेकी शिष्य अञ्जु कुरुन्जु, प्राथमिक सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय उपयोग गर्न दिने मित्र युवक उप्रेती, शोधकार्यको प्रगतिबारे निरन्तर जिज्ञासा राख्ने अस्ट्रेलिया निवासी आदरणीय दाजु लोशन आचार्य, हरेक अप्ठ्यारामा सहयोग गर्न आइपुग्ने नेपाल भाइ, मेरो शोधकार्यप्रति जिज्ञासा राख्दै आफ्ना सिर्जना उपहार दिने स्रष्टा रमेश खनाल तथा यस शोधकार्यमा आधार तथा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग भएका कृतिका सर्जक सबैलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

पूजनीय आमाबुबा तथा समस्त परिवारजनको माया, प्रेम, स्नेह, सद्भाव र सहयोगले नै मलाई यस स्थितिसम्म पुऱ्याएको छ, जसको जतिसुकै व्याख्या गरे पनि अपुरै रहन्छ। आमाबुबाको 'पढेर कहिल्यै सक्ने भैनस्' भन्ने कथनले मलाई पढाइप्रति अविच्छिन्न उत्प्रेरित गरिरहन्छ। पारिवारिक जिम्मेवारी बहन गरी शोधकार्य समयमै सम्पन्न गर्न पृष्ठाधार बनेकी मेरी जीवनसाथी सङ्गीता शर्मालाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। छोरी विश्रुतीले देखाएका बालसुलभ सुललित ठुस्याइ र छोरा दिव्यांशुका अबोध गनगन सदास्मरणीय रहने छन्।

प्रस्तुत शोधकार्य मैले विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सनोठिमी भक्तपुरको पूर्ण छात्रवृत्तिमा सम्पन्न गरेको हुँ । मेरो प्राज्ञिक उन्नयनलाई प्रोत्साहन गर्ने उक्त संस्थाप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

अन्तमा, प्रस्तुत शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति त्रिवि, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, ङिनको कार्यालय समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०७८/०३/

.....

शोधकर्ता

शोधसार

‘नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना’ शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यमा स्वैरकल्पना प्रयोगको परम्परा लामो भए पनि विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनामा विशिष्ट चरित्र हुने र त्यो मूलतः आख्यानको स्रोत बनेर आउने तर्क यस अध्ययनमा राखिएको छ । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनामा सत्याभास, सम्भावना र संज्ञानजस्ता पक्ष रहने हुनाले यसमा विज्ञानप्रविधिको चरम विकासको कल्पनामा आधारित अनागतको वैकल्पिक संसारलाई अभिव्यक्त गर्न सकिने धारणाको पुष्ट्याँइ प्रस्तुत अध्ययनमा गरिएको छ । यस क्रममा स्वैरकल्पनाको सघनता भएका विज्ञानकथामा प्रमुख विषय बनेर आउने सामाजिक सांस्कृतिक स्थिति, मानवीय मूल्यका परिवर्तित स्वरूप, विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्रास, कृत्रिम बुद्धिमत्ताका भूमिका सम्बद्ध चिन्तनको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथाले यथार्थभन्दा परको विशेषतः अनागतको संसारका सामाजिक संवेदना र अनुभूतिलाई विश्वसनीय र तार्किक रूपमा अभिव्यक्त गरेको कुरा प्रस्तुत अध्ययनले देखाएको छ । स्वैरकल्पनामा आधारित नेपाली विज्ञानकथाका विभिन्न विषय र शिल्पको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दा प्रस्तुत अध्ययनमा (१) समाज, (२) मानव-रोबोटसम्बन्ध, (३) विज्ञानप्रविधि र (४) अवसान मूल पक्ष भएको अवधारणात्मक ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा विसं २०११ मा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको ‘ऊ कसको हो ?’ शीर्षकको कथालाई पहिलो नेपाली विज्ञानकथा निक्कै गरी त्यसयता विसं २०७५ मा प्रकाशित *मरीचिका* कथासङ्ग्रहसम्मका कथाको विस्तृत सर्वेक्षणबाट प्राप्त उनानब्बेवटा विज्ञानकथामध्ये सोद्देश्यमूलक ढङ्गले छत्तिसवटा कथालाई विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएको छ । ती कथा चयन गर्दा स्वैरकल्पनाको सघनता र कथाकलाको स्तरीयताका आधारमा (१) विषय, विचार र कलाको संयोजन, (२) विज्ञान र प्रविधिमा आधारित भविष्यको सम्भावना र सन्त्रासको अभिव्यञ्जना दिने स्वैरकल्पनालाई तार्किक र विश्वसनीय शैलीमा गरिएको प्रस्तुति, (३) सामाजिक सम्बन्ध एवम् मानवतालाई दिइएको महत्त्व, र (४) भविष्यको मानवजीवन र सभ्यतासम्बन्धी चिन्तनको प्रस्तुतिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा चयनित सामग्रीको विश्लेषण गरी अर्थापनमा पुग्नका निम्ति गुणात्मक शोधढाँचाअनुरूप पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा यान्त्रिक चापमा परेका पात्रको छटपटी र संवेदनाबाट जीवनका प्राकृतिक सौन्दर्यको खोजी गर्ने, मानवीय पहिचानको सङ्कटका माध्यमबाट मनुष्यत्व बोध गराउने र मानवसभ्यता विस्तारका सुन्दर सम्भावनाको प्रतिबिम्बन गर्ने कथा रणनीतिले विज्ञानप्रविधिको चरम विकास भएको भविष्यको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धका कुरूप सन्त्रास र

सुन्दर सम्भावनाका बहुआयामलाई अभिव्यक्त गर्न मदत गरेको छ । मानव र मानव निर्मित कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका मानवीकृत यन्त्रविचका मित्रवत्-शत्रुवत् व्यवहारसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनाको द्वन्द्वात्मक अभिव्यक्तिले नेपाली विज्ञानकथालाई आकर्षक बनाएको छ । विषयवस्तु सुहाउँदो प्राविधिक भाषाले विज्ञानकथाको अभिव्यक्तिलाई कसिलो बनाएको छ भने विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी कठोर चिन्तनलाई सामाजिक जीवन भोगिरहेका पात्रका अनुभूतिसँग जोडी कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले नेपाली विज्ञानकथाले आख्यानात्मक सौन्दर्य प्राप्त गरेका छन् । सकारात्मक सन्देश दिने अभिप्रायका साथ आएका नकारात्मक घटनाले नेपाली विज्ञानकथाको चिन्तनलाई सघन बनाएका छन् भने स्वैरकल्पनिक र दूरभविष्यमा परिघटित हुन सक्ने घटनालाई भोग्य संसारसँग आंशिक रूपमा भए पनि जोडिएकाले ती तार्किक र विश्वसनीय बनेका छन् । विषयानुसारका जीवन्त चरित्र र विचारको कलात्मक प्रस्तुतिले नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना प्रभावकारी बनेको छ ।

समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा नेपाली विज्ञानकथाले नवीन अन्तर्वस्तु, प्रवृत्तिगत विशिष्टता र शिल्पसज्जासहित आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा नयाँ आयाम थप्न महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ । वैज्ञानिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध चरित्र, परिवेश, अन्तर्वस्तु, भाषाका तार्किक र तथ्यगत दुरुहतालाई कल्पित सामाजिक जीवनका अनुभूतिजन्य सौन्दर्यमा मिश्रण एवम् कथा रचनाविधानका संरचनागत एकत्वमा सार्थक अन्तर्धुलन गरी त्यसबाट प्राप्त हुने समष्टिगत सौन्दर्यको प्रतिपादनले नेपाली विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना सशक्त बनेको छ । कथामा अन्तर्धुलित वैज्ञानिक चेतनाले नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनालाई वैज्ञानिक मूल्यसहितका संज्ञानसँग जोडेको हुनाले त्यसले स्वैरकल्पनालाई बौद्धिक स्तरको कलात्मक स्वरूप प्रदान गर्दै अतिरञ्जनापूर्ण अतिप्राकृतिक कोरा कल्पना हुनबाट बचाएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित स्वैरकल्पनाको सघनता, विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्रास तथा मानवीय संवेदनाको कलात्मक र विश्वसनीय अभिव्यक्तिका कोणबाट शङ्कर लामिछानेको 'माया नं ५६३', विजय मल्लको 'इन्जिनियरको टाउको', सरुभक्तका 'सार्क मिशाइल', 'क्रमशः वर्तमान...' प्रत्यारोपण- ३०००', विजय चालिसेका 'कतै देखिएन विज्ञान', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण' शीर्षकका कथा स्तरीय ठहरिएका छन् भने कतिपय कथामा समान किसिमका आख्यानात्मक तथ्यहरू स्थापित गर्ने क्रममा प्राप्त चिन्तनका अन्तर्विरोध तथा मानवीय संज्ञानभन्दा प्रविधिका विशिष्टतालाई देखाउन गरिएका कृत्रिम प्रयत्नले गर्दा तिनमा आकर्षणको न्यूनता रहेको निष्कर्ष पनि यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

विषयसूची

विषय	पृष्ठसङ्ख्या
शोधप्रबन्ध समितिको सिफारिस	क
अनुमोदन पत्र	ख
प्रतिबद्धता	ग
कृतज्ञताज्ञापन	घ
शोधसार	छ

पहिलो परिच्छेद शोधकार्यको परिचय

१.१ विषयपरिचय	१
१.२ शोधसमस्याको कथन	३
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	४
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.५ शोधविधि	२५
१.५.१ सामग्री सङ्कलनविधि	२६
१.५.२ सामग्री विश्लेषणविधि तथा अवधारणात्मक पर्याधार	२७
१.६ शोधको सीमाङ्कन	२८
१.७ शोधको औचित्य	२९
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	३०

दोस्रो परिच्छेद स्वैरकल्पनाको परिचय र विश्लेषणको ढाँचा

२.१ विषयप्रवेश	३१
२.२ स्वैरकल्पनाको पहिचान	३१
२.२.१ भेटान तोदोरोबको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता	३५
२.२.२ रोजमेरी ज्याक्सनको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता	३९

२.२.३ सी.एन.मानलोभको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता	४५
२.२.४ फराह मेन्डल्सनको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता	४९
२.३ स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिगत भेद	५५
२.४ आधुनिक स्वैरकल्पना	६१
२.५ विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना	६५
२.५.१ विषयगत भेदका रूपमा विज्ञानकथा	६५
२.५.२ पाश्चात्य साहित्यमा विज्ञानकथा	६६
२.५.३ विज्ञानकथासम्बन्धी प्रमुख पाश्चात्य विद्वान्का धारणा	७२
२.५.३.१ ह्युगो ग्रिन्सवकको धारणा	७२
२.५.३.२ आइज्याक आसिमोभको धारणा	७३
२.५.३.३ डार्को सुभिनको धारणा	७४
२.५.३.४ ब्रायन एल्डिसको धारणा	७५
२.५.३.५ जेम्स गुनको धारणा	७६
२.५.३.६ रोबर्ट ए हाइलेनको धारणा	७६
२.५.३.७ किङ्स्ले एमिसको धारणा	७७
२.५.४ विज्ञानकथासम्बन्धी नेपाली विद्वान्का धारणा	७८
२.५.५ विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप	८२
२.५.५.१ प्राक्काल्पनिक संसारको निर्माण	८३
२.५.५.२ तर्कसङ्गत उद्देश्य	८३
२.५.५.३ नयाँ तथ्यको उद्घाटन	८५
२.५.५.४ अभेद्य सम्बन्ध	८५
२.५.५.५ दूरस्थानको यात्रा	८७
२.५.५.६ विश्वसनीयता	८७
२.५.६ विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाका प्रकार	८८
२.५.६.१ विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना	८९
२.५.६.२ मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना	८९
२.५.६.३ मानवभिन्न सभ्यतासम्बन्धी स्वैरकल्पना	९०

२.५.६.४ वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना	९०
२.५.६.५ पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना	९०
२.६ विज्ञानकथामा विज्ञानको सन्दर्भ	९१
२.७ विज्ञानकथामा भविष्यदृष्टिको सन्दर्भ	९५
२.८ मनोविश्लेषणात्मक समालोचना र स्वैरकल्पना	९७
२.९ नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषणको ढाँचा	१०१
२.९.१ समाज	१०२
२.९.२ मानव-रोबोट सम्बन्ध	१०३
२.९.३ विज्ञानप्रविधि	१०५
२.९.४ अवसान	१०६
२.१० निष्कर्ष	१०७

तेस्रो परिच्छेद नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण

३.१ विषयप्रवेश	१०९
३.२ नेपाली विज्ञानकथाको प्रारम्भ	१०९
३.३ नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका कथाको सर्वेक्षण	११३
३.३.१. शङ्कर लामिछाने	११३
३.३.२. विजय मल्ल	११५
३.३.३ कविताराम	११७
३.३.४ विजय चालिसे	११८
३.३.५ लोकमणि पौडेल	१२३
३.३.६ ब्रजेश खनाल	१२४
३.३.७ सरुभक्त	१२४
३.३.८ रमेश विकल	१४०
३.३.९ गोरखबहादुर सिंह	१४१
३.३.१० अमोददेव भट्टराई	१४२
३.३.११ इन्दिरा प्रसाई	१४३
३.३.१२ रमेश खनाल	१४५

३.३.१३ मदनमणि दीक्षित	१४६
३.३.१४ मेहेशविक्रम शाह	१४७
३.३.१५ गोविन्दप्रसाद 'कुसुम'	१४७
३.३.१६ अनमोलमणि	१४८
३.३.१७ ओम रिजाल	१४९
३.३.१८ भुवन त्रिपाठी	१५०
३.३.१९ नरेन्द्रराज पौडेल	१५१
३.३.२० अर्चना थापा	१५१
३.३.२१ महेश थापा	१५२
३.४ प्रतिनिधित्वको आधार र प्रतिनिधि विज्ञानकथा	१५३
३.५ निष्कर्ष	१५४

चौथो परिच्छेद नेपाली विज्ञानकथामा समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना

४.१ विषयप्रवेश	१५५
४.२ सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध	१५५
४.३ यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रति मोह	१६८
४.४ सङ्कटापन्न मानवीय पहिचान	१७३
४.५ विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाज	१८०
४.६ निष्कर्ष	१८८

पाँचौँ परिच्छेद नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना

५.१ विषयप्रवेश	१८९
५.२ रोबोटको भूमिका	१८९
५.३ मानव-रोबोट सम्बन्ध	२०१
५.४ रोबोट-रोबोट सम्बन्ध	२११
५.५ स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोट र मानवीय भूमिका	२१८
५.६ निष्कर्ष	२२४

छैटौँ परिच्छेद
नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना

६.१ विषयप्रवेश	२२६
६.२ विज्ञानप्रविधिको सम्भावना	२२६
६.३ विज्ञानप्रविधिको सन्त्रास	२४४
६.४ प्रविधि र प्रतिशोध	२५०
६.५ जीवनका लागि विज्ञानप्रविधि	२५५
६.६ निष्कर्ष	२५८

सातौँ परिच्छेद
नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना

७.१ विषयप्रवेश	२६०
७.२ पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसान	२६०
७.३ मानवको अवसान	२६४
७.४ पर्यावरणको ऋणात्मक परिवर्तन र प्रभाव	२७२
७.५ स्वजाति रक्षाका मानवीय प्रयास	२७७
७.६ निष्कर्ष	२८५

आठौँ परिच्छेद
सारांश र निष्कर्ष

८.१ परिच्छेदगत सारांश	२८६
८.२ निष्कर्ष	२९०
८.३ सामान्यीकृत निष्कर्ष	२९५
८.४ भावी शोधकार्यका निमित्त सुझाउ	२९६
परिशिष्ट (क) : नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दसूची	२९८
परिशिष्ट (ख) : विदेशी नामको नेपाली उच्चारणसूची	३०३
सन्दर्भसामग्री सूची	३०५

पहिलो परिच्छेद

शोधकार्यको परिचय

१.१ विषयपरिचय

नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना प्रस्तुत शोधकार्यको मूल शोध विषय हो । नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना भन्ने शोधशीर्षकमा 'विज्ञानकथा' र 'स्वैरकल्पना' दुई पारिभाषिक सन्दर्भहरू रहेका छन् । सामान्य दृष्टिमा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित सम्भव कथाका रूपमा विज्ञानकथालाई र यसको ठिक विपरीत काल्पनिक, असम्भव, उडन्ते कथाका रूपमा स्वैरकल्पनालाई लिने गरेको पाइने हुनाले यी दुई सन्दर्भका बिचमा विरोधाभास देखापर्छ । विज्ञानकथामा आउने स्वैरकल्पना विशिष्ट स्वरूपको हुने हुँदा यी दुई सङ्कथनबिचको अन्तर्सम्बन्ध पनि विशिष्ट नै हुन्छ । यहाँ प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा विज्ञानकथा र स्वैरकल्पनाको परिचयसहित तिनको सम्बन्धलाई परिभाषित गरिएको छ ।

नेपाली भाषामा प्रचलित 'विज्ञानकथा' विज्ञान र कथा दुई शब्द मिली बनेको छ । विज्ञान ब्रह्माण्डबारे परीक्षणीय व्याख्या र भविष्यवाणी गरी ज्ञानको निर्माणलाई सुसङ्गठित गर्ने विषय हो भने कथा जीवनको एक खण्ड वा भावलाई लघु आकारमा प्रभावकारी बनाई कथात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने आधुनिक गद्यसाहित्यको गतिशील विधा हो । यसरी हेर्दा 'विज्ञान' र 'कथा'को संयोजनबाट निर्मित 'विज्ञानकथा' भन्ने नामकरण समस्यापूर्ण देखिन्छ तर कथासँग जोडिएर आउँदा 'विज्ञान' शब्दले शाब्दिक अर्थलाई छोडी वैज्ञानिक चिन्तन भएका सौन्दर्यपरक कल्पनालाई अभिव्यञ्जित गर्ने हुनाले यसले साहित्यिक विधा विशेषको विषयलाई सङ्केत गर्छ ।

विज्ञानकथा कथाको विषयगत भेद हो । यसमा भविष्यको विज्ञान र प्रविधिबारेको स्वैरकल्पना महत्त्वपूर्ण पक्ष बनेर रहेको हुन्छ । अन्य कथामा स्वैरकल्पना शैलीका रूपमा उपयोग भएको पाइन्छ तर विज्ञानकथामा यो मूलतः आख्यान स्रोत बनेर आउँछ । विज्ञानकथाबाहेक परीकथा, दन्त्यकथा आदिमा पनि स्वैरकल्पना साध्य बनेर आएको हुन्छ तर विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनालाई यसमा रहने तार्किक पक्षले विशिष्ट बनाएको हुन्छ । विज्ञानकथाका सन्दर्भमा यसलाई विषय, विचार र शैलीको जटिल सम्बन्ध मान्न सकिन्छ । यसमा काल्पनिक संसारको निर्माणलाई जोड दिइन्छ । यथार्थका पर्याधारमा निकट वा सुदूर भविष्यको कल्पना प्रस्तुत गर्नु विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनाको लक्ष्य हुन्छ । कल्पना कुनै विषयमा गरिने मनको कार्यव्यापार हो । सामान्यतः कल्पना अनुकरणमूलक हुने भए पनि सिर्जनात्मक कल्पना मौलिक हुन्छ । सिर्जनात्मक

कल्पना संवेदनशील स्रष्टाको सिर्जनाशक्ति हो जुन सोद्देश्यपूर्ण र नवसिर्जनात्मक हुन्छ । विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनालाई सिर्जनात्मक कल्पनाको एक स्वरूप मान्न सकिन्छ ।

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले नीति, आदर्श, शुद्ध मनोरञ्जन, अतिरञ्जना, अविश्वास, अतार्किक, मनोतरङ्ग, उडन्ते, पलायनजस्ता रूढ अर्थलाई छोडी भौतिक विकासमा आधारित संसारका भविष्यको नयाँ क्षितिज अन्वेषण गर्ने तार्किक र बौद्धिक विमर्शको सिर्जनात्मक धरातल प्राप्त गरेको हुन्छ । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले भौतिकविज्ञान, समाजविज्ञान, अन्तरिक्षविज्ञान आदिको काल्पनिक अनुशीलन गरी तिनलाई विश्वासयोग्य बनाउने र बढ्दो विज्ञानप्रविधिका कारण मानवसमाज र त्यसको अस्तित्वबारेका धारणालाई अर्थपूर्ण मूल्याङ्कन गर्ने कलात्मक सामर्थ्य राखेको हुन्छ । यसले मानकलाई अतिक्रमण गर्न सक्छ तर त्यसलाई निश्चित लक्ष्यले संवहन गरेको हुन्छ । अज्ञातलाई ज्ञात, अदृश्यलाई दृश्यमान, असम्भवलाई सम्भव बनाउने प्रक्रियामा विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले संज्ञान र तर्कलाई नै आधार बनाउने हुनाले यो पूर्णतः ज्ञात ज्ञानबाट विच्छेदित हुँदैन बरु सम्भाव्यताका नवीन आयामको यसले उद्घाटन गरेको हुन्छ ।

विज्ञानकथा विज्ञान र प्रविधिका ज्ञात ज्ञानका आधारमा भविष्यमा तिनको चरम विकासले मानवसमाज, सभ्यता तथा ब्रह्माण्डमा पार्ने प्रभावबारे तार्किक कल्पना गरी 'यदि यस्तो भयो भने के होला' भन्ने जिज्ञासामूलक धारणालाई साहित्यिक शिल्पसज्जासहित प्रस्तुत गर्ने आधुनिक कथाविधाको विषयगत भेद हो । यसमा मूलतः भविष्यको परिवेशलाई पर्याधार बनाइएको हुन्छ र त्यसलाई तार्किक स्वैरकल्पनाद्वारा उद्घाटित गरिएको हुन्छ । त्यसैले यसको लक्ष्य आधुनिक समाजमा विज्ञानप्रविधिका युगीन जटिलता र भविष्यका सम्भावनालाई साहित्यिक मूल्यमा अभिव्यञ्जित गर्नु हो । विज्ञानका विषयसँग सम्बद्ध हुने हुनाले यसका पात्र, परिवेश, भाषा आदि विशिष्ट चरित्रका हुन्छन् । तर्क र कल्पनाको विशिष्ट सम्मिलनले विज्ञानकथालाई सिर्जनात्मक उचाइ प्रदान गरेको हुन्छ साथै यसमा शुद्ध यान्त्रिक अन्वेषण नभई जीवनजगत्सँग जोडिएका संवेदना नै अभिव्यक्त हुन्छन् ।

आधुनिक नेपाली कथापरम्पराको दोस्रो दशकदेखि विज्ञानकथा लेखिएको पाइन्छ । वि.सं. २०११ मा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' शीर्षकको कथाबाट नेपाली विज्ञानकथाको आरम्भ भएको हुनाले विज्ञानकथाका प्रथम प्रयोक्ताको ऐतिहासिक श्रेय लामिछानेले प्राप्त गरेका छन् । कथामा परम्पराभन्दा भिन्न र नवीन विषयको उपयोग गर्दै लामिछानेले आरम्भ गरेको नेपाली विज्ञानकथाको परम्परामा हालसम्म विजय मल्ल, कविताराम, सरुभक्त, विजय चालिसेलगायतका एकाइस कथाकारले योगदान दिएका छन् । वैज्ञानिक आविष्कारको प्रभावमा

तीव्र परिवर्तन भइरहेको समाजको भविष्य कस्तो होला भन्ने कलात्मक विमर्शमा आधारित यस्ता कथा साहित्यका प्राज्ञिक अनुसन्धाताका दृष्टिमा आवश्यकता अनुरूप पर्न सकेका छैनन् तथापि नेपाली विज्ञानकथा र यसमा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाका बारेमा सामान्य अध्ययन विश्लेषण भने भएका छन् । ती अध्ययन निश्चित स्फुट कथा र कथाकारमा मात्र सीमित रहनाले समष्टिगत अध्ययनका गम्भीर सामग्री बन्न सकेका छैनन् । विज्ञानकथामा अभिव्यञ्जित हुने भविष्यका सम्भावनालाई स्वैरकल्पनाले कलात्मक आधार दिएको हुन्छ । त्यस्ता सम्भावनासँग सम्बद्ध पात्र, परिवेश, अन्तर्वस्तु आदिलाई वैज्ञानिक आधार दिन स्वैरकल्पनाले महत्त्वपूर्ण काम गरेको हुन्छ । विज्ञानकथामा अभिव्यक्त हुने विज्ञानप्रविधिमा आधारित समाज र संस्कृति, मानवजाति र पृथ्वीबारेका चिन्तन, अन्तरिक्ष यात्रा र प्रयोगका सम्भावना आदि विषय अन्य कथाका तुलनामा भिन्न प्रकृतिका हुन्छन् तर नेपाली साहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा त्यस्ता विषयमा आधारित कथाको प्राज्ञिक शोधको अभाव छ । त्यसैले नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको अध्ययन गरिने प्रस्तुत 'नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना' शीर्षक प्राज्ञिक शोधकार्यका निम्ति नवीन, महत्त्वपूर्ण र उपयुक्त छ ।

१.२ शोधसमस्याको कथन

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना प्राज्ञिक शोधकार्यका निम्ति महत्त्वपूर्ण विषय हो । आधुनिक कथामा प्रयोग हुने विषयगत विविधतामध्ये विज्ञानप्रविधिसँग सम्बद्ध अनागतको संसारबारेको स्वैरकल्पना पनि एक हो । विज्ञानकथाले वर्तमान संसारको यथार्थलाई भन्दा मूलतः विज्ञानप्रविधिको चरम विकासमा आधारित भविष्यका सम्भावना र सन्त्रासलाई स्वैरकल्पनिक स्वरमा अभिव्यञ्जित गर्ने कुरा यिनको गम्भीर पठनवाट थाहा पाउन सकिन्छ । आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा यस किसिमका कथा लेखिएका छन् तर तिनमा के कस्ता स्वैरकल्पना अभिव्यक्त भएका छन् भन्ने विषयमा प्राज्ञिक अध्ययन भएको नदेखिनाले त्यसको व्यवस्थित अध्ययन हुनु आवश्यक छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली विज्ञानकथामा साहित्यिक मूल्यसहितका के कस्ता स्वैरकल्पना प्रयुक्त छन् भन्ने जिज्ञासालाई मूल शोध समस्याका रूपमा लिइएको छ । यही मुख्य समस्याको समाधानका निम्ति प्रस्तुत अध्ययनमा तल लेखिएअनुसारका प्रश्नसँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ-

- (१) नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यको समाजसम्बद्ध दृष्टिकोणसम्बन्धी स्वैरकल्पना के कसरी प्रस्तुत भएका छन् ?
- (२) नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई के कसरी प्रतिबिम्बन गरिएको छ ?

- (३) नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका सम्भावनाबारे के कस्ता स्वैरकल्पना गरिएका छन् ?
- (४) नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विमर्श के कसरी गरिएको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्न लिखित अनुसारका उद्देश्य रहेका छन् :

- (१) नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त भविष्यको समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना पहिल्याई तिनको विश्लेषण गर्नु,
- (२) नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको समीक्षा गर्नु,
- (३) नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका सम्भावनाबारेका स्वैरकल्पनाको विवेचना गर्नु,
- (४) नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत पूर्वकार्यको समीक्षामा यस शोधकार्यका उद्देश्यसँग सम्बद्ध विज्ञानकथा, स्वैरकल्पना र विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनासम्बन्धी पूर्वाध्ययनको सर्वेक्षण र समीक्षा गरी यस शोधकार्यका लागि तिनको उपयोगिताको पहिचान गरिएको छ । स्वैरकल्पनाका सैद्धान्तिक पर्याधारमा टेकी नेपाली विज्ञानकथाको अध्ययन भएको छैन तथापि नेपाली कथाको इतिहास लेखन, समालोचना, अनुसन्धान आदिका क्रममा यसबारे सामान्य छलफल भने भएको देखिन्छ । यहाँ नेपाली विज्ञानकथाबारे नेपाली भाषामा प्राप्त समालोचनात्मक ग्रन्थ र लेख, शोधकार्य, निबन्धात्मक लेख, भूमिकामूलक लेख, सामान्य टिप्पणी आदि पूर्वाध्ययनलाई सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुई वर्गमा वर्गीकरण गरी कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै क्रममा तिनको समीक्षा गर्दै पूर्वाध्ययनका प्राप्ति र अभावसँग सम्बद्ध निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) नेपाली विज्ञानकथा, स्वैरकल्पना र नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनासँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक पूर्वाध्ययनको समीक्षा

मोहनराज शर्मा (२०६३) ले *समकालीन साहित्य : सिद्धान्त र प्रयोग* ग्रन्थको 'स्वैरकल्पना : सामान्य परिचय' शीर्षकमा स्वैरकल्पनालाई सैद्धान्तिक रूपमा चिनाएका छन् । शर्माले स्वैरकल्पनालाई अतिकल्पनाका रूपमा परिभाषित गर्दै त्यसमा असामान्य सम्भावनामार्फत सामान्य स्वीकृत, मानक, स्थापित वा अधिकृत सत्य एवम् तथ्यको अतिक्रमण हुने विचार राखेका छन् । उनका अनुसार स्वैरकल्पनामा गरिने त्यस्तो अतिक्रमण सोद्देश्यपूर्ण र सार्थक हुन्छ । शर्माले स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिगत भिन्नताका चरित्रलाई पुष्टि गर्दै यसको प्राचीन एवम् ऐतिहासिक प्रयोग

यथार्थबाट पलायन र मनोरञ्जनका निम्ति हुने भए पनि आधुनिक प्रयोग पलायन र मनोरञ्जनका लागि नभई नवीन उद्देश्य प्रतिपादनका लागि हुने बताएका छन्। स्वैरकल्पनालाई कुनै विधा विशेषसँग जोडेर नचिनाउनु यस पूर्वकार्यका सीमा हुन्। स्वैरकल्पनाको सारपूर्ण चिनारी र प्रयुक्तिगत स्पष्टताले शर्माको यस पूर्वकार्यले शोधकर्तालाई स्वैरकल्पना र आधुनिक साहित्यमा यसको प्रयुक्तिगत स्वरूप पहिचानका निम्ति मदत पुगेको छ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०६६) ले *अभिनव कथाशास्त्र* नामक ग्रन्थमा कथाका प्रमुख प्रकार अन्तर्गत एक प्रकारका रूपमा विज्ञानकथालाई पनि राखेका छन्। उक्त ग्रन्थको 'विज्ञानकथा' शीर्षकमा उनले विज्ञानका उपलब्धिलाई मूल्याङ्कन गर्ने र विज्ञानका आविष्कार तथा उपयोगितामा जोड दिने विधाका रूपमा विज्ञानकथालाई चिनाएका छन्। उनले विज्ञानकथा प्रायः स्वैरकल्पनामा आधारित हुने र विज्ञानप्रविधिसँग जोडिएको विषय हुनाले यो अतिबौद्धिक हुन्छ भनेका छन्। विज्ञानकथामा भविष्यको सम्भावनालाई अतिरञ्जना र अतिशयोक्तिका साथ प्रस्तुत गरिने हुनाले यसमा स्वैरकल्पना देखिने तर यस्ता कथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाले परम्परागत विषयवस्तुलाई पूरै विस्थापित गरी नयाँ स्वरूपमा देखापर्ने उनको विचार छ। विज्ञानकथामा विचारले प्रधानता पाउने हुनाले यो स्वभावैले बौद्धिक उचाइमा रहन्छ भन्दै उनले विज्ञानकथाको विषयवस्तु कल्पनामा आधारित भए पनि त्यसले कुनै न कुनै रूपमा वर्तमान युगमा बाँचिरहेका मान्छेलाई लाभ पुऱ्याउँछ भनेका छन्। श्रेष्ठका अनुसार विज्ञानकथामा वैज्ञानिक सभ्यता र संस्कृतिका आदर्शको जतिसुकै व्यापक र गहिरो खोज गरिए तापनि अन्ततः कथाकारको अन्तर्दर्शन आफू बाँचिरहेको समय र युगीन जीवनपद्धतिसँग गाँसिएको हुन्छ। उनले विज्ञानकथाका चिन्तनहरू स्वैरकल्पनिक हुन्छन् भने पनि ती के कसरी अभिव्यक्त हुन्छन् भन्ने कुरालाई देखाएका छैनन्। विशेषतः विज्ञानकथा विज्ञानप्रविधिमा आधारित भविष्यदर्शनसँग सम्बन्धित हुने हुनाले त्यसले वर्तमान युगको मानवलाई सचेत र मार्गदर्शन गराए पनि श्रेष्ठले भनेजस्तो विज्ञानकथा पूर्णतः स्रष्टाको युगसँग जोडिन्छ भन्न सकिँदैन। प्रस्तुत शोधका निम्ति शर्माको यो पूर्वकार्य नेपाली विज्ञानकथा र यसमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको पहिचान र विश्लेषणमा उपयोगी बनेको छ।

मोहनराज शर्मा (२०६६) ले *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना* नामक ग्रन्थमा रहेको 'स्वैरकल्पना : असम्भवको सम्भावना' शीर्षकको पाठमा स्वैरकल्पनालाई कल्पनाको एक प्रकारका रूपमा चिनाएका छन्। उनले कल्पनाको तरङ्गात्मक सौन्दर्यपरक सक्रिय सिर्जनात्मक कल्पनालाई स्वैरकल्पनाका रूपमा परिभाषित गर्दै परीकथा, विज्ञानकथालाई यसको उदाहरणका रूपमा पेस गरेका छन्। यसबाट शर्माले परीकथा र विज्ञानकथालाई एउटै वर्गमा

राखेको देखिन्छ तर ती दुईमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको प्रयोगगत स्थिति र प्रकृतिका बारेमा उनले कुनै टिप्पणी गरेका छैनन् । शर्माले तरङ्गात्मक सौन्दर्यपरक सक्रिय सिर्जनात्मक कल्पना अर्थात् स्वैरकल्पनालाई स्पष्ट पार्दै यसमा बाह्य जगत्को सीमा अधिकाधिक भत्किने र निर्धारित मानकले पनि क्षीण काम गर्ने भए पनि त्यो लक्ष्यहीन नहुने बताएका छन् । उनले स्वैरकल्पनाको स्वरूप र पहिचान निर्धारण गर्दै केही बुँदा अगाडि सारेका छन् । उनका अनुसार स्वैरकल्पनामा मानसिक तरङ्गको अधिकता हुन्छ; स्वैरकल्पना अत्यन्त स्वतन्त्र भए पनि यसमा बाह्य जगत्को अवशेष हुन्छ; मानकको सर्वाधिक अतिक्रमण हुने हुनाले यो सहजै देखिँदैन; स्वैरकल्पना प्रयोजनहीन हुँदैन; बाहिर देख्दा व्यक्ति सत्यजस्तो भए पनि गहन तलमा यो सबैको सत्य हुन्छ; स्वैरकल्पनाले असम्भवलाई पनि सम्भव तुल्याउँछ । शर्माले प्रस्तुत गरेका स्वैरकल्पनाका प्रयोजनहरू मननीय छन् र तिनले प्राचीन र आधुनिक सन्दर्भमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग बुझ्न सहयोग पुर्याउँछ । शर्माले स्वैरकल्पनाका तीन प्रयोजन मनोरञ्जन, पलायन र भिन्न दृष्टिकोणबाट सत्यको खोजीलाई उल्लेख गर्दै प्रथम दुई प्राचीन सन्दर्भमा र अन्तिम एक आधुनिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने कुरा स्पष्ट पारेको भए पनि विज्ञान साहित्यमा स्वैरकल्पनाको प्रयोगबारे केही भनेका छैनन् तसर्थ यो पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यमा स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिगत भेदको पहिचान गर्ने कार्यमा मात्र उपयोगी बनेको छ ।

कृष्णहरि बराल (२०६९) ले *कथा सिद्धान्त*मा आख्यानका स्रोतमध्ये स्वैरकल्पना पनि एक भएको बताएका छन् । उनले उक्त ग्रन्थको 'आख्यानका स्रोत' शीर्षकमा स्वैरकल्पनाको चिनारी दिँदै परिचित जगत्लाई यथार्थवादी ढङ्गले प्रस्तुत नगर्ने लेखन स्वैरकल्पनिक हुने र यसले काल्पनिक संसारको प्रस्तुतिमा जोड दिने बताएका छन् । बरालका अनुसार स्वैरकल्पनाका परिवेश र पात्र सामान्य जीवनमा नमिल्ने प्रकृतिका हुन्छन् । उनले परीकथा, नीतिकथा, विज्ञानकथामा यसको अधिक प्रयोग हुने बताए पनि परीकथा, नीतिकथा र विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना समान वा भिन्न कस्तो प्रकृतिको हुन्छ भन्नेबारे स्पष्ट पारेका छैनन् । प्रस्तुत पूर्वकार्यले यस शोधकार्यमा स्वैरकल्पनाको पहिचानका गर्न निम्ति सामान्य मदत पुगेको छ ।

(ख) नेपाली विज्ञानकथा, स्वैरकल्पना र नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनासँग सम्बद्ध व्यावहारिक पूर्वाध्ययनको समीक्षा

वासु रिमाल यात्री (२०२७) ले 'गौँथलीको गुँड एक दृष्टि' शीर्षकको समालोचनामा शङ्कर लामिछानेको *गौँथलीको गुँड* सङ्ग्रहका कथाको विश्लेषण गरेका छन् । उनले उक्त सङ्ग्रहमा रहेका बाह्रवटा कथामध्ये 'माया नं ६५३', 'ऊ कसको हो ?' र 'आत्माको मीमांसा' लाई वैज्ञानिक कथाका रूपमा पहिचान गर्दै तिनलाई शुद्ध कथा भन्न नसकिने धारणा राखेका छन् । यी

कथामा कथाकारले पाठकलाई आश्चर्यचकित् पार्नका निम्ति अमेरिका र युरोपबाट विषयवस्तु लिएको, अनेपाली पात्र प्रयोग गरेको भनी उनले आलोचना पनि गरेका छन्। यस क्रममा उनले लामिछानेका विज्ञानकथालाई सिकारु कथाकारका अपरिपक्व, अस्वाभाविक कथा भनेका छन्। यस कथनले सङ्ग्रहमा रहेका विज्ञानकथाको पहिचानमा नै रिमाल स्पष्ट नभएको देखाउँछ तथापि उनले 'माया नं ६५३', 'ऊ कसको हो ?' र 'आत्माको मीमांसा' कथालाई विज्ञानकथाको दर्जा भने दिएका छन्। कथाकारले यी कथामा विज्ञान विषयक चिन्तनलाई कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण नगर्नु यस पूर्वाध्ययनको सीमा हो। यस अध्ययनबाट शोधकर्तालाई नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणका निम्ति सामान्य सूचना मिलेको छ।

भैरव अर्याल (२०३१) ले *साझा कथा* नामक सङ्ग्रह सम्पादन गर्ने क्रममा 'कथाको कथा, केही विवरण : केही विचरण' शीर्षकको भूमिकामूलक लेखमा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, मदनमणि दीक्षितलाई नेपाली कथामा नयाँ प्रयोग गर्ने कथाकारका रूपमा चिनाएका छन्। अर्यालले ती कथाकारका कथालाई विधागत रूपमा विज्ञानकथा भनी नछुट्याएको भए पनि वैज्ञानिक र प्राविधिक उन्नतिको पदचापमा व्यस्त र यान्त्रिक बन्दै गएको जीवनपद्धति अनि त्यसले सिर्जना गरेको विषमता तथा विश्वपरिवेशले बौद्धिक बन्दै गएको जनजीवनसँग नेपाली कथा परिचित हुँदै गएको कुरा स्पष्ट गरेका छन् तर उनले उक्त परिवेशको जनजीवनलाई कथामा कसरी अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने विश्लेषण गरेका छैनन्। यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यका लागि नेपाली विज्ञान कथाकारको पहिचान गर्न सामान्य सहयोग गरेको छ।

शरद छेत्री (सन् १९८०) ले *केही रेखाङ्कन-केही समालोचना* शीर्षकको समालोचना ग्रन्थमा सङ्कलित 'शंकर लामिछानेका विज्ञान-कथाहरू' शीर्षकको लेखमा शङ्कर लामिछानेका विज्ञानकथाको समीक्षा गरेका छन्। उनले आधुनिक विज्ञानका चिन्तनलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी अन्धविश्वासमाथि विजय प्राप्त गर्नसक्ने सामर्थ्य विज्ञानकथामा हुनुपर्ने बताउँदै विज्ञानकथाको उद्देश्य पाठकमा पलायन र भयोत्तेजना सृजना गर्ने नभई मानवकल्याण तथा मानवरक्षाका लागि हुनुपर्छ भन्ने धारणा राखेका छन्। उनले शङ्कर लामिछानेका तीनवटा कथा 'माया नं ६५३', 'ऊ कसको हो ?', 'आत्माको मीमांसा'लाई विज्ञानकथाका रूपमा पहिचान गरी तीमध्ये 'माया नं. ६५३' उत्कृष्ट रहेको बताएका छन्। छेत्रीले यस कथामा स्त्रीको गर्भाशय निकाली त्यससँग अपरिचित शुक्राणुको सम्मिलन गराई नियन्त्रित प्रयोगशालामा बच्चा जन्माउने प्रविधि रोचक रहेको बताउँदै कथाका माध्यमबाट गर्भाधान तथा प्रसूतिको वेदनाबाट पन्छिन खोज्ने र उन्मुक्तताको माग गर्ने नारीहरूको समानाधिकार र उच्छृङ्खल मागप्रति लामिछानेले व्यङ्ग्य गरेको बताएका छन्। छेत्रीले वर्तमान समाजमा नारी र पुरुषका सम्बन्ध, हासोन्मुख

पारिवारिक सम्बन्ध, यन्त्रको संवेदनाहीनताको सही भविष्यवाणीका रूपमा यस कथाको मूल्याङ्कन गरेका छन् । उनका अनुसार दोस्रो कथाले आधुनिक ज्ञान र विज्ञानको द्वन्द्वमय स्थितिको अवलोकन गरेको छ भने तेस्रो अलौकिक शक्ति, तान्त्रिक शक्ति, परामनोवैज्ञानिक परिस्थिति, आत्माको आख्यान र व्याख्याअन्तर्गत वैज्ञानिक मान्यताको विवेचना गर्ने कथा हो । उनले शङ्कर लामिछानेका कथामा प्रयुक्त पात्र र परिवेश विदेशी हुनाले उनका कथामा स्वदेशीपन नरहे पनि तिनले आगामी युगका सम्भावनालाई प्रतिविम्बन गरेको बताएका छन् । विज्ञानकथाका विविध क्षेत्र रहेको र तिनको सम्भावनालाई नव लेखकहरूले बोध गर्नुपर्ने उनको भनाइ रहेको देखिन्छ । विज्ञानकथा र नेपाली साहित्यमा त्यसको स्थितिबारे विवेचना गरेको भए पनि शङ्कर लामिछानेका कथाको मात्र सामान्य विश्लेषण गर्नु तर तिनलाई वैज्ञानिक स्वैरकल्पनासँग नजोड्नु यस पूर्वाध्ययनको सीमा हो । छेत्रीको प्रस्तुत अध्ययनबाट शोधकर्तालाई विज्ञानकथाका उद्देश्यको पहिचान तथा नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणमा सहयोग पुगेको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०३८) ले *नेपाली कथा र यथार्थवाद* शीर्षकको विद्यावारिधि शोधमा विजय मल्लका कथाको विश्लेषण गर्दै उनका कथामा विज्ञानको विनाशकारी रूपको विरोध गरिएको बताएका छन् । उनले विजय मल्लका कथाले यान्त्रिक सभ्यताको विकासले उत्पन्न गरेका समस्यालाई प्रस्तुत गरेको र तिनमा यन्त्रयुगमा मान्छेको अवमूल्यन भएको भाव रहेको बताएका छन् । उनका विचारमा विजय मल्लका 'इन्जिनियरको टाउको', 'अन्तिम भोज' तथा 'प्रवेश निषिद्ध देश' शीर्षकका कथाले मानव संहारको चुनौती दिएका छन् । श्रेष्ठले यी कथामा यान्त्रिक सभ्यताको विकृति र विध्वंसकारी रूपको आलोचना गरिएको र मानवताप्रतिको आस्थालाई उच्च स्थान दिइएको बताएका छन् । श्रेष्ठले विजय मल्लका ती कथालाई विज्ञानकथाका रूपमा पहिचान गरेको भने देखिँदैन तथापि तिनमा आधुनिक संसारमा विज्ञानप्रविधिका नवीन खोज र प्राप्तिले समाजमा पार्ने नकारात्मक प्रभावको विरोध गरेका छन् भन्ने तर्कले विजय मल्लका विज्ञानप्रविधिसँग जोडिएका कथाको पहिचान गर्न सहयोग पुगेको छ ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०४४) ले *सरुभक्तको एक अभिनवको आत्मकथा*मा 'विज्ञानकथा : संभावित भविष्य' शीर्षकको परिचयात्मक लेख लेखेका छन् । उनको यस लेखको शीर्षकले नै विज्ञानकथालाई विम्बात्मक रूपमा चिनाएको छ । प्रधानले यस लेखमा नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको स्थिति, सरुभक्तपूर्वको नेपाली कथा, नेपाली जनमानसको चेतनाको स्तरका बारेमा सारपूर्ण अभिव्यक्ति दिई यस सङ्ग्रहका लघु विज्ञान उपन्यास तथा विज्ञानकथाको विश्लेषण गरेका छन् । उनले लेखको आरम्भमा नै नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाहरू छुँदै छैनन् भने पनि हुने अवस्था रहेको जनाई विज्ञानकथाको अवस्थामाथि टिप्पणी गरेका छन् । यस अवस्थाका बारेमा

स्पष्ट पाउँ उनले सरुभक्तले रोमाञ्चकीय दन्त्यकथाबाट मुक्ति पाइनसकेका नेपालीलाई वैज्ञानिक दन्त्यकथाको दुनियाँमा प्रवेश गराएको कुरो व्यक्त गरेका छन् । प्रधानले लघु उपन्यासबारे टिप्पणी गर्दै यसले सामाजिक भैरुगडाको द्वन्द्वपूर्ण मनस्थितिबाट कहिल्यै त्राण नपाएका मान्छेलाई आणविक र स्टारयुद्धको सम्भावित संहारको अचिन्तनीय विभीषिका खडा गरी पुनर्सिर्जनाको सङ्घारमा विचरण गराउँछ भनेका छन् । उनले उपन्यासमा वर्णित नवहिमयुग, कृत्रिम जीवनबाट सम्पुष्ट अविनव र यान्त्रिक मानव यामाहरू, बहुराष्ट्रिय अनुसन्धान दल, अविनव डाक्टर र नर्स, अवचेतन मस्तिष्कसँग अन्तर्वार्ता र अन्तर्वार्ताकार यन्त्र आदिको संयोजनलाई वैज्ञानिक स्वैरकल्पना भनेका छन् । यसलाई पुष्टि गर्नका लागि अतिरञ्जक पुराकथात्मक परिवेशमा वैज्ञानिक रोमाञ्च प्रदान गर्ने यस्ता सिर्जनामा प्रयुक्त मिथकीय शैलीका अतिरञ्जकता र अद्भुत लाग्ने उपकरणहरू विज्ञानसम्मत आधारसहित सम्भाव्यता, अतिरञ्जना र यथार्थको समीकरण, मानवीय समस्याप्रति चिन्तन मनन, कम्प्युटर तथा अन्तरिक्ष विज्ञानको भावी सम्भावना आदि कारणले गर्दा त्यो शुद्ध स्वैरकल्पना मात्र नभएको धारणा व्यक्त गरेको छन् । सम्भवतः यसैलाई उनले विज्ञान स्वैरकल्पना भनेको हुन् । प्रधानले यस सङ्ग्रहका कथाको मूल्याङ्कन गर्दै वैज्ञानिक युगको सम्भावित परिवेशलाई समायोजन गरिएको, कथामा प्रयुक्त अहिलेसम्म असम्भव प्रायः विज्ञानप्रविधि एक किसिमको स्वैरकल्पना भएको, कथाको विज्ञान पक्ष हस्तक्षेपकारी नभई स्वाभाविक रूपमा बुनिएको, कथात्मक नौलो सिपभन्दा विज्ञानको प्रयोग र चमत्कारको अभीष्टलाई महत्त्व दिइएको बताएका छन् । प्रधानले सरुभक्तका विज्ञानकथाको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा नेपाली विज्ञानकथाको पूर्व परम्पराका बारेमा भने कुनै सूचना दिएका छैनन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले सरुभक्तका कथाका निम्ति पटक पटक वैज्ञानिक दन्त्यकथा, आधुनिक वैज्ञानिक दन्त्यकथा, वैज्ञानिक स्वैरकल्पना, विज्ञानकथाजस्ता पदावली प्रयोग गरेका छन् । उनले विशेषतः स्वैरकल्पनाको शब्दार्थमा खेली यसलाई प्राचीन चिन्तनसँग मात्र जोड्ने प्रवृत्तिमाथि प्रश्न उठाउन खोजेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा प्रधानले स्वैरकल्पनालाई विज्ञान आख्यानको एक पक्षका रूपमा स्वीकार गरेका छन् तर त्यो स्वैरकल्पनाको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने विमर्श नहुनु यस पूर्वकार्यको सीमा हो । प्रधानको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यलाई विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको पहिचान र विश्लेषणका निम्ति महत्त्वपूर्ण मदत पुगेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०४७) ले सरुभक्तको *छोरी ब्रह्माण्ड* कथासङ्ग्रहभित्रको 'छोरी ब्रह्माण्डभित्रका कथा र कथाकार' शीर्षकको परिचयात्मक लेखमा यस सङ्ग्रहभित्रका कथाको वस्तुविश्लेषण गरेका छन् । उनले यस सङ्ग्रहभित्रका सबै कथाले मानवजगत्मा प्रयुक्त विज्ञानको खोज तथा त्यसको परिणामका सम्भाव्यतालाई प्रौढ संरचनामा पाठकका सामु प्रस्तुत गरेको

बताएका छन् । सरुभक्तपूर्व पनि विज्ञान साहित्यमा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, भैरव अर्यालजस्ता स्रष्टाले कलम चलाएको भए पनि यसै विषयमा सम्पूर्णतः समर्पित हुने स्रष्टा व्यक्तित्व स्थापित भइरहेको थिएन भनी उनले त्यो सिङ्गो व्यक्तित्वका रूपमा सरुभक्तलाई सङ्केत गर्न खोजेको बुझिन्छ । सरुभक्तका विज्ञानकथाबारेको सुवेदीको यो लेख मूलतः कथाको स्वतन्त्र वस्तु विश्लेषणमा मात्र आधारित छ जुन यस अध्ययनको सीमा हो । प्रस्तुत अध्ययन शोधकर्ताका लागि नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न सहयोगी बनेको छ ।

उत्तम कुँवर (२०५०) को *स्रष्टा र साहित्य* नामको ग्रन्थमा ‘शङ्कर लामिछाने’ शीर्षकको अन्तर्संवादात्मक पाठमा शङ्कर लामिछानेले नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको अभावबोध गरी त्यसतर्फ कलम चलाएको बताएका छन् । उनले नेपाली साहित्यमा रहेको विज्ञानकथाको विधागत अभावलाई स्पष्ट पारेका छन् । उनको त्यो चेतना र अभावपूर्तिमा ऐतिहासिक महत्त्व राखेको र लामिछानेको उक्त प्रयासपछि नेपाली साहित्यमा सुस्त गतिमै भए पनि विज्ञानकथा लेखिन थालेको सन्दर्भ स्मरणीय छ । नेपाली साहित्यमा विज्ञानसाहित्यको अभाव देखाउनु तर त्यस कारणबारे छलफल नगरिनु यस सामग्रीका सीमा हुन । यस सामग्रीले नेपाली कथा साहित्यमा विज्ञानकथाको प्रारम्भिक स्थिति पहिल्याउन सहयोग गरेको छ ।

रमेश विकल (२०५४) ले सरुभक्तको विज्ञानकथा सङ्ग्रह *यामागल*को ‘भूमिका’ शीर्षकको भूमिकामूलक लेखमा नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको अवस्था, विज्ञानकथाका विषयवस्तुबारे धारणा राख्दै सरुभक्तका विज्ञानकथाका बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनले नेपाली साहित्यमा विज्ञानको प्रवेश भएको धेरै नभएको र यस विधामा कलम चलाउने स्रष्टा पनि निकै कम भएकाले यसका सिर्जनात्मक कृति पनि न्यून भएको परिवेशमा सरुभक्त प्रखर रूपमा देखापरेको बताएका छन् । उनले सरुभक्तका विज्ञानकथाबाट प्रभावित भएको सन्दर्भलाई जोड्दै आफूले पनि विज्ञानकथा लेख्ने प्रयास गरेको स्मरण गरेका छन् । उनका अनुसार विज्ञानको तथ्य जिज्ञासा, परिकल्पना र खोजबाट नै प्रकाशमा आउँछ । मानवीय जिज्ञासालाई परिकल्पनाका आधारमा खोज र अनुसन्धानपछि ठोस उत्तरका रूपमा प्रकाशनमा ल्याउने तथ्य नै विज्ञान भएको र वस्तुप्रतिको जिज्ञासाको उत्तर खोज्दा गरिएको परिकल्पना नै आफ्ना विज्ञान साहित्य हुन पुगेको कुरा विकलले बताएका छन् । उनले आफ्ना विज्ञान साहित्यलाई विज्ञानका तथ्य नभई केवल जिज्ञासा र कल्पना मात्र भएको तर सरुभक्तका विज्ञानकथा मानवीय जिज्ञासाको उत्तर गणितीय सूत्रका आधारमा खोज्ने प्रयत्न गरिएको हुनाले ती केवल कपोलकल्पित परिकल्पना मात्र नभई ठोस पद्धतिद्वारा खोज गरिएका तर्कपूर्ण उत्तर हुन् भनेका छन् । उनले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, जीवको अस्तित्व र विकासको शृङ्खलित इतिहासका आधारमा भएको आजको स्थिति र भोलि हुनसक्ने प्रगति र

विकासको परिकल्पनात्मक ब्रह्माण्डीय संरचना, मानवसमाज, मानवेतर प्राणी, जैविक र यान्त्रिक विकास के कस्तो होला भन्ने जिज्ञासाको परिकल्पना नै विज्ञानकथाको वस्तु हुने र यिनै विषयवस्तुको सेरोफेरोमा सरुभक्तका विज्ञानकथाहरू प्रस्तुत भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् । विद्यमान विज्ञानप्रविधि र भविष्यमा विकास हुनसक्ने सम्भावना तथा त्यसका प्रभावबारेको परिकल्पनामा सरुभक्तका विज्ञानकथा आधारित छन् भन्ने उनको तर्क देखिन्छ । विकलको यस पूर्वकार्यमा विज्ञानकथा परिकल्पनिक हुने विचार व्यक्त भएको देखिए पनि प्रस्तुत सङ्ग्रहका कुन कथामा कस्तो परिकल्पना रहेको छ भन्ने विश्लेषणको अभाव छ । प्रस्तुत पूर्वकार्यबाट शोधकर्तालाई विज्ञानकथाबारेका धारणा बनाउन र नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

लक्ष्मीशरण अधिकारी (२०५२) ले 'विज्ञान साहित्यका स्रष्टा र सिर्जना' शीर्षकको समालोचनामा नेपाली विज्ञान साहित्यको परिचयात्मक रेखाङ्कन प्रस्तुत गरेका छन् । अधिकारीले विज्ञान विषयमा कलम चलाउँदैमा विज्ञान साहित्य नबन्ने, विज्ञानमै सम्पूर्णता अडाएर लेखिएको सिर्जनात्मक रचना विज्ञान साहित्य हुने, विज्ञान साहित्यमा सम्भाव्य घटनाको वैज्ञानिक अन्तर्दृष्टि हुनपर्ने धारणासहित नेपाली विज्ञान साहित्यका स्रष्टालाई उनीहरूकै कृतिको साक्ष्यका आधारमा परिचित गराएका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले विज्ञान साहित्यको पश्चिमी परम्परालाई प्रस्तुत गर्दै नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्यको अवस्थालाई देखाएका छन् । उनले समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको नेपाली साहित्य अभ्रै पनि दन्त्यकथाको परम्पराबाट मुक्त हुन नसकेको भन्ने प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै यस्तो अवस्थामा विज्ञान साहित्यको अवस्था अत्यन्त कमजोर हुनु अनौठो कुरा नभएको बताएका छन् । अधिकारीका अनुसार विज्ञानको प्रगति र चमत्कारबाट प्रभावित हुने, उत्साहित हुने जो कोहीलाई पनि पौराणिक तथा दन्त्यकथाले मनोरञ्जन दिन सक्दैन तर नेपाली साहित्यमा विज्ञानका त्यस्ता उन्नति, प्रगति तथा चमत्कारबारे पाठकलाई सिर्जनात्मक सामग्री दिने, मानवसमाजका समस्या तथा भोलिको सम्भावित जोखिमका बारेमा तार्किक विश्लेषण गरिएका सिर्जनात्मक सामग्री दिने परम्परा विकसित हुन सकेको छैन । उनले शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, भैरव अर्याल, मोहनराज शर्मा, तुलसी कुँवर, रमेश विकल, मोदनाथ प्रश्रित, कविताराम र सरुभक्तले नेपाली साहित्यमा देखिएको त्यो अभावलाई पूरा गर्ने प्रयत्न गरिरहेको विचार राखेका छन् । उनले नेपाली विज्ञानकथामा वस्तुता, तथ्यात्मकता, प्रमाणिकता, सम्भाव्यता, स्वैरकल्पनाजस्ता विशेषता पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् । अधिकारीले स्वैरकल्पनालाई विज्ञानकथाको महत्त्वपूर्ण पक्ष भएको बताएका छन् तर त्यो विज्ञानकथाका निमित्त किन र कसरी महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने विमर्श भने उनले गरेको देखिँदैन । यस पूर्वकार्यले विज्ञानकथाको विधागत

पहिचान, नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न शोधकर्तालाई मदत पुर्याएको छ ।

ऋषिराज बराल र कृष्णप्रसाद घिमिरे (२०५७) ले *नेपाली कथा भाग ३* नामक कथासङ्ग्रह सम्पादन गर्ने क्रममा शङ्कर लामिछानेलाई विज्ञान कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् । उनीहरूका अनुसार लामिछानेले पाश्चात्य साहित्यमा धेरै अघि आरम्भ भएको विज्ञानकथा लेखनलाई नेपाली कथा साहित्यमा भित्र्याई नेपाली कथामा नयाँ आयाम थपेका छन् । कथामा विज्ञानको सचेत प्रयोग गर्दै प्रयोगशील भएर विज्ञानकथा लेखनलाई आरम्भ गर्नु लामिछानेको मूल प्रवृत्ति हो भन्ने उनीहरूको ठम्याइ छ । उनीहरूले लामिछानेको 'माया नं ६५३' को सङ्क्षिप्त विवेचना गर्दै लामिछानेले विज्ञानले प्राकृतिक पक्षमाथि अतिक्रमण गरी सृजनाको मौलिक पक्षलाई ध्वस्त पारेको र मानवजीवनलाई यन्त्रवत् बनाएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको बताएका छन् । लामिछानेको 'माया नं ६५३' का बारेमा मात्र सूत्रात्मक विश्लेषण हुनु यस पूर्वकार्यको सीमा हो । यस अध्ययनबाट शोधकर्तालाई नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणका लागि सामान्य सहयोग पुगेको छ ।

कृष्णहरि बराल (२०५९) ले 'आधुनिक कथामा लोककथाको भूमिका' शीर्षकको समालोचनामा स्वैरकल्पनाको प्रयोगगत स्थितिमाथि छलफल गरेका छन् । यस लेखमा बरालले आधुनिक कथामा लोककथाले खेल्ने भूमिको छलफल गर्ने क्रममा स्वैरकल्पनाको सन्दर्भलाई पनि जोडेका छन् । उनले स्वैरकल्पना आधुनिक तथा लोककथा दुवैमा प्रयुक्त हुने भए पनि प्रयोगको प्रकृति र लक्ष्य फरक हुने बताएका छन् । उनका अनुसार लोककथामा स्वैरकल्पनाको प्रयोग केवल मनोरञ्जनका लागि हुन्छ । त्यसै गरी लोककथामा यथार्थमा सम्भव हुनै नसक्ने विषयवस्तुको अभिव्यक्तिका निम्ति स्वैरकल्पनाको प्रयोग हुन्छ भने आधुनिक कथामा कुतूहल निर्माण, कथानक विस्तार, यथार्थलाई अर्थाधिक्य तथा प्रभावोत्पादक बनाउनका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ । उनले कथालाई निरस र कोरा यथार्थबाट जोगाउन आधुनिक कथाका कथाकारले स्वयम्ले स्वैरकल्पनाको निर्माण गर्नसक्ने वा मिथक वा लोककथाबाट पनि लिन सक्ने बताएका छन् । त्यसैले आधुनिक कथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना यथार्थदेखि टाढाको पलायन होइन बरु भिन्न प्रकृतिबाट यथार्थकै प्रस्तुति गरी पाठकमा प्रभाव जमाउने जुक्ति हो भन्ने कुरा उनको भनाइबाट बुझिन्छ । उनको यस पूर्वाध्ययनमा लोककथा तथा आधुनिक सामाजिक मनोवैज्ञानिक कथामा स्वैरकल्पनाको भूमिकाको गहन विश्लेषण भएको भए पनि विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना समेटिन सकेको छैन । प्रस्तुत पूर्वकार्यबाट स्वैरकल्पनाको पहिचान र प्रयुक्तिगत स्थितिको छलफल गर्न शोधकर्तालाई सहयोग पुगेको छ ।

सरुभक्त (२०५९) ले 'विज्ञान साहित्यसम्बन्धी पत्र' शीर्षकको पत्रशैलीको निबन्धात्मक लेखमा नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्यको स्थितिलाई स्पष्ट पार्दै कविताराम श्रेष्ठका विज्ञानकथा, विशेष गरी विज्ञान नाटकका बारेमा आफ्ना जिज्ञासाहरू अभिव्यक्त गरेका छन्। उनले विज्ञान साहित्य समृद्ध र गतिशील हुनमा त्यसका स्रष्टाका साथै सचेत पाठक समालोचकको पनि अहम् भूमिका रहने बताएका छन्। उनले नेपाली साहित्यमा भने विज्ञान साहित्यको रचना गर्नु निन्दनीय कार्य हुने, साहित्य परम्पराको विमर्श गर्दा विज्ञान साहित्यको नाम पनि नलिइने, समालोचकहरू यसबाट भाग्ने गरेको विचार राखेका छन्। सरुभक्तले यस किसिमको चरित्र अज्ञानता वा सुनियोजित उपेक्षा के हो भन्नेमा संशय व्यक्त गरेका छन्। नेपाली साहित्य परम्परामा विज्ञान साहित्यको खोज, इतिहास लेखन, चिन्तनमनन आदि नहुनाले यसले कुनै स्थान पाउन नसकेको उनको धारणा देखिन्छ। उनले पश्चिमी साहित्यमा विज्ञान साहित्यको चर्चा गर्दै त्यसको पछाडि औद्योगिक क्रान्ति, विकासवादी सिद्धान्त, वैज्ञानिक अन्वेषणको प्रेरणा रहेको तर नेपालमा औद्योगिक क्रान्ति पनि नभएको र विज्ञान साहित्य सशक्त हुन पनि नसकेको बताएका छन्। उनले कवितारामपूर्वको नेपाली विज्ञान साहित्यको सिर्जना गर्ने स्रष्टाका रूपमा शङ्कर लामिछाने, रमेश विकल, मोहनराज शर्मा, तुलसीराम कुँवर, मदनमणि दीक्षित, हरि मञ्जुश्रीको नाम लिएका छन्। उनका अनुसार प्रारम्भिक विज्ञान साहित्य बढीमा स्वैरकल्पना हुन्छ, भने कम्तीमा तथ्यात्मक विज्ञान हुन्छ। विज्ञान साहित्य तथ्यात्मक कल्पना नभएर स्वैरकल्पनामा अलमलिनाको प्रमुख कारण वैज्ञानिक शिक्षाको कमी हो भन्ने उनको तर्क रहेको छ। उनले अहिले नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्यको स्थान नगन्थ भए पनि भविष्यमा यसका महान् प्रतिभा जन्मिने आशा राखेका छन्। यसबाट विज्ञान साहित्यप्रतिको उनको धारणा आशावादी देखिन्छ। सूचनामूलक मात्र भएकाले यो अध्ययन नेपाली विज्ञान साहित्यको अवस्था पर्यालोकन गर्न र नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न सहयोगी बनेको छ।

कविताराम (२०५९) ले 'विज्ञान साहित्यसम्बन्धी पत्रको प्रत्युत्तर' शीर्षकको पत्रशैलीको निबन्धात्मक लेखमा नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्यका पाठकको कमी नभई समालोचकको कमी भएको बताएका छन्। नेपाली साहित्यमा संस्कृत साहित्यको पुरानै सिद्धान्त र पद्धतिबाट शिक्षित भएका समालोचकको वर्चस्व रहेको हुनाले नवीन चिन्तन खोज गर्ने समालोचकको बलियो उपस्थिति हुन नसकेको बताउँदै उनले पुराना मान्यता, सिद्धान्तका आधारमा नवीन साहित्यको मूल्याङ्कन हुन नसक्ने विचार राखेका छन्। त्यसैले समालोचकहरूले त्यस्ता साहित्यलाई पारख नपुगेको भनी पाखा लगाउने गरेको उनको मत छ, साथै धेरैजसो समालोचक विद्यालय विश्वविद्यालयका शिक्षक प्राध्यापक भएकाले तिनीहरूले प्रतिलिपि उत्पादन गरिरहको आरोप पनि उनले लगाएका छन्। विज्ञानको युगमा बाँचिरहको हुनाले जो कोहीले जानी नजानी, बुझी नबुझी

विज्ञान साहित्य पढिरहेको उनको दाबी छ । उनले पुरानो धारका समालोचकले पनि आफ्नो स्थान बुझ्नका लागि भए पनि विज्ञान साहित्य पढिरहेको भन्दै नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्यका पाठक छैनन् भन्न नसकिने बताएका छन् । नेपाली विज्ञानकथामा अध्ययन नहुनाका कारणबारे वैयक्तिक धारणामा सीमित यस अध्ययनले नेपाली विज्ञानकथाको स्थितिबोध गर्न सामान्य मदत गरेको छ ।

मधुसूदन गिरी (२०५९) ले 'स्वैरकल्पना र नेपाली कथामा यसको प्रयोग' शीर्षकको समालोचनामा साहित्यमा स्वैरकल्पनाको परम्पराबारे सरसर्ती चर्चा गरी आधुनिक नेपाली कथाको प्रयोगवादी धाराअन्तर्गतका कथाको स्वैरकल्पना विश्लेषण गरेका छन् । उनले स्वैरकल्पनालाई विज्ञान आख्यानमा प्रयुक्त स्वैरकल्पना र विशुद्ध स्वैरकल्पनाको वर्गमा विभाजन गरी विज्ञान आख्यानमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग गर्ने कथाकारका रूपमा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, सरुभक्तलगायतका स्रष्टालाई प्रस्तुत गरेका छन् भने विशुद्ध स्वैरकल्पनाको प्रयोग गर्ने कथाकारका रूपमा मोहनराज शर्मा, धुव्रचन्द्र गौतमलाई उल्लेख गरेका छन् । उनको यस लेखको उद्देश्य स्वैरकल्पनाको विशिष्टीकृत अध्ययन गर्नुभन्दा नेपाली कथामा यसको प्रयोग बारेका सामान्यीकृत अध्ययन गर्नु देखिन्छ । उनले स्वैरकल्पनालाई विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना र विशुद्ध स्वैरकल्पना भनी गरेको विभाजनले स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिगत स्थितिका बारेमा छलफल गर्न सकिने अवस्था देखाएको छ । स्वैरकल्पनालाई आख्यानको स्रोत, शैली वा विधा कुन रूपमा हेर्ने भन्ने विवाद यसका अध्येताहरूमा देखिन्छ तर यस लेखमा गिरीले त्यसबारे कुनै प्रष्ट धारणा राखेको देखिँदैन । उनले विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना र अन्य प्रकृतिका साहित्यिक आख्यानमा प्रयोग हुने दुवै कल्पनालाई अतिकल्पना नै मानेका छन् । ती दुवै अतिकल्पना नै भए पनि तिनमा भिन्नता रहेको उनको भनाइ छ । गिरीका विचारमा अन्य साहित्यमा यथार्थलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्न र विज्ञान आख्यानमा यथार्थको प्रस्तुतिभन्दा विज्ञान क्षेत्रका नवीन क्षितिज र सम्भावनालाई प्रस्तुत गर्न स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिन्छ । उनले अतिकल्पनात्मक अयथार्थका माध्यमले गरिएको लेखकीय कथ्य प्रस्तुतिलाई स्वैरकल्पनाका रूपमा परिभाषित गर्दै यसभित्र विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना पनि समेटिने भने पनि उनको परिभाषाले विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको सामर्थ्यलाई समेट्न सक्ने देखिँदैन तर स्वैरकल्पना विज्ञानकथाको एक पक्ष भएको कुरा यिनले पनि स्वीकार गरेको देखिन्छ । यस पूर्वकार्यले स्वैरकल्पनाको पहिचान, नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको प्रयुक्ति पहिचान गर्न र प्राथमिक सामग्री सर्वेक्षण गर्न शोधकर्तालाई मार्गदर्शन गरेको छ ।

विजय चालिसे (२०६१) ले 'विज्ञानकथा र नेपाली विज्ञानकथा अध्ययनको आवश्यकता' शीर्षकको समालोचनामा विज्ञानकथालाई चिनाई केही नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका विज्ञानकथाको सूचनासहित नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथा छुट्टै उपविधाको रूपमा मूल्याङ्कन हुनपर्ने र त्यसतर्फ समालोचकहरूको ध्यान जानपर्ने विचार राखेका छन्। नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको कमजोर स्थिति देखाउँदै उनले पश्चिमी विज्ञानकथा परम्परालाई प्राचीन *गिलगामेस*सँग जोड्ने गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै नेपाली विज्ञानकथाको परम्परालाई पनि वैदिक पौराणिक साहित्यसँग जोड्न सकिने सम्भावनालाई देखाएका छन्। पाश्चात्य साहित्यमा विज्ञान आख्यानको आरम्भका पछाडि उन्नाइसौँ बिसौँ शताब्दीका वैज्ञानिक चिन्तन, तिनका प्रायोगिक उपलब्धि, औद्योगिक उन्नति आदिलाई नै मूल रूपमा लिने गरेको देखिन्छ भने त्यही परम्पराको प्रभाव स्वरूप विकसित नेपाली विज्ञान साहित्यलाई प्राचीन साहित्यका कोरा कल्पनासँग जोड्न खोज्नु तर्कसङ्गत देखिँदैन। विज्ञानकथालाई परिभाषित गरी नेपाली विज्ञानकथा परम्पराको सामान्य रेखाङ्कन गर्नु यस पूर्वकार्यका सीमा हुन्। यस शोधकार्यका लागि चालिसेको प्रस्तुत अध्ययनले प्राथमिक सामग्रीको सर्वेक्षणमा सहयोग गरेको छ।

नेत्र एटम (२०६२) ले *सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा* नामको निवार्ता सङ्ग्रहमा 'अहङ्कारको चुलीमा सृजनात्मक सन्तुलन' शीर्षकमा सरुभक्तसँगको निवार्ता समावेश गरेका छन्। एटमसँगको वार्तामा सरुभक्तले अन्य साहित्य र विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने कल्पनाविचका भिन्नतालाई स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरेका छन्। विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनका लागि उच्चस्तरको स्वैरकल्पना भन्ने पदावली प्रयोग गरी यसलाई उनले प्राक्आधुनिक मनोरञ्जनसँग मात्र नजोडी गहन चिन्तनयुक्त नवीन सिर्जनात्मक सन्दर्भसँग जोडेको देखिन्छ। उनका अनुसार विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना वैज्ञानिक तथ्यको नजिक हुन्छ। त्यसमा परिकल्पना पनि हुन्छ र वैज्ञानिक अनुशासनमा আবद्ध भएर नवीन चिन्तन, विसङ्गति, भविष्यका सम्भावना र सत्यलाई उद्घाटन गर्नका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ। उनको यस धारणाले स्वैरकल्पना भन्नासाथ कोरा कल्पनायुक्त मनोरञ्जनलाई मात्र सम्झने, दन्त्यकथा वा परीकथासँग जोड्ने साँघुरो धारणाका विपरीत स्वैरकल्पनाको सिर्जनात्मक व्यापकतालाई बुझ्न सहयोग पुऱ्याएको छ। उनले नेपाली भाषा साहित्यमा विज्ञान साहित्यको कमजोर अवस्थाका पछाडि वैज्ञानिक युगमा बाँचे पनि त्यस विषयक्षेत्रका बारेमा भएको अज्ञानता तथा विज्ञान र साहित्य पूर्ण रूपमा फरक विषय हुन् भन्ने भ्रम रहेको बताएका छन्।

त्यस्तै, सोही सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'साहित्य, शैली र जीवनको समालोचना' शीर्षकको वार्तामा मोहनराज शर्माले पनि विज्ञान साहित्य र अन्य साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाका

बारेमा आफ्ना धारणाहरू राखेका छन्। उनका अनुसार विज्ञान साहित्य र अन्य साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना दुवै अतिकल्पना भए पनि अन्य साहित्यको स्वैरकल्पना समाज र मनोविज्ञानसँग पनि जोडिन्छ तर वैज्ञानिक स्वैरकल्पना मुख्यतः अन्तरिक्ष र वैज्ञानिक आविष्कारहरूमा आधारित हुन्छ।

उपर्युक्त दुवै पूर्वकार्यले विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको विशिष्टतालाई सङ्केत गरेका छन्। तिनमा स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिलाई कृति विशेषसँग जोडिएको छैन। ती पूर्वकार्यबाट शोधकर्तालाई स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिगत भेद पहिचान गर्न र विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप निर्धारण गर्न सामान्य मदत पुगेको छ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०६३) ले सरुभक्तको *पदार्थहरूको गीत* कथासङ्ग्रहको 'मन्तव्य' शीर्षकको भूमिकामूलक लेखमा नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको अभावलाई सरुभक्तले धेरै हदसम्म हटाएको र एकलौटी रूपमा भए पनि उनले यस क्षेत्रमा काम गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनले यस लेखमा विज्ञान साहित्यका स्रष्टासँगै होइन पाठकीय सामर्थ्य र बौद्धिकताका बारेमा पनि टिप्पणी गरेका छन्। विज्ञान साहित्यमा काम गर्न बौद्धिकता र सिर्जनात्मकताको सन्तुलित संयोजन आवश्यकता पर्ने, विज्ञान बुझ्ने मात्र विज्ञानकथा रचना गर्न नसकिने र त्यसका लागि प्रथमतः प्रतिभापूर्ण कथाकार हुनपर्ने धारणा व्यक्त गर्दै त्यो सामर्थ्य सरुभक्तमा पाइने तर्क प्रस्तुत गरेका छन्। उनले *पदार्थहरूको गीत* सङ्ग्रहका कथालाई प्रयोगवादी प्रकृतिका भनेका छन्। उक्त सङ्ग्रहका कथालाई उनले अतिबौद्धिकताको प्रभावमा लेखिएका र विषयलाई स्वैरकल्पनाको शैलीमा ढालिएका भनी मूल्याङ्कन गरेका छन्। श्रेष्ठले यस सङ्ग्रहका कथाले विज्ञानजगतलाई समेटेी त्यस विषयमा चमत्कार र रहस्यका कुराद्वारा स्वैरकल्पना सिर्जना गरेको बताएका छन्। विज्ञान साहित्यका पाठक उच्च बौद्धिक स्तर र बोधक्षमताको विस्तार भएका हुनपर्छ भन्ने श्रेष्ठको जुन धारणा यस मन्तव्यमा व्यक्त भएको छ त्यो सरुभक्तका कथाका पाठकका निम्ति मात्र नभएर समग्र विज्ञान साहित्यका पाठकका लागि अपरिहार्य पक्ष हो। श्रेष्ठले यस लेखमा सरुभक्तका कथा विज्ञानकथा हुँदाहुँदै पनि तिनमा मानवसभ्यता र संवेदना नै केन्द्रमा रहेको निष्कर्ष दिएका छन्। श्रेष्ठको यो पूर्वाध्ययन सरुभक्तका कथासन्दर्भमा मात्र सीमित छ। यस पूर्वकार्यबाट शोधकर्तालाई नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण र विश्लेषण गर्न मदत पुगेको छ।

सुनिल पोखरेल (२०६३) ले *नेपाली विज्ञानकथाको विश्लेषण* शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा नेपाली विज्ञान कथाकारहरू शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, कविताराम, सरुभक्त, रमेश विकल, गोरखबहादुर सिंह, विजय चालिसे, अमोद भट्टराई, रमेश खनाल, मदनमणि दीक्षित, महेशविक्रम शाह, गोविन्दप्रसाद 'कुसुम', इन्दिरा प्रसाई गरी तेह्र जना लेखकका प्रतिनिधि कथाको

विश्लेषण गरेका छन् । यस क्रममा उनले विज्ञानकथालाई सैद्धान्तिक रूपमा चिनाउँदै नेपाली विज्ञानकथाको विकासक्रम, प्रवृत्ति र योगदानलाई समेत उल्लेख गरेका छन् ।

सुनिल पोखरेलले विज्ञानकथाको सैद्धान्तिक मान्यताभिन्न विज्ञानकथालाई पाश्चात्य तथा नेपाली साहित्य परम्परामा प्रचलित परिभाषाहरू उल्लेख गर्दै यसलाई आधुनिक विज्ञान र प्रविधिको विकासमा आधारित वैज्ञानिक अन्तर्दृष्टिका साथ मानवीय भविष्यको काल्पनिक जीवनका बारेमा उल्लेख गरिएका कथाका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । उनका अनुसार विज्ञान र प्रविधिको उल्लेख गर्दैमा विज्ञानकथा बनिहाल्दैन; त्यसमा रहने वैज्ञानिक अन्तर्दृष्टि नै विज्ञानकथाको मूल पक्ष हो । यसै सन्दर्भमा उनले विज्ञानकथालाई विषयवस्तु, धारणा र स्वरूपका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले वि.सं. २०११ मा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको 'आत्माको मीमांसा' पहिलो विज्ञानकथा भएको र यहीबाट नेपाली विज्ञानकथाको विकास प्रक्रिया आरम्भ भएको बताएका छन् । पोखरेलले शङ्कर लामिछानेदेखि अहिलेसम्मको नेपाली विज्ञानकथाको विकासक्रमलाई दुई चरणमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले वि.सं. २०११ देखि २०४३ सम्मको कथायात्रालाई पहिलो चरण र वि.सं. २०४४ मा प्रकाशित सरुभक्तको *एक अभिनवको आत्मकथा*देखि हालसम्मको समयलाई दोस्रो चरण भनी उल्लेख गरेका छन् । उनले यिनै दुई कालखण्डभित्रका तेह्र जना विज्ञान कथाकारका प्रतिनिधि कथाको विश्लेषण गरेका छन् । उनले नेपाली कथा साहित्यमा नवीनतम चेतयुक्त कथा लेखनको विकासमा विज्ञानकथाले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको र नवीनतम परिवेश र पात्रप्रयोग भित्र्याउने कार्य पनि यी कथामा भएको बताएका छन् । उनका अनुसार विज्ञान र प्रविधिको युगका भावलाई विज्ञानकथाले समेट्ने हुँदा ती कथाले पाठकको मन जित्न सफल भएका छन् । पोखरेलले तुलनात्मक रूपमा कम लेखकहरू सक्रिय रहेको नेपाली विज्ञानकथा लेखन परम्परा सुस्त गतिमा अगाडि बढिरहेको भए पनि यसको भविष्य उज्ज्वल रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । उनले स्वभावका आधारमा विज्ञानकथालाई वर्गीकरण गरी स्वैरकाल्पनिक विज्ञानकथालाई एक भेदका रूपमा प्रस्तुत गरेको भए पनि विज्ञानकथामा कल्पनाको अधिक प्रयोग गर्न सकिने तर स्वैरकल्पनाको प्रयोग गर्न नहुने भन्ने उनको धारणाले स्वैरकल्पनालाई असम्भवको वर्गमा राखेको स्पष्ट देखिन्छ । त्यस्तै विज्ञानकथालाई यथार्थवादी र वैज्ञानिक तथा स्वैरकल्पनालाई उडन्ते सावित गर्ने उनको निष्कर्ष तथ्यपरक छैन । नेपाली स्वैरकाल्पनिक कथालेखनको आरम्भ हुनामा विज्ञानकथाको ठुलो योगदान रहेको भन्ने उनको सामान्यीकृत निष्कर्षमा पनि स्वैरकाल्पनिक कथालेखनको परम्पराबोधको अभाव देखिन्छ । सुनिल पोखरेलको यस पूर्वकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न निकै सहयोग गरेको छ ।

भवानीप्रसाद पाण्डे (२०६५) ले 'नेपाली कथापरम्परामा सरुभक्तका केही कथाहरूको सिंहावलोकन' शीर्षकको समालोचनामा सरुभक्तका केही कथाको वस्तु परिचयसहित तिनका प्राप्ति र सीमाको विश्लेषण गरेका छन् । यस प्रसङ्गमा उनले आधुनिकता, उत्तरआधुनिकता तथा यथार्थवादका सन्दर्भलाई छोएका छन् । उनले सरुभक्तका कथाका सीमाहरू देखाउने क्रममा अप्रत्यक्ष रूपमा मार्क्सवादी चिन्तनलाई आधार बनाएको देखिन्छ, तर सरुभक्तका कथाका प्राप्ति र सीमा निर्धारण गर्नका लागि पाण्डेले कुन पक्ष वा सिद्धान्तलाई आधार बनाएका हुन भन्ने कुरो स्पष्ट पारेका छैनन् । उनले वैज्ञानिक आविष्कार र अनुसन्धानका नयाँ सम्भावनाद्वारा खुल्न सक्ने संसारसँग सम्बद्ध विज्ञान आख्यान मानवीय स्वैरकल्पनाकै एक प्रकार भएको बताएका छन् । उनले नेपाली भाषामा विज्ञानकथा लेख्ने स्रष्टामा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, मदनमणी दीक्षित, सरुभक्त, गोविन्दप्रसाद 'कुसुम', गोरखबहादुर सिंह, विश्वम्भर चञ्चल, रमेश खनालको नाम उल्लेख गरी सरुभक्तका केही कथाको सङ्क्षिप्त रूपमा वस्तुवर्णन गरेका छन् । सरुभक्तका केही विज्ञानकथा र केही अन्य कथाको वस्तुविश्लेषणपछि उनका कथाका प्राप्ति र सीमाबारे धारणा प्रस्तुत गर्ने क्रममा उनले एकातर्फ सरुभक्तका कथाको बाजेका पालाका हस्यौलीबाट मुक्त भएका, सबै कुरा पाइने मिनी सुपरमार्केट जस्ता, ज्ञान, विज्ञान, कला संस्कृति, आख्यान सबै समेटिनाले ती अध्ययन चिन्तन प्रतिभायुक्त साहित्यकारको परिचायक बनेका, साहित्यका विद्यार्थीका लागि वरदान भएका, विज्ञान चेतनाको न्यूनतम निर्वाह भएका, साहित्यमा विज्ञानको प्रयोग सुनमा सुगन्धजस्तै भएको, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटामा समेत नभएको तथ्यलाई सूक्ष्मतापूर्वक खेलाउन सक्ने सामर्थ्य सरुभक्तमा रहेको, बौद्धिकता र सिर्जनात्मकताको सन्तुलन मिलेको, मान्छे र विज्ञानको अन्तर्सम्बन्धबाट विकसित समस्यालाई उद्घाटित गरेको प्राप्ति पक्षहरू देखाएका छन् भने अर्कातर्फ वासी, पुराना, थोत्रा विदेशी सिद्धान्त र स्वैरकाल्पनिक प्रवृत्तिको अनुकरणात्मक पैठारी गर्ने, सजिलोलाई अप्ठ्यारो बनाएर उच्चस्तरीय बनाउन खोज्ने, ढोंगी, अप्राकृतिक प्रवृत्ति बोकेका साहित्यकारकै मार्गमा सरुभक्त पनि लागेको आरोप लगाएका छन् । त्यस्तै सरुभक्तका कथाले श्रम गर्ने र श्रम चोर्नेबिचको अन्तर्विरोधलाई नछोएको, ती एक प्रकारको अज्ञानता र भ्रमको उपज भएको, राम्रो र नराम्रो छुट्याउन नसकेको, सूक्ष्मता तथा गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गर्दा कति कथाहरू सपनामा बरबराएको, पागल मुस्कुराएको जस्ता लाग्ने भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । सरुभक्तका कथाका बारेमा पाण्डेले देखाएका प्राप्ति र सीमाहरू एकअर्कामा बाभिन पुगेकाले श्रेष्ठका कथाबारे पाण्डे नै स्पष्ट नभएको देखिन्छ । सरुभक्तका कथाको वस्तुविश्लेषणमा सीमित हुनु यस पूर्वकार्यको सीमा हो । यस पूर्वकार्यबाट पनि नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणमा सामान्य सहयोग पुगेको छ ।

पुरुषोत्तम सुवेदी (२०६६) ले *सङ्क्रमणको नेपाली साहित्य* नामक समालोचना सङ्ग्रहमा 'आधुनिक नेपाली कथामा चालिसको दशक' शीर्षकको पाठमा चालिसको दशकका नेपाली कथाको विश्लेषण गरेका छन्। उनले शङ्कर लामिछाने र रमेश विकलको अल्पसंलग्नता रहेको विज्ञानकथा यात्रामा कविताराम, सरुभक्त, विजय चालिसेले विज्ञानका रहस्यबाट नयाँ जीवनदर्शन, मानवमूल्यको तिलस्मी व्यावसायीकरण र प्रविधिका बहुमुखी प्रभाव र मानवसभ्यताको स्वाभाविक नियन्त्रणबाहिरका विस्मयकारी परिस्थितिमा मानवीय त्रासदीको चित्रण गरेको बताएका छन्। उनको यस विचारलाई हेर्दा विज्ञानकथाले विशेष गरी मानवीय त्रासलाई नै महत्त्व दिएको हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। सूचनामूलक मात्र हुनु यस पूर्वकार्यका सीमा हुन्। उनको यस कार्यबाट नेपाली विज्ञान कथाकारको पहिचान गर्न सामान्य सहयोग पुगेको छ।

ईशान गौतम (२०६७) ले 'विज्ञान आख्यानको पुनर्व्याख्या जरुरी' शीर्षकको निबन्धात्मक लेखमा विज्ञान आख्यानलाई साहित्यको असाधारण विधाका रूपमा चिनाएका छन्। उनले पश्चिमी विज्ञान साहित्यमा चर्चित स्रष्टाहरू ह्युगो ग्रिन्सबक, आसिमोभ, रबर्ट हेनलेन, जोन क्याम्बेलका विज्ञान आख्यानसम्बन्धी परिभाषालाई उल्लेख गर्दै विज्ञान आख्यानमा फिक्सन र फ्यान्टसी दुवैको प्रयोग हुने गरेको र दुवैलाई एउटै श्रेणीमा राख्ने गरिएको बताएका छन्। उनले विज्ञान आख्यानका साइन्स फिक्सन र साइन्स फ्यान्टसी दुई भेद हुने तर्क राख्दै साइन्स फिक्सन विज्ञान र प्रविधिको ज्ञात र मान्य तथ्यमा आधारित हुने तथा साइन्स फ्यान्टसीमा विज्ञानका नामका कल्पनाको अनियन्त्रित प्रयोग हुन्छ भनेका छन्। उनले विज्ञान आख्यानलाई विज्ञानप्रविधिको ज्ञान र तथ्यमा सीमित गर्न खोजेको देखिन्छ। त्यसैले उनी विज्ञान आख्यान यथार्थमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने मत राख्छन्। उनले विज्ञान आख्यानमा प्रयोग गरिने अतीत वा भविष्ययात्राका कुरालाई फ्यान्टसीसँग जोड्दै तिनले विज्ञानका नाममा विज्ञानका तथ्य, सिद्धान्त, मान्यतालाई विकृत र क्षतविक्षत पार्ने धारणा पनि व्यक्त गरेका छन्। गौतमले विज्ञान आख्यानमा आउने कल्पना तत्त्व विज्ञानको मान्य तथ्य र प्राकृतिक नियमको परिधिभित्र हुनुपर्ने बताउँदै विज्ञान आख्यान वैकल्पिक सम्भावनाको तार्किकता र वैज्ञानिक व्याख्यामा लेखिनु पर्छ भनेका छन्। गौतमले रमेश विकलको *विक्रम र नौलग्रह*, विजय चालिसेको *मङ्गलग्रहमा विज्ञान*, कविताराम श्रेष्ठको *पानीको थोपा*, *सृष्टिको पुराण* तथा सरुभक्तका *छोरी ब्रह्माण्ड* र *पदार्थहरूको गीत* कथासङ्ग्रहलाई नेपाली विज्ञान आख्यानका रूपमा उल्लेख गरेका छन् भने शङ्कर लामिछाने र विजय मल्ललगायतका अन्य कथाकारको प्रसङ्गलाई कतै जोडेको देखिँदैन। उनले आजको विज्ञान आख्यानमा वैज्ञानिक तथ्य, नियम, यसका उन्नति, मानवीय भावना, समाज र संस्कृतिकेन्द्री यथार्थ तथा वैज्ञानिकका मनोभावनालाई विषयका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना देखाएका छन्। विज्ञान आख्यान तार्किक र वैज्ञानिक व्याख्यामा लेखिनु पर्छ भन्ने गौतमका धारणा स्वीकार्य भए पनि विज्ञान

आख्यानबाट स्वैरकल्पनालाई भिन्न गर्नुपर्ने तर्कमा सहमत हुन सकिँदैन। यस पूर्वकार्यबाट विज्ञानकथाको विधागत पहिचान र नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न शोधकर्तालाई सहयोग पुगेको छ।

नेत्र एटम (२०६८) ले 'नेपाली विज्ञानकथा : सिद्धान्त र प्रयोग' शीर्षकको समालोचनामा नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाको अवस्था, नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथाको पहिचान तथा विश्लेषणमा देखिएका समस्या आदिको विवेचना गर्दै नेपाली विज्ञानकथाको सन्दर्भसहित विज्ञानकथाको सैद्धान्तिक परिचय एवम् यसको अध्ययनबारेका धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। यस क्रममा उनले विज्ञानकथालाई वैज्ञानिक ज्ञान र तर्कमा आधारित प्राक्कल्पनाका रूपमा परिभाषित गर्दै यसले विज्ञानका आविष्कार, विकास, वातावरणीय परिवर्तन, अन्तरिक्ष यात्रा, मानवेतर बौद्धिक जीव, अन्तर्ग्रहीय अवस्था आदिलाई आधार बनाउने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनका अनुसार विज्ञानकथामा नवीन परिकल्पना, सम्भावनामा सत्याभास, वैज्ञानिक प्रविधिको उपयोग, बाह्य मानवको प्रयोग, मानवीय मूल्य प्रयोग, पृथक् परिवेश आदि विज्ञानकथाका विशेषताहरू हुन्। विज्ञानकथालाई चिनाउने क्रममा नै उनले यान्त्रिक विज्ञानकथा, साहसिक विज्ञानकथा, सामाजिक विज्ञानकथालाई प्रकारका रूपमा र चेतनाविस्तार, सिकाइ, वैकल्पिक चिन्तन, सामाजिक प्रक्रियाको ज्ञान, सांस्कृतिक सुन्दरता, आश्चर्यजनक अनुभूति, भविष्यदृष्टिलाई विज्ञानकथाका कार्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। एटमले यस लेखमा विज्ञानकथा र स्वैरकल्पनाविचको भ्रमलाई तथ्यका आधारबाट स्पष्ट पारेका छन् तर सिर्जनामा स्वैरकल्पनाको सम्बन्धलाई परम्पराश्रित गराई विज्ञानकथासँग यसको कुनै सरोकार नहुने उनको तर्कमाथि छलफल आवश्यक देखिन्छ। अन्ततः उनले नेपाली साहित्यमा विज्ञान साहित्य अगाडि नबढ्नामा विज्ञानकथाको लेखन, पठन र अध्ययनमा युवाहरूको शिथिलता, विज्ञान पढेका र यसको ज्ञान भएकाहरूले विज्ञान साहित्यमा देखाउने निष्क्रियता, पाठकको मष्तिस्क हल्लाउने सामाजिक विज्ञानकथाको कमी र विज्ञानकथालाई नकारात्मक र महत्त्वहीन ठान्ने समालोचकहरूको धारणालाई प्रमुख कारकका रूपमा अधि सारेका छन्। सामाजिक समस्या समाधान गर्नसक्ने सामर्थ्य विज्ञानकथामा रहने हुनाले यसलाई सैद्धान्तिक यान्त्रिकता, निराशापूर्ण भविष्यको सन्त्रास वा हल्का मनोरञ्जनका रूपमा मात्र सीमित नगरी पुनर्निर्माणको साधनका रूपमा उपयोग गर्न सकिने निष्कर्ष यस लेखमा देख्न सकिन्छ। विज्ञानकथाको पहिचानलाई प्रस्तुत गरेको भए पनि यसमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूपलाई महत्त्व नदिनु यस पूर्वाध्ययनको सीमा हो। यस पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा विज्ञानकथाको पहिचान गर्न निकै सहयोग पुगेको छ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम र ज्ञानु अधिकारी (२०६९) ले *नेपाली कथाको इतिहास* शीर्षकको ग्रन्थमा अन्तरविषयका आधारमा कथाको वर्गीकरण गरी त्यसअन्तर्गतको एक भेदका रूपमा विज्ञानकथालाई चिनाउँदै प्रविधि संस्कृतिबाट प्रभावित भई त्यस्तै अन्तर्वस्तुमा लेखिएका वा विज्ञानलाई मूल अन्तर्वस्तु बनाएर लेखिने कथाका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। यसरी विज्ञान विषयमा आधारित भई कथा रचना गर्ने कथाकारका रूपमा उनीहरूले विजय मल्ल, मदनमणि दीक्षित, सरुभक्तलाई चिनाएका छन्। विजय मल्लका विज्ञान विषयक कथाले वैज्ञानिक उन्नतिले आविष्कार गरेका शस्त्रास्त्रका कारण पृथ्वी नै ध्वस्त हुनसक्नेतर्फ सङ्केत गरेको र मदनमणिका कथाले ग्रह, नक्षत्रदेखि कम्प्युटरसम्मको प्रविधिको प्रयोग गरेको कुरा लेखकहरूले उल्लेख गरेका छन्। त्यसैगरी उनीहरूले नेपाली कथा साहित्यमा विज्ञानकथा मात्र लेखी पृथक् परिचय बनाएको भन्दै सरुभक्तका कथा कृतिले विज्ञानलाई वस्तुयथार्थसँग समीकरण गरी वैश्विक परिघटनालाई प्रस्तुत गरेको बताएका छन्। स्वैरकल्पनाको प्रयोगबिना नै वस्तुयथार्थ र वैश्विक यथार्थलाई देखाउने काम सरुभक्तका कथाले गरेका छन् भन्ने उनीहरूको भनाइ सरुभक्तका कथातथ्यसँग मेल खाने प्रकृतिको छैन। प्रस्तुत पूर्वकार्यबाट नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्न सामान्य सहयोग पुगेको छ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०७०) ले *नेपाली कथा र कथाकार* शीर्षकको समालोचना ग्रन्थमा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, मदनमणि दीक्षित, कविताराम, सरुभक्तलाई विज्ञान कथाकारका रूपमा पनि चिनाई उनीहरूका कथागत प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेका छन्। उनले शङ्कर लामिछानेलाई आधुनिक नेपाली कथाजगतमा विज्ञानकथाका प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा चिनाएका छन्। उनले लामिछानेका कथाले विज्ञान र प्रविधिका उपलब्धिलाई मानवजीवनको प्रयोजनसँग सम्बद्ध गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। श्रेष्ठले विजय मल्ललाई वर्तमान युग र जीवनका बारेमा उत्कृष्ट कथा लेख्ने र वैज्ञानिक यान्त्रिक सभ्यता विकासका दुष्परिणाम, आणविक शक्तिको दुरुपयोग गर्ने, राजनीतिको आलोचना गर्ने कथाकारका रूपमा चिनाएका छन्। त्यसै गरी उनले मदनमणि दीक्षितलाई मिथकलाई वैज्ञानिक सत्यको सन्दर्भसँग जोडेर नयाँ प्रकारका विज्ञानकथा सिर्जना गर्ने कथाकारका र कवितारामलाई आफ्ना अस्वीकृत र स्वभाववादी मान्यतालाई मिथकका साथै विज्ञानकथाका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गर्ने कथाकारका रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। उनका अनुसार विज्ञानकथाको मर्यादाभिन्न रही वर्तमान कम्प्युटर संस्कृति र त्यसको प्रभावमाथि प्रकाश पार्दै भविष्यको मिठो कल्पना गर्ने सरुभक्त स्वैरकाल्पनिक संसारको सिर्जनकलामा निपूर्णता हासिल गरेका विज्ञानकथाका सफल अभियन्ता हुन्। सरुभक्तका कथामा प्रयोगधर्मिता, प्राविधिक प्रस्तुतिको सघनता, बौद्धिक चिन्तनको गहिराइ तथा विज्ञान र दर्शनको समिश्रित रूप पाइने उनको धारणा छ। उनले सरुभक्तका कथालाई विज्ञानप्रविधि र कम्प्युटर संस्कृति तथा तिनका

प्रयोगसम्बन्धी सम्भाव्यताका तथ्यसँग सन्दर्भित स्वैरकल्पना भनेका छन् । उपर्युक्त कथाकारका विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको विश्लेषणमा भन्दा समग्र कथाप्रवृत्ति पहिल्याउने क्रममा नै स्वैरकल्पना र विज्ञानकथाको सन्दर्भ पनि समेट्नु यस पूर्वाध्ययनका सीमा हुन् । प्रस्तुत पूर्वकार्यले नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न शोधकर्तालाई निकै मदत गरेको छ ।

सुनिल पोखरेल (२०७०) ले *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह* शीर्षकको कथासङ्ग्रह सम्पादन गर्ने क्रममा 'विज्ञानकथाको सैद्धान्तिक मान्यता' शीर्षकको समालोचनात्मक अग्रकथनमा विज्ञानकथाको सैद्धान्तिक सन्दर्भका साथै नेपाली विज्ञानकथा लेखनको परम्परालाई प्रस्तुत गरेका छन् । पश्चिमी विज्ञानकथा परम्परा मेरी सेलीको उपन्यास *फ्राङ्किन्स्ट्यान*बाट आरम्भ भएको मान्ने अधिकांश पश्चिमेली विद्वान्को मतलाई नै पोखरेलले पनि स्वीकार गरी विज्ञानकथासम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले वैज्ञानिक अन्तर्दृष्टियुक्त मानवताका विषयमा लेखिएको यथार्थवादी साहित्यका रूपमा विज्ञानकथालाई चिनाएका छन् । साथै उनले विज्ञानकथालाई विषयवस्तु र धारणाका आधारमा वर्गीकरण गरी विज्ञानकथाका प्रवृत्ति खुट्याएका छन् । उनले विज्ञानकथा र स्वैरकल्पनाविचका विरोधाभास बारेको बहस आरम्भ गरेका छन् तर ती दुईबारे लेखक स्वयम्को स्पष्ट धारणा देखिँदैन । यस सामग्रीको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको नेपाली विज्ञानकथाको परम्परालाई रेखाङ्कन गर्नु र सम्बन्धित खण्डका कथाकारबारे सूचना दिनु हो । पोखरेलले नेपाली विज्ञानकथाका प्रथम स्रष्टाका रूपमा शङ्कर लामिछाने र प्रथम कथाका रूपमा उनको 'आत्माको मीमांसा' लाई अधि सारेका छन् । पोखरेलले शङ्कर लामिछानेले आरम्भ गरेको यस परम्परालाई विजय मल्ल, भैरव अर्याल, कविताराम, सरुभक्त, विजय चालिसेले योगदान दिएको बताएका छन् । विज्ञानकथालाई यथार्थवादी साहित्य मानी स्वैरकल्पनालाई उडन्ते कल्पना भन्नु तर त्यसलाई पुष्टि गर्ने तथ्यगत आधार नहुनु यस अध्ययनका सीमा हुन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा यो पूर्वकार्य विज्ञानकथाको पहिचान र नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्ने कार्यमा उपयोग गरिएको छ ।

विजय चालिसे (२०७१) ले आफ्नो विज्ञानकथा सङ्ग्रह *विज्ञानको कैदी*को अग्रभागमा 'आमुख' शीर्षकको लामो समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । लेखको प्रारम्भमा नै उनले नेपाली साहित्यमा विज्ञानकथाका बारेमा निकै कम छलफल हुने गरेको र भएका अध्ययन पनि चिन्तनको गहिराइमा नपुगी सामान्य चर्चामै सीमित रहने गरेको समस्या देखाएका छन् । चालिसेले नेपाली आख्यान परम्परामा निकै न्यून सङ्ख्यामा विज्ञान आख्यान रचना हुने गरेको र त्यस्ता रचनालाई विमर्श र बहसको विषय नबनाइनु अझ ठुलो समस्या रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनको 'विज्ञानकथा र नेपाली विज्ञानकथा अध्ययनको आवश्यकता' शीर्षकको पूर्व लेखमाजस्तै यस लेखमा पनि पूर्वीय साहित्य परम्परामा *वेद*, *पुराण*, *रामायण* *महाभारत*सम्म विज्ञानकथाको

परम्परालाई तन्काउन सकिने सम्भावनातर्फको सङ्केतलाई दोहोर्याएका छन् तर त्यो अपुष्ट सम्भावना मात्र भएको हुनाले उन्नाइसौँ शताब्दीको विज्ञानप्रविधि र मानवसमाजमा यसको असर, भविष्यको अनुकल्पनाकै कारणबाट आधुनिक विज्ञान साहित्यको आरम्भ भएको भन्ने मतमा नै अन्ततः उनी सहमत भएको देखिन्छ। चालिसेले विज्ञानकथा विज्ञानप्रविधिको अनुकल्पनिक आविष्कार अन्वेषणद्वारा प्रभावित हुने हुनाले यसमा प्रयोग हुने कल्पना प्राचीन स्वैरकल्पनाभन्दा भिन्न हुने कुरा बताएका छन्। उनका विचारमा स्वैरकल्पनाले प्रकृति विज्ञानका कुनै सैद्धान्तिक मान्यता वा विज्ञानसम्मत आधारको अपेक्षा गर्दैन तर विज्ञानका प्राकृतिक नियमा आधारित हुने हुनाले विज्ञानकथाका प्राक्कल्पनाहरू सत्यमा स्थापित हुने सम्भावना रहन्छ। उनले विज्ञानकथाको कथावस्तुका बारेमा चर्चा गर्दै यसले यथार्थ विश्वको विद्यमान ज्ञानबाट अनुमानमूलक वैकल्पिक संसारलाई विषयवस्तु बनाउने र परिवेश पनि व्यापक हुने कुरा उल्लेख गरेका छन्। यस लेखमा चालिसेले पश्चिमी विज्ञान साहित्यसँगै एसियाली तथा नेपाली विज्ञानकथाका बारेमा पनि छलफल गरेका छन्। विज्ञानकथा र स्वैरकल्पनालाई भिन्नता देखाउन गरिएका प्रयासको तथ्यगत पुष्टि नहुनु तथा नेपाली विज्ञानकथा र विश्वसाहित्यमा विज्ञानकथाको लामो शृङ्खलालाई सूचनाका रूपमा मात्र जोड्नु यस पूर्वकार्यका सीमा हुन्। यस अध्ययनबाट शोधकर्तालाई नेपाली विज्ञानकथाको पहिचान र सर्वेक्षण सहयोग पुगेको छ।

रामप्रसाद ज्ञवाली (२०७१) ले *विज्ञानको कैदी* कथासङ्ग्रहको 'साहित्यकार विजय चालिसे र विज्ञानको कैदी' शीर्षकको भूमिकामूलक लेखमा विज्ञानकथामा विशिष्ट ज्ञानको विशिष्ट प्रयोग हुने बताएका छन्। उनका अनुसार यस्ता कथामा वैज्ञानिक उपलब्धिको परम्परा, वैज्ञानिक प्रविधिको प्रयोगबाट प्राप्त विकास, वैज्ञानिक उपकरणको सामर्थ्य, तिनमा आधारित भावी सम्भावना आदि युगीन यथार्थमा आधारित भई गरिएका प्राक्कल्पना, अनुकल्पना र सम्भावनाका साथै विज्ञानका प्राप्तिको दुरुपयोगबाट उत्पन्न हुनसक्ने सम्भावित जोखिमको प्रस्तुति हुन्छ। ज्ञवालीले विजय चालिसेलाई मानवीय अस्तित्वको रक्षा र धर्तीको सुरक्षाप्रति संवेदनशील हुने कथाकारका रूपमा चिनाउँदै उनका कथाले पाठकलाई चमत्कृत र भयभीत बनाउने बताएका छन्। *विज्ञानको कैदी* सङ्ग्रहका कथाको परिचयात्मक वस्तुविश्लेषणमा आधारित हुनु यस पूर्वकार्यको सीमा हो। प्रस्तुत पूर्वकार्य शोधकर्ताका निम्ति नेपाली विज्ञानकथाको पहिचान र सर्वेक्षण गर्न सहयोगी बनेको छ।

नेत्र एटम (२०७४) ले *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश* नामको साहित्यिक शब्दकोशमा 'विज्ञान आख्यान' र 'स्वैरकल्पना'लाई सोदाहरण परिभाषित गरेका छन्। उनले मान्छेका समस्यालाई वैज्ञानिक अन्तर्वस्तु उपयोग गरी मान्छेले नै समाधान गर्ने साहित्यका रूपमा विज्ञान आख्यानलाई चिनाउँदै यसमा भविष्यको काल्पनिक संसारको चित्र हुने बताएका छन्। उनका अनुसार विज्ञान आख्यानका पात्र, परिवेश, घटना, अन्तर्वस्तु वैज्ञानिक युक्तिको परिणाममा निर्भर

हुन्छन् भने यसले मानवीय हित, प्रेम, सामाजिक न्याय तथा पृथ्वीप्रति लगाव राख्छ । उनले यस्ता मूल्यबाट तटस्थ रहने रचना विज्ञान आख्यान नभई मनोरञ्जनात्मक स्वैरकल्पना हुने बताएका छन् । उनका विचारमा अन्तरिक्ष यात्रा र अन्तर्ग्रहीय भ्रमण, भूत र भविष्यको समययात्रा, वैज्ञानिक प्रविधिबाट मान्छेको जैविक र मनोवैज्ञानिक पक्षको परिवर्तन, अतिप्राकृतिक शक्ति र बुद्धिको प्रस्तुति, सिर्जनात्मक र विध्वंसात्मक ढङ्गले मान्छेले गर्ने विज्ञानको प्रयोग, पृथक् जीवसँग मान्छेको युद्ध, वैकल्पिक ब्रह्माण्डको परिकल्पनालाई विज्ञान आख्यानका प्रमुख सारवस्तु हुन् । त्यसै गरी उनले नवीन कल्पना, सम्भावनाको सत्याभास, वैज्ञानिक प्रविधिको उपयोग, बाह्य जीवनको प्रयोग, मानवमूल्यको समाविष्टि र पृथक् परिवेशलाई विज्ञान आख्यानका तत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले स्वैरकल्पनालाई अतिप्राकृतिक एवम् अप्राकृतिक घटना र पात्रसँग सम्बन्धित काल्पनिक कथा मानेका छन् । उनका विचारमा अलौकिकता, कल्पना, जादु मूल तत्त्व बनेर आउने स्वैरकल्पनाको रचना विशुद्ध मनोरञ्जन गर्न, गम्भीर विषयमा ध्यानाकर्षण गर्न, व्यङ्ग्यात्मक प्रभाव उत्पन्न गर्न गरिन्छ । एटमको यस पूर्वकार्यमा स्वैरकल्पनासम्बन्धी धारणा विज्ञान साहित्येतरका रचनासँग निकट देखिने हुनाले यसमा विज्ञान साहित्यमा प्रयुक्त हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप समेटिएको देखिँदैन । यस पूर्वकार्यका स्पष्टतः साहित्यका पारिभाषिक शब्दलाई परिभाषित मात्र गर्ने सीमा छन् र सोही अनुरूप विज्ञान आख्यान र स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत पूर्वकार्यले शोधकर्तालाई मूलतः विज्ञानकथाको पहिचान गर्न र अंशतः स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिगत भेद पहिचान गर्न मदत पुगेको छ ।

(ग) निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथा, स्वैरकल्पना र नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनासँग सम्बद्ध उपर्युक्त पूर्वाध्ययनको समीक्षामा समेटिएका सामग्री यस क्षेत्रमा गरिएका विकीर्ण चिन्तन भए पनि *साभा कथा* (२०२५), *समसामयिक साभा कथा* (२०४१), *नेपाली कथा* (भाग १, २०४६), *नेपाली कथा* (भाग २, २०५५), *नेपाली कथा* (भाग ३, २०५५), *आधुनिक नेपाली कथा* (भाग ३, २०६८), *नेपाली कथा* (भाग ४, २०५७) लगायतका आधुनिक नेपाली कथाका सङ्कलन तथा नेपाली साहित्यको इतिहास, कथाको विधागत इतिहास एवम् समालोचनाका पुस्तक, समकालीन कथाका बारेमा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्रहरू, शोधपत्र आदिमा समेत नेपाली विज्ञानकथाले विधागत पहिचान र यसमा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाले स्थान नपाइरहेको अवस्थामा माथि प्रस्तुत गरिएका सामग्रीमा नेपाली विज्ञानकथा, यसको लेखन परम्परा, वैज्ञानिक स्वैरकल्पना र यस क्षेत्रमा क्रियाशील कथाकारका बारेमा भएका समालोचना, विश्लेषण, भूमिका लेखन, टिप्पणीहरू आफैमा महत्त्वपूर्ण छन् । तीमध्ये कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०४४) को 'विज्ञानकथा : संभावित भविष्य' शीर्षकको लेखमा विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विमर्शसँग आंशिक रूपमा भए पनि सम्बद्ध रहेको हुनाले यो

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको विश्लेषणको आधार तयार गर्न र विश्लेषण गर्न उपयोगी बनेको छ। दयाराम श्रेष्ठ (२०६६) को *अभिनव कथाशास्त्र* ग्रन्थमा कथाको एक प्रकारका रूपमा विज्ञानकथालाई लिई यसका विशिष्टताका बारेमा प्रस्तुत गरेका धारणाहरू नेपाली विज्ञानकथाको पहिचान र विश्लेषणका निम्ति सहयोगी बनेका छन् भने श्रेष्ठ (२०७०) कै *नेपाली कथा र कथाकार* ग्रन्थमा शङ्कर लामिछाने, विजय मल्ल, सरुभक्तलगायतका स्रष्टालाई विज्ञान कथाकारका रूपमा चिनाई तिनका कथागत विशिष्टताको विवेचना गरेको हुनाले यसले प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न सहयोग गरेको छ। त्यस्तै सुनिल पोखरेल (२०७०) को *नेपाली विज्ञानकथा सङ्ग्रह* हालसम्म प्रकाशित नेपाली विज्ञानकथाको एक मात्र प्रतिनिधि सङ्ग्रह भएकाले यो नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण सामग्री बनेको छ। यीबाहेक अन्य पूर्वकार्यहरू मूलतः नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणका सामान्य सूचना, वस्तुविश्लेषण, विज्ञानकथा र स्वैरकल्पनाबारेका वैयक्तिक धारणा, सामान्य टिकाटिप्पणीमा आधारित सामग्री भएको हुनाले ती नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षणका निम्ति सूचनाका आधार बनेका छन्।

प्रस्तुत पूर्वकार्यमा समीक्षा भएका कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको 'विज्ञानकथा : सम्भावित भविष्य', लक्ष्मीशरण अधिकारीको 'विज्ञान साहित्यका स्रष्टा र सिर्जना', मधुसूदन गिरीको 'स्वैरकल्पना र नेपाली कथामा यसको प्रयोग' शीर्षकका समालोचनात्मक लेखमा स्वैरकल्पनालाई विज्ञानकथाको एक महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस्तै दयाराम श्रेष्ठका *नेपाली कथा र कथाकार*, *अभिनव कथाशास्त्र* ग्रन्थ र *सीमान्त आकाश : स्रष्टासित अन्तर्यात्रामा* नेत्र एटमसँगको अन्तरसंवादमा मोहनराज शर्मा र सरुभक्तले पनि विज्ञानकथामा विशिष्ट चरित्रको स्वैरकल्पना प्रयोग हुने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ तर प्रस्तुत पूर्वकार्यमा समीक्षा भएका कुनै पनि सामग्रीमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको अध्ययन, विश्लेषण, मूल्याङ्कन भएको देखिँदैन, जुन तिनमा रहेको सीमा र अभाव पक्ष हो। नेपाली विज्ञानकथामा रहेको यही प्राज्ञिक रिक्ततालाई यस शोधकार्यमा वैज्ञानिक शोध पद्धतिबाट अध्ययन विश्लेषण गरी सुव्यवस्थित रूपमा पूरा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१.५ शोधविधि

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको शोधकार्यका निम्ति उपयोग गरिने शोधविधि अन्तर्गतका सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषणको अवधारणात्मक ढाँचाका बारेमा तलका शीर्षकमा स्पष्ट पारिएको छ।

१.५.१ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका समस्यासँग सम्बद्ध प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनबाट गरिएको छ। स्वैरकल्पनाको सघनता भएका नेपाली विज्ञानकथा प्रस्तुत शोधकार्यका प्राथमिक सामग्री हुन्। यस्ता सामग्रीमा यस शोधकार्यको तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको नेपाली विज्ञानकथाको विस्तृत सर्वेक्षणअन्तर्गत प्रस्तुत गरिएका उनानब्बेवटा कथामध्ये विश्लेषणका निम्ति सोद्देश्य नमुना छनोट पद्धतिबाट चयन गरिएका छत्तिसवटा कथा पर्दछन्। प्राथमिक सामग्रीका रूपमा चयन गरिएका ती कथाहरू यसप्रकार छन् : (१) 'ऊ कसको हो ?', (२) 'माया नं ६५३', (३) 'अन्तिम भोज', (४) 'इन्जिनियरको टाउको', (५) 'प्रवेश निषिद्ध देश', (६) 'यान्त्रिक यन्त्रणा', (७) 'सन् २३७५ को गिनीपीग', (८) 'कतै देखिएन विज्ञान !', (१०) 'रोबोरामको विद्रोह', (११) 'वानर सेना', (१२) 'विज्ञानको कैदी', (१२) 'प्रलयको तयारीमा', (१३) 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', (१४) 'पराधीन मान्छे', (१५) 'भविष्ययात्रा', (१६) 'क्रमशः वर्तमान...', (१७) 'सार्क मिसाइल', (१८) 'छोरी ब्रह्माण्ड', (१९) 'प्रत्यारोपण- ३०००', (२०) 'एक प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन', (२१) 'यामागल', (२२) 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', (२३) 'प्रेमी यामाहरू', (२४) 'यामिक वृक्ष', (२५) 'रोबोले सपना देख्यो भने ?', (२६) 'क र ख', (२७) 'सिर्जना र सृष्टि', (२८) 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', (२९) 'नौ नम्बरकी', (३०) 'यन्त्रपोसाक', (३१) 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', (३२) 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', (३३) 'संवेदना', (३४) 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका', (३५) 'कठपुतला' र (३६) 'मरीचिका'। यी कथा चयन गर्दा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित स्वैरकल्पनाको कलात्मक अभिव्यक्तिको स्तरीयतालाई महत्त्व दिई निम्न लिखितअनुसारका पक्षलाई मुख्य आधार बनाइएको छ-

(१) विषय, विचार र कलाको संयोजन,

(२) विज्ञान र प्रविधिमा आधारित भविष्यको सम्भावना र सन्त्रासको अभिव्यञ्जना दिने स्वैरकल्पनालाई तार्किक र विश्वसनीय शैलीमा गरिएको प्रस्तुति,

(३) सामाजिक सम्बन्ध एवम् मानवतालाई दिइएको महत्त्व, र

(४) भविष्यको मानवजीवन र सभ्यतासम्बन्धी चिन्तनको प्रस्तुतिनेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति विश्लेष्य कथाको सूक्ष्म पठन गरी स्वैरकल्पनाका निर्धारित अभिलक्षणको खोजी गर्दै तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। साहित्य समालोचनाका सैद्धान्तिक सामग्री, सम्बद्ध विषयमा महत्त्वपूर्ण विश्लेषणात्मक ग्रन्थ, अनुसन्धानात्मक लेख, विश्वकोश तथा

वेबसाइटबाट प्रस्तुत शोधकार्यका लागि आवश्यक द्वितीय सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यी दुवै प्रकृतिका सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययनबाट गरिएको छ ।

१.५.२ सामग्री विश्लेषणविधि तथा अवधारणात्मक पर्याधार

विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक स्थापनासँग सम्बद्ध एकीकृत र प्राज्ञिक सामग्रीको अभाव रहेको हुनाले यस शोधकार्यका मुख्य समस्याको समाधानका निम्ति विज्ञान आख्यानमा प्राज्ञिक अध्ययन भएका विभिन्न सामग्रीको संयोजन गरी अवधारणात्मक ढाँचा तयार गरिएको छ । साहित्यिक स्वैरकल्पनाको सैद्धान्तिक मान्यता तथा विज्ञानकथामा यसको प्रयोगका बारेमा विस्तृत अध्ययन दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा स्वैरकल्पनाको पहिचानका लागि भेटान तोदोरोबको *द फेन्टास्टिक : अ स्टक्चरल अप्रोच टु अ लिटेरेरी जन्म* (सन् १९७३), रोजमेरी ज्याक्सनको *फ्यान्टसी : द लिटेरेचर अफ सम्भर्सन* (सन् १९८१), सी.एन.मानलोभको *मोर्डन फ्यान्टसी : फाइभ स्टडिज* (सन् १९७५), *द इम्पल्सन अफ फ्यान्टसी लिटेरेचर* (सन् १९८३) र फराह मेन्डल्सनको *रेटोरिक्स अफ फ्यान्टसी* (सन् २००८) मा प्रस्तुत मान्यतालाई मुख्य आधार मानिएको छ भने विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिको र त्यसको विश्लेषणको ढाँचा तयार गर्दा डार्को सुभिनको *मेटामर्फोसिस अफ साइन्स फिक्सन : अन द पोइटिक्स एन्ड हिस्ट्री अफ अ लिटेरेरी जन्म* (सन् १९७९), ब्रायन एल्डिस र डेभिड विनगोभको *ट्रिलियन यर्स स्प्री : द हिस्ट्री अफ साइन्स फिक्सन* (सन् २००१), जेम्स गुन र माथ्यु कन्डेलारियाको *स्पेकुलेसन अन स्पेकुलेसन : थिएरिज अफ साइन्स फिक्सन* (सन् २००५), आइज्याक आसिमोभको *रोबोट भिजन* (सन् १९९०), ब्रायन स्टेबलफोडको *सोसियोलजी अफ साइन्स फिक्सन* (सन् १९७८) जस्ता विज्ञान आख्यानका आधिकारिक अध्येताका सामग्रीलाई उपयोग गरिएको छ । विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाका सैद्धान्तिक स्वरूपको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त हुने गरी देहायबमोजिमको सैद्धान्तिक ढाँचा तयार गरिएको छ-

(१) समाज	:	भविष्यको मानवसमाज र सामाजिक-
सांस्कृतिक सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना
(२) मानव-रोबोट सम्बन्ध	:	जैविक मानव र मानवनिर्मित कृत्रिम
बुद्धिमत्तायुक्त रोबोटको सम्बन्धसम्बन्धी
स्वैरकल्पना

- (३) विज्ञानप्रविधि : विद्यमान विज्ञानप्रविधि भन्दा भिन्न
विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्राससम्बन्धी
स्वैरकल्पना
- (४) अवसान : मानव जाति, पर्यावरण, पृथ्वी र
ब्रह्माण्डसमेतको अवसानबारेका स्वैरकल्पना

यही अवधारणात्मक ढाँचालाई उपयोग गरी प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषणका लागि चयन गरिएका प्रतिनिधि कथाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

चयनित नेपाली विज्ञानकथाको विश्लेषण गर्दा तिनमा प्रस्तुत कथासौन्दर्यले पाठकलाई पार्ने प्रभाव र अन्तरविषयक समालोचना पद्धतिको पनि उपयोग गरिएको छ भने नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्दा ऐतिहासिक समालोचना पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । विश्लेषित सामग्रीको अर्थापनका निम्ति गुणात्मक शोधढाँचा अनुरूप पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ र त्यो निगमनात्मक शोधविधिमा आधारित छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नका निम्ति वि.सं. २०११ मा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' शीर्षकको कथादेखि महेश थापाको *मरीचिका* नामको कथासङ्ग्रहमा रहेका विज्ञानकथाको प्रकाशन मिति वि.सं. २०७५ लाई समयसीमा मानिएको छ । यस कालखण्डभित्रका छत्तिसवटा कथा चयन गरी तिनको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । ती कथा हुन्- (१) 'ऊ कसको हो ?', (२) 'माया नं ६५३', (३) 'अन्तिम भोज', (४) 'इन्जिनियरको टाउको', (५) 'प्रवेश निषिद्ध देश', (६) 'यान्त्रिक यन्त्रणा', (७) 'सन् २३७५ को गिनीपीग', (८) 'कतै देखिएन विज्ञान !', (९) 'रोबोरामको विद्रोह', (१०) 'वानर सेना', (११) 'विज्ञानको कैदी', (१२) 'प्रलयको तयारीमा', (१३) 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', (१४) 'पराधीन मान्छे', (१५) 'भविष्ययात्रा', (१६) 'क्रमशः वर्तमान...', (१७) 'सार्क मिसाइल', (१८) 'छोरी ब्रह्माण्ड', (१९) 'प्रत्यारोपण- ३०००', (२०) 'एक प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन', (२१) 'यामागल', (२२) 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', (२३) 'प्रेमी यामाहरू', (२४) 'यामिक वृक्ष', (२५) 'रोबोले सपना देख्यो भने ?', (२६) 'क र ख', (२७) 'सिर्जना र सृष्टि', (२८) 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', (२९) 'नौ नम्बरकी', (३०) 'यन्त्रपोसाक', (३१) 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', (३२) 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', (३३) 'संवेदना', (३४) 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका', (३५) 'कठपुतला' र (३६) 'मरीचिका' । प्रस्तुत शोधकार्यलाई नेपालभित्र नेपाली भाषामा छापामा माध्यमबाट प्रकाशित र

सार्वजनिक भएका नेपाली विज्ञानकथामा सीमित गरी विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएको छ । ती कथालाई स्वैरकल्पनाका नीति, आदर्श, रोमान्स, शुद्ध मनोरञ्जन, आत्मिक तथा मनोवैज्ञानिक आयाम र भविष्य दर्शन, विज्ञानप्रविधिका विद्यमान सिद्धान्त, प्रविधिसंस्कृति, मानवतावाद, पर्यावरणीय अध्ययन आदिका आधारमा नेपाली विज्ञानकथाको विश्लेषण गरिएको छैन भने वैज्ञानिक स्वैरकल्पनासँग सम्बद्ध समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना, मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना, विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना गरी चारवटा पक्षका मूल आधारका विश्लेषणमा परिसीमित गरिएको छ । यस क्रममा कथारचनाका कथानक, चरित्र, विचार, परिवेश, भाषाशैलीजस्ता तत्त्वलाई विश्लेषणका पृथक् आधार नबनाइएको भए पनि स्वैरकल्पनाको आख्यानीकरणका सन्दर्भमा यी पक्षको समेत उपयोग गरिएको छ ।

१.७ शोधको औचित्य

आधुनिक नेपाली कथाको तेस्रो दशकको आरम्भदेखि नै वैज्ञानिक विषयका स्वैरकल्पनालाई सिर्जनात्मक पर्याधार बनाई निरन्तर सिर्जना र प्रकाशन हुँदै आएका नेपाली विज्ञानकथाका बारेमा अध्ययन विश्लेषणको अभाव रहेको स्थितिमा सोही विषयको व्यवस्थित र वस्तुगत विश्लेषण गरी तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यको ऐतिहासिक र प्राज्ञिक औचित्य स्वस्पष्ट छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा आधुनिक नेपाली कथापरम्पराका प्राज्ञिक अध्येता र अनुसन्धाताहरूका दृष्टिमा ओभेलमा परिरहेको विज्ञानकथामा सन्निहित नवीन ज्ञानलाई मौलिक सैद्धान्तिक स्थापनाका पर्याधारमा विश्लेषण गरी उत्खनन गरिएको र यसबाट नेपाली कथाको अनुसन्धान तथा समालोचना परम्परामा नवीन ज्ञान थपिएको हुनाले यसको प्राज्ञिक महत्त्व छ । यस शोधकार्यमा स्वैरकल्पनाबारेका भ्रमलाई तथ्यगत आधारमा छलफल गरी आधुनिक साहित्यमा त्यसको प्रयोगलाई प्रस्ट पारिएको हुनाले साहित्य र विशेष गरी कथामा स्वैरकल्पनाको प्रयोगपद्धतिबारे पनि यस शोधले स्पष्ट पार्ने काम गरेको छ । यसरी स्वैरकल्पनामा आधारित आधुनिक आख्यान विधाका कृतिको अध्ययन विश्लेषणका लागि समेत उपयोगी हुने हुनाले यसको प्राज्ञिक महत्त्व रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यले मूलधारको कथापरम्परा र त्यसको पारख गर्ने सौन्दर्यशास्त्रभन्दा भिन्न दृष्टिकोणबाट कथाका नवीन पक्षको अध्ययन विश्लेषण गर्न तथा त्यस्ता रचनाले संवहन गर्ने भिन्न सौन्दर्यसहित कथा साहित्यको इतिहास पुनर्लेखन गर्न साहित्यका प्रबुद्ध अध्येतालाई उत्प्रेरित गरेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा अध्ययन भएका केही कथा र कथाकार उच्च शिक्षाका पाठ्यक्रममा समावेश रहेका परिप्रेक्ष्यमा शैक्षणिक प्रयोजनका निम्ति समेत प्रस्तुत शोध सहयोगी हुन सक्छ । यिनै ऐतिहासिक, प्राज्ञिक तथा शैक्षणिक सन्दर्भमा प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्न लिखितअनुसार परिच्छेदमा विभाजन गरी शोधप्रबन्धको रूप दिइएको छ-

पहिलो परिच्छेद	:	शोधकार्यको परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	स्वैरकल्पनाको परिचय र विश्लेषणको ढाँचा
तेस्रो परिच्छेद	:	नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण
चौथो परिच्छेद	:	नेपाली विज्ञानकथामा समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना
पाँचौँ परिच्छेद	:	नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना
छैटौँ परिच्छेद	:	नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना
सातौँ परिच्छेद	:	नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना
आठौँ परिच्छेद	:	सारांश र निष्कर्ष
परिशिष्ट (क) : नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्द सूची		
परिशिष्ट (ख) : विदेशी नामको नेपाली उच्चारण सूची		

शोधप्रबन्धको अन्त्यमा प्रस्तुत शोधकार्यमा उपयोग गरिएका प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्रीको सन्दर्भसूची रहेको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

स्वैरकल्पनाको परिचय र विश्लेषणको ढाँचा

२.१ विषयप्रवेश

‘स्वैरकल्पनाको परिचय र विश्लेषणको ढाँचा’ शीर्षकको यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको पहिचान, सर्वेक्षण र विश्लेषणका निम्ति सहयोगी हुने गरी स्वैरकल्पनाको सैद्धान्तिक विमर्शसहित नेपाली विज्ञानकथा विश्लेषणको ढाँचा तयार गरिएको छ । यो परिच्छेद स्वैरकल्पनाको पहिचान, स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिगत भेद तथा विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना विश्लेषणको ढाँचा तयार गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित छ । स्वैरकल्पनाको पहिचान गर्दा भेटान तोदोरोब, रोजमेरी ज्याक्सन, सी.एन.मानलोभ र फराह मेन्डल्सनका मान्यतालाई मुख्य आधार मानिएको छ भने साहित्यिक स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिगत भेदलाई प्राचीन र आधुनिक वर्गमा विभाजन गरी आधुनिक प्रयुक्तिअन्तर्गत विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूपका बारेमा छलफल गरिएको छ । यसका साथै नेपाली विज्ञानकथाको पहिचान गर्ने हेतुले विज्ञानकथासम्बन्धी पाश्चात्य तथा नेपाली विद्वान्का धारण विवेचना गरी नेपाली विज्ञानकथाको विश्लेषण गर्न समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना, मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना, विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना गरी चारवटा मूल आयामलाई स्वीकार गरी ढाँचा तयार गरिएको छ र तिनको उपयुक्त स्पष्टीकरणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ स्वैरकल्पनाको पहिचान

स्वैरकल्पना साहित्य र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा प्रचलित बहुआयामिक अवधारणा हो । साहित्यका सन्दर्भमा प्राचीन साहित्यसँग जोडेर स्वैरकल्पनालाई बुझ्ने गरेको पाइन्छ तर स्वैरकल्पनाको प्रयोग केवल प्राचीन साहित्यमा मात्र नभई आधुनिक साहित्यमा पनि व्यापक रूपमा भएको छ । आधुनिक साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको चरित्र प्राचीन साहित्यको भन्दा विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ ।

नेपाली भाषासाहित्यमा प्रचलित ‘स्वैरकल्पना’ शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको ‘फ्यान्टसी’को अनूदित रूप हो । यो शब्द प्राचीन ग्रीसेली संस्कृतिसँग जोडिएको छ तर अहिले प्रचलनमा रहेको शब्द भने रोमनी हो । ग्रीसेलीमा यसको आरम्भको अक्षर ‘फाइ’ हो । ग्रीक शब्द ‘फन्टासिया’ उज्यालो वा ज्योति अर्थ दिने विशेषण ‘फानोस्’, टर्चलाइट अर्थ दिने नामपद ‘फानोस्’ र सक्रिय रूपमा प्रकाशमा ल्याउनु, प्रकाशमा आउनु वा देखापर्नु भन्ने अर्थ दिने ‘फाइनो’बाट बनेको हो ।

ग्रिक दर्शनमा इन्द्रियद्वारा देख्न सकिने वस्तुका लागि प्रयोग हुने मानक शब्द 'फेनोमेना' हो । यो फाइनो शब्दको लिङ्गबोधक बहुवचन रूप हो । यसप्रकार ग्रिसेली शब्द फन्टासियाको फेनोमेनासँग नजिकको सम्बन्ध छ । फेनोमेना कुनै वस्तुको दृश्यमान वा आशायोग्य अवधारणा हो । अर्कातर्फ फन्टासियाको अर्थ मानसिक बिम्ब, कुनै वस्तुबारेको स्मृति, सम्भवतः अन्य स्रोतबाट कोरिएको वस्तुको अप्रत्यासित उपस्थिति भन्ने हुन्छ । एरिस्टोटलियन दृष्टिकोणमा फन्टासियालाई वस्तुको कल्पना वा कल्पनाको उपस्थितिका रूपमा लिन सकिन्छ (स्कोल्स, सन् १९८७, पृ. ७) । *अक्सफोर्ड डिक्सनरी*को विद्युतीय संस्करणअनुसार स्वैरकल्पना जादु र साहस समावेश भएको काल्पनिक आख्यानको एक विधा हो । यो विशेषतः यथार्थभन्दा अन्य संसारमा संयोजित हुन्छ र स्वैरकल्पनालाई लामो समयदेखि विज्ञान आख्यानको एक उपवर्गका रूपमा लिएको पाइन्छ । त्यस्तै *मेरियम वेबस्टर डिक्सनरी*को विद्युतीय संस्करणअनुसार स्वैरकल्पना विशेषतः अनौठो देशकाल र कुरूप पात्रहरू प्रस्तुत गरिने काल्पनिक आख्यान हो । *ब्रेभ न्यु वर्ड्स* : *द अक्सफोर्ड डिक्सनरी अफ साइन्स फिक्सन*मा स्वैरकल्पनालाई काल्पनिक आख्यान, जादु वा अतिप्राकृतिक तत्त्वलाई यथार्थ जस्तो गरी चित्रण गर्ने साहित्यको एक विधाका रूपमा चिनाइएको छ (पुचर, सन् २००७, पृ. ५९-६०) । *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*ले प्रचलित ढाँचाभन्दा भिन्न, स्वच्छन्द, मनगढन्त, उडन्ते, तिलस्मी अर्थ दिने सन्दर्भमा स्वैरकल्पनालाई परिभाषित गरेको छ (अधिकारी र भट्टराई, २०६१, पृ. १०४१) । त्यस्तै *सङ्क्षिप्त साहित्यक शब्दकोश*मा अतिप्राकृतिक एवम् अप्राकृतिक घटना र पात्रहरूसँग सम्बन्धित कथाका रूपमा चिनाउँदै यसमा कथानक, सारवस्तु वा परिवेश बनेर अलौकिकता, कल्पना, जादु आदि आएका हुन्छन् भनी परिभाषित गरिएको छ (एटम, २०७४, पृ. २७२) । यसरी हेर्दा शब्दकोशले प्राचीन स्वरूपलाई नै महत्त्व दिँदै स्वैरकल्पनालाई परिभाषित गरेको देखिन्छ । यिनमा स्वैरकल्पनालाई मनोरञ्जनमूलक आधारहीन कोरा कल्पनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्वैरकल्पनाका साहित्यसम्बद्ध धारणामा यसको बहुआयामिक पक्षलाई समेट्ने प्रयत्न भएको छ । स्वैरकल्पनाको व्यापकताभित्र परीकथाजस्ता उडन्ते कल्पनामा आधारित प्राचीन स्वरूपका आख्यानदेखि वैज्ञानिक युगको विधा मानिने विज्ञानकथासमेत समेटिएको हुन्छ । स्वैरकल्पना उच्च कल्पनाशील वा अलौकिक घटनाद्वारा चारित्रीकृत साहित्यको रूप हो । स्वैरकल्पनाले साहित्यको बृहत् वर्गको निर्माण गर्छ । यसमा परीकथा, दन्त्यकथा, विज्ञानकथा र रोमान्सका केही संस्करणहरू समावेश हुन्छन् (क्विन, सन् २००६, पृ. १५९) । मुख्यतः ज्ञात ब्रह्माण्डको यथार्थपरक प्रतिनिधित्वप्रति आसक्त नहुने आख्यानात्मक कार्यका रूपमा स्वैरकल्पनालाई लिएको पाइन्छ तर नाटकीय दृष्टिकोण, दन्त्यकथा, परीकथा, रोमान्स, विज्ञानकथाजस्ता विधालाई समेट्ने विषयक्षेत्रका रूपमा स्वैरकल्पनाले जादुयी शक्ति र अन्य

कल्पनालाई स्वीकार गरी काल्पनिक ब्रह्माण्डको निर्माण गर्ने गर्छ (वाल्डिक, सन् २००१, पृ. १५) । किन र वाल्डिक दुवैका धारणामा साहित्यको क्षेत्रमा स्वैरकल्पनाको व्यापक आयाम रहने कुराको सङ्केत मिल्छ तर उनीहरूले उल्लेख गरेका विधामा स्वैरकल्पनाको चरित्रका विशिष्टताबारे केही बताइएको छैन । दन्त्यकथा, परीकथा, रोमान्स साहित्यका प्राचीन विधा मानिन्छन् । यिनमा कल्पनाको स्वच्छन्द उडान गर्न सकिन्छ भने विज्ञानकथा विज्ञान र प्रविधिको विकासको प्रभावसँग जोडिएको गद्याख्यानको आधुनिक भेद भएको हुनाले यसमा तर्कको परिसीमा हुन्छ । त्यसैले विज्ञान आख्यान र अन्य प्रकृतिका आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको चरित्र समान हुँदैन ।

साहित्यमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग सामान्यतः प्राचीन र आधुनिक दुई सन्दर्भमा भएको पाइन्छ । आधारहीन वस्तु वा घटनाको प्रस्तुति, तर्क शून्यता, कोरा कल्पना, निम्न स्तरको मनोरञ्जन तथा नैतिक आदर्शमा आधारित स्वैरकल्पनालाई प्राचीन प्रयोग मान्न सकिन्छ । यस किसिमको स्वैरकल्पनामा खरायोका प्वालबाट परी निस्कनु, अदृश्य शक्ति दृश्यमान भई कुनै व्यक्तिका जटिल समस्या समाधानपश्चात् पुनः अदृश्य बन्नु, मान्छे र जनावरका बिचमा संवाद हुनु, कुनै घटना वा कारणबिना नै वस्तु वा प्राणीको आकार, प्रकार, रूप, चरित्र पूर्णतः परिवर्तन हुनुजस्ता घटनाहरू सामान्य हुन्छन् । यथार्थमा सम्भव नहुने हुनाले यस्तो स्वैरकल्पनामा सबै घटनाहरू सम्भव हुन्छन् तर स्वैरकल्पनाको आधुनिक प्रयोग कुनै आधार, कारण वा तर्कमा आधारित हुन्छ । स्वैरकल्पनाको प्राचीन र आधुनिक प्रयोगको प्रसङ्गबारे तलको कथनबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ :

स्वैरकल्पनाभिन्न प्रतीक, व्यङ्ग्य र कटु यथार्थ पनि सन्निहित हुन सक्छ । वास्तवमा स्वैरकल्पना कल्पना, बिम्ब र कथनको चमत्कारी प्रयोग हो । यसमा पात्रहरूको क्रियाकलापको तर्कपूर्ण, वैज्ञानिक वा प्रचलित आधार खोज्नु व्यर्थ हुन्छ । तर फ्यान्टसीको सफल प्रयोग गर्न सकेमा यसमा कोरा र उडन्ते कल्पना मात्र हुँदैन । यसलाई सामाजिक यथार्थसँग गाँस्न सकेको खण्डमा यो 'सिर्जनात्मक कल्पना' को सुन्दर अभिव्यक्ति पनि हुन सक्छ । यस अर्थमा स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्तिकला, माध्यम र शिल्पचातुर्य भन्न सकिन्छ, जसलाई रचनाको विषयवस्तु, लेखकीय दृष्टिकोण र रचना उद्देश्यले निर्देशित गरिरहेको हुन्छ । (बराल, २०६४, पृ. २६१)

उपर्युक्त कथनांशमा स्पष्ट रूपमा स्वैरकल्पनाका कोरा र सिर्जनात्मक दुई प्रयुक्ति देखिन्छन् । कोरा कल्पना यथार्थबाट पलायन हुन्छ भने सिर्जनात्मक कल्पना नयाँ नयाँ सिर्जनात्मक यथार्थको खोजीका निम्ति साधन बन्न सक्छ । कोरा कल्पनाको ज्ञात ब्रह्माण्डको

भौतिक यथार्थसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन तर सिर्जनात्मक कल्पनाले भौतिक यथार्थलाई उपेक्षा गर्दैन । यथार्थपर विषयको अभिव्यक्तिलाई कलापूर्ण बनाउँदा स्वैरकल्पनाको उपयोग शिल्पका रूपमा हुने भए पनि विज्ञानकथामा भने यो मूल विषय बनेको हुन्छ । स्वैरकल्पनाको प्रयुक्तिगत भेदलाई नै जोड दिँदै मोहनराज शर्माले भनेका छन्- “स्वैरकल्पनाको प्राचीन एवम् ऐतिहासिक प्रयोग प्रायः यथार्थबाट पलायन र मनोरञ्जनका लागि भएको छ, तर यसको आधुनिक प्रयोग पलायन र मनोरञ्जनका लागि नभएर सर्वथा नवीन उद्देश्य र प्रकारबाट भएको छ” (२०६३, पृ. ४४५) । प्राचीन स्वैरकल्पनाका घटना पाठकलाई एक पटकका लागि रुचिकर, आकर्षक हुन सक्छन् । दोस्रो वा तेस्रो पटकमा त्यसले पाठकमा प्रभाव पार्न सक्दैन तर प्रभावपूर्ण आधुनिक स्वैरकल्पनामा आउने रहस्य वा असम्भव कार्यहरूले लामो समयसम्म प्रभावमा पारिरहन्छन् (उल्फ, सन् २०११, पृ. ७४) । यसरी हेर्दा प्राचीन स्वैरकल्पना तात्कालिक मनोरञ्जनसँग जोडिन्छ । यो मानसिक चिन्तनका स्तरमा पुग्न सक्दैन भने आधुनिक स्वैरकल्पना सिर्जनात्मक स्तर कायम राख्दै बौद्धिक उचाइमा पुग्न सक्छ । आधुनिक स्वैरकल्पनाका सामाजिक, मनोवैज्ञानिक तथा वैज्ञानिक प्रयुक्तिगत आयामहरू छन् । स्वैरकल्पनाको वैज्ञानिक प्रयुक्ति विज्ञानकथासँग सम्बद्ध छ । विज्ञान साहित्येतरका सिर्जनामा प्रभावपूर्ण अभिव्यक्तिका निम्ति स्वैरकल्पनाको उपयोग हुनसक्ने भए पनि विज्ञानसाहित्यमा भने आख्यान स्रोतकै रूपमा स्वैरकल्पना आउने गरेको देखिन्छ ।

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना तार्किक रूपमा पुष्टि हुन्छ । सामान्य पाठकका लागि यो कोरा कल्पनाजस्तो देखिन सक्छ तर यस स्थितिबाट मुक्त हुन पाठकमा सिर्जनाभिन्न रहेको उच्चस्तरीय स्वैरकल्पनाको बोधसामर्थ्य आवश्यक हुन्छ किनभने विज्ञानकथा कम्तीमा पनि विज्ञानप्रविधिका ज्ञात सिद्धान्त र भौतिक यथार्थको अभिव्यञ्जनमा आधारित हुन्छ भने उच्चस्तरको स्वैरकल्पनामा आधारित विज्ञानकथाले सम्भाव्य भविष्यको सिर्जनात्मक रूपमा अन्वेषण गरेको हुन्छ । मूलतः भविष्यको पृष्ठाधारमा आधारित हुने हुनाले समकालीन यथार्थको संज्ञान र आधारमा यसलाई बुझ्न सकिँदैन । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको लक्ष्यको अन्तःस्थलमा पुग्न नसक्ने पाठकका लागि यो निरस र कठोर पाठ बन्न सक्छ तर यसले सिर्जनात्मक रूपमा भिन्न संसारको खोजी गरिरहेको हुन्छ ।

साहित्यिक स्वैरकल्पनाको व्यवस्थित अध्ययनको आरम्भ भेटान तोदोरोबको *द फेन्टास्टिक : अ स्टक्चरल अप्रोच टु अ लिटेरेरी जन्त्रा* (१९७३) कृतिबाट भएको मानिन्छ । यस कृतिमा तोदोरोबले स्वैरकल्पनाको संरचनात्मक अध्ययन गरेका छन् । उनको यस अध्ययनपछि यस क्षेत्रमा रोजमेरी ज्याक्सन, सी.एन.मानलोभ, फराह मन्डेलसनजस्ता लेखक समालोचकले योगदान दिएका छन् । यहाँ स्वैरकल्पनासम्बन्धी उनीहरूका प्रमुख मान्यतालाई प्रस्तुत गरिन्छ ।

२.२.१ भेटान तोदोरोबको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता

साहित्यिक स्वैरकल्पनाको व्यवस्थित र सैद्धान्तिक अध्ययनको आरम्भ गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा लिइने फ्रान्सेली संरचनावादी समालोचक भेटान तोदोरोबले स्वैरकल्पना पाठकको लौकिक संसार र अलौकिक संसारबिचको सन्देह हो भन्ने मान्यता राखेका छन्। उनले *द फेन्टास्टिक : अ स्टक्चरल अप्रोच टु अ लिटरेरी जन्ना* (सन् १९७३) पुस्तकमा स्वैरकल्पनासम्बन्धी धारणा राखेका छन्। उनको यो कृति स्वैरकल्पनाको संरचनात्मक विश्लेषणमा आधारित छ। तोदोरोबले स्वैरकल्पनाको भाषिक आधारका लागि संरचनात्मक स्वरूपको खोजी गरेका छन्। उनका अनुसार साहित्यिक पाठ भाषिक परिघटना हो तर त्यो असामान्य र अतिविशिष्ट हुन्छ। त्यो भाषामा आधारित हुन्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. VII)। तोदोरोबले साहित्यिक कार्यका शाब्दिक, वाक्यिक र शब्दार्थिक (शब्द, वाक्य संरचना र अर्थ) तीन पक्ष पहिचान गर्न सकिने बताएका छन्। उनका विचारमा शाब्दिक पक्ष वाक्य निर्माणमा सहभागी हुन्छ, जसले पाठको निर्माण गर्छ। वाक्य संरचना एकअर्कासँग सम्बद्ध हुन्छ। तेस्रो शब्दार्थ पक्षलाई सामान्य रूपमा प्राक्कल्पना गर्न सकिँदैन। साहित्यमा विषयवस्तु र भाव कसरी जोडिन्छ भन्ने जान्न सकिँदैन यद्यपि साहित्यका केही अर्थहरू विश्वव्यापी हुन्छन्, जसका अर्थहरू जहाँसुकै र जुनसुकै भाषामा पनि उस्तै देखिन्छन् (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. २०)। तोदोरोबले साहित्यिक भाषाको व्यापकतालाई स्वीकार गरेका छन्। त्यसैले भाषिक संरचनाका आधारमा स्वैरकल्पनाको अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ।

भेटान तोदोरोबले स्वैरकल्पना प्राकृतिक नियम जान्ने र त्यससँग मात्र परिचित कुनै व्यक्तिले अनुभव गर्ने सन्देह हो भनेका छन्। उनका विचारमा त्यस्तो व्यक्तिले अलौकिक घटनाको स्पष्ट रूपमा सामना गर्छ तसर्थ स्वैरकल्पनाको अवधारणालाई यथार्थ र कल्पनाको सम्बन्धका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. २५)। स्वैरकल्पनामा वर्णित घटनालाई अनुभवजन्य भौतिक यथार्थका सामान्य नियमका आधारमा बुझ्न सकिँदैन। तोदोरोबका अनुसार त्यस्ता घटनालाई कुनै पनि व्यक्तिले दुई तरिकाले बुझ्न सक्छ : (१) कल्पनाद्वारा सिर्जित भ्रमात्मक चेतना र संसार, जुन के हुन् वा ती कहाँबाट लिइएका हुन् भन्ने कुराको अन्याय हुन्छ। पाठकलाई लाग्न सक्छ यो यथार्थको आन्तरिक पक्ष हो तथापि यो यथार्थको अज्ञात नियमद्वारा नियन्त्रित छ। (२) सैतान एक भ्रम हो, काल्पनिक प्राणी हो वा त्यो वास्तवमै अस्तित्वमा छ जसलाई हामी अन्य प्राणीसँग जम्काभेट भएजस्तै कहिलेकाहीं भेट्छौं। यो एक प्रकारको अनिश्चितताको अवस्था हो। स्वैरकल्पनाले यही अनिश्चितताको अवधिलाई उपयोग गर्छ। त्यसैले स्वैरकल्पनाको अवधारणालाई वास्तविक र काल्पनिकबिचको सम्बन्धका आधारमा परिभाषित गर्न

सकिन्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. २५) । स्वैरकल्पनाले पूर्णतः वास्तविकतालाई अपनाउँदैन र त्यसबाट विच्छेदित पनि हुँदैन । यी दुई परिस्थितिबिचको पाठकीय सन्देहको अन्तराललाई नै तोदोरोबले स्वैरकल्पना मानेका छन् ।

भेटान तोदोरोबका विचारमा पाठकको सन्देह स्वैरकल्पनाको पहिलो सर्त हो । स्वैरकल्पनाले पाठकलाई पात्रको संसारमा सहभागी गराउँछ । त्यो संसारलाई व्याख्या गरिएका घटनाको आधारमा पाठकले आफ्ना संदिग्ध धारणा परिभाषित गर्न सक्छ । त्यस्तो स्थितिमा स्वैरकल्पनाले तीनवटा सर्त पूरा गनुपर्छ- पहिलो, पाठले पात्रको संसारलाई जीवित व्यक्तिको संसारका रूपमा विचार गर्न पाठकलाई वाध्य पार्नु पर्छ र वर्णित घटनाको व्याख्यामा लौकिक र अलौकिकका बिचमा सन्देह सृजना गर्नसक्नु पर्छ । दोस्रो, यो सन्देह स्वयम् पात्रले पनि अनुभव गर्न सक्छ त्यसैले पाठकको भूमिका चरित्रमा सुम्पन सकिन्छ । सन्देह घटनाको मूल विषय बन्न पुग्छ । तेस्रो, पाठकले पाठका सम्बन्धमा एक निश्चित मनोभाव अपनाउनु पर्छ । उसले लाक्षणिकका साथसाथै काव्यिक व्याख्यालाई पनि अस्विकार गर्न सक्छ । पहिलो सर्तले पाठकलाई शाब्दिक पक्षसँग जोड्छ, जसलाई शाब्दिक दृष्टिकोण भन्न सकिन्छ । स्वैरकल्पना विशिष्ट किसिमको संदिग्धार्थ दृष्टिकोणको एक वर्ग हो । दोस्रो सर्त जटिल प्रकृतिको छ । यो वाक्यात्मक संरचनासँग जोडिन्छ । यसलाई क्रियाको विपरीत प्रतिक्रिया भन्न सकिन्छ । यसले स्वाभाविक रूपमा आख्यानात्मक धारणाको निर्माण गर्छ । अर्कातर्फ दोस्रो सर्तले अर्थसम्बन्धी धारणालाई पनि सङ्केत गर्छ । तेस्रो सर्तले पठनका अनेक स्तर र विकल्पलाई देखाउँछ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ३१-३४) । तोदोरोबले पहिलो र तेस्रोलाई स्वैरकल्पनाको अनिवार्य र दोस्रोलाई वैकल्पिक सर्त मानेका छन् । उनले महत्त्व दिएका दुई सर्तलाई हेर्दा तिनले विश्वास र सन्देहजस्ता दुई पक्षमा जोड दिएको स्पष्ट देखिन्छ । उनको पहिलो सर्तले स्वैरकल्पनामा प्रस्तुत गरिने संसार पाठकले विश्वास गर्ने हुनुपर्छ तर त्यो पाठकको वास्तविक संसारजस्तो नभई हो वा होइनको सन्देहमा निर्मित हुनुपर्छ । तेस्रो सर्तले पाठका सम्बन्धमा पाठकको धारणाको खोजी गर्छ तर यसै बुँदासँग सम्बद्ध पाठकले साहित्यिक पठनलाई उपेक्ष गर्न सक्छ भन्ने उनको धारणा समस्यापूर्ण देखिन्छ । यसले तोदोरोब साहित्यिक पाठलाई केवल संरचना मात्र ठान्दछन् भन्ने कुरालाई पनि पुष्टि गर्छ । स्वैरकल्पनिक पाठमा लेखकले दैनिक जीवनमा घटित नहुने घटनाहरू प्रस्तुत गर्छ । एच पी लोभकार्फ भन्छन्, स्वैरकल्पना लेखकीय कार्यमा मात्र आधारित हुँदैन, पाठकको वैयक्तिक अनुभव पनि यसमा सहभागी हुन्छ र त्यो अनुभवमा सन्त्रास हुनैपर्छ । कथाको संरचना र लेखकको उद्देश्यका आधारमा मात्र स्वैरकल्पनालाई मूल्याङ्कन गर्न सकिँदैन । यसले उत्पन्न गर्ने भावात्मक घनत्वलाई पनि हेर्नुपर्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ३४) तर तोदोरोब साहित्यिक पाठको संरचनामा

बढी जोड दिन्छन् । उनले साहित्यिक पाठले पाठकमा पार्ने प्रभाव र भावानात्मक सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको देखिँदैन ।

भेटान तोदोरोबले स्वैरकल्पनाका निकटका विधाका रूपमा अलौकिक र अद्भुततालाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा कथाको अन्त्यमा चरित्रले कुनै निर्णय नगरे पनि पाठकले आफ्नो निर्णय गर्न सक्छ । त्यो निर्णय समाधान वा विरोधका लागि हुनसक्छ । यसबाट स्वैरकल्पनाको निर्माण हुन्छ । यदि पाठकले प्रकृतिका यथार्थ नियमद्वारा व्याख्या गरिएका परिघटनालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन भन्ने ठान्दछ भने त्यसलाई अलौकिक भन्न सकिन्छ । यसको विपरीत प्रकृतिका नयाँ नियमले वर्णित परिघटनासँग मिलाप गर्छ, मनोरञ्जन गर्छ भने त्यसलाई अद्भुतता भन्न सकिन्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ४१) । तोदोरोबका यी विचारका आधारमा यहाँ के स्पष्ट हुन सकिन्छ भने अलौकिकलाई ज्ञात प्रकृतिका नियमद्वारा व्याख्या गर्न सकिँदैन तर अद्भुतताका परिघटनाले यथार्थका नयाँ नियमको सम्भावनालाई सङ्केत गर्छ यद्यपि ती नियम पनि भोग्य संसारका वर्तमान नियमसँग मिल्ने वा व्याख्या गर्न सकिने हुँदैनन् । यी दुवै एकअर्कामा मिसिएका छन् तसर्थ नितान्त भिन्न र विशिष्टीकृत रूपमा यिनलाई व्याख्या गर्न र बुझ्न सकिँदैन । यी दुवै स्वैरकल्पनासँग सम्बन्धित छन् । स्वैरकल्पना, अलौकिक र अद्भुतताका उपवर्गलाई सूक्ष्म रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ- अलौकिक, स्वैरकल्पनिक अलौकिक, स्वैरकल्पनिक अद्भुतता र अद्भुतता (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ४४) । यी चार उपवर्गमध्ये पनि अद्भुततालाई विशेष महत्त्व दिँदै तोदोरोबले त्यसका तीन भेद देखाएका छन् । ती तीन भेदमध्ये यान्त्रिक अद्भुततालाई तोदोरोबले विज्ञान आख्यान भन्न सकिने बताएका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका ती भेद यस प्रकार छन्- (१) अतिशयोक्तिपूर्ण अद्भुतता : यसका परिघटना सदगुणद्वारा अलौकिक बनेका हुन्छन् । यी परिचितभन्दा उच्चतर हुन्छन् । (२) असाधारण अद्भुतता : पहिलो वर्गसँग यसको निकट सम्बन्ध हुन्छ । यसमा अलौकिक घटनालाई व्याख्याबिना नै प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । मानौं पाठकले ती घटना कहाँबाट लिइएका हुन् भन्ने कुराको कुनै मतलब राख्दैन र तिनका कारणबारे कुनै प्रश्न वा जिज्ञासा राख्दैन । (३) यान्त्रिक अद्भुतता : यसमा विद्युतीय वस्तुको वर्णन गरिएको हुन्छ । यसमा वर्तमानमा असिद्ध तर प्रविधिको विकाससँगै सम्भव हुनसक्ने उपकरण, अवधारणाको चित्रण गरिएको हुन्छ । यान्त्रिक अद्भुतताले उन्नाइसौं शताब्दीमा फ्रान्समा वैज्ञानिक अद्भुतता भनिने विधाको निकै नजिक पुऱ्याउँछ, जसलाई अहिले विज्ञान आख्यान भनिन्छ । यसमा अद्भुततालाई तार्किक व्याख्या गरिन्छ तर समकालीन विज्ञानका नियमले यसलाई स्वीकार गर्दैन । समकालीन विज्ञान आख्यानमा कथा अतार्किक आधारबाट आरम्भ हुन्छ तर त्यसलाई क्रमशः तथ्य र तर्कसँग जोडिन्छ (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ५४-५६) । यस अर्थमा यान्त्रिक अद्भुततालाई ब्रह्माण्डीय यथार्थ खोजको सम्भावनाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

उत्तम विज्ञान आख्यान अनुरूपीय स्वरूपमा संरचित हुन्छ । यसका प्राथमिक तथ्यहरू अतिप्राकृतिक हुन्छन्, जस्तै- रोबोट, अन्य ग्रहका प्राणी, अन्य ग्रहका सन्दर्भ आदि (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. १७२) तर उनले विज्ञान आख्यानका अतिप्राकृतिक तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका उदाहरणमध्ये रोबोट अहिले वस्तुयथार्थमा परिणत भएको छ यद्यपि रोबोटका उन्नत संस्करणबारेका अनौठा कल्पनाहरू विज्ञानकथामा पर्याप्त भेटिन्छन् ।

भेटान तोदोरोबले स्वैरकल्पनाका मुख्य तीन कार्यहरू उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार ती तीन कार्यहरू यस प्रकार छन् : (१) स्वैरकल्पनाले पाठकमा विशिष्ट किसिमको प्रभाव उत्पन्न गराउँछ- सन्त्रास, आतङ्क वा जिज्ञासा, जुन साहित्यका अन्य विधाले उत्पन्न गर्न सक्दैनन् । (२) स्वैरकल्पनाले कथनको कार्य गर्छ । यसले रहस्यलाई व्यवस्थित गर्छ । स्वैरकल्पनिक तत्त्वको उपस्थितिले कथाको संगठनात्मक घनत्वलाई अनुमति दिन्छ । (३) यसले स्वैरकल्पनिक ब्रह्माण्डको व्याख्यालाई अनुमति दिन्छ । यसको भाषाभन्दा बाहिर कुनै वास्तविकता हुँदैन र जे वर्णन गरिन्छ त्यो पनि भाषाभन्दा भिन्न प्रकृतिको हुँदैन (तोदोरोब, सन् १९७३, पृ. ९२) । उनले प्रस्तुत गरेका स्वैरकल्पनाका तीन कार्यले लेखकले सिर्जना गरेको नवीन संसारका विशिष्टतालाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

निष्कर्षमा, साहित्यिक स्वैरकल्पनाको अध्ययनका सन्दर्भमा तोदोरोबको *द फेन्टास्टिक : अ स्टक्चरल अप्रोच टु अ लिटेरी जन्रा (१९७३)* महत्त्वपूर्ण कृति हो । तोदोरोबले यस ग्रन्थमा स्वैरकल्पनालाई पाठकको सन्देहका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यो सन्देह पाठकीय संसार र पाठको संसारका बिचमा उत्पन्न हुन्छ । उनले स्वैरकल्पनालाई भाषिक संरचनाका मानेका छन् । त्यसै गरी स्वैरकल्पनासम्बन्धी उनको धारणले कृतिको लाक्षणिक, आलङ्कारिक सन्दर्भलाई उपेक्षा गरेको छ भने कृतिको पठनमा कृतिकार र उसको समकालीन सामाजिक सांस्कृतिक पक्षलाई पनि समेट्नु आवश्यक देखिँदैन । स्वैरकल्पनासम्बन्धी तोदोरोबका मान्यताहरू सङ्कुचित प्रकृतिका देखिन्छन् किनभने उसका धारणाले साहित्यमा प्रयोग हुने सबै किसिमका स्वैरकल्पनाको बहुआयामिक अवधारणालाई समेट्न सक्दैन । उनले पाठकीय भूमिकालाई भने महत्त्व दिएका छन् तथापि उनले अपेक्षा गरेको पाठक सांस्कृतिक व्यवस्थाभित्रको सामाजिक सदस्य नभई शुद्ध साहित्यिक पाठकजस्तो मात्र देखिन्छ । यस कृतिमा तोदोरोबले विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनाका बारेमा सामान्य सङ्केत गरेका छन् । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको अध्ययन गर्नु उनको उद्देश्य नभए पनि स्वैरकल्पनाका उपवर्गका रूपमा प्रस्तुत भएको यान्त्रिक अद्भुतताले त्यसलाई स्पष्ट गरेको छ । तोदोरोबले स्वैरकल्पनालाई साहित्यको एक विधाका रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ

तर यसलाई साहित्यको भिन्न विधा नमानी अभिव्यक्तिको शैली वा आख्यानको स्रोत मान्नु नै उपयुक्त देखिन्छ ।

२.२.२ रोजमेरी ज्याक्सनको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता

भेटान तोदोरोबका मान्यतामा रहेका सबल पक्षलाई स्वीकार गर्दै स्वैरकल्पनासम्बन्धी धारणालाई विस्तार गर्ने बेलायती लेखिका रोजमेरी ज्याक्सनले स्वैरकल्पना अभिलाषाको साहित्य हो भन्ने मान्यता राखेकी छन् । उनले *फ्यान्टसी : द लिटरेचर अफ सम्भर्सन (सन् १९८१)* कृतिमा अभिलाषालाई सांस्कृतिक नियन्त्रण र दमनका सन्दर्भमा व्याख्या गर्दै स्वैरकल्पनाले त्यस्तो दमनकारी प्रणाली विरुद्ध चुनौती दिने बताएकी छन् (क्लुट र ग्रान्ट, सन् १९९७, पृ. ५११) । यसै क्रममा उनले स्वैरकल्पनालाई पलायनवादी साहित्यका रूपमा व्याख्या गरिने धारणाका विरुद्ध सामाजिक यथार्थ र संस्कृतिसँग यसको सम्बन्ध रहने विचार व्यक्त गरेकी छन् । स्वैरकल्पनासम्बन्धी उनका मान्यताहरू मार्क्सवादी र मनोवैज्ञानिक चिन्तनबाट प्रभावित देखिन्छन् ।

रोजमेरी ज्याक्सनले स्वैरकल्पनासम्बन्धी भेटान तोदोरोबको कार्य ऐतिहासिक महत्त्वको हुँदाहुँदै पनि उनका मान्यतामा मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्ष उपेक्षित हुनु प्रमुख कमजोरी भएको बताएकी छन् । ज्याक्सनका अनुसार यिनै कमजोरीले गर्दा तोदोरोबको दृष्टिकोण साहित्यका माध्यमबाट समाजसम्म पुग्न सकेको छैन । संरचनावादी समालोचक तोदोरोबको कार्यलाई स्वैरकल्पनिक साहित्य अध्ययनको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । उनले संरचनात्मक पक्षबाट स्वैरकल्पनाको अध्ययन गर्दै त्यसलाई ठोस रूपमा परिभाषित पनि गर्छन् यद्यपि उनको अध्ययन अर्थतात्विकभन्दा ज्यादा संरचनात्मक भएको टिप्पणी पनि गर्ने गरिन्छ । यिनको अध्ययन संरचनावादी समालोचनामा आधारित भएको हुनाले यो साहित्यको सामाजिक सांस्कृतिक आशय र प्रभावबारेको चिन्तनमा सफल हुन सकेको छैन । यसै कारणले यो साहित्यका माध्यमबाट समाज र संस्कृतिसम्म पुग्न सकेको छैन । स्वैरकल्पनाले अचेतन वस्तुलाई निरन्तर रूपमा समन्वय गर्ने हुनाले मनोविज्ञानसँग नजोडिकन ती पाठहरू बुझ्न कठिन हुन्छ तर तोदोरोब स्वैरकल्पनालाई बुझ्न फ्रायडीयन सिद्धान्त अपर्याप्त र अवैध भएको धारणा राख्छन् (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. ३) । ज्याक्सनका अनुसार तोदोरोबको अध्ययनले प्रथमतः स्वैरकल्पनाको व्यवस्थित स्वरूप निर्धारणको प्रयास गरेको छ । तोदोरोबले साहित्यिक स्वरूपको अध्ययन र व्याख्या तथा वर्गीकरणमा गैरसाहित्यिक, साहित्येतर आधारलाई अस्वीकार गर्छन् । उनले दार्शनिक वा मनोविश्लेषणात्मक व्याख्या गर्नुभन्दा पाठ विश्लेषणको मौलिक आधार प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले उनी स्वैरकल्पनाको ऐतिहासिक परिभाषाको सट्टा त्यसको सिद्धान्तमा पुग्छन् (ज्याक्सन, सन्

२००९, पृ. १५)। तर, रोजमेरीका अनुसार मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तप्रति अरुचि देखाउनु तोदोरोबको पुस्तकको एक कमजोरी र त्यससँग सम्बद्ध विचारधाराको अभाव हो। सामान्यतः विचारधाराले काल्पनिक तरिकाले मानिसले जुन संसारको अनुभव गर्छ त्यो सामाजिक सम्बन्ध, धर्म, परिवार, कानून, नैतिक संहिता, शिक्षा, संस्कृतिसम्बद्ध अर्थका अनेकौं प्रणालीसँग सम्बन्ध राख्छ जुन सरल तरिकाले चेतन मस्तिष्कद्वारा अर्कोमा सुम्पिंदैन बरु गम्भीरतापूर्वक अचेतन हुन्छ। जब कुनै प्रकारको साहित्यसँग व्यवहार हुन्छ तब त्यसले वस्तुले प्रतिनिधित्व गर्ने विचारधारा र मानव विषयबिचको सम्बन्धको अपेक्षा नगरी अचेतन वस्तुका साथ बारम्बार व्यवहार गर्छ। तोदोरोब दृढतापूर्वक मनोविश्लेषणात्मक पठनको अस्वीकार गर्छन। ज्याक्सनले तोदोरोबलाई उद्धृत गर्दै उनले मनोविकार र विक्षिप्ति स्वैरकाल्पनिक साहित्यको अन्वेषण होइन भनेको सन्दर्भलाई उल्लेख गरेकी छन् (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. ३६)। रोजमेरी ज्याक्सनले स्वैरकल्पनको अध्ययन गर्दा सामाजिक सांस्कृतिक पक्षलाई महत्त्व नदिने तोदोरोबको आलोचना गर्दै स्वैरकल्पनाको सम्बन्ध सामाजिक सांस्कृतिक पक्षसँग हुने धारणा राखेको देखिन्छ।

यथार्थवादी लेखनका तुलनामा निकै स्वतन्त्र भए पनि स्वैरकल्पना आधारहीन बहाव नभएको विचार राख्ने रोजमेरी ज्याक्सनका अनुसार स्वैरकल्पनाले समय, स्थान र चरित्रको त्रिआयामिक एकत्वलाई अस्वीकार गर्छ; सजीव र निर्जीव, आफू र अर्को, जीवन र मृत्युबिचका विभाजनलाई अस्वीकार गर्छ तथापि यो सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धबाट विच्छेदित हुँदैन। अन्य पाठजस्तै साहित्यिक पाठ पनि सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाकै उत्पादन हो। त्यसैले यो सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भमै सङ्घर्षशील रहन्छ। सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भबाट भिन्न गराएर साहित्यिक स्वैरकल्पनालाई बुझ्न वा अध्ययन गर्न सकिँदैन। कुनै पनि स्वैरकाल्पनिक पाठ विभिन्न कोणबाट अन्तर्सम्बद्ध भएका अनेकौं दबावबाट निर्मित हुन्छ। यी दबावहरूलाई लेखकका ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीति, यौनिक सन्दर्भबाट नै बुझ्न सकिन्छ। स्वैरकाल्पनिक साहित्यलाई पनि सोही प्रक्रियाबाट बुझ्नु पर्दछ। साहित्यमा आउने स्वैरकल्पना लेखकको ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीति तथा लैङ्गिक अन्तरसम्बन्ध र दबावबाटै निर्धारित हुन्छ, जसलाई साहित्यका अन्य परम्पराले पनि ग्रहण गरेका हुन्छन् तर स्वैरकल्पनामा आउने विषय सामान्य अवस्थाभन्दा भिन्न प्रकृतिले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। त्यसैले भवाट्ट हेर्दा त्यो अनौठो र समाजबाहिरको जस्तो देखिन सक्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १-२)। ज्याक्सनले स्वैरकल्पनालाई विद्रोहका रूपमा लिएको पाइन्छ। उनले स्वैरकल्पनाको क्रान्तिकारी सामर्थ्यमाथि विश्वास व्यक्त गर्दै यसले वास्तविक सामाजिक रूपान्तरणलाई नेतृत्व गर्छ भन्ने विचार राखेको देखिन्छ (केटेरर, सन् १९९२, पृ. ९)। स्वैरकल्पनासम्बन्धी रोजमेरीका यी धारणाले स्वैरकल्पनाको

सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धलाई प्रस्ट पारेको देखिन्छ। स्वैरकल्पनालाई सामाजिक व्यवस्था र ऐतिहासिक बोधपश्चात् मात्र बुझ्न सकिने कुरो पनि उनका धारणामा रहेको छ।

रोजमेरी ज्याक्सनले स्वैरकल्पनालाई आधुनिक समाजको उपज मानेको देखिन्छ। उनका विचारमा स्वैरकल्पनिक साहित्यले सांस्कृतिक पक्षले छोडेका कुरालाई दर्साउँछ। ती कुरा सामान्य नियम तथा प्रचलित मूल्यमान्यताभन्दा बाहिर परेका हुन्छन्। स्वैरकल्पनाले नभनिएको र नदेखिएको संस्कृति र व्यवहारलाई देखाउँछ, जुन अदृश्य र मौन हुन्छ। स्वैरकल्पनाले असम्भवलाई सम्भवमा महसुस गराउँछ, अदृश्यलाई दृश्य बनाउँछ र अनुपस्थितको खोज गर्छ। साहित्यिक स्वैरकल्पना प्रभुत्वशाली संस्कृतिको सीमाको सूचक हो। यसलाई दिइएको अयथार्थको परिचय यथार्थ श्रेणीको विरुद्ध हो। अयथार्थ साहित्यिक स्वरूपमा स्वैरकल्पनाले यथार्थ रूपमा वर्षौंदेखि चलिरहेका परिवर्तित मुद्दाप्रति सचेत बनाउँछ। आधुनिक स्वैरकल्पना प्राचीन मिथ, लोकसाहित्य, परीकथा, रोमान्ससँग जोडिएको छ तथापि यसको सम्बन्ध अठारौं शताब्दिको आधुनिक भौतिक औद्योगीकरणले पश्चिमी समाजमा ल्याएको परिवर्तनसँग छ। त्यसैले आधुनिक साहित्यमा प्रयोग हुने साहित्यिक स्वैरकल्पना पूँजीवादी अर्थतन्त्र तथा भौतिक संस्कृतिका मनोवैज्ञानिक पक्षसँग सम्बद्ध छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. २)। वास्तवमा मानव समाजमा स्वैरकल्पनाले अलौकिक क्षेत्रको आविष्कार गर्दैन। प्रकृतिजगत्लाई केही भिन्न, केही अनौठो तरिकाले प्रस्तुत गर्छ र सभ्यता अनुकूल मानवीकृत हुन्छ। अतिन्द्रिय अन्वेषणबाट मानवीय स्थितिमा परिवर्तन हुन्छ तसर्थ स्वैरकल्पना अलौकिकताको सन्दर्भबिना मानवीय गुणको अभिव्यक्ति पनि हो (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १०)। लौकिक संस्कृतिमा भिन्न संसारको अभिलाषा गर्नु स्वर्ग वा नर्कद्वारा विस्थापन गर्नु होइन, सामान्य ज्ञानभन्दा इतरमा यथार्थको अन्वेषण गर्नु हो।

रोजमेरी ज्याक्सनका अनुसार स्वैरकल्पना यथार्थकै अर्को पाटो हो। सबै साहित्यिक कार्य काल्पनिक हुने हुनाले कुनै पनि साहित्यिक विद्यालाई वस्तुबिम्बका रूपमा विश्लेषण गर्न खोज्नु साहित्यिक मूल्यबाट पन्छिनु हो। साहित्यले प्रस्तुत गर्ने यथार्थ भौतिक यथार्थजस्तो हुँदैन किनभने यसमा विशिष्ट संसारको निर्माण गरिएको हुन्छ। साहित्यमा सिर्जना गरिने त्यो विशिष्ट संसार कुनै न कुनै रूपमा अनुभवजन्य भौतिक संसारसँग अन्तर्सम्बन्धित हुन्छ। काल्पनिक संसार पूर्ण रूपमा वास्तविक वा अवास्तविक हुँदैन। यी दुवै स्थितिको विचमा यो रहन्छ भन्ने धारणाले स्वैरकल्पनिक कथाको संरचना र अर्थसम्बन्धी विशेषता बुझ्न सहज बनाउँछ। यसको अर्थ स्वैरकल्पनाले आधारभूत रूपमा सामान्य यथार्थको धरातलाई छोड्छ भन्ने हो (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १२)। साहित्यिक स्वैरकल्पनको क्षेत्र निकै व्यापक भएको हुनाले यसको ठोस इतिहास देखिँदैन। तुलनात्मक रूपमा साहित्यमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग यथार्थवादी साहित्यमा कम र

मिथक, दन्त्यकथा, लोककथा, परिकथा, स्वर्गीय आनन्द, स्वप्नदृष्टि, अतिथार्थ, विज्ञानकथा, साहसिककथा आदिमा अधिक भएको पाइन्छ तर साहित्यिक स्वैरकल्पनासँग जोडिएका प्रवृत्तिलाई यथार्थ वा सम्भावनाका रूपमा लिएको पाइँदैन । स्वैरकल्पनाले सामान्य रूपमा स्वीकार गरिएका सम्भावनाको उल्लङ्घन गरे पनि यो आफ्नै किसिमका नियमद्वारा नियन्त्रित कथा हो । यही चरित्रको परिणामस्वरूप यसमा तथ्यका विपरीत स्थितिलाई तथ्यमा बदलिन्छ । सार्वलाई उद्धृत गरी स्वैरकल्पनाको प्रतिरक्षा गर्दै रोजमेरीले आधुनिक पुँजीवादी भौतिक र धर्मनिरपेक्ष समाजमा स्वैरकल्पनाले अन्य स्थानमा छलाड मार्ने बताएकी छन् (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १०) । चारित्रिक रूपमा साहित्यिक स्वैरकल्पनाले वास्तविकता वा सम्भाव्यताको परिभाषालाई अस्वीकार गर्छ । स्वैरकल्पनाले सामान्य रूपमा स्वीकार गरिएका सम्भावनाको खुल्ला उल्लङ्घन गर्छ । यो एक किसिमको समाख्यानात्मक तथ्य विपरीतको कथा हो । यसले यथार्थको साहित्यिक पुनःउत्पादन र कलात्मक प्रतिनिधित्वको नियममा अवरोध पुऱ्याउँछ । यसले भूत, वर्तमान र भविष्यलाई मिसाउँछ र निस्तब्धतासँगको संवादलाई स्वीकार गर्छ । यसले ज्ञात वा परिभाषित रूपलाई दाबी गर्दैन किनभने यथार्थ ज्ञात, परिचित वा समान स्थानसँग मात्र सम्बन्धित रहँदैन । वर्तमानमा अदृश्य वा भविष्यसँग सम्बद्ध बृहत् खण्डसँग पनि यसको सम्बन्ध रहन्छ । स्वैरकल्पनाले यथार्थलाई पुनर्संयोजन र उल्टापाल्टा पार्छ तर यथार्थलाई छोड्दैन । सहजीविका रूपमा यो यथार्थसँग जोडिन्छ । त्यसैले यो वास्तविक संसारमा स्वतन्त्र अस्तित्वमा रहन सक्दैन (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १२) । प्रायः यथार्थवादी र स्वैरकल्पनिक आख्यानात्मक शैलीको एउटै पाठभित्र अन्तरसंवाद चलिरहेको हुन्छ । स्वैरकल्पनाको विध्वंसक चरित्रलाई नियन्त्रण गर्नका निम्ति यथार्थवादी शैली उपस्थित हुन्छ । यस किसिमको सम्बन्ध उन्नाइसौं शताब्दीका साहित्यमा पनि देख्न सकिन्छ । यथार्थ र अयथार्थविचको विभाजित अवस्था यथार्थवादको दबाव तथा त्यसको आख्यानात्मक पुनर्उत्पादनपछि सशक्त रूपमा देखापर्न थालेको देखिन्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १२४) । ज्याक्सनका धारणाका आधारमा भन्ने हो भने यथार्थसँग स्वैरकल्पनाको सिर्जनात्मक सम्बन्ध हुन्छ । यथार्थसँगको सम्बन्धले नै स्वैरकल्पनालाई विश्वसनीय बनाउँछ ।

रोजमेरी ज्याक्सनले बेसाइरेलाई उद्धृत गर्दै स्वैरकल्पना यथार्थ र तार्किकतासँग घनिष्ठ रूपमा जोडिने बताएकी छन् । उनका अनुसार स्वैरकल्पना अतार्किकतासँग समान हुँदैन । यो सामान्यतः स्वीकार गरिएका सम्भावनालाई स्पष्ट रूपमा उल्लङ्घन गर्ने कथा हो । स्वैरकल्पनाले यथार्थको पुनर्संयोजन गरी यसको सामान्य अवस्थामा क्रमभङ्गता ल्याउन सक्छ तर यथार्थबाट पलायन हुन सक्दैन । त्यस कारण यथार्थसँगको कुनै न कुनै किसिमको सम्बन्धमा नै स्वैरकल्पनाको अस्तित्व रहन सक्छ । स्वैरकल्पनालाई एउटा शैलीका रूपमा अध्ययन गर्ने सैद्धान्तिक आधार यथार्थसँगको सम्बन्धमा यसको स्थान हो । जुन सम्बन्ध यथार्थ र तार्किकतासँग

जोडिएको हुन्छ अर्थात् यथार्थसँग स्वैरकल्पनाको सम्बन्ध सामान्य रूपमा बुझिने गरेको जस्तो अतार्किक हुँदैनन् (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १२) । उन्नाइसौँ शताब्दीको धारणाअनुसार स्वैरकल्पनालाई केवल असम्भव, अवास्तविक, नामहीन, स्वरूपविहीन, आकारविहीन, अज्ञात, अदृश्यजस्ता नकारात्मक शब्दमा चित्रण गरिएको छ । यस धारणालाई यथार्थवादको बुर्जुवा वर्गको संज्ञा दिन सकिन्छ । यसले आधुनिक स्वैरकल्पनाको अर्थलाई ऋणात्मक तर्कद्वारा निर्धारण गरेको छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १५) । स्वैरकल्पनालाई यथार्थसँग तुलना गरी त्यसको विपरीत धारमा स्थापित गर्न खोज्नु स्वैरकल्पनाको स्वतन्त्र पहिचानलाई उपेक्षा गर्नु हो । भ्लादिमिर सलोभिया भन्छन्, वास्तविक स्वैरकल्पनामा घटनाको सामान्य व्याख्या गर्न सकिने बाह्य तथा औपचारिक सम्भावनाहरू सधैं रहन्छ तर त्यसैबखत त्यस व्याख्याले सबै आन्तरिक सम्भावनालाई अन्त्य गरिदिन्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. १६) । आधुनिक साहित्यमा स्वैरकल्पनाको आधारहीन स्वच्छन्द बहाबलाई नियन्त्रण गर्ने भूमिकामा तर्क र यथार्थपरक आख्यानात्मक तथ्यहरू उपस्थित हुन्छन् । यिनै कुराले स्वैरकल्पनालाई प्राचीन ढाँचाबाट भिन्न बनाउँछ ।

रोजमेरी ज्याक्सनका अनुसार स्वैरकल्पना लेखनको एक शैली हो । यसले यथार्थसँग संवाद गर्छ र त्यो संवादलाई अनिवार्य संरचनाका रूपमा समावेश गर्छ । स्वैरकल्पना संवादात्मक हुन्छ । स्वैरकल्पनाका लागि कथाका आन्तरिक वास्तविकताका मुद्दा सधैं प्रासङ्गिक हुन्छन् । स्वैरकल्पनाले भाषा र पाठबाहिरको यथार्थ संसारविचको सम्बन्धका बारेमा प्रश्न उठाउँदैन । स्वैरकल्पनाको यस चरित्रले आख्यानात्मक स्वायत्ततालाई बढाउँछ तसर्थ स्वैरकल्पनामा यथार्थवादको प्रतिनिधित्वका असीमित समस्याहरू पनि देख्न सकिन्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. २१) । आधुनिक स्वैरकल्पनिक साहित्यले सत्य वा यथार्थको निश्चित रूप प्रस्तुत गर्न मात्र रुचि देखाउँदैन, यसले भाषिक प्रणालीको स्वरूपमा पनि आकर्षित गर्छ । विरोधाभास र अस्पष्टतामाथि संरचित स्वैरकल्पनाले जसलाई सहजै भन्न सकिँदैन त्यसलाई असत्य र अयथार्थताका रूपमा प्रतिनिधित्व गर्छ । अनुभवजन्य यथार्थ संसारको समस्यापूर्ण रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दै स्वैरकल्पनाले यथार्थ र अयथार्थ प्रकृतिमाथि प्रश्न गर्छ । यी दुवैको सम्बन्धलाई अगाडि राख्नु यसको केन्द्रीय प्रयोजन हो । यस अर्थमा तोदोरोव स्वैरकल्पनालाई सबै साहित्यिक रूपको अधिक स्वतन्त्र साहित्यिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् । साहित्यको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण लक्षणका रूपमा यसले यथार्थता र अर्थ स्थापनाको समस्यालाई साहित्यिक पाठका माध्यमबाट प्रकट गर्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. २२) । ज्याक्सनका अनुसार यथार्थको मूल्यलाई केवल आलङ्कारिक रूपमा खोजी गर्ने उदाहरणका रूपमा उर्सुला ले गुइनका विज्ञान आख्यानका स्वैरकल्पनालाई लिन सकिन्छ । उनले आफ्ना सिर्जनामा अनेकौँ ग्रहलाई सम्मिलित गर्दै भिन्न मानवसभ्यता र विशेषतासहितको एक पूर्ण आकाशगाङ्गीय सभ्यताको निर्माण गरेकी छन् । यस किसिमका लेखकहरू नारकीय संसारका

सन्नास र आदर्श संसारका अभिलाषाजस्ता भिन्न ब्रह्माण्डको निर्माण गर्छन् । तिनीहरूको त्यो नयाँ वा अनौठो संसारका सभ्यताको ग्रहण वा त्याग आलङ्कारिक माध्यमबाट यथार्थसँग जोडिन्छन् । त्यो आधारभूत सम्बन्ध वैचारिक माध्यमबाट जोडिन्छ तर यसको विपरीत प्राचीन स्वैरकल्पना गैरअवधारणा र विचारतर्फ बढ्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. २५) । आधुनिक स्वैरकल्पनाले साहित्यिक स्वायत्ततालाई महत्त्व दिन्छ । यसलाई यथार्थको पर्यायभन्दा आलङ्कारिक रूपमा बुझ्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । ज्याक्सनले स्वैरकल्पना साहित्यको एक शैली पनि भएको धारणा राखेकी छन् ।

रोजमेरी ज्याक्सनका विचारमा स्वैरकाल्पनिक पाठमा समय, स्थान र पात्रको शास्त्रीय एकत्व भङ्ग हुने जोखिम हुन्छ । स्वैरकल्पनाको परिदृष्ट कला र त्रिआयामिक अवधारणा वस्तुगत नियममा नभई अनिश्चिततातर्फ अधि बढ्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. २७) । साहित्यमा स्वैरकाल्पनिक विषय दृश्यलाई अदृश्य तथा नभनिएकोलाई स्पष्ट पार्ने समस्याकै वरिपरि घुम्छ । स्वैरकल्पनाले यथार्थसम्बन्धी धारणालाई उल्लङ्घन गर्दै त्यससँगको सम्बन्ध खोज गर्छ । यसले एकल दृष्टिकोणको अस्तित्व रहेका प्रमुख दार्शनिक मान्यताका धारणालाई परिवर्तन गर्छ । स्वैरकल्पनाको विभिन्न अर्थगत विशेषताको व्यापक सूची बनाउन असम्भव होला तर एकै स्रोतबाट प्राप्त हुने विषयगत तत्त्वहरू भने पहिचान गर्न सकिन्छ । स्वैरकाल्पनिक पाठले एक अदम्य अभिलाषाका बारेमा बताउँछ, जुन अहिलेसम्म अस्तित्वमा आएको छैन वा आउन दिइएको छैन; नसुनिएको, नदेखिएको काल्पनिक तथा अस्तित्वका विपरीत रूपमा मात्र स्वीकार गरिएको छ । प्रत्येक स्वैरकाल्पनिक पाठले त्यसका विशिष्ट ऐतिहासिक स्थिति, भिन्न राजनीतिक वैचारिक धरातल तथा धार्मिक निर्धारकमा आधारित भई भिन्न भिन्न तरिकाले काम गर्छन् तर अधिक ध्वंसात्मक स्वैरकल्पनाले काल्पनिक र प्रतीकात्मक सम्बन्धलाई रूपान्तरण गर्ने प्रयास गर्छ । ती पक्षको गतिशील लक्ष्यका साथ उग्र सांस्कृतिक रूपान्तरणका लागि सम्बन्ध स्थापित गर्न खोज्छ (ज्याक्सन, सन् २००९, पृ. ५३) । स्वैरकल्पना सामान्य दृष्टिमा स्वीकार गरिएका समय, स्थान र पात्रको त्रिआयामिक एकत्वको परिसीमा भङ्ग हुन्छ तर यथार्थलाई विस्तार गर्ने सन्दर्भमा त्यससँगको सम्बन्ध पूर्णतः विच्छेदित भएको हुँदैन ।

स्वैरकल्पनासम्बन्धी रोजमेरी ज्याक्सनका मान्यतामा आधुनिक समाजसँग स्वैरकल्पनाको सम्बन्धलाई जोड दिइएको छ । ज्याक्सनका मान्यतामा स्वैरकल्पना साहित्यको शैली अनि स्रोतका रूपमा उपयोग हुनसक्ने सङ्केत मिले पनि यससम्बन्धी उनको धारणा ठोस बन्न सकेको देखिँदैन । उनका मान्यताका आधारमा हेर्ने हो भने आधुनिक स्वैरकल्पना अठारौँ शताब्दीको औद्योगिक क्रान्तिसँग सम्बद्ध छ । समाजसँगको सम्बन्धले यसलाई परीकथा वा लोककथादिमा

प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाभन्दा विशिष्ट बनाउँछ। स्वैरकल्पना सांस्कृतिक दबाव विरुद्धका अभिलाषाको साहित्य हो। यथार्थवादी दृष्टिकोणमा समकालीन देशकालबाट पलायनजस्तो देखिए पनि स्वैरकल्पना सामाजिक सांस्कृतिक धरातलबाट पूर्णतः विच्छेदित नहुने हुनाले यो पलायन नभई भिन्न यथार्थ खोजको माध्यम हो। यथार्थ केवल अनुभवजन्य परिवेशमा मात्र सीमित छैन। यथार्थको व्यापक र भिन्न पक्षको खोजी स्वैरकल्पनामा गरिन्छ।

२.२.३ सी.एन.मानलोभको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता

स्कटिस समालोचक सी.एन.मानलोभले स्वैरकल्पना सम्भावनासम्बन्धी सामान्य धारणाभन्दा बाहिरको यथार्थसम्बन्धी अर्को व्यवस्था हो भन्ने मान्यता राखेका छन्। मानलोभका अधिकांश साहित्यिक कार्यहरू स्वैरकल्पनामा केन्द्रित छन्। मानलोभले *मोर्डन फ्यान्टसी : फाइभ स्टडिज (सन् १९७५)*, *द इम्पल्सन अफ फ्यान्टसी लिटरेचर (सन् १९८३)*, *द फ्यान्टसी लिटरेचर अफ इङ्ल्यान्ड (सन् १९९९)*, *साइन्स फिक्सन : टेन एक्टापोलेसन (सन् १९८६)* कृतिमा स्वैरकल्पनासम्बन्धी धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन्। उनले स्वैरकल्पनाका ख्याति प्राप्त लेखकहरूका रचनामा प्रस्तुत साहित्यिक मूल्यको परीक्षण गर्नुलाई मुख्य लक्ष्य बनाएका छन् (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. iii)। मानलोभका अनुसार यदि स्वैरकल्पनालाई शक्तिशाली रूपमा प्रस्तुत गर्न वा महसुस गर्न सकियो भने यसले कल्पनामा सत्य र यथार्थको मापनका लागि गहिरो प्रभाव पार्न सक्छ। स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्तिको शक्तिशाली माध्यमका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ। यसले वास्तविकताको मापनमा गहिराइको आधार प्रस्तुत गर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ तथापि यो तत्कालै सत्यापन गर्न सकिने चरित्रको भने हुँदैन। यो बाहिरी रूपमा देखिने सत्यका अगाडि असम्भव जस्तो हुन्छ। बहुआयामिक हुने हुनाले स्रष्टाले पाठकलाई निरन्तर रूपमा यससँग सत्यता छ र छैन भन्ने कुराको अनुभूति गराइरहन्छ। यो एक किसिमको सिर्जनात्मक विरोधाभास पाठकको कल्पनाशीलतामा शक्तिशाली प्रभाव कायम गर्ने तरिका हो। यसका स्रष्टा तुलनात्मक रूपले कल्पनाको गहिराइमा पुग्न अपरिहार्य हुन्छ किनभने सामान्य प्रकृतिको स्वैरकल्पनाले सत्यताको आभास गराउन सक्दैन र पाठकीय प्रभाव कायम गर्न पनि असफल हुन्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. २)। बाहिरी रूपमा देखिने सत्यका अगाडि असम्भवजस्तो देखिए पनि सत्यापनयोग्य स्वैरकल्पना यथार्थको मापनमा सहयोगी हुन्छ। स्वैरकल्पनाको प्रभावकारिता त्यसको प्रस्तुतिको शैलीमा निर्भर हुने र यो पाठकमा प्रभाव पार्ने तरिका मान्ने मानलोभका धारणाबाट उनले स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्तिको शैली मानेको कुरो प्रस्ट हुन्छ।

मानलोभका अनुसार स्वैरकल्पनाले अलौकिक अद्भुततालाई आंशिक रूपमा भए पनि परिचित संसारसँग जोड्छ। उनका विचारमा स्वैरकल्पनाले अद्भुततालाई उजागर गर्छ। यसले

अलौकिक, असम्भव संसारका वस्तु, जीवका प्रचुर र अपरिवर्तनीय तत्त्वलाई एकै ठाउँमा समावेश गर्छ । यससँग कथाको नैतिक चरित्र वा पाठक आशिक रूपमा भए पनि परिचित हुन्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. १) । उनले अलौकिक, असम्भव जगत्, जीव र वस्तुका बारेमा स्पष्ट पाउँ जुन व्यवहारलाई आख्यानमा देखाइएको छ त्यो यथार्थ विचारभन्दा व्यापक रूपमा टाढा रहेको हुन्छ भन्ने हो भनेका छन् । यसलाई अझ स्पष्ट पार्नका निम्ति उनले पिकको *गोर्मेगास्त*को घटनालाई प्रस्तुत गरेका छन् जसले वास्तविक जगत्को सम्भाव्यताको परिधिसँग कुनै सम्बन्ध राख्दैन । यसका लेखक स्वयम् पनि वास्तविक जगत्बाट त्यसलाई प्राप्त गर्ने वा भेटाउने आधार छैन भन्ने सल्लाह दिन्छन् । विज्ञान आख्यानमा पनि कहिल्यै नदेखेका नसुनेका घटना तथा दूरस्थानहरू देखाइएको हुन्छ तर त्यो प्राचीन स्वैरकल्पनाभन्दा भिन्न हुन्छ । फ्राङ्क हर्वटको *दुन* र आसिमोभको *फाउन्डेसन*को आकाशगङ्गा सम्भाव्य संसार हुन् । ती ज्ञात जगत्सँग जोडिएका छन् । त्यसैले त्यहाँ वर्णित घटना, सभ्यता निकट भविष्यमा अस्तित्वमा आउन सक्छन् । अलौकिक वा असम्भवको अर्थ अस्तित्ववान वास्तविकता र सभ्यताको धारणाभन्दा अर्को उपक्रम भन्ने हुन्छ । यदि स्वैरकल्पनालाई विज्ञानकथासँग जोडेर नै भने मात्र अधिभौतिक संसार सम्भव हुनसक्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. ३) । मानलोभका यी धारणामा स्वैरकल्पनाको प्रयोगगत भिन्नताको विवेचना भएको देखिन्छ । उनका ती धारणामा प्राचीन स्वैरकल्पना अलौकिक र असम्भाव्यतासँग सम्बन्धित हुने र विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना सम्भाव्यतामा आधारित हुने आशय रहेको छ ।

मानलोभका विचारमा अद्भुतता स्वैरकल्पनाको केन्द्रीय तत्त्व हो । टोल्किनका शब्दमा यसलाई आभास, मनको स्वतन्त्रता, कल्पित रहस्य भन्न सकिन्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. ७) । वास्तवमा अलौकिक वा असम्भवको प्रस्तुतिका लागि अद्भुततालाई स्वैरकल्पनामा प्रयोग गरिने गरिन्छ । अद्भुतताको अर्थ दिव्यता, रहस्यमयताको अपरिपक्व आधारबाट लिइएको एक भावना मान्न सकिन्छ । स्वैरकल्पनामा सिर्जित आश्चर्य अलौकिक, असम्भाव्यताबाट लिइन्छ; सिर्जना गरिन्छ । यसमा रहस्यको तत्त्व हुन्छ र यसलाई तथ्यगत व्याख्याबाट पुष्टि गर्न प्रायः असम्भव हुन्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. ७) । तथ्यगत व्याख्याका सन्दर्भमा मानलोभले स्वैरकल्पना र विज्ञान आख्यानलाई जोड्ने प्रयत्न गरेका छन् ।

सी.एन.मानलोभका विचारमा प्राचीन स्वैरकल्पनाको अनौठोपनभन्दा विज्ञान आख्यानको अनौठोपन ज्यादा शक्तिशाली हुन्छ । विश्वसनीतासँग जोडिने विज्ञानकथाको अनौठोपन व्यापक आयामको हुन्छ । यो विज्ञानकथाका लागि पूर्वसर्त पनि हो । विज्ञान आख्यानका लेखकले सिर्जित संसारको विश्वासको आधार लिन्छन् भने स्वैरकल्पनिक लेखकहरू त्यसो गर्दैनन् । स्वैरकल्पनाका

लागि आश्चर्य र रहस्य केन्द्रीय तत्त्व हो। विज्ञान आख्यानमा आउने रहस्यमय तत्त्व स्वैरकल्पनाका तुलनामा ज्यादा व्यापक र शक्तिशाली हुन्छ। विज्ञान आख्यानको गतिशील समय र यसले अवलम्बन गर्ने कार्य भविष्यमा आधारित हुन्छ। विज्ञान आख्यानमा आउने गतिशीलता के गुम्यो भन्नेमा भन्दा के प्राप्त हुन्छ भन्नेमा आधारित हुन्छ। स्वैरकल्पनामा उपस्थित आदर्श, नीतिवान, साहसिक पात्रका बारेमा पाठक आंशिक रूपमा भए पनि परिचित हुन्छ त्यसैले ती पाठकदेखि निकै ठाढाका आश्चर्यका विषय मात्र नभई आकस्मिक र भावनात्मक रूपमा पनि निकट हुन्छन्। स्वैरकल्पनामा बालकहरूले अमरपक्षीलाई भेट्छन्, बोल्छन्। युवाहरू परीलाई भेट्छन्। स्वैरकल्पनाले लौकिक र अलौकिक सम्बन्धको स्थापना गर्छ तर तार्किक र तथ्यात्मक रूपमा त्यो सम्बन्ध व्याख्या हुन सक्दैन केवल भावनात्मक सम्बन्धका रूपमा मात्र सम्बन्ध स्थापित हुन सक्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. ७-८)। प्राचीन स्वैरकल्पनाले पाठकलाई मनोरञ्जन दिन सक्छ तर विश्वस्त पार्न सक्दैन। तर्क र विश्वसनीय आधार अभावका कारण यसले पाठकमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्न सक्दैन। स्वैरकल्पनाले प्रायः अतीतको आध्यात्मिक परिपोषणतर्फ आकर्षित गर्छ, विशेष गरी मध्यकालीन संसारको रहस्यतिर तर विज्ञान आख्यानले प्रायः मानिसले निर्माण गर्न सक्ने भविष्यसँग सम्बन्ध राख्छ। त्यसै गरी स्वैरकल्पनाको स्थिर प्रकृतिको हुन्छ तर विज्ञान आख्यान परिवर्तनशील, गतिशील र बहुआयामिक हुन्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. ९)। प्राचीन स्वैरकल्पनाका तुलनामा विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना गतिशील र प्रभावपूर्ण हुन्छ। यी दुवैमा आश्चर्यजनक घटनाको प्रस्तुति हुने भए पनि विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनालाई विश्वसनीयताको सम्बन्धले शक्तिशाली बनाएको हुन्छ।

आधुनिक स्वैरकल्पना बहुआयामिक छ। स्वैरकल्पनामा आउने विषय सधैं समान किसिमको विश्वदृष्टिबाट सिर्जित हुँदैन र यसले सधैं एउटै वस्तुलाई अभिव्यक्त पनि गर्दैन (मानलोभ, सन् १९८३, पृ. X)। सी.एन.मानलोभले स्वैरकल्पनाको विषयवस्तुगत विविधतालाई स्वीकार गर्दै क्रिस्चियन स्वैरकल्पना, गैरक्रिस्चियन स्वैरकल्पना, धर्ती वा ब्रह्माण्डमा आधारित स्वैरकल्पना, मनमस्तिष्कमा संरचित स्वैरकल्पना, अर्धऐतिहासिक यथार्थ जगत्मा आधारित स्वैरकल्पना, अन्यग्रहमा आधारित स्वैरकल्पना, स्वर्गीय वा परीभूमिमा आधारित स्वैरकल्पना जेजस्ता स्वैरकल्पनाका भेदउपभेद देखाइएका छन् ती मूलतः सिर्जनात्मक कल्पनाशीलताका उपलब्धि नै हुन् भन्ने धारणा राखेका छन्। स्वैरकल्पनामा स्वैरकल्पनिक संसारलाई वास्तविक संसारजस्तै बनाउन अनुभव र आविष्कारमा आधारित वास्तविकतालाई रूपान्तरण गर्ने समष्टि दृष्टिकोणमा आधारित विषयवस्तु हुन पनि सक्छ। यसले स्वैरकल्पनालाई अलौकिक तत्त्वसँगभन्दा लौकिक र सम्भाव्य तत्त्वसँग जोड्छ। सम्भाव्य यथार्थको धरातल प्रदान गर्छ (मानलोभ, सन् १९७५, पृ. १२)। आधुनिक स्वैरकल्पनाले नयाँ निर्माणसँग मात्र सम्बन्ध राख्दैन त्यो निर्मित पक्षमा

जीवन्तताको खोजी पनि गर्छ । लेखकमा रहने वैयक्तिक सिर्जनात्मक तीक्ष्णताले स्वैरकल्पनामा नवीन संसार बनाउन मदत गर्छ (मानलोभ, सन् १९८३, पृ. XII) । स्वैरकल्पनालाई एकल दृष्टिबाट पहिचान गर्न सकिँदैन । आधुनिक स्वैरकल्पनाले वैकल्पिक र जीवन्त संसारको खोजीलाई केन्द्रमा राखेको हुन्छ ।

मानलोभले अङ्ग्रेजी साहित्यमा प्रचलित स्वैरकल्पनालाई आधार मान्दै यसका छवटा भेदहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका स्वैरकल्पनाका छ भेदलाई अतिसङ्क्षिप्त रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

(क) द्वितीयक संसार स्वैरकल्पना

द्वितीयक संसार स्वैरकल्पनामा लेखकले आफ्नै नियमसहितको दोस्रो संसारको खोज र प्रयोग गर्न सक्छ । यसले प्रायः अभिलाषाको सिर्जना गर्छ र कहिलेकाहीँ त्रसित पार्न भावोत्तेजक स्वैरकल्पनासँग पनि सम्बन्ध राख्छ । यो प्रायः अलौकिक शक्तिसँग जोडिन्छ । यो विनाशका विपरीत निर्माणमा सहभागी हुन्छ । त्यसैले यो ध्वंसात्मक स्वैरकल्पनाको विपरीत ध्रुवमा रहन्छ ।

(ख) आध्यात्मिक स्वैरकल्पना

आध्यात्मिक स्वैरकल्पनालाई कहिलेकाहीँ वास्तविक रूपमा लिने गरिन्छ । धार्मिक पक्षसँग जोडिने हुनाले यसको स्वरूप व्यापक हुन्छ । यो जीवनजगत्मा आध्यात्मिक विश्वासको संरक्षण गर्न प्रयासरत रहन्छ ।

(ग) भावोत्तेजक स्वैरकल्पना

भावोत्तेजक स्वैरकल्पनामा भावनाको चित्रण केन्द्रमा रहन्छ । भावना केन्द्रीय पक्ष हुनाले यो स्वाभाविक रूपमा अन्य स्वैरकल्पनासँग जोडिन पुग्छ । वास्तवमा यो अठारौँ शताब्दीदेखि संवेदना र कल्पनामा नवीन प्रभावका साथ आरम्भ भएको हो ।

(घ) प्रहसन स्वैरकल्पना

प्रहसन स्वैरकल्पनामा प्यारोडी, व्यङ्ग्य, निरर्थकता, नाटकीयताजस्ता पक्षहरू रहन्छन् । यसले अभिव्यक्तिमा पूर्ण स्वतन्त्रता दिन्छ ।

(ङ) ध्वंसात्मक स्वैरकल्पना

ध्वंसात्मक स्वैरकल्पनाले गोथिक आख्यान, भूतकथा, स्वप्न स्वैरकल्पनाजस्ता कुरालाई समावेश गर्छ । साहित्यसिद्धान्त र दर्शनमा यथार्थ व्यापक रूपमा विस्थापित हुन थालेपछि उत्तरआधुनिक आख्यानमा पनि यो प्रमुख रूपमा प्रयोग हुन थालेको देखिन्छ ।

(च) बाल स्वैरकल्पना

बाल स्वैरकल्पना उन्नाइसौं शताब्दीमा प्रभावशाली रहेको देखिन्छ। यसका आफ्नै विशिष्टता भएको हुनाले यो अन्य स्वैरकल्पनाभन्दा भिन्न हुन्छ। यसले भिन्न तहका पाठकको अपेक्षा गर्छ। बाल्यकालीन जीवनलाई पुनः स्मृति गराउने स्वैरकल्पनाका रूपमा पनि यसलाई लिने गरेको पाइन्छ (मानलोभ, सन् १९९९, पृ. ४-६)।

स्वैरकल्पनासम्बन्धी मानलोभका यी भेदमध्ये पहिलोमा आधुनिक स्वैरकल्पनाको चारित्रिक छनक देखिए पनि स्पष्टतः उनले स्वैरकल्पनाको आधुनिक प्रयोगको सन्दर्भलाई उपेक्षा गरेको देखिन्छ। स्वैरकल्पनालाई यथार्थसँग जोड्न खोजेको भए पनि उनले यी भेदमा मूलतः प्राचीन स्वैरकल्पनालाई नै महत्त्व दिएको देखिन्छ।

सी.एन.मानलोभले स्वैरकल्पनालाई यथार्थभन्दा बाहिरको संसारमा आबद्ध हुने बताए पनि त्यो यथार्थसँग आंशिक रूपमा भए पनि जोडिने धारणा राखेका छन्। उच्चस्तरको स्वैरकल्पना सत्यापनयोग्य भए पनि त्यो समकालीन यथार्थसँग मिल्दोजुल्दो हुँदैन। यो सिर्जनात्मक प्रभाव कायम गर्ने एक तरिका हो। आधुनिक स्वैरकल्पनाले पाठकमा कस्तो प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने कुरा सर्जकको सिर्जनात्मक सामर्थ्यमा भर पर्छ। मानलोभले स्वैरकल्पनालाई प्रसङ्गबस् विज्ञान आख्यानसँग तुलना गरेको देखिए पनि उनको ध्येय विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको विमर्श गर्नु देखिँदैन तथापि अन्य स्वैरकल्पनाभन्दा विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना शक्तिशाली र विश्वसनीय हुन्छ भन्ने तर्कले विज्ञान आख्यानमा प्रयुक्त स्वैरकल्पनावारे उनको धारणा प्रस्ट गरेको छ।

२.२.४ फराह मेन्डल्सनको स्वैरकल्पनासम्बन्धी मान्यता

बेलायती समालोचक फराह मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनालाई रहस्यको चेतना निर्माणका निम्ति पाठक र लेखकका बिचमा गम्भीर रूपमा संवाद र विश्वास निर्माण गर्ने सहमति मानेकी छन्। उनले *रेटोरिक्स अफ फ्यान्टसी* (सन् २००८) कृतिमा स्वैरकल्पनासम्बन्धी धारणाहरू व्यक्त गरेकी छन्। उनले यस कृतिको पहिलो वाक्यमा नै यो पुस्तक स्वैरकल्पनाको परिभाषासम्बन्धी नभएको स्पष्ट पार्दै लामो समयदेखि चल्दै आएको स्वैरकल्पनावारेका बहसले यसलाई साहित्यको अस्पष्ट वर्ग भएको कुरामा सहमति देखापर्ने विचार राखेकी छन् (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. i-ii)। यसबाट मेन्डल्सन पनि स्वैरकल्पना साहित्यको अस्पष्ट वर्ग हो भन्ने कुरामा सहमत भएको देख्न सकिन्छ। उनले यस कृतिमा स्वैरकल्पनाको संरचनालाई भन्दा त्यसको भाषा र साहित्यशास्त्रलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ।

फराह मेन्डल्सन स्वैरकल्पनालाई रहस्यको चेतना निर्माण गर्ने पाठक र लेखकबिचको गम्भीर संवादका रूपमा लिएकी छन्। यो संवादले पाठक र लेखकका बिचमा विश्वासको सहमति निर्माण गर्छ। यस्तो संवादले वास्तविक विधाको वृत्तमा पहिचानयोग्य आलङ्कारिक प्रविधिको अपेक्षा गर्छ। स्वैरकल्पना तब मात्र सफल हुन सक्छ जब साहित्यिक प्रविधिहरू स्वैरकल्पनाका पाठको अपेक्षाका लागि उपयुक्त हुन्छन् (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xiii)। विज्ञान आख्यानले पनि पाठकलाई काल्पनिक संसारमा लैजाने भए पनि त्यो संसार व्याख्या गर्न सकिने खालको हुनपर्छ। विज्ञान आख्यानले पाठकलाई व्याख्या गर्न सकिने परिकल्पनात्मक संसारमा लैजान्छ। आश्चर्यजनक आविष्कार कथाले तीव्र रूपमा परिवर्तित भविष्यको बाटो देखाउँछ, किनभने त्यो अविश्वसनीय आविष्कारले केवल भावनात्मक प्रक्रियाको अनुमति दिँदैन, सांस्कृतिक विचित्रता र त्रासदीलाई पनि देखाउँछ। यथार्थ र काल्पनिक संसारका बिचमा स्पष्टतः भिन्नता छ। स्वैरकल्पनाको पाठक अलौकिक यात्रीको काँधमा सवार गर्न सक्छ र समाजका लागि ऊ गुप्त पर्यवेक्षक बन्न सक्छ। यसका लागि पाठको व्याख्या र अन्तरपाठको बोध गर्नसक्नु पर्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xiv)। त्यसैले स्वैरकल्पनाले पाठक र लेखकबिचमा संवादात्मक सम्बन्ध बनाउँछ। विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना तार्किक व्याख्या गर्न सकिने हुनुपर्छ।

फराह मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनालाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी तिनको सम्बन्ध र विशिष्टतालाई प्रस्तुत गरेकी छन्। उनले प्रस्तुत गरेका ती प्रकारसँग सम्बद्ध धारणालाई परिचयात्मक रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

(क) प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पना

प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनामा प्रविष्टि र खोज गरी दुई प्रकृतिका स्वैरकल्पना संयोजित छन्। यसमा कुनै द्वारका माध्यमबाट स्वैरकाल्पनिक संसारमा प्रवेश गरिन्छ। शास्त्रीय आदर्शलोक र एलियन ग्रहका कथासँग यसको निकट सम्बन्ध रहेको छ। स्वैरकल्पनाको यस भेदले स्वैरकाल्पनिक संसारको प्रवेश विन्दुबाटै पाठकले केही सिकोस् भन्ने चाहन्छ। यो प्रायः खोज उपन्यास जस्तो हुन्छ र सधैं लक्ष्य प्राप्तिमा निम्ति रैखिक प्रक्रियामा अगाडि बढ्छ। यो कम्प्युटरको सिर्जनात्मक खेल जस्तै हुन्छ। यस किसिमका स्वैरकल्पना रहस्यमय र मार्गनिर्देशक हुनुपर्छ भन्ने मानिन्छ। विश्वासको घनत्व भएका कतिपय स्वैरकल्पनाले रहस्यलाई बाधा नपारी अतार्किक क्रियाकलापको तार्किक व्याख्याको आवश्यकतालाई दर्साउन सक्छन्। यसको भाषा प्रायः व्याख्यात्मक हुन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xix) तर यो व्याख्या धारणात्मकभन्दा तीव्र रूपले वर्णनात्मक र खोजपूर्ण हुन्छ। महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने प्रविष्टि स्वैरकल्पनाले पाठक र नायक

दुवैलाई अनुभव प्राप्त गर्ने अनुमति दिन्छ, र यसप्रति विश्वास राख्छ। अन्तर्वेधी स्वैरकल्पनामा भने त्यस प्रविधिलाई गोप्य राखिन्छ। प्रविष्टि स्वैरकल्पनाले क्रमशः त्यो विन्दुमा पुऱ्याउँछ, जहाँ नायकले संसार बदल्न सक्छ, र त्यसमा प्रवेश गर्न सक्छ। पाठकलाई प्रविष्टि स्वैरकल्पना सामान्यतः उसकै संसारको स्वैरकल्पना हो भन्ने लाग्न सक्छ, तर यो प्रविष्टि, सङ्क्रमण र सम्भौताको संयोजन हो। खोज स्वैरकल्पनाले प्रविष्टि स्वैरकल्पनाका लागि उपयुक्त हुने खालको पूर्णतः द्वितीय संसारको निर्माण गर्छ। चारित्रिक हिसाबले प्रविष्टि स्वैरकल्पनाको नायक सांसारिक जीवनबाट स्वैरकल्पनामा प्रवेश गरेको हुन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xix)। प्रविष्टि र खोज दुवै स्वैरकल्पनामा पात्रले परिचित परिवेश छोड्छ, र कुनै आश्चर्यजनक मार्गबाट प्रवेश गरी अज्ञात स्थानमा पुग्दछ। यी दुवै स्वैरकल्पनामा पाठकको भूमिका साक्षी वा स्रोताका रूपमा मात्र हुन्छ। नायकद्वारा पाठक बाधिएको हुन्छ। त्यसैले गुप्तार्थ र व्याख्याका लागि पाठक नायकमै निर्भर हुनुपर्छ। पाठकको यो भूमिका आप्लावित स्वैरकल्पनामा भन्दा केही भिन्न हुन्छ। त्यहाँको लक्षित पाठक नायकमा निर्भर भए पनि उनीहरूले नायकको समाख्यानलाई स्वीकार गर्नु अनिवार्य हुँदैन (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. १)। प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनाले पाठकलाई कुनै माध्यमद्वारा अज्ञात संसारमा पुऱ्याउँछ। अज्ञात संसारको वर्णनमा परिचित परिवेशलाई छोड्नु स्वाभाविक मानिन्छ।

प्रविष्टि स्वैरकल्पनाले प्राथमिक संसार र द्वितीयक संसारका विचमा सङ्क्रमण सिर्जना गर्छ। आधुनिक खोज र प्रविष्टि स्वैरकल्पनाले अधिक समान किसिमका आख्यानान्तरक रणनीति अपनाउँछन्। यी दुवैले अन्वेषण र सङ्क्रमणजस्ता समान धारणालाई अपनाएका हुन्छन् (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. १)। सामान्यतः यी दुवै स्वैरकल्पना स्थिरताको चेतनाबाट आरम्भ हुन्छन्। अधिकांश प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पना राजासँग जोडिएका हुन्छन्, जसलाई धर्तीको असल र नैतिकतासँग जोडिएको चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ। यो विषयगत तत्त्व संयोग प्रतीत हुन सक्छ, तर त्यसले आख्यानान्तरक विचारधाराको निर्माण गर्छ, जुन निर्देशनात्मक र लाचार हुन्छ। त्यसैले क्रान्तिकारी पठनका लागि यो निकै साँघुरो हुन्छ। प्रविष्टि स्वैरकल्पनाको उत्पत्ति महाकाव्य, बाइबल, आर्थरियन रोमान्सका परीकथामा भेट्न सकिन्छ। प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनाले महाकाव्यबाट कार्यगत एकत्वलाई लिएको देखिन्छ। यस अर्थमा त्यसको पात्रलाई आरम्भ, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा भेट्न सकिन्छ। त्यस्तै महाकाव्यबाट नै यस स्वैरकल्पनाले साहसिक कार्यको आनुक्रमिक धारणा, यात्रा आदिलाई लिएको हुन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ३)। प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनामा आदर्श पात्रको माध्यमबाट नैतिक पक्षको उद्घाटन गरिन्छ।

आधुनिक प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनाका समाख्यानहरू सोपानक्रममा हुन्छन् । यसका केही पात्रहरू अन्य पात्रभन्दा अधिक अधिकारका साथ प्रस्तुत हुन्छन् । त्यो सोपानक्रम साङ्केतिक रूपमा संवादात्मक क्रममा र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कथनमा रहन सक्छ । यसमा नायकका वैयक्तिक इच्छालाई उपेक्षा गरिन्छ । यसले क्रमबद्ध कथनको शैलीलाई भन्दा कमजोर लेखनको जोखिमलाई निम्त्याउन सक्छ । प्राप्त सत्यतामा महत्त्व दिने लक्ष्यका साथ स्वैरकाल्पनिक भूमिको निर्माण गरिन्छ । प्राप्त सत्यलाई सिद्धान्तमा सन्निहित गरिन्छ र व्याख्या गरिन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ५-७) । प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पनामा स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्न सकिने दुई प्रकारका समाख्याता हुन्छन् । पहिलो, सूक्ष्म ब्रह्माण्ड (ब्रह्माण्डभित्रको ब्रह्माण्ड)को समाख्याता, जसलाई दृष्टिकोण वा विचार चरित्र भन्न सकिन्छ । दोस्रो, बृहत् ब्रह्माण्डको समाख्याता, जसले पाठकका लागि कथा भन्छ र त्यसबारेको धारणा बनाउँछ । पहिलो प्रकृतिको समाख्याताले परिस्थितिलाई स्वैरकाल्पनिक संसारसँग सम्बन्धित गराउँछ । यसले लेखकको विचारधारालाई प्रसारित गर्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ८) । व्याख्यामा आधारित हुने स्वैरकल्पनाको यस भेदले पाठकलाई अज्ञात संसारमा पुर्‍याउँछ । यसमा रहने साहसिक यात्रा र नैतिक पात्रले मार्गदर्शकको कार्य गर्छ ।

(ख) आप्लावित स्वैरकल्पना

आप्लावित स्वैरकल्पनाले पाठकलाई नयाँ संसारमा मात्र होइन, अनेक धारणामा सहभागी हुनसमेत आमन्त्रित गर्छ । नायक र पाठकका लागि आदर्श रूपको टिप्पणीबिना नै स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गर्नु यसको सबैभन्दा राम्रो कुरा हो (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xx) । यसमा पनि नायकीय भूमिका नै प्रधान हुन्छ । नायकीय भूमिकाको प्रभुत्वका कारण पाठक स्वतन्त्र हुन सक्दैन ।

आप्लावित स्वैरकल्पना विज्ञानकथाको निकट हुन्छ । यसले अनुकरणको व्यङ्ग्यलाई उपयोग गर्छ । यसलाई विज्ञान आख्यानसँगको निकट सम्बन्ध भएको स्वैरकल्पनाका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । यसको स्वैरकाल्पनिक संसारमा जादु हुँदैन (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xxi) । आप्लावित स्वैरकल्पना निर्मित संसारमा स्थापित स्वैरकल्पना हो । यसमा पूर्ण संसारका रूपमा सबै स्तरमा कार्यसम्पादन हुन सक्छ । आप्लावित स्वैरकल्पनाले पाठकलाई पृथक् राख्नु हुँदैन किनभने यो स्वैरकाल्पनिक संसारको अधिक भाग हो भन्ने मान्यता राख्छ । आप्लावित स्वैरकल्पना अनुकरणात्मक साहित्यको विम्व र त्यसको आन्तरिक आत्मा दुवै हो । यसले गुप्तार्थलाई प्रकाशमा ल्याउँछ । सबै साहित्यले नयाँ संसारको निर्माण गर्छन् तर केही विधा मात्र अरूका तुलनामा ज्यादा इमानदार हुन्छन् (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ५९) । अन्तर्वेधी, प्रविष्टि-खोज, सीमान्त स्वैरकल्पनाका सबै भेदमा यथार्थ र अयथार्थको विभाजन रेखाको आवश्यकता महसुस गरिन्छ तर

यसमा त्यसको आवश्यकता हुँदैन । पूर्ण आप्लावित स्वैरकल्पनाको निर्माण गर्न विश्वासको सङ्केन्द्रित ढाँचाको निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसले पाठकलाई आख्यानमात्मक संसारदेखि बाहिरको अन्तरिक्षमा यात्रा गर्न अनुमति दिन्छ, सँगसँगै बाहिरी आवरणको अवास्तविकताबाट पनि संरक्षण गर्छ । यो सङ्केन्द्रणन खोज्न सामान्यतः सबैभन्दा अधिक परिचित स्थान विज्ञानकथा नै हुन्छ, यद्यपि सबै विज्ञानकथाहरू त्यसरी लेखिँदैनन् (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ६१) । आप्लावित स्वैरकल्पनाले चित्रण गर्ने संसार विश्वसनीय हुने हुनाले यो विज्ञानकथाको निकट देखिन्छ ।

प्रारम्भिक विज्ञानकथामा नायकको संसारलाई सम्भव देखाउने घटनालाई महत्त्व दिइएको देखिन्छ । आधुनिक विज्ञानकथा अनौठो विषयबाट आरम्भ हुन्छ, अनौठोपनसँग व्यवहार गर्छ र पाठकलाई त्यो संसारको अंश बन्न दबाव दिन्छ । तर्क र स्वैरकल्पनालाई विज्ञानसम्मत बनाउन सम्बन्धित हुने स्वैरकल्पनालाई सामान्यतः तार्किक स्वैरकल्पना भन्न सकिन्छ । कथाका रूपमा तर्कसङ्गत स्वैरकल्पनाबाट टाढा जाने हो र यसलाई प्रविधिका रूपमा मात्र लिने हो भने तर्कसङ्गत स्वैरकल्पना बुझाइको तरिका मात्र बन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ६२-६३) । स्वैरकल्पनाको तार्किक संसार निर्माणका बारेमा छलफल गर्नाको मतलब सुसङ्गत संसारको अपेक्षा हो । यसमा पात्रले आफ्नो कामको परिणामबारे भविष्यवाणी गर्न सक्छ । यसमा एउटा संसारभित्र पाठकलाई विश्वस्त पार्ने अर्को संसार निर्माण गर्ने रणनीतिलाई अपनाइएको हुन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. ९९) । मेन्डल्सनका यी धारणामा विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई तार्किक स्वैरकल्पना भन्न सकिने मत रहेको देखिन्छ ।

(ग) अन्तर्वेधी स्वैरकल्पना

अन्तर्वेधी स्वैरकल्पनाले विशृङ्खलतालाई निम्त्याउँछ । यसमा त्रास र रहस्य समावेश हुन्छन् । यसले पाठकलाई उसको संसारभन्दा बाहिर नलएर असुरक्षित बनाइदिन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xxi) । यसमा स्वैरकल्पनाले संसारको सहारा लिएपछि त्यो अपरिवर्तित रहिरहनु आवश्यक छैन भन्ने मान्यता राखिएको हुन्छ । यसमा स्वैरकल्पना र यथार्थका बिचमा अनेकौँ सीमा राख्ने गरिन्छ । केही आख्यानमा नायकबाहेक अरूले यसको अनुभव गर्न सक्दैनन् । यथार्थ र स्वैरकल्पनाको भेद थाहा पाउन सक्दैनन् । यसलाई यथार्थ र स्वैरकल्पनाको निकट सम्बन्धका रूपमा लिन सकिन्छ, किनभने यसको आधार सामान्य संसार नै हुन्छ । यो स्वैरकल्पना अन्वेषण र पारदर्शिताद्वारा निर्देशित हुन्छ । यसमा अत्यधिक व्याख्या हुने हुनाले व्याख्या यसको गहना हो (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xxii) । अन्तर्वेधी स्वैरकल्पना वास्तविक संसारको कल्पनासँग सम्बन्धित हुन्छ । अत्यधिक व्याख्या यसको पहिचान हो ।

(घ) सीमान्त स्वैरकल्पना

सीमान्त स्वैरकल्पना सृजनात्मक रूपमा निकै कम प्रयोग हुने भेद हो । यसमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनिक संसारको सम्बन्ध आंशिक रूपमा भए पनि वास्तविकतासँग जोडिएको हुन्छ । यसमा प्रयुक्त संसार वास्तविक संसार नै हो भन्ने कुरा बुझ्न यसमा केही सङ्केत दिइएको हुन्छ । यसमा विघटनको उपेक्षा गरिएको हुन्छ, यद्यपि घटना स्वयम्मा विघटनकारी हुन पनि सक्छन् । यसका घटनालाई परितृप्त रूपमा वर्णन गर्न सकिन्छ (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xxiii) । सीमान्त स्वैरकल्पना अनुकरणात्मक शैलीको सचेत अतिशयोक्तिमा भरोसा गर्न सक्छ । सोभो रूपमा बुझ्न खोजिने प्राचीन स्वैरकल्पनालाई अवज्ञा गर्दै यसले व्यङ्ग्यात्मक शैलीलाई अपनाउँछ । स्वैरकल्पनाको यो भेद कथानकमा सन्देह र जिज्ञासाद्वारा आकारबद्ध हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । यो नै यसको रोचक पक्ष हो तथापि यो भेद अन्य भेदभन्दा ज्यादा मायावी हुन्छ । सीमान्त स्वैरकल्पना विभिन्न प्रविधिमा निर्भर हुन्छ तर यसका मुख्य संरचक पक्षहरू यस प्रकार छन् : व्यङ्ग्य र सन्तुलन, स्वैरकल्पनाको आलङ्कारिक संरचना र उपयुक्त किसिमको विश्वासको विन्दु निर्माण (मेन्डल्सन, सन् २००८, पृ. xxiv) । व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको यस भेदमा सन्देह र जिज्ञासालाई महत्त्व दिइन्छ ।

निष्कर्षमा भन्दा फराह मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनालाई साहित्यको अस्पष्ट वर्गका रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । उनका विचारमा स्वैरकल्पना लेखक र पाठकबिचको सहमति हो जसले चेतनाको रहस्य निर्माण गर्न सहयोग गर्छ । मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनाका प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पना, आप्लावित स्वैरकल्पना, अन्तर्वेधी स्वैरकल्पना र सीमान्त स्वैरकल्पना गरी चार भेद देखाएकी छन् । तीमध्ये आप्लावित स्वैरकल्पना विज्ञानकथाको निकट हुन्छ । यो व्याख्या गर्न सकिने र पाठकलाई भविष्यको संसारमा परिभ्रमण गराउन सक्ने चरित्रको हुन्छ । यसमा विश्वास निर्माण गर्नु अपेक्षित ठानिन्छ र यसले अनुभवजन्य संसारभन्दा बाहिरको संसारको तार्किक खोजीलाई स्वीकृति दिन्छ । स्वैरकल्पना आख्यानको स्रोत, विधा वा शैली के हो भन्ने बारेमा प्रस्ट व्याख्या भएको पाइँदैन । फराहा मेन्डलसनले स्वैरकल्पनालाई साहित्यको अस्पष्ट वर्ग भनी यसको चरित्रगत जटिलतालाई सङ्केत गरेकी छन् । मेन्डल्सनले गरेको स्वैरकल्पनाको वर्गीकरणलाई हेर्दा उनले यसलाई विधागत स्वरूप दिन खोजेको बुझिन्छ ।

स्वैरकल्पनासम्बन्धी विद्वान्हरूका मान्यताको विश्लेषणका आधारमा यसको पहिचानलाई तलका बुँदामा सङ्क्षेपीकृत गर्न सकिन्छ-

(क) स्वैरकल्पनाले नयाँ सम्भावनाको खोजी गर्छ ।

- (ख) स्वैरकल्पनाले पाठकमा सम्भावना, सन्त्रास, आतङ्क, जिज्ञासाजस्ता विशिष्ट प्रभाव पनि उत्पन्न गर्छ ।
- (ग) स्वैरकल्पनाले भावनात्मक घनत्व प्रदान गर्छ ।
- (घ) यथार्थवादी साहित्यका तुलनामा स्वैरकल्पना पूर्ण स्वतन्त्र देखिए पनि यो सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धबाट पूर्णतः विच्छेदित भने हुँदैन ।
- (ङ) स्वैरकल्पना सामान्य ज्ञानभन्दा इतरको यथार्थ खोजी गर्ने तरिका हो ।
- (च) स्वैरकल्पनाले यथार्थको व्यापक र भिन्न पक्षको खोजी गर्छ ।
- (छ) स्वैरकल्पना सिर्जनात्मक प्रभाव कायम गर्ने सिर्जनशील लेखनको शक्तिशाली पद्धति हो ।
- (ज) विज्ञान आख्यानको स्वैरकल्पना अन्य विधाको भन्दा विशिष्ट हुन्छ ।

सिर्जनात्मक स्वैरकल्पना सम्भावनका नयाँ क्षितिजको खोजी गर्ने साहित्यिक पद्धति हो जो अनुभवजन्य र भोग्य वस्तुजगत्भन्दा भिन्न हुन्छ तर त्यसबाट पूर्णतः विच्छेदित हुँदैन । यसले नयाँ भौतिक नियम, विश्वसनीय चरित्र र कथानकसहितको कार्यपीठिकाको निर्माण गर्न मदत गर्छ । यसले मानवीय अवस्थाको अवलोकन र अन्वेषणका निम्ति पाठकलाई आमन्त्रित गर्छ । उत्तम स्वैरकल्पनाले सधैं जीवनका सम्भावित सत्यको अन्वेषण गर्दै सम्भावना र सन्त्रासमाथि प्रकाश पार्छ । कथाको घटना तथा चिन्तनमा यसको पाठक सक्रिय रूपमा सहभागी हुन्छ ।

२.३ स्वैरकल्पनाका प्रयुक्तिगत भेद

विषय, चरित्र, भाव आदिका आधारमा अनेकौं भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिने भए पनि कालखण्डका आधारमा स्वैरकल्पनालाई प्राचीन र आधुनिक दुई भेदमा विभाजन गर्न सकिन्छ । समयका आधारमा गरिने यस विभाजनले कालगत र प्रवृत्तिगत पहिचानलाई संगसंगै समेट्ने देखिन्छ । परीकथा, लोककथा, साहसिक कथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई प्राचीन र सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई आधुनिक भन्न सकिन्छ । सामाजिक कथा र विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनाका बिचमा पनि पहिचानगत विशिष्टता रहेका हुन्छन् । यहाँ प्राचीन र आधुनिक स्वैरकल्पनाका विशिष्टतालाई प्रस्तुत गर्दै तिनका भिन्नतालाई देखाइएको छ । स्वैरकल्पना, कथाको अवस्थिति र पहिचानगत विशिष्टतालाई तालिकामा प्रस्तुत गर्दै तिनलाई कथासाक्ष्यका आधारमा स्पष्ट पारिएको छ :

स्वैरकल्पनाको प्रयुक्ति			
	प्राचीन स्वैरकल्पना	आधुनिक स्वैरकल्पना	
कथा भेद ➡ पहिचानका मुख्य आधार ↓	परीकथा, लोककथा, साहसिक कथा आदि	सामाजिक, मनोवैज्ञानिक कथा	विज्ञानकथा
विषय	सत् असत्का बिचको द्वन्द्व, वैयक्तिक समस्या वा चरित्र, साहसिक यात्रा, प्रेम, लोकविश्वास आदि	वैयक्तिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक समस्या तथा विसङ्गति, निश्चित जाति, समाज र राष्ट्र आदि	वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुसँग सम्बद्ध नवीन खोज र प्रयोगबारेका विचार र अवधारणा, ब्रह्माण्ड, समग्र जाति, प्राकृतिक वा मानवजनित महाविपत्ति आदि
पात्र	अद्भुत सामर्थ्य भएका राजा, राजकुमारी, राजकुमार, धर्मगुरु, भूत पिशाच, ईश्वर, राक्षस, चरा, खरायो, घोडा, रुख आदि	सामाजिक सांस्कृतिक समस्या वा आफैसँग जुधिरहेको सामान्य मानव वा त्यसलाई प्रतिबिम्बन गर्ने मानवेतर प्राणी, वस्तु आदि	वैज्ञानिक, डाक्टर, इन्जिनियर, अन्तरिक्ष यात्री, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका यन्त्र, कल्पित ग्रहका जीव, एलियन आदि
लक्ष्यमा पुग्ने साधन/ माध्यम	मन्त्र, जादुमय छडी, ताउली, मनचिन्ते भोला, सुनको जुता, बाला, गुफा, प्वाल, अद्भुत शक्ति भएको घोडा आदि	व्यक्ति र व्यक्ति, व्यक्ति र समाज, व्यक्ति र परिवेश, व्यक्ति र विचारविचको द्वन्द्व	अन्तरिक्ष यान, समययात्रा, सौर्य ऊर्जा, ध्वनि, विद्युतीय तरङ्ग, चुम्बकीय शक्ति, विकिरण, कल्पित ऊर्जा, साधन आदि
कार्यपीठिका	सर्वकाल, सर्वस्थान	मूलतः समकालीन समाज	मूलतः विज्ञानप्रविधिको चरम विकासमा आधारित भविष्यको समाज
लक्ष्य/प्रयोजन	नीति, आदर्श, कोरा मनोरञ्जन, पलायन	वैयक्तिक वा सामाजिक समस्याको उद्घाटन, समाधान, भिन्न दृष्टिकोणबाट यथार्थको खोजी	विज्ञानप्रविधिसँग सम्बद्ध नवीनतम चिन्तन, अवधारणा, सम्भावना र सन्त्रासको उद्घाटन
विश्वसनीयता/ सम्भाव्यता	अविश्वसनीय, असम्भव	विश्वसनीय, सम्भव	विश्वसनीय, सम्भव

स्वैरकल्पनाका उपर्युक्त भेदका बारेमा तलका क्रमशः लोककथा, आधुनिक कथा र विज्ञानकथाका कथांशबाट अभि स्पष्ट हुन सकिन्छ :

- (१) केही समयपछि फर्सी भाइ आफ्नो मित मुसासहित आइपुगे । मुमा रानी पनि छोराको बाटो हेरिरहेकी थिइन् । उनले दुवै जनालाई साइतको माला र टीका लगाइसकेपछि गोप्य मन्त्रद्वारा उड्ने खाट बोलाइन् । उड्ने खाट पनि आइपुग्यो । उड्ने खाट उडाउने र बसालेसम्बन्धी कुरा सिकाइसकेपछि आशीर्वाद दिई छोरा र मित छोरालाई बाटामा खाने सामल दिई बिदा गरिन् । आफ्नी मुमाले सिकाएको कुरा गरी दुवै जना गन्तव्यस्थानका लागि उडेर जाँदा भए । (सिजापति, २०६३, पृ. ८९)
- (२) उसले हेर्दाहेर्दै प्राचार्यको अनुहार डरलाग्दो कुरुरको हुन्छ । खिच्चा-मण्डलीका तीनै जनाको अनुहार पनि कुरुरकै हुन्छ र उनीहरू प्राचार्यसँग लोली मिलाएर भुक्न थाल्छन् । उनीहरूको मुखमुद्रा आक्रामक हुँदै गएको देखेर भागेनाथको माथिङ्गलमा खतराको घण्टी बज्छ । भोक्किदै सीसाको पेपरवेट उचालेर टेबलमा बजाउँ ऊ त्यहाँबाट हिँड्छ । (शर्मा, २०५४, पृ. ३९)
- (३) तीन दिनपछि नेपाली समयअनुसार, विहानको ६:३० बजे भाष्करको परमाणुचालित अन्तरिक्ष यान प्रतिसेकेन्ड तीन लाख किलोमिटरको प्रकाश गतिमा उड्यो । पिता र पुरानो मोडलको यामालाई बिदाई सूचक हात उठाउन खोज्दा खोज्दै उसको यानले पृथ्वीको 'एक्जोस्फेर' पार गर्‍यो । सूर्यको अल्ट्राभ्वाइलेट किरणहरू सोस्ने 'ओजनोस्फेर' र त्यसभन्दा माथिको 'आयोनोस्फेर' पार गर्दा उसलाई कुनै रोमाञ्च महसुस भएन । उसलाई घरको सानो भ्याड उक्ले जस्तो लाग्छ । पृथ्वीको 'एक्जोस्फेर' जुन हजार किलोमिटरभन्दा माथि विस्तारयुक्त थिए, पार गर्दा उसलाई घरको छानामा घाम तापन निस्के जत्तिकै रोमाञ्च हुन्छ । उसको अन्तरिक्ष यानको आकृति काठमाडौँ र पोखराका सडकहरूमा चल्ने मोटर-कार समान हुन्छ । यानको लम्बाइ-चौडाइ पनि हलुका सुविधायुक्त कारको जस्तो हुन्छ । यानको भार पनि दुई तले बसको भन्दा बढी हुँदैन । प्रारम्भिक युगका अन्तरिक्ष यानहरूमा भैं भाष्करका प्राइभेट अन्तरिक्ष यानमा विशालकाय रकेटहरू, सयौँ इन्जनहरू र मोटरहरू थिएनन् । हजारौँ टन तरल र शीतल अक्सिजन-हाइड्रोजन इन्धन आवश्यक थिएन । यानलाई प्रक्षेपण मञ्च, सयौँ फिट अग्लो टावर, प्रक्षेपण नियन्त्रण केन्द्र, मिसन कन्ट्रोल जस्तो व्यवस्था चाहिने थिएनन् । सामान्य हेलिकप्टरले भैं अन्तरिक्ष यानले

जमिन छोड्यो र 'अन्तरिक्ष राजमार्ग' मा प्रकाश-गतिमा कुड्यो । (सरुभक्त, २०४७
पृ. २१-२२)

उदाहरण (१) को कथांश विमारी राजाको उपचारका लागि वनौषधी खोजी गर्न जाने क्रमको तयारीमा लागेका राजकुमारको प्रसङ्ग हो । राजकुमारको मुसासँग मितको नाता, मन्त्रद्वारा सञ्चालित हुने र उड्ने खाट तर्कशून्य स्वैरकल्पना हुन् । मान्छेको नाता मुसासँग हुन सक्दैन भन्ने कुरा मानवसमाजको अकाट्य सत्य हो । त्यस्तै कथामा खाट उडानका लागि कुनै वैज्ञानिक वा तार्किक आधार नभई मायिक मन्त्रलाई आधार मानिएको छ । केही क्षणका लागि मन्त्रद्वारा खाट उडाएको भ्रम सिर्जना गर्न सकिएला तर वस्तुजगत्मा मन्त्रले खाट उडाउन सक्दैन । यस्ता घटनाले आश्चर्य उत्पन्न गर्छन् तर पाठकीय जिज्ञासा शमन गर्न सक्दैनन् । कुनै प्रविधि र ऊर्जाबिना खाट उड्न नसक्ने हुनाले यसमा विश्वसनीयता र सम्भावना पनि देखिँदैन । यस्ता कथाका घटनाबारे जब तर्क गरिन्छ तब कथा पूर्णतः असफल बन्छ । तसर्थ यस्ता कथामा बुद्धि पक्षलाई निषेध गरिएको हुन्छ । प्राचीन स्वैरकल्पनामा आधारित कथाले अद्भुत घटनाको प्रतिबिम्बनका साथ मनोरञ्जन दिन सके पनि घटनाको कार्यकारण सम्बन्ध कुनै तहमा पुष्टि हुन सक्दैन ।

उदाहरण (२) को कथांश कर्तव्य र जिम्मेवारीबाट पन्छिने सहकर्मी शिक्षकहरूको व्यवहारबाट विद्रोही बनेको भागेनाथलाई कलेजको प्राचार्यबाट पनि असहयोग भएपछिको सन्दर्भ हो । प्राचार्य र अन्य शिक्षकहरू कुरुर बनेको र कुरुरभैँ भुकेको घटनालाई कथाको पूर्वापर कथानकलाई छोड्ने हो भने उदाहरण (१) को उड्ने खाट वा राजकुमारको मुसासँग मित साइनो जस्तै देखिन्छ तर कथामा रहेका घटना र तिनको कार्यकारण सम्बन्धले सहकर्मी शिक्षक र प्राचार्यलाई कुरुर देखाको अर्थगत विचलनलाई मध्यम स्तरको पाठकले समेत सहजै बोध गर्न सक्छ । भागेनाथले प्राचार्य र अन्य शिक्षकलाई किन कुरुर देख्छ भन्ने कुरा कथा पढ्दै जाँदा त्यसका लुप्त रहस्य खुल्दै जान्छन् । कथाकारले कर्तव्यच्युत हुने र नीच स्वार्थमा गठबन्धन गरी कर्मठ भागेनाथलाई नै जिम्मेवारी पूरा नगरेको भुठा आरोपमा पदमुक्त गर्न लागिपरेका प्राचार्य र शिक्षकलाई कुरुरमा आरोपित गरेका छन् । त्यसैले भागेनाथले सहकर्मीलाई किन कुरुर देख्यो भन्ने कुरा तार्किक रूपमा पुष्टि हुन्छ । यस कथामा कर्तव्यपरायण व्यक्ति नै दण्डित हुनुपर्ने समकालीन समाजको विसङ्गतिमाथि तीखो व्यङ्ग्य गर्नका लागि स्वैरकल्पनाको प्रयोग भएको देखिन्छ । समकालीन नेपाली समाजमा यस किसिमका चरित्र देख्न सकिने हुनाले यो विश्वसनीय पनि बनेको छ ।

उदाहरण (३) को कथांश यम ग्रहको अनुसन्धान केन्द्रमा वैज्ञानिक लामाको सहायक बन्न पृथ्वीबाट त्यसतर्फ यात्रा गर्दै गरेको भाष्करको सन्दर्भ हो । यसमा विद्यमान प्रविधि र ऊर्जाभिन्न अन्तरिक्षयानको कल्पना देखिन्छ । प्रतिसेकेन्ड तीन लाख किलोमिटर प्रकाश गतिमा उड्ने सामर्थ्य भएका अन्तरिक्ष यानको निर्माण विद्यमान प्रविधिमा सम्भव देखिँदैन । त्यसैले कथामा आणविक ऊर्जाद्वारा चल्ने यानको कल्पना गरिएको छ । आजको जनशक्ति, ऊर्जा, प्रविधिका आधारमा यम ग्रहमा अनुसन्धान केन्द्रको निर्माण र अनुसन्धान सहयोगीका रूपमा वैयक्तिक यानमा नेपाली त्यहाँ पुग्नु स्वैरकल्पना नै हो तर वैज्ञानिकहरूले आजसम्म हासिल गरेका सफलता अनि तीव्र रूपमा विकसित भइरहेको प्रविधि, अन्तरिक्षसम्बन्धी अनुसन्धानका आधारमा भविष्यमा यम ग्रहमा मानिसको उपस्थितिलाई नकार्न सकिँदैन किनभने वैज्ञानिकहरू आजकै प्रविधिद्वारा चन्द्रमा र मङ्गल ग्रहमा पुग्न सफल भएका छन् । कथामा यम ग्रहको यात्रालाई विश्वसनीय बनाउन कथाकारले वर्णनात्मक रूपमा तार्किक तथ्यहरू प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा भाष्करको वैज्ञानिक पृष्ठभूमि, यममा जान उसले प्रयोग गरेको यान, यानमा जडित प्रविधि काल्पनिक नै भए पनि वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित भएको हुनाले ती विश्वसनीय रूपमा आएका छन् । आणविक ऊर्जाद्वारा चल्ने यानको वैज्ञानिक स्वैरकल्पना मन्त्रद्वारा चल्ने खाटसँग तुलना हुन सक्दैन । त्यसैले यसमा भविष्यको विज्ञानप्रविधि र अन्तरिक्षका सम्भावनालाई देखाउनका निम्ति विज्ञानप्रविधिमा आधारित स्वैरकल्पना रहेको छ ।

यी तीन कथांशलाई हेर्दा पहिलोमा आश्चर्य सिर्जनाका लागि तर्कशून्य स्वैरकल्पनाको प्रयोग भएको छ भने दोस्रोमा समकालीन विसङ्गतिमाथि प्रहार गर्न र तेस्रोमा भविष्यको सम्भावित विज्ञानप्रविधिको कल्पनाका लागि स्वैरकल्पनाको प्रयोग भएको छ । स्वैरकल्पनाको पहिलो प्रयुक्ति कुनै पनि रूपमा यथार्थसँग जोडिने देखिँदैन भने दोस्रो र तेस्रो प्रयुक्तिलाई प्रकारान्तरले यथार्थसँग सम्बद्ध गरेर हेर्न सकिन्छ । स्वैरकल्पनाका यी तीनवटै प्रयुक्ति एकअर्कामा विशिष्ट छन् । नेत्र एटमले स्वैरकल्पना र विज्ञानकथाका विचको भिन्नताका बारेमा प्रस्तुत गरेका धारणाहरू विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना र अन्य स्वैरकल्पनाको स्वरूपलाई बुझ्न सहयोगी हुने हुनाले यहाँ उद्धरणीय छन् । ती धारणा हुन्-

(१) विज्ञानकथाको आधार विज्ञान हुनाले यो कुनै अवस्थामा सम्भव हुन पनि सक्छ तर स्वैरकल्पनाको कुनै यथार्थमूलक आधार नहुनाले त्यो असम्भव नै हुन्छ । स्वैरकल्पना कुनै समयमा सत्य ठहरिएला वा लौकिक जीवनमा लागु हुन सक्ला भनेर रचिएको पनि हुँदैन तर विज्ञानकथामा भने त्यो सम्भावना जीवित रहन्छ ।

(२) विज्ञानकथा स्थापित वा स्थापित गर्न सकिने तथ्यमा अडेको हुन्छ तर स्वैरकल्पना केवल कल्पनात्मक हुनाले तथ्यसँग त्यसको कुनै सम्बन्ध रहँदैन । त्यसैले विज्ञानकथामा जस्तो स्वैरकल्पनालाई तथ्यगत हो भनी देखाउने कुनै आवश्यकता पनि पर्दैन ।

(३) विज्ञानकथा वास्तविक जीवनका वस्तु, वैज्ञानिक प्रविधि र उन्नतिसँग कुनै न कुनै रूपबाट जोडिएको हुन्छ तर स्वैरकल्पनाको वास्तविक जीवनसँग कुनै साइनो हुँदैन । त्यसैले स्वैरकल्पना अधिकांशतः मिथकीय, प्रतीकात्मक वा अन्योक्तिमूलक हुन पुग्छ ।

(४) विज्ञानकथामा भन्दा स्वैरकल्पनाका कथानक, पात्र वा सारवस्तुमा अलौकिक स्वरूप, रूढ विश्वास र जादुगरीको प्रयोग अत्यधिक पाइन्छ ।....

(५) स्वैरकल्पनाको तुलनामा विज्ञानकथाका काल्पनिक तत्त्वहरू अधिक सम्भावनायुक्त हुन्छन् ।....

(६) बाह्य रूपमा हेर्दा विज्ञानकथाको कथानक, पात्र र सारवस्तु यथार्थसँग विपरीत देखिए पनि ती कृतिभित्रकै कुनै आविष्कार वा पूर्वस्थापनाहरूका तार्किक सूत्रमा बाँधिएका हुन्छन् तर स्वैरकल्पनामा त्यस्तो तार्किक सूत्रको अभाव हुन्छ ।....

(७) विज्ञानकथामा सम्भव हुने खालका वैकल्पिक इतिहास, समय, वस्तु आदिका प्रक्रियाबारे वर्णन गरिन्छ तर स्वैरकल्पनाले कहिल्यै हुन नसक्ने खालका वस्तुको वर्णन गर्दछ ।....

(८) जतिसुकै प्रयास गरे पनि स्वैरकाल्पनिक कथाको परिवेशमा पुग्ने कुनै सांसारिक बाटो हुँदैन किनभने भूतप्रेत, जादुगरी तथा अलौकिक शक्तिले हाम्रो ब्रह्माण्डको नियममा काम गर्न सक्दैनन् तर विज्ञानकथामा भने समयक्रममा विज्ञानले समाजमा ल्याउने परिवर्तनका कारण सत्याभास हुने गरी त्यस्तो कुनै बाटो खुल्ला राखिएको हुन्छ ।

(९) स्वैरकल्पना र हाम्रो यथार्थका बिचमा मूलतः निरन्तरताको विच्छेदन हुन्छ तर विज्ञानकथा र हाम्रो यथार्थका बिचमा निरन्तरता कायम रहिरहेको हुन्छ । (एटम, २०७०, पृ. ३७-३८)

स्वैरकल्पना र विज्ञानकथाका भिन्नतासँग सम्बद्ध एटमका यी धारणाबाट स्वैरकल्पना सम्भावनारहित पूर्ण स्वतन्त्र चरित्र भएका कोरा कल्पना र विज्ञानकथा सम्भावनायुक्त तर्कमा आधारित सिर्जनात्मक कल्पना भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनले प्रस्तुत गरेका यी बुँदामा स्वैरकल्पना र विज्ञानकथालाई नितान्त भिन्न पक्ष मानेका छन् तर विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको

स्थान के हुन्छ, त्यो कसरी आउँछ वा आउँदैन भन्ने कुराको छलफल यहाँ देखिँदैन । वास्तवमा विज्ञानकथा वस्तुसत्यको वर्णन नभई सत्याभासी संसारको निर्माण गर्ने वैज्ञानिक युगको कथाविधा भएको हुनाले सत्याभासी संसार निर्माण गर्ने आधारलाई एक प्रकारको स्वैरकल्पना मान्न सकिन्छ । प्राचीन कथामा जस्तो पूर्णतः असम्भव बनेर नआई विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना सम्भावनाका व्यापकतालाई उद्घाटित गर्ने सन्दर्भमा प्रयुक्त भएकै हुन्छ । त्यसैले विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले अपार सम्भावनाका मार्गलाई दर्साउँछ, जुन भविष्यको कुनै कालखण्डमा वस्तुसत्यमा स्थापित हुन सक्छ । भविष्यमा वस्तुसत्यमा स्थापित नभए पनि त्यसले पाठकलाई तार्किक रूपमा सन्तुष्ट पार्दै पाठकीय विश्वदृष्टिलाई व्यापक बनाउन सिर्जनात्मक भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

२.४ आधुनिक स्वैरकल्पना

आधुनिक स्वैरकल्पना प्रतीकात्मक रूपमा वास्तविकता र तार्किकतासँग सम्बद्ध हुन्छ । साहित्यिक गतिशीलतासँगै स्वैरकल्पनाका आयामहरू पनि परिवर्तित हुँदै आएका छन् । त्यसैले आधुनिक साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप पनि परिवर्तन भएको छ । कोरा कल्पनाका स्वच्छन्द उडानलाई अतिक्रमण गर्दै आधुनिक स्वैरकल्पना वास्तविकता, तार्किकता र सम्भाव्यतासँगै प्रवाहित हुन्छ । स्वैरकल्पनाको स्वरूप स्थिर प्रकृतिको देखिँदैन र आज पनि यो स्थिर छैन । साहित्यका विविध विधासँगको बहुआयामिक सम्बन्धले गर्दा यसको प्राचीन र सङ्कुचित अर्थ तथा प्रयोगको सन्दर्भ पर्याप्त अतिक्रमित र भञ्जन भएको छ (सान्डनेर, सन् २००४, पृ. १०) । आधुनिक स्वैरकल्पनाले तर्कलाई परित्याग गर्दैन । यसले तर्कको पुनर्निर्माण गर्छ । विश्वसनीय स्वैरकल्पना तर्कको एक वैकल्पिक संरचनाको निर्माण हो । स्वैरकल्पना सामान्य रूपमा निर्माण गरिने वस्तु होइन । स्वैरकल्पनालाई एकीकृत गर्न विचारको अन्तर्निहित संरचना आवश्यकता पर्छ । विज्ञानमा जस्तै स्वैरकल्पनाले पनि ज्ञानको सुसंगत ढाँचाको प्रतिनिधित्व गर्छ । भिन्नता यति मात्र छ कि यसले वास्तविक संसारको चित्राङ्कन गर्दैन (जेरोल्ड, सन् २००१, पृ. २५) । तसर्थ आधुनिक साहित्यका सन्दर्भमा स्वैरकल्पनाको विशिष्ट स्वरूपका बारेमा स्पष्ट हुनु आवश्यक छ ।

आधुनिक स्वैरकल्पनामा धर्तीलाई नै महत्त्व दिएको हुन्छ । मानवता र प्रेमका निम्ति यसमा पनि धर्तीभन्दा अर्को सुन्दर स्थान देखिँदैन । धर्तीलाई नै उचित देख्ने यस किसिमको प्रतिज्ञा स्वैरकल्पनिक साहित्यको हृदयमा नै हुन्छ । यसले पाठकलाई उसको जीवन भोगाइको समय, कालखण्डभन्दा भिन्न कालखण्डमा पुर्‍याउन सक्छ तर त्यसको अर्थ यथार्थ र जीवनजगत्बाट पलायन भएको भन्ने हुँदैन बरु अझ स्पष्टताका साथ मार्गविहीन अवस्थालाई यसले पुनः जोड्न चाहन्छ । त्यसैले स्वैरकल्पना अनिवार्यतः साहित्यिक पुनर्तारुन्यको स्थिति हो ।

व्यावहारिक रूपमा यसले निश्चित दुरी पर जाने अनुमति दिन्छ, साथै त्यसबारेको स्पष्ट अन्तर्दृष्टि पनि प्रदान गर्छ। आधुनिक स्वैरकल्पना सामान्य रूपमा जानेकै यथार्थको पुनर्संरचना हो। यसले सामान्य तर रूपमा अर्को यथार्थलाई प्रस्तुत गर्छ, जसले यथार्थका व्यापकतालाई जागृत पनि बनाउँछ। मानिस नयाँ खोजको सधैं प्यासी हुन्छ। निरन्तर रूपमा उठ्ने नयाँ खोजको त्यो प्यासलाई स्वैरकल्पनाले केही हदसम्म पूरा गर्ने अवसर दिन्छ। स्वैरकल्पनाले पाठकको विश्वासलाई ज्ञानको माध्यमबाट परिष्कार गर्छ र अन्य संसारमा विचरण गर्ने मौका दिन्छ। त्यसको माध्यमबाट यस संसारबारेका नयाँ धारणा र दृष्टिकोण खोज गर्न सकिन्छ (तिमेर्मान, सन् १९८३, पृ. १-३)। तिमेर्मानका यी विचारले स्वैरकल्पना आधारहीन र जीवनबाट पलायन हुन्छ भन्ने धारणाको खण्डन गरेको छ। उनका अनुसार जीवनजगत् र सम्बद्ध ज्ञानसँग स्वैरकल्पनाको सम्बन्ध हुन्छ। जीवनजगत् र यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने यसको शैली अनुकरणात्मक नभई नवसिर्जनात्मक हुन्छ। स्वैरकल्पनाले जीवनजगत् र यथार्थलाई विमर्श गर्ने नयाँ आधार प्रदान गर्छ।

आधुनिक स्वैरकल्पनाले लेखकलाई व्यापक स्वतन्त्रता दिन्छ। यसमा लेखकले कल्पना गरेअनुसारको ब्रह्माण्ड निर्माण गर्न सक्छ। भविष्यका सबै रहस्यलाई घटित गर्न सक्छ तर त्यो स्वतन्त्रताका केही सीमा छन्। स्वैरकल्पनिक आख्यान केही तार्किक नियमले बाँधिएको हुन्छ (विलियमसन, सन् १९६४, पृ. ३९)। यही तार्किकताले यसलाई विश्वासको आधार दिन्छ र प्राचीन स्वरूपबाट भिन्न पनि बनाउँछ। प्राचीन स्वैरकल्पनामा प्रयोग हुने जादुमय संसारका अनौठा, अतार्किक र अविश्वसनीय घटनालाई आधुनिक विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने सम्भाव्य परिघटनाले विस्थापित गर्छ। निःसन्देह अलौकिक स्वैरकल्पनाको तुलनामा विज्ञानकथा अहिले लोकप्रिय बनेको छ। अहिलेका समाचार आणविक हतियार, रोबोटको परीक्षण, उडान, आश्चर्यजनक उड्ने यन्त्र आदिको अद्वितीय परिघटनामा आधारित छन्। तिनलाई हेर्दा जादुका पुराना शैली असामयिकजस्ता देखिन थालेका छन् यद्यपि केही लेखक पाठक विज्ञानको उत्पीडनकारी, ध्वंसात्मक चमत्कारबाट बच्न प्राचीन स्वैरकल्पनातर्फ लागेको देख्न सकिन्छ। समययात्रा भविष्यमा यथार्थमा परिणत हुन नसक्ला तर भविष्यका अनेक सम्भावनामध्ये यो पनि एक हो तसर्थ कथामा गरिएका सम्भाव्यताका सबै तार्किक परिकल्पनाहरू यथार्थमा परिणत नहुन सक्छन् (विलियमसन, सन् १९६४, पृ. ४२-४३)। यस किसिमको सिर्जनात्मक स्वतन्त्रतामा लेखकले पाठकलाई विश्वस्त पार्ने आधार तर्क हुन्छ किनभने पाठमा गरिने कल्पना अनुभवजन्य संसारका यथार्थ हुँदैनन्। त्यस संसारको अनुभव तर्कका माध्यमबाट मात्र गर्न सकिन्छ।

यथार्थ कार्यका लागि स्वैरकल्पनाले यथार्थ जगत्सँगको सम्बन्धलाई जोड्छ भन्ने कुरामा स्वैरकल्पनाका अध्येताहरूमा आधारभूत सहमतिसमेत देखापर्छ। स्वैरकल्पनाको सम्बन्ध मानिस र उसको कल्पनाविचको सङ्घर्षसँग सम्बन्धित हुन्छ। यसलाई मान्छेले आफ्नो उत्पत्ति, भाग्य तथा रहस्यलाई तर्कसङ्गत बनाउनका लागि सिर्जना गरेको हो र त्यो रहस्यपूर्ण दबाबले साहित्य सिद्धान्तमा किम्बदन्ती र मिथकीय अन्तर्सम्बन्धले अभेद्य रूपमा काम गरेजस्तै ऊ र उसको संसारमा काम गर्छ (फ्रेडेरिक्स, सन् १९७८, पृ. ३९ मा उद्धृत)। फ्रेडेरिक्सले जुलियस कार्गर्लिट्स्कीलाई उद्धृत गर्दै स्वैरकल्पना अलौकिक विश्वासको विनाश गर्दै आरम्भ भएको नयाँ युगको सन्तति भएको बताएका छन्। यसमा वास्तविक र काल्पनिक, तार्किक र आध्यात्मिक अविभाज्य हुन्छन्। स्वैरकल्पनाले तब काम गर्छ जब त्यस्ता विश्वासको वास्तविक एकत्व नष्ट भई सम्भव र असम्भवको विच्छेदन परिवर्तित हुन्छ। जब विश्वासका साथसाथमा अविश्वास आउँछ त्यतिबेला स्वैरकल्पना अस्तित्वमा आउँछ। निश्चय नै कल्पना र वास्तविकताका बिच तरल सम्बन्ध छ। सबै कुरा हुन सम्भव छ भन्ने विश्वासका साथ केही स्वैरकल्पना वास्तविकताका लागि कल्पनालाई अनुमति दिन्छन्। अर्कातर्फ यसको विपरीत अवास्तविकताको लक्ष्यका लागि पनि यो सीमित हुन्छ। काल्पनिक ध्रुवमा यसले रहस्यवादी, आदर्शवादी, छद्म वैज्ञानिक खोजको अपेक्षा गर्छ भने वास्तविक कार्यको लक्ष्यका लागि प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले नास्तिक, सन्देहवादी, व्यङ्ग्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक दार्शनिक तत्त्वको अपेक्षा गर्छ। गतिशील साहित्यमा मात्र कल्पना र यथार्थबिच स्वैरकल्पनाको सम्बन्ध हुन्छ अनि यो जटिल साहित्यिक पद्धतिमा सामेल हुन्छ। स्वैरकाल्पनिक आख्यानको उद्देश्य हठधर्मी विश्वासलाई समावेश गर्नु होइन। स्वैरकल्पनाको शक्तिशाली विचार के हो भने यसले खराब विश्वासप्रति सचेत बनाउन सक्छ। यस अर्थमा स्वैरकल्पना बौद्धिक रूपमा विध्वंसक हुन्छ। व्यापक अर्थमा मानवकल्याणको उत्पादन स्वैरकाल्पनिक आख्यानको प्रमुख सरोकारको विषय हो। मानसिक वा काल्पनिक परिघटनाको प्रतिनिधित्व गर्दै किन अधिकांश स्वैरकाल्पनिक समाख्यानहरू मानसिक जगत्का रूपमा देखापर्छन् भन्ने कुरामा यसले महत्त्व राख्छ तसर्थ स्वैरकाल्पनिक साहित्यले मानवीय कल्पनाका सबै विषयलाई समावेश गर्न सक्छ (फ्रेडेरिक्स, सन् १९७८, पृ. ३९-४०)। आधुनिक स्वैरकल्पनाको सिर्जनात्मक र गतिशील चरित्रले यसको प्राचीन पहिचानलाई अतिक्रमण गर्छ।

आधुनिक स्वैरकल्पनाले पर्याप्त यथार्थवादी गुणवत्ता प्रस्तुत गर्छ। स्वैरकल्पना साहित्यिक परिघटनाभित्र छलफल गरिने असाधारण विषय मात्र होइन, समकालीन आधुनिकतावादको स्वरूप पनि हो। आधुनिक स्वैरकल्पना वास्तविकताबाट उत्पन्न हुन्छ (कार्गर्लिट्स्की, सन् १९७१, पृ. ४१)। जुलियस कार्गर्लिट्स्कीका विचारमा एच.जी. वेल्सको *द टाइम मेसिन* उपन्यासको प्रकाशनसँगै स्वैरकल्पनाको नयाँ स्वरूपमा आरम्भ हुन्छ। तथ्यगत कुरा गर्ने हो भने

स्वैरकल्पनाका लागि वेल्सले त्यही काम गरिरहेका छन् जुन काम अस्वैरकल्पनिक कार्यका लागि बाल्जाक र डिकेन्सले गरेका छन् (कागर्लिट्स्की, सन् १९७१, पृ. ३५)। यस धारणाले स्वैरकल्पनामाथि पलायनवादी साहित्यका रूपमा लाग्दै आएको आरोप विपरीतको अर्को पक्षलाई उद्घाटित गर्छ। स्वैरकल्पना पलायनवादी हुने हुनाले यसको पठनमा अविश्वासको निलम्बन गर्नु पर्छ भन्ने मतलाई अस्वीकार गर्दै स्वैरकल्पनाको पठनमा अविश्वासको निलम्बन गर्नुको अर्थ स्वैरकल्पनालाई बुझ्न असफल हुनु हो भन्ने मान्यता राखेको पनि देख्न सकिन्छ। यदि स्वैरकल्पनाले केही विशिष्टताको अपेक्षा गर्छ भने त्यो विशिष्ट दृष्टिकोण नै हो। त्यसैले स्वैरकल्पना जानीबुझी वा उद्देश्यपूर्ण रूपमा दैनिक जीवनका अनुभवसँग अन्तर्विरोधी हुन्छ। यसको विधि अस्थायी, अन्तरिक्ष दुरीका पात्र, उपकरण आदिमा आधारित हुन्छ जसको प्रकृति वा परिणाम आख्यानमा स्थापित सामान्य मापदण्डद्वारा प्रमाणित गर्न सकिँदैन। स्वैरकल्पनाले विशिष्ट पाठकलाई उसको संस्कृतिभित्र रहेर सम्बोधन गर्छ। यसको विशेषज्ञताको स्तरले असम्भाव्यतालाई पहिचान गर्न सक्षम हुन्छ। त्यसैले स्वैरकल्पनालाई अन्यका रूपमा लिइयो भने यसलाई बुझ्न सकिँदैन (स्मर्ल, सन् १९७१, पृ. ११४)। स्वैरकल्पनामा देखापर्ने यथार्थवादी गुणले भिन्न प्रकारको संसारको सिर्जनालाई महत्त्व दिन्छ। यथार्थवादी आख्यानले वैयक्तिक अनुभवलाई परिपुष्ट पार्छ, विस्तार गर्छ तर स्वैरकल्पनाले पूर्णतः भिन्न प्रकृतिको कल्पनात्मक संरचनालाई संरक्षित गर्छ (स्मर्ल, सन् १९७१, पृ. १०५-१०६)। साथै यथार्थको विस्तार गर्न मद्दत गर्दछ। आधुनिक स्वैरकल्पनाको पहिचानलाई सारभूत रूपमा निम्न लिखितअनुसारका बुँदामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

- (क) आधुनिक स्वैरकल्पनामा रहने तार्किक पक्षले यसलाई अनियन्त्रित बहावबाट बचाउँछ र विश्वसनीय पनि बनाउँछ।
- (ख) आधुनिक स्वैरकल्पनाले मानसिक तरङ्ग उत्पन्न गर्छ।
- (ग) आधुनिक स्वैरकल्पना बहुआयामिक हुन्छ।
- (घ) आधुनिक स्वैरकल्पनाले स्रष्टालाई व्यापक स्वतन्त्रता दिन्छ।
- (ङ) आधुनिक स्वैरकल्पनाले स्वैरकल्पनाको रूढ अर्थलाई अतिक्रमण गरी उच्च स्तरको सिर्जनात्मक स्वरूप ग्रहण गर्दछ।
- (च) आधुनिक स्वैरकल्पनाले भिन्न यथार्थको खोजी गर्ने आधार प्रदान गर्छ।
- (छ) आधुनिक स्वैरकल्पना अनुकरणात्मक नभई नवसिर्जनात्मक हुन्छ।
- (ज) आधुनिक स्वैरकल्पनामा पर्याप्त यथार्थवादी गुणवत्ता हुन्छ।
- (झ) आधुनिक स्वैरकल्पना नयाँ ज्ञान र दृष्टिकोणको खोज्न सहायक हुन्छ।
- (ञ) आधुनिक स्वैरकल्पना जीवनजगत्बाट पलायन नभई त्यसको विमर्श गर्ने नवीन आधारको उद्घाटन गर्छ।

(ट) आधुनिक स्वैरकल्पना अठारौं शताब्दीको औद्योगिक क्रान्तिले पश्चात्य समाजमा ल्याएको परिवर्तनसँग सम्बद्ध छ ।

उपर्युक्त पहिचानले आधुनिक स्वैरकल्पना जीवनजगत्लाई अवलोकन गर्ने भिन्न दृष्टिकोण हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ । आधुनिक स्वैरकल्पना विषय, विचार र शैलीको जटिल सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्ने साहित्यिक कल्पनाको एक भेद हो । यो एकै किसिमको सूत्रीय आख्यान ढाँचाबाट मुक्त हुन्छ । त्यसैले आधुनिक स्वैरकल्पनालाई ज्ञानको नयाँ क्षितिज अन्वेषण गर्ने आधारका रूपमा लिन सकिन्छ ।

२.५ विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना

विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना आख्यानको स्रोत बनेर आउँछ । यो संज्ञानात्मक, तार्किक तथा नव्यताको उद्घाटनमा आधारित हुन्छ । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप विश्लेषण गर्नुपूर्व विज्ञानकथाका बारेमा स्पष्ट हुनु सान्दर्भिक हुन्छ । विज्ञानकथाका अध्येताले यसलाई परिभाषित गरी स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरेका छन् । समालोचकहरूले विज्ञानकथा र उपन्यास दुवैलाई विज्ञान आख्यानभित्र राखी अध्ययन गरेको देखिन्छ । अङ्ग्रेजी भाषाको साइन्स फिक्सनलाई यहाँ विज्ञानकथाको तात्पर्यमा प्रयोग गरिएको छ । कथा विधाकै विषयगत भेद भएको हुनाले आख्यानका संरचक तत्त्वहरूको साभेदार विज्ञानकथा पनि हुन्छ तर यसको विषयगत भिन्नता विशिष्ट स्वरूप छ । विज्ञानकथालाई आधुनिक समाजमा विज्ञान र प्रविधिको विकास, सम्भावना तथा मानवजाति, प्राणीजगत्, वनस्पतिजगत्, पर्यावरण, अझ विस्तृत अर्थमा भन्दा ब्रह्माण्डमा नै तिनका प्रभावबारे लेखक साहित्यकारका सिर्जनात्मक प्रतिक्रियाका रूपमा लिन सकिन्छ । यी मानवसमाजको भविष्य र विज्ञानप्रतिका धारणा पनि हुन् । विज्ञान आख्यानका बारेमा यसका अध्येताले आफ्ना विचार राखेका छन् । खोज्दै जाने हो भने विज्ञान आख्यानका सयौँ परिभाषा सङ्कलन गर्न सकिन्छ तर यहाँ विज्ञान आख्यानसम्बन्धी प्रमुख धारणालाई प्रस्तुत गर्दै विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनाबारे छलफल गरिएको छ ।

२.५.१ विषयगत भेदका रूपमा विज्ञानकथा

विज्ञानकथा कथा साहित्यको विषयगत भेद हो । त्यसैले विज्ञानकथा साहित्यको छुट्टै विधा नभई कथाकै विषयगत उपविधा हो भन्ने कुरामा प्रथमतः स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । कथामा हुनपर्ने आधारभूत तत्त्व कथानक, पात्र, परिवेश, विचार तथा भाषाशैलीगत सुन्दरता र विश्वसनीयता विज्ञानकथामा पनि अपेक्षित हुन्छ । कथाको विषयगत भेद हुनाले यो कथा रचनाका शिल्पसौन्दर्य तथा संरचना दुवै पक्षको साभेदार हुन्छ । एकत्वको नियम, कथानक संरचना, चरित्र र चरित्रिकरण, भावको सुसङ्गति तथा आख्यानका अन्य सबै नियम यसमा पनि अनिवार्य

हुन्छन् । त्यसैले यो आख्यानका अन्य भेदभन्दा भिन्न छैन (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. १८) । विज्ञानकथाको रचना सामान्य किसिमको कल्पनाका आधारमा नहुने हुनाले यसले वर्तमान भोगाइका सौन्दर्यात्मक अभिव्यक्तिभन्दा विज्ञानप्रविधिमा आधारित निकट वा सुदूर भविष्यको संसारको प्रतिबिम्बन गर्ने सामर्थ्य राख्नु पर्छ । यसका निम्ति विषयबारे पर्याप्त ज्ञान भएर मात्र पुग्दैन, उच्चतम कल्पना सामर्थ्य पनि आवश्यक हुन्छ । अन्य आख्यानले जस्तै विज्ञान आख्यानले पनि मनोरञ्जनका लागि केही गर्ने पर्छ । तार्किक र सुसङ्गत ढाँचामा परिकल्पित संसारको संरचना, समाज, संस्कृति सृजना गर्नु आफैमा जटिल कार्य हो (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. २०) । विज्ञानकथाको विषयवस्तु वैज्ञानिक खोज-आविष्कार, नवीन सम्भावना, त्यसको प्रयोग र प्रभाव, यान्त्रिक समाजका अनुभूति र संस्कृति, नवीन सभ्यता खोजका सम्भावना, अन्य ग्रहका यात्रानुभूति, मानव सभ्यता तथा ब्रह्माण्ड अवसानका सन्त्रास आदिमा आधारित हुन्छ भने वैज्ञानिक, इन्जिनियर, डाक्टर, अन्तरिक्ष यात्री, अन्वेषक, कृत्रिम बुद्धिसहितका यन्त्र, अन्य ग्रहका कल्पित प्राणी आदिलाई चारित्रिक भूमिकामा प्रयोग गरिन्छ । विज्ञान र प्रविधिका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक क्षेत्रसँग सम्बद्ध पदपदावली, सूत्रीय अभिव्यक्ति, प्राक्कल्पनासँग सम्बन्धित अपरिचित र नवीन प्रयोगले गर्दा विज्ञानकथाको भाषा जटिल बन्ने देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. ६१) भने कथामा प्रस्तुत हुने काल्पनिक संसारसँग पाठक परिचित नहुने हुँदा त्यसलाई विश्वसनीय बनाउनका निम्ति कथाकार सचेततापूर्वक कार्यपीठिकाको निर्माणमा लाग्नु पर्ने हुन्छ । यसमा अभिव्यक्त हुने विचार वा सन्देश आख्यानात्मक शिल्पबाटै परिपाकमा पुग्छ । कथासौन्दर्यको मर्मलाई केन्द्रमा राखी विज्ञानप्रविधिका आविष्कार, प्रयोग र प्रभावबारे सिर्जनात्मक प्रतिक्रियासहित तिनका आगामी सम्भावना प्रस्तुत गर्दै कल्पनाको विराट् संसार निर्माण गर्ने हुनाले यो लेखक र पाठक दुवैका लागि कल्पना शक्तिको विस्तार गर्ने माध्यम बन्न सक्छ । विज्ञानकथामा आउने यी सबै पक्ष विषयक्षेत्रका दृष्टिले भिन्न छन् तर कथाका संरचक तत्त्वलाई यसले पनि अवलम्बन गर्नाले यो आधुनिक कथाको विषयगत भेद हो ।

२.५.२ पाश्चात्य साहित्यमा विज्ञानकथा

आधुनिक विज्ञानकथा पाश्चात्य साहित्यबाट आरम्भ भई विश्वका अन्य भाषासाहित्यमा विस्तार भएको हो । विज्ञानकथा आधुनिक विज्ञान र भौतिक विकासको वर्तमान स्थिति तथा भविष्यका सम्भावनाबारेको सिर्जनात्मक प्रतिक्रिया स्वरूप आरम्भ भएको हुनाले यसको सम्बन्ध पूर्वाधुनिक साहित्यसँग देखिँदैन तर साहित्येतिहासकारहरूले विज्ञान आख्यानको इतिहासलाई आधुनिक कालमा मात्र सीमित गर्न चाहेको देखिँदैन । यसमा विधागत पहिचानपश्चात्को समयलाई महत्त्व दिने र विधागत पहिचानपूर्व छरिएर देखापरेका चरित्रलाई समेत महत्त्व दिएर इतिहास प्रस्तुत गर्ने दुई धार देखिन्छन् ।

पश्चिमका केही समालोचकले विज्ञान आख्यानको इतिहासलाई पूर्वआधुनिक साहित्यको लामो परम्परासँग जोड्ने प्रयत्न गरेका छन् तर विज्ञान र आख्यानको अर्थलाई नै भिन्न रूपमा लिइने समयका कृतिलाई विज्ञान आख्यानमा राख्न उपयुक्त देखिंदैन। साहित्येतिहासकारहरू विज्ञान आख्यानको पूर्व इतिहासलाई जोड्दै सिरानो डे बेर्जेराक अफ होमरसम्म पुग्ने गरेको देखिन्छ तर विज्ञान र आख्यानको जुन अर्थ आधुनिक समाजमा पहिल्याउने गरिन्छ त्यो अर्थसन्दर्भ त्यति बेला थिएन। विज्ञान आख्यान भन्ने पदावली उन्नाइसौं शताब्दीपूर्व अस्तित्वमा देखिंदैन। त्यसैले आख्यानमा भयको प्रतिक्रियामा विज्ञानको सिर्जनात्मक प्रयोग भएको उत्कृष्ट उदाहरणका रूपमा मेरी सेलीको *फ्राइकिन्स्ट्यान* (सन् १८१८) लाई लिन सकिन्छ (स्टेबलफोड, सन् १९७८, पृ. २०)। उनको यस धारणामा विज्ञान आख्यानको आरम्भ सेलीबाट भएको आशय देखिन्छ। उनका अनुसार विज्ञान आख्यान जस्तो विमर्शात्मक साहित्यको सिर्जनालाई मूलतः चार प्रकारका घटनाले उत्प्रेरित गरेको छ- परिवहनमा क्रान्ति, विकासवादी सिद्धान्त, समाजवादी आन्दोलन र विश्वयुद्धका सन्त्रास (स्टेबलफोड, सन् १९७८, पृ. २०)। स्टेबलफोडका यी आधार आधुनिक विज्ञानको विकाससँग सम्बद्ध छन्। आधुनिक विज्ञानका सकारात्मक र नकारात्मक परिणतिहरू ती चार बुँदामा देख्न सकिन्छ। परिवहनमा क्रान्ति, विकासवादी सिद्धान्त र समाजवादी आन्दोलनले मानवसमाजका निम्ति विज्ञानको रचनात्मक भूमिकालाई देखाउँछ भने विश्वयुद्धका सन्त्रासले विज्ञानको ध्वंसात्मक चरित्रलाई स्पष्ट गर्दछ। विज्ञान आख्यानमा मूलतः यिनै दुई भावलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। यस्तै चरित्रका आधारमा विज्ञान आख्यानको पृष्ठभूमिलाई पहिल्याउनु सान्दर्भिक हुन्छ।

विधागत पहिचानका दृष्टिकोणले उन्नाइसौं शताब्दीपूर्व विज्ञान आख्यानले परिचय नपाएको भए पनि उक्त समयमा रचना भएका विभिन्न आख्यानमा अहिलेको विज्ञान आख्यानसँग निकटता राख्ने तत्त्वहरू छरप्रस्ट रूपमा देख्न सकिन्छ। यदि यस्ता रचनालाई विज्ञान आख्यानको नामकरण दिने हो भने बेबिलोनीयन महाकाव्य *द इपिक अफ गिलगामेस* (इसापूर्व १८०० तिर) लाई पनि विज्ञान आख्यान मान्नु पर्छ। यसमा कल्पना गरिएको काल्पनिक उडान र त्रासद प्राकृतिक घटनाको चिन्तनका आधारमा यो विज्ञान आख्यान हुन योग्य छ तर यस किसिमको पश्चदर्शी नामकरण उपयोगी र अर्थपूर्ण देखिंदैन। त्यसैले विधागत चेतना नभएका उन्नाइसौं शताब्दीपूर्वका रचनालाई विज्ञान आख्यान भन्नु उपयुक्त देखिंदैन। विज्ञान आख्यान हुनका लागि वैज्ञानिक दृष्टिकोण आवश्यक पर्छ। यस दृष्टिकोणमा सामाजिक वा प्राविधिक परिवर्तनका सम्भावना समेटिनु पर्छ। सम्भवतः विश्वलाई हेर्ने वैज्ञानिक र संज्ञानात्मक दृष्टिकोणको विकास सत्रौं शताब्दीसम्म भएको देखिंदैन (क्लुट र निकोलस, सन् १९९३, पृ. १०६७)। समाज र साहित्यलाई हेर्ने आधुनिक दृष्टिकोणको विकास बितेका दुई तीन शताब्दीको अन्तरमा भएको

देखिन्छ। यसपूर्व लेखिएका अधिकांश स्वैरकाल्पनिक सिर्जनाहरू धार्मिक चरित्रका छन्। तिनको लक्ष्य मिथको प्रस्तुतिमा आधारित रहेको छ। ती मिथमा आदर्श र दर्शन अन्तर्निहित छ। त्यसैले विज्ञान आख्यानको व्यापकतालाई समेट्न खोज्ने पश्चदशी दृष्टिकोण अविश्वसनीय छ (मान, सन् २००१, पृ. ७)। यी विचारले विज्ञान आख्यानको इतिहासलाई लम्ब्याउने महत्वाकाङ्क्षा राख्ने धारणालाई तार्किक रूपमा आलोचना गरेका छन्। यी धारणामा विज्ञान आख्यान हुनका लागि आवश्यक पर्ने वैज्ञानिक दृष्टिकोण र सम्भावनाको परिकल्पनाजस्ता सर्तहरू पनि अभिव्यञ्जित भएका छन्। यसबाट विज्ञान आख्यान आधुनिक कालको विधा हो जुन उन्नाइसौँ, बिसौँ शताब्दीपूर्व सम्भव छैन भन्ने बुझिन्छ।

साहित्य इतिहासका सन्दर्भमा कुनै एक कृतिलाई इतिहास आरम्भ गर्ने एकल विन्दु निर्धारण गर्न प्रायः असम्भव हुन्छ। विज्ञान आख्यानलाई आधुनिक विज्ञानप्रविधिका विकाससँग विशिष्ट रूपमा जोड्ने हो भने मानवसमाज र ब्रह्माण्डलाई हेर्ने आधुनिक चिन्तनका सापेक्षतामा यसलाई हेर्नु उपयुक्त हुन्छ। एडम रोबर्टस् विज्ञान आख्यानको आरम्भ निकोलस कोपर्निकसका चिन्तनबाटै हुने धारणा राख्छन्। उनका अनुसार यथेष्ट वैज्ञानिक तथ्यका आधारमा ब्रह्माण्डको केन्द्रमा सूर्य रहेको धारणा राखी ब्रह्माण्डमा मानवताको स्थानबारेका सांस्कृतिक धारणालाई परिवर्तन गर्ने कोपर्निकसको क्रान्तिकारी धारणाबाट विज्ञान आख्यानको आरम्भ भएको मान्नुपर्छ। कोपर्निकसको चिन्तनपछि दुई सय जति आख्यान अन्तरग्रहीय यात्रामा आधारित भएर लेखिएका छन्। जोन केप्लरको *अ ड्रिम अर लुनार एस्ट्रोनमी* (सन् १६३४), फ्रान्सिस गुविनको *द म्यान इन द मुन अर अ डिस्कोर्स अफ अ भोज थिथर बाइ डोमिङ्गो गोन्जालेस द स्पिडी म्यासेन्जर* (सन् १६३८), सिरानो डे बेर्जेराकको *द अदर वोल्ड अर द स्टेटस् एन्ड इम्पायर अफ मुन* (सन् १६५७), डेनियल डिफोको *द कन्सिलिडेटेड अर मेमोरस् अप सन्डे ट्रान्स्याक्सनस् फ्रम त वोल्ड इन द मुन* (सन् १७०५) जस्ता आख्यानलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। वैज्ञानिक रोमान्समा आधारित यी सबै आख्यानको मूल गन्तव्य चन्द्रग्रह रहेको देखिन्छ। यी कृतिका कल्पनाले आजको वैज्ञानिक दृष्टिलाई पक्कै पनि आकर्षित गर्दछन् तथापि ती आख्यानमा प्रस्तुत विज्ञानका सिद्धान्त धर्मको नयाँ सिद्धान्तको गहिराइमा फसेका छन्, जसलाई पुनर्जागरण र सुधारमा आधारित सांस्कृतिक अवधारणाका रूपमा लिन सकिन्छ। तीमध्ये कुनै पनि कथालाई भौतिकवादी वा धर्मनिरपेक्ष भन्न सकिँदैन (रोबर्टस्, सन् २००९, पृ. ३-१२)। सत्रौँ शताब्दीमा विज्ञान आख्यान भन्न सकिने सयौँ कृतिको रचना भएको ठहर गर्ने रोबर्टस्ले तिनलाई विज्ञान आख्यानकै रूपमा किटान भने गरेका छैनन्। उनी ती कृतिलाई विज्ञान आख्यानको लामो पृष्ठभूमिसँग जोड्न चाहन्छन्। अठारौँ र उन्नाइसौँ शताब्दीमा पनि विज्ञान आख्यानका वर्तमान चरित्र छरिएर भेटिने सयौँ कृति रचना भएको पाइन्छ। धार्मिक सङ्कीर्णतामा बाँधिएका तर विस्तृत अर्थमा मानव अस्तित्वको चिन्ता र

अनिश्चिततासँग ती आख्यान जोडिएका भए पनि विसौ, एक्काइसौं शताब्दीको विज्ञान आख्यान सत्रौं शताब्दीको आख्यानकै निरन्तरता हो भन्ने तर्क नदेखिए पनि आधुनिक विज्ञान आख्यानलाई विधागत पहिचान र स्वरूप प्रदान गर्न पूर्व परम्परालाई बिसन नहुने धारणा रोबर्टसले राखेका छन् ।

मेरी सेलीको *फ्राङ्किन्स्ट्यान अर द मोर्डन प्रिमिथम* (सन् १८१८) उपन्यास विज्ञान आख्यानको इतिहासका सन्दर्भमा अधिकांश समालोचकहरूको ध्यानाकर्षण गर्ने कृतिका हो । ब्रायन एल्डिस विज्ञान आख्यान सेलीको *फ्राङ्किन्स्ट्यान*बाट आरम्भ भएको धारणा राख्छन् (सन् २००१, पृ. vii) । उनका विचारमा सहमत हुनपर्ने केही कारणहरू छन् । आख्यानको मूल पात्र फ्राङ्किन्स्ट्यान समकालीन विज्ञान र प्रविधिमा गहिरो रुचि देखाउँछ, अनि त्यसको प्रयोगमा उत्साहित हुन्छ । स्पष्टतः फ्राङ्किन्स्ट्यान अन्य स्वैरकाल्पनिक साहित्यभन्दा विज्ञान आख्यानको सुरुआत गर्ने भिन्न कृतिका रूपमा देखापर्छ । त्यस बेलाका अन्य आख्यानजस्तै फ्राङ्किन्स्ट्यान पनि काव्य, मिथक र दर्शनमा आकर्षित देखिन्छ, तर यसले भिन्नै किसिमको वैज्ञानिक आयामलाई संयोजन गरेको छ । यो गोथिक शैलीमा आधारित छ, तर सेलीले दानवलाई विश्वसनीय बनाउन समकालीन वैज्ञानिक चिन्तनको उपयोग गरेकी छन् । आख्यानको राक्षस दैवी एकाइ नभई मानवनिर्मित वस्तुका रूपमा देखापर्छ र त्यसलाई विद्युतीय ऊर्जाले अस्तित्वमा ल्याउँछ । यसमा धार्मिक चिन्तनलाई आकर्षित गर्ने जादु वा रहस्य तत्त्वको आह्वान कतै देखिँदैन । यसमा जीवनको रहस्य खोल्ने कुञ्जी धर्म नभई विज्ञान बनेको छ । त्यसैले सेलीको उक्त उपन्यास आख्यानमा विश्वसनीय वैज्ञानिक चिन्तनको खोजी गर्ने साहसिक कदम बन्दै आगामी सम्भावना खोजका लागि स्वयम् प्रज्ज्वलित बनेको छ (मान, सन् २००१, पृ. ८) । यसले विज्ञानको नवीन प्रयोगका साथै त्यसका सम्भावना र सन्त्रास दुवैलाई एकैसाथ प्रस्तुत गरेको छ । दीर्घकालीन परिणाम र प्रभावको आकलन नगरी गरिने वैज्ञानिक खोज र त्यसका प्रयोगले निम्त्याउन सक्ने जोखिमलाई समेत यस कृतिले पुष्टि गरेको छ । त्यसैले विषयवस्तु र चिन्तनका दृष्टिले आधुनिक विज्ञान आख्यानको आरम्भ गर्ने कृतिका रूपमा *फ्राङ्किन्स्ट्यान*लाई स्वीकार्न सकिन्छ ।

जुल्स ग्याब्रियल भर्ने (सन् १८२८-१९०५), हर्बट जर्ज वेल्स (सन् १८६६-१९४६), ह्युगो ग्रिन्सबक (सन् १८८४-१९६७), जोन उड क्याम्पबेल (सन् १९१०-१९७१) विज्ञान आख्यानको विकास, विस्तार र विधागत पहिचानका सन्दर्भमा तुलनात्मक रूपमा बढी जोडिने नाम हुन् । यी नामलाई विज्ञान आख्यानका संस्थापकका रूपमा पनि जोड्ने गरिएको छ । जुल्स भर्ने, एच.जी. वेल्सजस्ता कथाकारका प्रवृत्तिका आधारमा ह्युगो ग्रिन्सबकले विज्ञान आख्यानलाई विधागत पहिचान दिएका हुन् । जुल्स भर्नेका कथामा मिसाइल, हवाइजहाज, टेलिभिजन लगायतका

आधुनिक उपकरणको आविष्कारबारेका भविष्यवाणी देख्न सकिन्छ। यिनका कथाले पाठकलाई उत्तिकै महत्त्वका साथ पृथ्वीभित्र र बाहिरको यात्रा गराउँछन् (हेमिल्टन, सन् १९५९, पृ. १०)। *जर्नी टु द सेन्टर अफ द अर्थ* (सन् १८६४), *फ्रम द अर्थ टु मुन* (सन् १८६५), *ट्रान्सी थाउजेन्ट लिग अन्डर द सी* (सन् १८७०) उनका मुख्य आख्यान कृति हुन्। यिनमा उनले वैज्ञानिक प्रक्रियाद्वारा सम्भव हुनसक्ने यात्रा वर्णन गरेका छन्। भर्नेले आधुनिक विज्ञानप्रविधिको लाभलाई सकारात्मक रूपमा प्रोत्साहन गरेका छन् (मान, सन् २००१, पृ. ३०४)। एच.जी. वेल्सको *द टाइम मेसिन* (सन् १८९५) लाई विज्ञान आख्यानको एक प्रतीक नै मानिन्छ। समकालीन समाजका परिप्रेक्षमा यो कृति विचारोत्तेजक देखिन्छ। यसले अस्तित्वका निम्ति मानिस कसरी विज्ञानप्रविधिको प्रयोगमा आयो भन्ने कुराको खोज गरेको छ। त्यस्तै उनका एलियन आक्रमणको कल्पनामा आधारित *द वार अफ द वर्ल्ड* (सन् १८९८) तथा *द फ्रस्ट म्यान इन द मुन* (सन् १९०१), *द कम्प्लिट स्टोरिज् अफ एच.जी. वेल्स* (सन् १९८५) लगायतका आख्यान कृतिहरू पनि प्रकाशित छन्। वेल्सका अधिकांश मान्यता र विचार उनीपछिका कैयौं लेखकले अपनाएका छन् (मान, सन् २००१, पृ. ३१४-१५)। यसै क्रममा विद्युत तथा रेडियो प्रविधिमा निकै रुचि राख्ने ह्युगो ग्रिन्सबकले विज्ञान आख्यानलाई विधागत विशिष्टताका आधारमा पहिचान गर्ने ऐतिहासिक कार्य गरेको देखिन्छ। उनले समकालीन लोकप्रिय आख्यान परम्परामा भिन्न चरित्रसाथ देखापरेका कथालाई भिन्नै आधार दिएका छन्। उनले सन् १९२६ देखि सम्पादन तथा प्रकाशन गरेको *अमेजिङ स्टोरिज्* नामक पत्रिकालाई विज्ञानकथामा समर्पित अङ्ग्रेजी भाषाको पहिलो पत्रिका मानिन्छ। यही पत्रिका माध्यमबाट उनले नवोन्मेष विज्ञानकथालाई परिभाषित र स्थापित गर्ने काम गरेको हुन्। आधुनिक सन्दर्भमा साइन्टिफिक्सन, साइन्स फिक्सनजस्ता पदावलीको प्रयोगकर्ताको श्रेय पाएका ग्रिन्सबक विज्ञान आख्यानलाई आविष्कारको माध्यम बनाउन चाहन्छन् (क्लुट र निकोलस, सन् १९९३, पृ. ९२१)। ग्रिन्सबकले भिन्न विषय र शैली भएका कथालाई छुट्टै आधार र पहिचान दिनपर्ने कुराको महसुस मात्र गरेका छैनन्, यसलाई स्थापित गर्नका लागि वैज्ञानिक चिन्तनको विमर्श भएका एच.जी. वेल्स, जुल्स भर्ने, एडगर एलेन पोपूव प्रकाशित कथालाई पुनःप्रकाशन गर्ने तथा विज्ञानकथामा समर्पित पत्रिकाको सुझबुझपूर्ण सम्पादन र प्रकाशन गर्ने ऐतिहासिक जिम्मेवारी पनि पूरा गरेको छन् (मान, सन् २००१, पृ. ३५)। उनको *राल्फ १२४ सि ४१⁺* (सन् १९११) शीर्षकको विज्ञान उपन्यास र अन्य विज्ञानकथाका साथै विज्ञान र प्रविधिबारेमा गैरआख्यानात्मक लेखहरू पनि प्रकाशित छन्।

जोन डब्लु क्याम्पबेल कुशल सम्पादक र प्रतिभावान लेखक हुन्। उनी विज्ञान आख्यान प्रौढ विषय र वास्तविक वैज्ञानिक चिन्तनमा आधारित होस् भन्ने विचार राख्छन्। क्याम्पबेल *एस्टाउन्डिङ स्टोरिज्*को सम्पादकको भूमिकामा आएपछि विज्ञानकथाको स्वर्ण युग आरम्भ भएको

मानिन्छ । विशेष गरी सन् १९४० को दशकको उत्तरार्द्ध र पचासको दशकको पूर्वार्द्धको समयमा विज्ञान आख्यानले सिर्जनात्मक उचाइ प्राप्त गरेको देखिन्छ । यतिबेला *एस्टाउन्डिड स्टोरिज्* नाम *एस्टाउन्डिड साइन्स फिक्सन*मा परिवर्तन हुन्छ । क्याम्पवेल यसका सम्पादक बन्छन् । नामको परिवर्तनसँगै यसमा प्रकाशित हुने कथाको विषयवस्तु र चिन्तनमा पनि व्यापक परिवर्तन आउँछ । क्याम्पवेलले कथाकारलाई तार्किक र प्रौढ लेखनका लागि उत्प्रेरित गर्छन् । यसमा प्रकाशित अधिकांश कथाहरू विज्ञानका अभिन्न अङ्ग बन्छन् । विज्ञान आख्यानमा क्याम्पवेलको प्रभाव लेखाजोखा गर्न कठिन छ, तथापि अधिकांश लेखकहरू उनलाई बौद्धिक र सुसङ्गत विज्ञान आख्यान लेखनका उत्प्रेरकका रूपमा मात्र लिँदैनन्, आख्यानमा विज्ञानका वास्तविक विचारलाई महत्त्व दिने लेखकको श्रेय पनि दिन्छन् । त्यसैले विज्ञान आख्यानको स्वर्णकाल उनको सम्पादकीय कौशलको साक्षी बनेको पाइन्छ (मान, सन् २००१, पृ १४) । उनका *द माइटिज् मेसिन* (सन् १९४७), *द इन्क्रेडिबल प्लानेट* (सन् १९४९), *द मुन इज हेल* (सन् १९५१), *द बेस्ट अफ जोन क्याम्पवेल* (सन् १९७३) जस्ता आख्यान कृति प्रकाशित छन् । वास्तवमा यी लेखकहरूको लेखन, सम्पादन तथा प्रकाशनको जिम्मेवारपूर्ण भूमिकाले नै विज्ञान आख्यानलाई भिन्न विधाका रूपमा स्थापित गरेको देखिन्छ । यी लेखकहरूले महत्त्व दिएका तार्किक र प्रौढ विषयवस्तु, वैज्ञानिक आविष्कार र प्रयोगका प्रभावबारेका धारणाहरू, अज्ञात स्थानको यात्रा, नयाँ सभ्यताको खोजीजस्ता विषयवस्तुहरूले विज्ञान आख्यानको परम्परामा दीर्घकालीन प्रभाव पारेका छन् ।

विज्ञान आख्यानको विकासका सन्दर्भमा तत्कालीन पत्रपत्रिका प्रकाशनको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । ह्युगो ग्रिन्सबकद्वारा सम्पादित प्रकाशित *अमेजिड स्टोरिज्* (सन् १९२६) लाई विज्ञानकथामा समर्पित पत्रिका मानिन्छ, र यो समयान्तरमा *एस्टाउन्डिड स्टोरिज्*, *एस्टाउन्डिड साइन्स फिक्सन*, *एनालगजस्ता* नाममा परिवर्तन हुँदै निरन्तर प्रकाशन भएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा *एयर वोन्डर स्टोरिज्* (सन् १९२९), *कस्मिक स्टोरिज्* (सन् १९४१), *ग्यालेक्सी साइन्स फिक्सन म्यागजिन* (सन् १९५०) लगायत दुई सयभन्दा बढी पत्रपत्रिका प्रकाशित भएको देखिन्छ (आस्ले, सन् १९७८, पृ. ५०-६८) । यी पत्रपत्रिकामा सन् १९५० को दशकसम्म प्रकाशित विज्ञान आख्यानमा वैज्ञानिक चिन्तनलाई महत्त्व दिएको भए पनि साठीको दशकदेखि क्रमशः सामाजिक चिन्तनमा आधारित कथाले पनि प्राथमिकता पाउन थालेको देखिन्छ । यसै पत्रपत्रिकाको प्रकाशनले विज्ञान आख्यानको परम्परालाई डोर्‍याएका मात्र छैनन्, ती विधागत पहिचानसहित विज्ञान आख्यानलाई परिभाषित गर्ने तथा नवीन विषयको अन्वेषण र प्रकाशन गर्ने आधारस्तम्भ नै बनेका छन् ।

विज्ञान आख्यानको विधागत पहिचान र पारिभाषीकरण सन् १९३० को दशममा भएको देखिए पनि पश्चिमी साहित्यमा विज्ञान आख्यानको लामो परम्परालाई समेट्ने प्रयत्न भएका छन् तथापि मेरी सेलीको *फ्राडकिन्स्ट्यान* (सन् १८१८) लाई पहिलो विज्ञान आख्यान मान्ने तर्क नै बलियो रहेको पाइन्छ। यसमा विज्ञानको आविष्कारका सम्भावना र सन्त्रास दुवैलाई तार्किक र वैज्ञानिक चिन्तनका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ। विज्ञान आख्यानको परम्परामा जुल्स ग्याब्रियल भर्ने, एच.जी. वेल्स, ह्युगो ग्रिन्सबक, जोन डब्ल्यु क्यापवेललाई विशेष रूपमा उल्लेख गर्ने गरिन्छ। कुशल सम्पादक र प्रतिभाशाली स्रष्टा व्यक्तित्व भएका यी चारै जना विज्ञान आख्यानकारले जुन दिशामा विज्ञान आख्यानलाई डोच्याएका छन् त्यो विज्ञान आख्यानको विधागत पहिचानका लागि महत्त्वपूर्ण आधार बनेको छ। विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका पत्रपत्रिका छोटो तथा लामा विज्ञान आख्यान प्रकाशनका सशक्त माध्यम बनेका छन्। विज्ञान आख्यानको परम्परालाई जीवन्तता दिँदै निरन्तर अगाडि बढाइरहनुमा यी पत्रिकाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ।

२.५.३ विज्ञानकथासम्बन्धी प्रमुख पाश्चात्य विद्वान्का धारणा

अङ्ग्रेजी भाषाको 'साइन्स फिक्सन' भन्ने पदावली नेपाली भाषामा विज्ञान आख्यानका रूपमा प्रचलनमा छ। यसभित्र कथा र उपन्यास दुवै समेटिन्छन्। साइन्स फिक्सन पदावलीको प्रयोग सन् १८५१ मा विलियम विल्सनले सर्वप्रथम प्रयोग गरेको पाइन्छ। उनले उक्त पदावलीलाई विज्ञानकथामा अभिव्यक्त हुने विज्ञानका सत्यहरू काव्यात्मक र आनन्ददायी लाग्ने कथासँग बुनिएर उद्घाटित हुन्छन् भनी परिभाषित गरेका छन् (जेम्स, सन् १९९४, पृ. ११)। सन् १९३० को दशकमा विज्ञानकथाका क्षेत्रमा ह्युगो ग्रिन्सबकको आगमनपूर्व यो पदावलीको प्रयोग भएको पाइँदैन (जेम्स, सन् १९९४, पृ. १२)। ह्युगो ग्रिन्सबकले विज्ञानकथाको विधागत पहिचान गरी यसलाई परिभाषित गरेको मानिन्छ। विज्ञानकथाका परिभाषालाई हेर्दा तिनमा विज्ञानकथाका संरचक घटकलाई भन्दा विषय र विचारलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ। यहाँ विज्ञानकथासम्बन्धी प्रमुख पाश्चात्य विद्वान्का रूपमा चर्चित ह्युगो ग्रिन्सबक, आइज्याक आसिमोभ, डार्को सुभिन, ब्रायन एल्डिस, जेम्स गुन, रोबर्ट ए हाइलेन र किङ्स्ले एमिसका धारणालाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

२.५.३.१ ह्युगो ग्रिन्सबकको धारणा

ह्युगो ग्रिन्सबकले सन् १९२६ अप्रिलमा प्रकाशित *अमेजिङ स्टोरिज : द मागेजिन अफ साइन्टिफिक्सन*को पहिलो अङ्क सम्पादनका क्रममा जुल भर्ने, एडगर एलेन पो, एच.जी. वेल्सका कथाका लागि 'साइन्टिफिक्सन' शब्द प्रयोग गरी त्यसलाई परिभाषित पनि गरेका छन्। उनले

साइन्टिफिक्सनलाई अर्थाउँदै प्रस्तुत गरेका धारणालाई पछिल्ला समालोचक ग्रिन्सबकको विज्ञानकथासम्बन्धी मान्यता मान्दछन्। उनका अनुसार साइन्टिफिक्सनको अभिप्रायः जुल भर्ने, एच.जी. वेल्स, एडगर एलेन पोद्वारा लेखिएका त्यस्ता कथा हुन् जसमा आकर्षक रोमान्सका साथसाथै वैज्ञानिक तथ्य र दूरयुगदर्शीताको समिश्रण छ (ग्रिन्सबक, सन् १९२६, पृ. ३)। केही अङ्कपछि ग्रिन्सबकले नै साइन्टिफिक्सनको सट्टा 'साइन्स फिक्सन' पदावलीको प्रयोग गरेका छन्। उनको यो पदावलीको आशय विल्सनको आशयसँग समान देखिन्छ। ग्रिन्सबकका अनुसार विज्ञानकथा विचारको व्यापक आयतनका लागि मात्र महत्त्वपूर्ण छैन। यो शिक्षाका माध्यमबाट जीवनमा विज्ञानको प्रभाव र सम्भाव्यताबारे आममानिसलाई सुसूचित गर्दै विश्वलाई जीवनका लागि उत्तम स्थान बनाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्व पनि हो। यदि महिला, पुरुष, केटाकेटी सबैलाई विज्ञानकथाको पठनप्रति प्रेरित गर्न सकियो भने निश्चय नै मानवसमाजका निम्ति यो लाभको महान् परिणाम हुन सक्छ। विज्ञानकथाले मानिसलाई खुसी बनाउँछ, ब्रह्माण्डबारेको व्यापक बुझाइको आधार दिन्छ र उनीहरूलाई सहिष्णु बनाउँछ (जेम्स, सन् १९९४, पृ. १४)। ग्रिन्सबकले भिन्न धारका तर परिभाषित हुन नसकेका समकालीन कथालाई भिन्न नामकरण मात्र गरेनन्, ती साहित्यिक वर्गको विशिष्ट विधा भएको पहिचान पनि गरेका छन्। समकालीन कथाका चरित्रका आधारमा उनले गरेको विधगत पहिचानले गद्याख्यानका क्षेत्रमा नयाँ विधाको इतिहासको खोज र जीवन्तताका सन्दर्भमा ऐतिहासिक भूमिका निर्वाह गरेको छ।

२.५.३.२ आइज्याक आसिमोभको धारणा

आइज्याक आसिमोभले नयाँ जिज्ञासाको साहित्यिक प्रतिक्रियालाई विज्ञानकथा भनेका छन्। आसिमोभका अनुसार विज्ञानकथालाई साहित्यको त्यो शाखाका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ जो विज्ञान र प्रविधिको परिवर्तनमा मानवका प्रतिक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ (सन् १९७५, पृ. ९२)। विज्ञानप्रविधि मानवको प्रगतिको आधार भए जस्तै मानवले भोगिरहेका समस्याको प्रमुख कारण पनि हो। त्यसैले विज्ञान आख्यान औद्योगिक क्रान्तिले ल्याएका परिवर्तन र त्यसले जन्माएका नयाँ जिज्ञासाको साहित्यिक प्रतिक्रिया हो (आसिमोभ, सन् १९८१, पृ. ८२)। वास्तवमा के सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा विचारपूर्वक अनुमान लगाउन सकिँदैन तर विज्ञानकथाको लेखक आफ्नै समयको सर्जक हो र उसले विज्ञान र प्रविधिका परिवर्तनका बारेमा कल्पना गर्छ। उसको त्यस कल्पनाको आधार अहिलेका परिवर्तन हुन्। आसिमोभले विज्ञानकथालाई पलायनको साहित्य पनि भनेको पाइने भन्दै यसको मुख्य कारण जीवनका कठिन वास्तविकताबाट यो कहिल्यै सम्भव नहुने स्वैरकाल्पनिक भूमिमा आधारित हुन्छ भन्ने धारणाका कारण कतिपयले यसलाई पलायनवादी भन्ने गरेको धारणा राखेका छन् (आसिमोभ, सन् १९७५, पृ. ९४)। विज्ञानकथासम्बन्धी आसिमोभका

यी धारणाले वैज्ञानिक प्राप्तिका समकालीन अनुभवले उत्पन्न गर्ने नवीन जिज्ञासाको आख्यानिकरणलाई विज्ञानकथा भनेको बुझिन्छ ।

२.५.३.३ डार्को सुभिनको धारणा

डार्को सुभिनले विज्ञानकथालाई संज्ञानात्मक विच्छेदनको साहित्यका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । उनी साहित्यको विषयवस्तुलाई लेखकीय अनुभवका परिवेशबाट नितान्त नयाँपन, अभिनवतामा विस्तारित गर्न चाहन्छन् (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ४) । उनका अनुसार विज्ञान आख्यान त्यस्तो साहित्यिक विधा हो जसमा विच्छेदन र संज्ञानको उपस्थिति र अन्तरक्रिया हुन्छ । लेखकको अनुभवजन्य वातावरणको विकल्पमा काल्पनिक अवधारणा नै यसको प्रमुख उपकरण हो (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ७-८) । विज्ञानकथासम्बन्धी सुभिनका मान्यतामा मूलतः विच्छेदन, संज्ञान र काल्पनिक अवधारणा तीन पक्ष देखिन्छ । विच्छेदनले विज्ञानकथा लेखकीय अनुभवजन्य यथार्थबाट भिन्न हुन्छ भन्ने बुझाउँछ । विज्ञानकथाको संसारलाई संज्ञानका माध्यमबाट आस्वादन गर्न सकिन्छ । लेखकीय संसार र उसले सिर्जना गर्ने नवीन संसारलाई संज्ञानले जोड्न सक्छ । संज्ञानको अनिवार्यताले विज्ञानकथालाई प्राचीन स्वैरकल्पना, लोककथा, मिथकीय कथाबाट स्पष्ट रूपमा भिन्न बनाएको हुन्छ । विज्ञानकथामा समकालीन वस्तुयथार्थको प्रतिबिम्बन नहुने हुनाले त्यसको संसार निर्माण गर्ने प्रमुख आधार कल्पना हुन्छ जुन तार्किक र औचित्यपूर्ण हुन्छ । विज्ञानकथालाई भविष्यको प्रविधि, पर्यावरण, समाजशास्त्रसँग सम्बद्ध दूरदृष्टिका रूपमा लिन सकिन्छ (सुभिन, सन् १९७९, पृ. २८) । सुभिनले विज्ञानकथाबारेका धारणा राख्ने क्रममा अभिनवतालाई निकै महत्त्व दिएका छन् । विज्ञानकथाको अभिनवता बहुआयामिक हुन्छ, जस्तो कि अन्वेषण (वस्तु, प्रविधि, परिघटना, सम्बन्ध), प्रतिनिधि (पात्र), पर्यावरण आदि जुन सामान्य अनुभवजन्य वा सादृश्यात्मक परिवेशभन्दा भिन्न हुन्छन् । अतिप्राकृतिक साहित्यभन्दा विज्ञानकथाको अभिनवता वैज्ञानिक चिन्तनको अर्थमा भिन्न छ । प्रकृतिवादी आख्यान (यथार्थवादी साहित्य), स्वैरकल्पना र विज्ञानकथाको भेदलाई रोबोट एम. फिल्मस्का विचारलाई उद्धृत गर्दै सुभिनले प्रकृतिवादी आख्यानले वैज्ञानिक व्याख्याको अपेक्षा गर्दैन; स्वैरकल्पनाले वैज्ञानिक व्याख्यालाई अनुमति दिँदैन; विज्ञान आख्यानले वैज्ञानिक व्याख्याको अपेक्षा गर्छ र त्यसलाई अनुमति पनि दिन्छ भनेका छन् (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ६४-६५) । यी तीन भेदको भिन्नतामा वैज्ञानिक दृष्टिकोणलाई स्वीकार गर्ने, अस्वीकार गर्ने, वैज्ञानिक व्याख्याका लागि खुल्ला रहने वा नरहने भन्ने सन्दर्भ नै प्रमुख रूपमा आएको देखिन्छ । प्राकृतिक आख्यानले वैज्ञानिक व्याख्याको अपेक्षा नगरे पनि त्यसलाई निषेध गर्दैन तर स्वैरकल्पनामा वैज्ञानिक व्याख्या निषेधित हुन्छ भन्ने आशय सुभिनका धारणामा देखिन्छ । विज्ञान आख्यानले भने ती दुवै पक्षलाई स्वीकार गर्छ । तार्किकता, सन्देह वा जिज्ञासालाई खुल्ला राख्नु विज्ञान आख्यानको अनिवार्य सर्त नै हो ।

प्रकृतिवादी आख्यानबाट भिन्न हुन यदि अभिनवता विज्ञानकथाको अनिवार्य सर्त हो भने वैज्ञानिक संज्ञानको विधिद्वारा विलक्षणताले पाठकलाई निरन्तर नेतृत्व गर्नसक्नु पर्छ, यद्यपि यस किसिमको संज्ञान अवलोकन वा प्रयोगशालीय परीक्षणमा सम्भव नहुन सक्छ। भाषिक आख्यानका रूपमा यसको परीक्षण मानसिक प्रयोगशालामा गर्न सकिन्छ। विज्ञान आख्यानमा रहने ज्ञात वैज्ञानिक ज्ञान अनुरूप नभएका विलक्षणतालाई पुष्टि गर्न कठिन हुन्छ, तर त्यो विलक्षणतालाई कम्तीमा लेखकको अनुभवजन्य वास्तविकता, काल्पनिक संज्ञानद्वारा स्वीकार गर्न सकिन्छ। केवल कठोर वा निकट भविष्यमा आधारित विज्ञान आख्यानको विचार वास्तविक सम्भावना अनुरूप हुन सक्छ, जुन लेखकको वास्तविकता र उसको संस्कृतिको वैज्ञानिक उपागमअनुसार हुन्छ। त्यस्तै प्रत्येक विज्ञानकथाको विचारले एक आदर्श सम्भावनालाई अपनाउँछ (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ६५-६६)। विज्ञानकथासम्बन्धी सुभिनका मान्यतामा संज्ञानात्मक विच्छेदनलाई महत्त्व दिँदै त्यो अभिनव पक्षको उद्घाटनमा आधारित हुनपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ।

२.५.३.४ ब्रायन एल्डिसको धारणा

ब्रायन एल्डिसले विज्ञानकथालाई मानवजातिको परिभाषा खोज गर्ने विधाका रूपमा लिएका छन्। विज्ञानकथा ब्रह्माण्डमा मानवजातिको परिभाषा र उसको स्थितिको खोज हो, जुन ज्ञान (विज्ञान) को उन्नत असामञ्जस्यताको स्थितिमा खडा हुन्छ, र चारित्रिक रूपमा गोथिक वा उत्तरगोथिक शैलीको हुन्छ (एल्डिस, सन् २००१, पृ. ४)। एल्डिसले यस विचारको अन्तिम शब्द 'गोथिक शैली' सचेततापूर्वक प्रयोग गरेको बताएका छन्। उनको विचारमा लेखनका अनेक शैलीमध्ये विज्ञानकथा एक हो। एल्डिसले गोथिक शैलीलाई स्पष्ट पाउँदै यसमा दूरस्थान र अपार्थिव स्थानलाई महत्त्व दिन थालेपछि साहित्यमा रहस्यको प्रवेश भएको धारणा राखेका छन्। गोथिकले त्रासद रहस्यमा प्रवेश गराउन सक्छ (एल्डिस, सन् २००१, पृ. १५)। उनका यी धारणाले मेरी सेलीको फ्राङ्किन्ट्यानलाई समेट्न खोजेको देखिन्छ (जेम्स, सन् १९९४, पृ. ७६)। गोथिक शैलीप्रतिको झुकाउले एल्डिस कथाको पुरानो शैलीबाट प्रभावित भएजस्तो देखिए पनि उनी त्यस कुरामा स्पष्ट छन्। विज्ञानकथासम्बन्धी उपर्युक्त धारणाले अनेकौं सङ्कटसँग जुधिरहेको मानिसको स्थितिलाई देखाउँछन् जसले प्रयास गरेका देखिन्छ। ती समस्या मानव स्वयम्ले सिर्जना गरेका जनसङ्ख्या वृद्धि, विज्ञानका नयाँ घातक र विनाशकारी जीवाणु वा प्रकृतिको अर्को हिमयुग हुन सक्छन्। केही पूर्व विज्ञानकथा छन् जसले यी विचारलाई पूरा गर्छन् तर ती विज्ञानकथा हुन सक्दैनन् (एल्डिस, सन् २००१, पृ. ५)। त्यसैले महान् युटोपियन कथाहरू विज्ञानकथा हुन भन्ने दावी गर्न सकिँदैन। ती विज्ञानकथाबाट टाढा छन्। तिनीहरूको लक्ष्य सामान्यतः राजनीतिक र नैतिक हो तथापि तिनले एक उत्तम संसारलाई सङ्केत गरेका छन् (एल्डिस, सन् २००१, पृ.

६५)। विज्ञानकथासम्बन्धी एलिडसका मान्यताले आधुनिक समाजमा विज्ञानप्रविधिका कारण दिनानुदिन जटिल बन्दै गएको ब्रह्माण्डमा मानिसको परिचय र अस्तित्वलाई महत्त्व दिएको छ।

२.५.३.५ जेम्स गुनको धारणा

जेम्स गुनका अनुसार विज्ञानकथा परिवर्तनको साहित्य हो। विज्ञानकथा साहित्यको त्यो शाखा हो जसले भविष्य, अतीत वा दूरस्थानमा प्रक्षेपित गर्न सकिने वास्तविक संसारमा मानिसमा पर्ने परिवर्तनको प्रभावसँग सरोकार राख्छ। यसले वैज्ञानिक र प्राविधिक परिवर्तनसँग सम्बन्ध राख्छ र यसमा सामान्यतः वैयक्तिक वा समुदायका विषयवस्तुभन्दा ज्यादा महत्त्वपूर्ण सभ्यता वा जाति नै सङ्कटमा पर्न थालेका विषयवस्तु हुन्छन् र ती यसमा समेटिन्छन् (गुन, सन् २००२, पृ. vii)। गुनको दृष्टिमा परम्परित साहित्य निरन्तरताको र विगतको साहित्य हो भने विज्ञानकथा परिवर्तनको साहित्य हो। त्यसैले यो वर्तमान र भविष्यको कथा हो। परिवर्तनको साहित्यका रूपमा विज्ञानकथामा एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता समावेश हुन्छ। यसले पाठकलाई नितान्त भिन्न संसारमा सामेल गराउँछ, जुन वर्तमान विश्वका अनुभवबाट भिन्न हुन्छ। ती प्राकृतिक विपत्तिका घटन, समयको विकासवादी परिवर्तन, मानवका वैज्ञानिक प्राविधिक क्रियाकलापका कारणद्वारा घटित हुन सक्छन्। ब्रह्माण्ड बुझ्न, जान्न सकिने छ भन्ने यसको मूल धारणा हो। विज्ञानकथाको आधारभूत तहमा डार्विनवादी चिन्तन छ त्यसैले यसलाई मानवजातिको साहित्य भन्न पनि सकिन्छ। विज्ञान आख्यानले अन्य आख्यानका मनोरञ्जन, साहसिक कार्यजस्ता पक्षलाई अपनाउँछ तर जब यो मानवीय कार्यका लागि विचारसँग सम्बद्ध हुन्छ तब विशिष्ट हुनपुग्छ। वास्तवमा यो विचारको साहित्य हो। प्रत्येक वास्तविक कथाको केन्द्रमा विचार हुन्छ। विचारलाई मानवीय रूप र मूल्य दिनु विज्ञानकथाका लेखकको लेखन कुशलताको कसी हो। विचारको आख्यानीकरणको प्रक्रियामा उसले कथाको संरचना विकास गर्न सक्छ। उत्कृष्ट विज्ञानकथा त्यो हो जसको आचरण विषयवस्तुसँग, कथा विचारसँग मेल खान्छ (गुन, सन् २००२, पृ. vii)। गुनले विज्ञानकथालाई परिवर्तनको साहित्यको रूपमा परिभाषित गर्दै वैचारिक तहमा यसले भविष्यको कल्पनालाई महत्त्व दिने धारणा राखेको छ।

२.५.३.६ रोबर्ट ए हाइलेनको धारणा

रोबर्ट ए हाइलेन विज्ञानकथा मनोरञ्जनात्मक र लोकप्रियभन्दा विमर्शात्मक हुनपर्ने धारणा राख्छन्। उनले विज्ञान आख्यानका निम्ति विमर्शात्मक आख्यान पदावलीको प्रयोग उपयुक्त हुने बताएका छन्। उनी विज्ञान आख्यानमा प्रस्तुत हुने सिद्धान्त, प्राक्कल्पना अधिक सम्भाव्यतामा आधारित होऊन भन्ने चाहन्छन् (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. ७-८)। उनले आख्यानलाई यथार्थवादी र स्वैरकाल्पनिक दुई वर्गमा विभाजन गरी विज्ञान आख्यानलाई यथार्थवादी आख्यानको यथार्थवादी

भविष्य दृश्य कथामा राखेका छन् । उनका अनुसार विज्ञान आख्यान विगत र वर्तमान तथा वास्तविक संसारको ठोस ज्ञानमा आधारित भई वैज्ञानिक पद्धतिका चरित्र र महत्त्वको गहन बुझाइमा भविष्यका सम्भाव्य घटनाको यथार्थपरक विमर्श भएको आख्यान हो (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. ९) । यस धारणाबाट उनी विज्ञान आख्यानलाई विद्यमान ज्ञानका आधारमा भविष्यका सत्यलाई उद्घाटन गर्ने सामर्थ्य भएको साहित्यिक विधा मान्दछन् भन्ने कुरो प्रस्ट हुन्छ । विज्ञान आख्यान प्रायः भविष्यमा आधारित हुने र त्यसमा कल्पना गरिएका चिन्तन यथार्थमा स्थापित नहुँदासम्म ती स्वैरकल्पना नै हुन्छन् भन्ने विचारप्रति हाइलेन असहमति व्यक्त गर्दछन् तर अन्य आख्यान जस्तै यो पनि मनोरञ्जनात्मक हुन्छ भन्ने कुरालाई भने यिनी स्वीकार गर्छन । उनका अनुसार भविष्यबोध र त्यसको ग्रहण गर्न सक्नु नै मानव हुनु हो । विज्ञान आख्यानले अधिकतम सामाजिक समस्याको परीक्षण, परिवर्तित अनुभूति र मोडको खोज गर्छ (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. २५) । विज्ञान आख्यानका माध्यमबाट मानव जातिलाई तथ्यगत रूपमा जोखिमपूर्ण हुने प्रयोगलाई काल्पनिक तहमा अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ । विज्ञान आख्यानको यो विमर्शात्मक प्रयोगले उपयुक्त समाधान सहित जोखिमपूर्ण परिणामप्रति चेतावनी दिन सक्छ । विज्ञान आख्यानले मानवीय समस्यालाई कहिल्यै बेवास्ता गर्दैन बरु ती समस्यासँग जुध्दै अगाडि बढ्न उत्प्रेरित गर्छ (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. २६) । विज्ञान आख्यानले यसका पाठकलाई उच्चतम ज्ञान, विचार र चिन्तनको अभि बढी स्वतन्त्रता र व्यापक बौद्धिक क्षितिजतर्फ उन्मुख गराउँछ (हाइलेन, सन् १९७७, पृ. २८) । विज्ञान आख्यानलाई यथार्थवादी वर्गमा राख्ने हाइलेनको लक्ष्य सामान्य रूपमा बुझिने यथार्थको सीमाभन्दा व्यापक रहेकाले त्यो भविष्य लक्षित कल्पनामा आधारित रहेको छ । उनका यी धारणाबाट विज्ञानकथामा विद्यमान ज्ञानको चेतनामा टेकेर मानवीय विषयसँग जोडिने भविष्यका विविध पक्षलाई बौद्धिक र तार्किक रूपमा उद्घाटित गरिएको हुन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

२.५.३.७ किङ्सले एमिसको धारणा

किङ्सले एमिसले विज्ञानकथा ज्ञात संसारसँग सम्बद्ध भएर सिर्जना हुन नसक्ने धारणा राखेका छन् । विज्ञानकथा गद्य आख्यानको त्यो भेद हो जुन ज्ञात संसारसँग सम्बन्धित भएर सिर्जना हुन सक्दैन र यसमा विज्ञानप्रविधिका अन्वेषण वा छद्मविज्ञान वा छद्मप्रविधि वा परग्रही उत्पत्तिमा आधारित परिकल्पना गरिन्छ (एमिस, सन् २०१२, पृ. ३) । उनले आफ्ना धारणा स्पष्ट पार्दै विज्ञानकथाका सन्दर्भमा विज्ञानप्रविधि र तिनको छद्म रूप महत्त्वपूर्ण बुँदा भएको बताएका छन् । कैयौँ कथा विद्यमान सिद्धान्त र प्रविधि विस्तारको सम्भाव्यतामा आधारित छन् । उदाहरणका लागि प्रख्यात विषयका रूपमा रहेको रोबोट वास्तवमा दूरदर्शी लाग्छ, यद्यपि यसका लागि सूक्ष्म विद्युतीय प्रविधि विकासको आवश्यकता पर्छ, जुन अहिले काल्पनिक र प्रारम्भिक अवस्थामा छ (एमिस, सन् २०१२, पृ. ४) । विज्ञानकथासम्बन्धी एमिसका धारणाले विज्ञानप्रविधिका भविष्यको

सम्भावनालाई समावेश गरेको छ। उनले पनि भविष्यसँग सम्बद्ध परिकल्पनालाई विज्ञानकथाको मूल विषय मानेका छन्। विज्ञानकथाले आख्यानमात्रक स्तरमा विज्ञानका ज्ञात ज्ञानलाई विस्तार गर्ने आधार प्रदान गर्छ। यसमा आख्यानिकृत गरिने घटना, सिद्धान्त वा विचार सत्याभासी हुनु आवश्यक छ। विज्ञान आख्यानले वातावरणका प्रभावपूर्ण परिवर्तन र मानवीय प्रभावलाई सत्याभासी रूपमा प्रस्तुत गर्छ भने जानबुझ वा अज्ञानमा हुने परिवर्तनसँग सङ्घर्ष गर्छ (एमिस, सन् २०१२, पृ. १७)। एमिसका धारणाले विज्ञानकथा भविष्यको विज्ञानप्रविधि एवम् अज्ञात स्थानको तर्कपूर्ण खोजमा आधारित हुने देखाउँछ।

२.५.४ विज्ञानकथासम्बन्धी नेपाली विद्वानका धारणा

विज्ञानकथाका बारेमा नेपाली साहित्य समालोचनाका विद्वानहरूले पनि धारणा राखेका छन्। नेपाली कथा साहित्यमा विज्ञानकथाका बारेमा प्रथमतः शङ्कर लामिछानेले चासो राखेको देखिन्छ। विज्ञान साहित्यको अभाव बोध गरी उनले आरम्भ गरेको सिर्जनात्मक प्रयासपछि नै यस क्षेत्रमा सिर्जनात्मक तथा समालोचनात्मक अभ्यास हुँदै आएका छन्। यहाँ शरद छेत्री, दयाराम श्रेष्ठ, विजय चालिसे र नेत्र एटमका विज्ञानकथासम्बन्धी धारणालाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

शरद छेत्रीले विज्ञानकथामा समाजमा रहेका रूढ चिन्तनलाई विस्थापन गर्न क्षमता हुनुपर्ने धारणा राखेका छन् -

विज्ञानको आविष्कार र प्रवाहलाई पुरोहितको मन्त्रोच्चारण जस्तो नीरस तवरले नभनेर कुनै पात्र-पात्रीमा घटनाक्रम विकसित गर्दै कथाको रूपमा प्रसार गरे जनसमूहमा त्यो अति ग्राह्य बन्छ कथाको आवरणमा विज्ञानको सत्य भित्र्याएर समयान्तरमा त्यही अपाच्य विज्ञान क्रमशः पाच्य र प्रिय बन्दै जानेछ। त्यसरी पेटभित्र पालेका परोपजीवी जुकाहरू जस्तो अन्धविश्वासको गजसल्टो निष्कासित गर्न गुलियो कथाको आवरणमा तीतो-सत्य विज्ञान औषधि खुवाउन सक्ने क्षमता विज्ञान-कथा लेखमा प्रमुख रूपले हुनुपर्छ। (छेत्री, सन् १९८०, पृ. ४७)

छेत्रीका अनुसार विज्ञानकथाले मानवसमाजमा सिर्जनात्मक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। यसले पाठकमा पलायनको मानसिकता विकसित गर्नु हुँदैन। मानवकल्याणको लक्ष्यमा विज्ञानकथा केन्द्रित हुनुपर्छ। “विज्ञानकथाको उद्देश्य संसारमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कीटाणुसह मानिसमाथि पलायन तथा भयोत्तेजना सृजना गर्ने प्रकारका नभएर मानवकल्याण तथा भावी प्रलय-उन्मुख स्थितिदेखि मानवसमूहको रक्षाको कामना निहित हुनुपर्छ” (छेत्री, सन् १९८०, पृ. ४७)। उनले विज्ञानकथाका लेखकलाई वैज्ञानिकसँग तुलना गर्दै भनेका छन्- “विज्ञानको

साधारण-जटिल अन्वेषणलाई मनन गरेर पात्रको माध्यमद्वारा सहगामी संचारण र मुखरण गर्ने कार्यमा विज्ञानकथा लेखक पनि वैज्ञानिक सरह इमानदार, श्रमशील र लगनशील रहनुपर्छ” (छेत्री, सन् १९८०, पृ. ४७-४८) । विज्ञानकथासम्बन्धी शरद छेत्रीका यी धारणाहरू विषय, उद्देश्य र लेखकीय भूमिकामा आधारित रहेको देखिन्छ । विज्ञानकथाले मानव चिन्तनमा रहेको रूढ परम्पराको अन्धविश्वासलाई सुपाच्य शैलीमा निष्काशन गर्न सक्नुपर्छ भने लेखक सिर्जनामा अभिव्यक्त विचारप्रति इमान्दर हुनुपर्छ ।

दयाराम श्रेष्ठले विज्ञानकथा स्वैरकल्पनामा आधारित हुने बताएका छन् । उनका अनुसार विज्ञानकथामा भविष्यको सम्भावनालाई अतिरञ्जना र अतिशयोक्तिका साथ प्रस्तुत गर्न स्वैरकल्पनाको सहायता लिइन्छ । विज्ञानकथाको विषयवस्तु विज्ञान र प्रविधिका सम्भावनामा आधारित हुन्छ । वैज्ञानिक, डाक्टरजस्ता बौद्धिक मानवदेखि मानवेतर यन्त्र यसका पात्र हुन सक्छन् । प्राविधिक पदपदालीका कारण विज्ञानकथाको भाषा सहजबोध्य नहुन सक्छ भन्ने उनको विचार देखिन्छ-

विज्ञान र प्रविधिले गर्नसक्ने भावी प्रगतिको सन्निकटतामा भोलिका मान्छेले भोग्ने अनुभूति र संवेगलाई स्वैरकल्पनामा रूपान्तरण गरिएको हुन्छ । यस्ता कथाको सारवस्तु भने बहुधा अयथार्थ वा काल्पनिक हुने गरे तापनि यस पृथ्वीका आजका मानिसका लागि कुनै न कुनै ज्ञानवर्द्धक, सूचनाप्रद र मनोविनोदयुक्त सामग्री दिन कथाकार चुकेको हुँदैन । (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. ६०)

विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका विषय हुन्छन् नै तर विज्ञानका शुष्क विषयलाई कथाकारले सौन्दर्यपूर्ण र आनन्ददायी बनाएर प्रस्तुत गर्छ । यही सौन्दर्यपूर्ण सामग्रीका माध्यमबाट यसले विज्ञान र प्रविधिका बारेमा सिर्जनात्मक प्रतिक्रिया दिने गर्छ । “विज्ञानका उपलब्धिलाई मूल्याङ्कन गर्ने र विज्ञानका आविष्कार तथा उपकरणको उपयोगितामा जोड दिने काम विज्ञानकथाले गर्दछ । यसको अर्थ के हो भने विज्ञान तथा प्रविधिको विकासको कडीसँग मानवजातिको सभ्यताको कडीलाई जोड्ने काम विज्ञानकथाले गर्दछ” (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. ६१) । विज्ञानकथा स्वैरकाल्पनिक हुन्छ तर यसले समाज र सभ्यतासँग सम्बन्ध राख्छ । यसले विज्ञान र प्रविधिका आविष्कार, सम्भावना, प्रयोग र प्रभावका बारेमा सिर्जनात्मक मूल्याङ्कन गर्छ ।

विजय चालिसेले विज्ञानकथा विज्ञानका सत्य वा कल्पनामा आधारित हुने धारणा खाकेका छन् । यसमा विज्ञानप्रविधिमाथिका विश्वास र भयको खोज गरिन्छ । विज्ञानकथाले मानसिक स्तरबाट संज्ञानात्मक परिवर्तनको अपेक्षा गर्छ-

विज्ञानकथा साहित्यले विज्ञान तथा प्रविधिबाट समाजका साथै मानवको चरित्रमा पर्ने प्रभावसँग सम्बन्ध राख्दछ। त्यो प्रभाव विज्ञानसम्मत सत्य वा अनुकल्पनामा आधारित हुन सक्छ। साथै विज्ञानकथा साहित्यको उद्देश्य प्रायः विज्ञान-प्रविधिमाथि मानिसले प्रकट गरेका व्यापक आशा र विश्वासका साथै विज्ञानप्रविधिका भावी आविष्कारले सिर्जना गर्नसक्ने नकारात्मक प्रभाव र असरबाट सिर्जना हुनसक्ने भयसँग सम्बन्धित रहने गरेका पाइन्छन्। प्रायः विज्ञानकथा साहित्यले परिवेश र वातावरणको निर्माण वा विचारको सिर्जना गरेर अचम्म, आश्चर्य वा दुःखको सिर्जना गर्छ। पाठकको मनमा मस्तिष्कलाई झकझक्याएर वा वर्तमान सन्दर्भमा परिवर्तनको भाव दिएर यसले संज्ञानात्मक परिवर्तनको बोध गराउँछ। (चालिसे, २०७१, पृ. ६-७)

विज्ञानकथाको विषय ज्ञात ज्ञानमा भन्दा अज्ञात ज्ञानको सम्भावित अन्वेषणमा केन्द्रित हुन्छ। त्यसले यो भविष्यको गर्भमा सन्निहित सम्भावनालाई विश्वसनीय बनाई प्रस्तुत गर्दछ। विज्ञानकथाका सम्भावनालाई विश्वसनीय बनाउने प्रमुख आधार तर्क हो। विज्ञानकथामा कल्पना गरिएको घटना भविष्यमा सत्यमा स्थापित हुन सक्ला नसक्ला तर त्यसमा रहेको तर्कले पाठकलाई विश्वस्त पार्ने सामर्थ्य राखेको हुन्छ। यससम्बन्धमा चालिसे भन्छन्-

विज्ञानकथाको कथानक ज्ञात यथार्थभन्दा विपरीत देखिए पनि ती कुनै न कुनै कोणबाट प्रकृति र समाजको नियम तथा विज्ञानसम्मत सत्यमा आधारित भएर कल्पना गरिएका हुन्छन्। भविष्यको अनुकल्पना, वैकल्पिक समय-रेखा, ज्ञात तथ्य विपरीत रहे पनि भविष्यमा सत्य सिद्ध हुनसक्ने प्रबल सम्भावनामा आधारित प्रकृति विज्ञान र प्रविधिसम्मत तार्किक अनुकल्पना विज्ञानकथाका प्रमुख तत्त्व हुन्। (२०७१, पृ. ८)

चालिसेका उपर्युक्त विचारका आधारमा विज्ञानकथा मूलतः विज्ञानप्रविधिको आविष्कारले मानवसमाजमा पार्ने प्रभाव, आशा र निराशा, सम्भावना र सन्त्रासलाई तार्किक रूपमा प्रस्तुत गरिने विधा हो भन्ने बुझिन्छ। विज्ञानकथामा प्रयोग हुने विषय वर्तमानका ज्ञात ज्ञानका तुलनामा असम्भव र काल्पनिकजस्ता देखिए पनि तिनमा भविष्यमा वस्तुसत्यमा स्थापित हुने सम्भावना रहेको हुन्छ। त्यस्ता कल्पना शून्यताबाट सिर्जित नभई समकालीन समाज, सभ्यता, विज्ञान, प्रविधिद्वारा नै उद्बोधित भएका हुन्छन्।

नेत्र एटमले विज्ञानकथा वैज्ञानिक ज्ञान र तर्क आधारित हुने बताएका छन्। “विज्ञानकथा भनेको वैज्ञानिक ज्ञान र तर्कमा आधारित प्राक्काल्पनिक कथा हो। यसले विज्ञानका आविष्कार, विकास, वातावरणीय परिवर्तन, अन्तरिक्ष यात्रा, मानवेतर बौद्धिक जीव, अन्तर्ग्रहीय अवस्था

आदिलाई कथानक र पृष्ठभूमि बनाएर मानवीय सरोकारलाई अभिव्यक्ति दिन्छ” (एटम, २०७०, पृ. २१)। विज्ञानकथा यथार्थपरक कथा नभई विज्ञान र प्रविधिसँग सम्बद्ध तर्कमा आधारित प्राक्कल्पनिक कथा हो भन्ने विचार एटमका धारणामा देखिन्छ। विज्ञानकथाको प्राक्कल्पना विज्ञानका सम्भावित आविष्कारसँग सम्बद्ध हुन्छ। यसले मानवसमाज, सभ्यतासँग सरोकार राख्छ। एटमका विचारमा मानवीय सम्बन्धविनाको विज्ञानकथा अर्थहीन हुन्छ (२०७०, पृ. २२)। विज्ञानकथाको विषय विज्ञानप्रविधि भए पनि त्यो मानवीय मूल्यसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ। एटमले विज्ञानकथालाई परिभाषित गर्दै भनेका छन्- “विज्ञानकथा भनेको प्रचलित वा निर्मित विज्ञानप्रविधिका सिद्धान्त, तर्क र मूल्यसूत्रमा आधारित एवम् उदात्त समाजको निर्माणका लागि सन्देशमूलक कथा हो” (२०७०, पृ. २३)। विज्ञानकथामा आउने यो सन्देश सकारात्मक वा नकारात्मक घटनाका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन सक्छ। सकारात्मक घटनाको चित्रणले भविष्यप्रति उत्साहित बनाउँछ भने नकारात्मक घटनाका माध्यमबाट अभिव्यक्त चिन्तनले मानवसमाजलाई सचेत गराइरहेको हुन्छ। जेजस्ता घटनालाई आधार बनाए पनि त्यसको लक्ष्य मानवकल्याणमा समर्पित हुनुपर्छ भन्ने एटमको धारणा देखिन्छ।

नेत्र एटमले नवीन परिकल्पना, सम्भावनामा सत्याभाष, वैज्ञानिक प्रविधिको उपयोग, बाह्य मानवको प्रयोग, मानवीय मूल्यप्रयोग, पृथक् परिवेशलाई विज्ञानकथाका विशेषता मानेका छन्। उनका अनुसार विज्ञानकथाले पूर्वस्थापित मान्यताका आधारमा नवीन परिकल्पना प्रस्तुत गर्ने, घटना, पात्र, परिवेश सत्याभासमा आधारित हुने, वैज्ञानिक आविष्कार र प्रविधिका विकासका साधनको व्यापक प्रयोग हुने, अद्भुत पात्रको निर्माण गरी अन्य ग्रहका सभ्यताको वर्णन गर्ने तथा भिन्न परिवेशमा आधारित भिन्न संस्कृतिको प्रतिबिम्बन गर्ने बताएका छन् (एटम, २०७०, पृ. २३-२७)। विज्ञानकथाले विज्ञानप्रविधिमा आधारित वर्तमान स्थितिको पृष्ठाधारमा भविष्यको परिकल्पना गर्छ। यो भविष्योन्मुख हुने हुनाले विद्यमान ज्ञान, विज्ञान र सभ्यताभन्दा भिन्न देखिनु स्वाभाविक हुन्छ।

विज्ञानकथासम्बन्धी नेपाली विद्वान्का धारणामा मूलतः तीन पक्ष देखिन्छन्- पहिलो, विज्ञानकथाको विषयवस्तु विज्ञानप्रविधिको सम्भावनामा आधारित हुन्छ। दोस्रो, विज्ञानकथा यथार्थपरक नभई तर्कसङ्गत प्राक्कल्पना, स्वैरकल्पनामा आधारित हुन्छ र तेस्रो, निकट वा सुदूर भविष्यको परिकल्पना गरे पनि यसको सम्बन्ध मानवसमाज, सभ्यता र कल्याणसँग जोडिनु पर्छ।

निष्कर्षमा भन्नु पर्दा विज्ञानकथा विज्ञानप्रविधिका विद्यमान ज्ञानको पृष्ठाधारमा भविष्यबारेको परिकल्पना गर्ने गद्याख्यानको त्यो भेद हो जसले मूलतः विज्ञानप्रविधिका नवीनतम आविष्कारले मानवसमाज, सभ्यता तथा ब्रह्माण्डमा पार्ने सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभावका

बारेमा सिर्जनात्मक विचारका माध्यमबाट भावकीय भावमण्डलमा वेगवान तरङ्ग उत्पन्न गर्छ । यो वैज्ञानिक प्राप्तिले संवृत्त भविष्यको मानवसमाज र विज्ञानप्रतिको लेखकीय धारणा हो । विज्ञानकथा भविष्योद्घाटन गर्ने तार्किक स्वैरकल्पनामा आधारित हुन्छ । विद्यमान ज्ञानलाई मात्र प्रस्तुत गर्नु विज्ञानकथाको लक्ष्य होइन तर न्यूनतम रूपमा यो ज्ञात ज्ञानमा आधारित हुन सक्छ । ज्ञात ज्ञानको विरुद्ध नहुने गरी यसले विज्ञान र प्रविधिका सम्भावना र जोखिम दुवैलाई प्रतिबिम्बन गर्छ । यस अर्थमा यो मानवले निर्माण गर्ने भविष्यबारेको आख्यानमात्रक चिन्तन हो । शक्तिशाली राष्ट्रका सङ्कुचित स्वार्थका कारण विज्ञानका नवीनतम आविष्कारको दुरुपयोग हुनसक्ने जोखिम होस् वा तिनै आविष्कारको प्रयोग गरी मानवता र समग्र ब्रह्माण्डको उन्नति र रक्षाका लागि खोजिने सम्भावनाका प्रयासहरू होउन् ती सबै तार्किक र वैचारिक आयामहरू विज्ञानकथाको केन्द्रसँग जोडिएका हुन्छन् । त्यसैले विज्ञानकथालाई वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित भविष्यको मानवसमाज र ब्रह्माण्डबारे स्रष्टाका सिर्जनात्मक धारणा मान्न सकिन्छ ।

२.५.५ विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप

आधुनिक विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले जिज्ञासा, तर्क वा सन्देहलाई अस्वीकार गर्ने कोरा कल्पनामा आधारित आधारहीन मनोतरङ्गलाई पूर्णतः अस्वीकार गरी नयाँ ज्ञान र सौन्दर्यका क्षितिज अन्वेषण गर्ने मार्गप्रशस्त गर्छ । विज्ञानकथा स्रष्टाको आधारहीन मनोतरङ्ग नभई नयाँ खोज र जिज्ञासाका छटपटीले उद्घाटन गर्ने मस्तिष्क तरङ्ग हो । यो उच्चस्तरीय कल्पनामा आधारित हुन्छ । उच्चस्तरीय कल्पनामा मस्तिष्क पक्षको सहभागिता हुन्छ र त्यसको निश्चित लक्ष्य हुन्छ । जहाँ मस्तिष्क पक्षको उपस्थिति हुन्छ त्यहाँ तर्कलाई महत्त्व दिइन्छ । मोहनराज शर्माले विज्ञान साहित्यको स्वैरकल्पना र अन्य स्वैरकल्पनामा भिन्नता रहने बताएका छन् । उनका अनुसार विज्ञान स्वैरकल्पना र अन्य स्वैरकल्पना दुवै अतिकल्पना भए पनि यिनका बिचमा विशिष्टता रहेको हुन्छ । उनी भन्छन्- “दुवै अतिकल्पना नै हुन् । साहित्यको स्वैरकल्पना मनोविज्ञान र समाजसँग पनि गाँसिएको हुन्छ तर वैज्ञानिक स्वैरकल्पना मुख्यतया अन्तरिक्ष र आविष्कारहरूमा आधारित हुन्छ” (एटम, २०६२, पृ. १९६) । उनका कथनमा रहेको वैज्ञानिक स्वैरकल्पना विज्ञान साहित्यसँग सम्बन्धित छ । सरुभक्त पनि विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना र अन्य स्वैरकल्पनामा भिन्नता हुने धारणा राख्दछन् । उनका अनुसार-

अन्य स्वैरकल्पनाले सामाजिक यथार्थ देखाउन बढी छोड्ने रूपमा राख्ने क्षमता विकास गरेका हुन्छन् तर विज्ञान-साहित्यको स्वैरकल्पना वैज्ञानिक तथ्यको नजिक हुन्छ । त्यसमा परिकल्पना पनि हुन्छ र त्यो वैज्ञानिक अनुशासनमा आवद्ध भएर नवीन चिन्तन,

विसङ्गति, भविष्यका सम्भावना र सत्यलाई उद्घाटन गर्नका लागि प्रयोग गरिन्छ । यसले वैज्ञानिक धरातल टेक्नु पर्छ । (एटम, २०६२, पृ. ४३८)

विज्ञान साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना वैज्ञानिक सम्भावना र नवीन चिन्तनको उद्घाटनद्वारा प्रेरित हुन्छ । यहाँ विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई प्राक्काल्पनिक संसारको निर्माण, तर्कसङ्गत उद्देश्य, नयाँ तथ्यको उद्घाटन, अभेद्य सम्बन्ध, दूरस्थानको यात्रा र विश्वसनीयता जस्ता वैशिष्ट्यको विश्लेषणद्वारा स्पष्ट पारिएको छ ।

२.५.५.१ प्राक्काल्पनिक संसारको निर्माण

विज्ञानकथा अनुभवजन्य परिवेशभन्दा प्राक्काल्पनिक संसारको निर्माणमा आधारित हुने कथा भएकाले सामान्य दृष्टिमा यसका अभिव्यक्तिहरू अनौठा र अस्वाभाविक हुन्छन् । अपरिचित, अस्वाभाविक, अनौठा लाग्ने अनुभूतिको अभिव्यक्तिका निम्ति दैनिक जीवनका स्वाभाविक, परिचित अनुभूतिलाई प्रस्तुत गर्ने शैली उपयुक्त हुने देखिँदैन । यसका लागि लेखकले परम्परामा प्रचलित लेखन शैलीभन्दा भिन्नै किसिमको अभिव्यक्ति शैलीलाई प्रयोगमा ल्याउन सक्छ । विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनाले वास्तविक संसारको प्रतिलिपि तयार पाउँदैन बरु एउटा त्यस्तो संसारको निर्माण गर्छ जुन आफ्नै नियममा चल्छ । यसले अज्ञात, नदेखिएको, अपरिचित संसारलाई पाठकसामु पेश गर्छ जुन तत्कालीन यथार्थमा अस्तित्ववान हुँदैन । विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना नवप्रवर्तनशील, अभिनव खोजको सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको हुन्छ (भेल्कर, सन् २००९, पृ. ६) । आधुनिक स्वैरकाल्पनिक साहित्यको इतिहासले के देखाउँछ भने विज्ञान आख्यानले आख्यानको परम्परित बाटोलाई मात्र छोड्दैन, कथा कथनको पौराणिक र अतीतको अवरोधबाट पनि स्वतन्त्र हुन्छ । विज्ञानकथा लोकप्रिय बन्नुमा यसले शैली पक्षलाई पर्याप्त परिष्कार गर्नु हो जुन सम्भावना स्वैरकाल्पनिक साहित्यका लागि पुनरजागरणकालीन समयमै खुला थियो तर त्यो व्यापक रूपमा अगाडि आउन सकेन (स्टाबेलफोर्ड, सन् २००९, पृ. lix) । यस अर्थमा विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाले प्राचीन स्वरूपलाई छोड्छ र नयाँ स्वरूप ग्रहण गर्छ । विज्ञानकथामा प्रस्तुत गरिने संसार वस्तु संसारभन्दा भिन्न मात्र हुँदैन, यसले मानवले निर्माण गर्नसक्ने सम्भावित भविष्यको प्राक्काल्पनिक लेखाजोखासहित पाठकलाई उक्त संसारमा पुर्‍याउने सामर्थ्य पनि राखेको हुन्छ ।

२.५.५.२ तर्कसङ्गत उद्देश्य

विज्ञानकथामा स्वैरकाल्पनिक वातावरणलाई तर्कसंगत उद्देश्यको अधीनमा राखिएको हुन्छ । त्यस वातावरणको तत्त्वलाई विज्ञान आख्यानका पाठकसँग त्यसरी सम्बन्धित गराइन्छ जसरी यथार्थ तत्त्व वैज्ञानिकसँग सम्बद्ध हुन्छ । विज्ञानकथामा विषयवस्तु, परिदृश्य तथा पात्रसमेतलाई तिनले केही गुणात्मक रूपमा संज्ञानात्मक कार्य गर्न सकून् भनी प्रायः खुला

छोडिन्छ । यसलाई लिएर कहिलेकाहीँ विज्ञान आख्यान मन नपराउनेहरूले सपाट, प्रभावको अभाव भएको, रूखोपन भएको भनी टिप्पणी गर्ने गर्छन् (उल्फ, सन् २०११, पृ. ७४) । ग्रे के उल्फले स्वैरकल्पनाको पठनका लागि केही आधार प्रस्तुत गरेका छन् । तिनलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी निम्न लिखितअनुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

- (क) असम्भवको संज्ञान : सामान्यतः यसमा वास्तविकताका रूपमा स्वीकार गरिने केही आधारभूत नियमहरू गम्भीर तरिकाले उल्लङ्घन गरिएको हुन्छ ।
- (ख) असम्भवको स्थान अथवा जागरुकता : वास्तविकताको उल्लङ्घन वैयक्तिक मनोवैज्ञानिक स्वैरकल्पना र सांस्कृतिक रूपको साझा मिथका बिचमा केही रहन्छ ।
- (ग) असम्भवको परिसीमा : यसले आख्यानमा प्रस्तुत परिघटना नियन्त्रणमा छ भन्ने कुराको विश्वास गराउँछ र स्वैरकाल्पनिक संसारमा हुनसक्ने स्वतन्त्र प्रणालीलाई रोक लगाउन सक्छ ।
- (घ) असम्भवको अनुभव अथवा पृथक्को चेतना वा अयथार्थता : यसले नयाँ चमत्कार देखापर्नासाथ त्यसप्रतिको निरन्तर भावनात्मक लगावलाई सुनिश्चित गर्छ ।
- (ङ) आत्मिक महत्त्वको सञ्चेतना : यसले घटनालाई केवल परिकल्पना वा संवेदनाबाट भिन्न गर्छ ।
- (च) संज्ञानात्मक महत्त्वको सञ्चेतना अथवा गम्भीर अर्थ : यसले संज्ञानात्मक सरोकार, चासोको विषयलाई सतही आख्यानमा असम्भाव्यता र आदर्शात्मक संरचनाबाट टाढा लैजान्छ ।
- (छ) स्वैरकाल्पनिक संसारको विश्वास : यो भावनात्मक र संज्ञानात्मक महत्त्वका अन्तर्क्रियाबाट उत्पन्न हुन्छ ।
- (ज) गहिरो विश्वास : यसले केही स्वैरकाल्पनिक कार्यलाई वास्तविक संसारसँग आन्तरिक अनुभव अनुरूप बनाउन अनुमति दिन्छ र लेखकको मौलिक धारणालाई व्यक्त गर्छ (उल्फ, सन् २०११, पृ. ७०) ।

स्वैरकल्पनाको पठनसम्बन्धी उल्फले प्रस्तुत गरेका उपर्युक्त बुँदामा विशेषतः पाठकीय भावना र संज्ञानलाई महत्त्व दिइएको छ । संज्ञान तर्कमा आधारित हुन्छ । तार्किक उद्देश्य नरहेको स्वैरकल्पना विज्ञानकथाको अङ्ग बन्न सक्दैन । विज्ञानकथामा अभिव्यक्त हुने स्वैरकल्पनाको बोधका लागि त्यसमा चित्रित संसारप्रति पाठकको बोधसामर्थ्य र भावनात्मक सम्बन्ध कुन तहमा जोडिन सक्छ, त्यही तहमा नै कथाको आस्वादन निर्भर हुन्छ । स्वैरकल्पनालाई पाठकले विश्वास गर्नासाथ त्यसले असम्भवको प्रतिरोध गर्छ, किनभने सबै साहित्यिक पाठको मर्म

र आस्वादन पाठकीय विश्वास र तर्कमा निर्भर हुन्छ । त्यसैले विज्ञानकथामा विधान गरिएको तर्कको सञ्जाललाई फुकाउन सकिएन भने त्यसको उद्देश्यसम्म पुग्न सकिँदैन ।

२.५.५.३ नयाँ तथ्यको उद्घाटन

विज्ञानकथामा आउने स्वैरकल्पनाले स्थापित तथ्यका आधारमा नयाँ तथ्य र परिघटनाको खोज गर्छ । त्यस्ता तथ्यलाई नयाँ अवस्था, परिस्थिति, मानवीय व्यवहारका नवीन ढाँचा सिर्जनाका लागि बहिर्वेशन गरिन्छ । त्यस्तो नयाँ परिस्थितिको परिणामस्वरूप नयाँ मानवीय परिस्थिति सिर्जना हुन्छ र कथा त्यस्ता समस्यालाई मानवजातिले कसरी सामना गर्छ, भन्ने बारेमा हुन्छ । कथा नयाँ परिस्थितिका बारेमा होइन, त्यो नयाँ परिस्थितिमा आउन सक्ने समस्याको सामनाका बारेमा आधारित हुन्छ । रोबर्ट ए हाइलेनले विज्ञानकथाका आउने स्वैरकल्पनाले उद्घाटन गर्ने नयाँ तथ्यलाई बुझ्न सहयोग पुग्ने केही धारणा प्रस्तुत गरेका छन् जसलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्दा यस्तो देखिन आउँछ :

- (क) विज्ञानकथाको परिस्थिति यहाँ र अहिलेभन्दा भिन्न हुनुपर्छ यद्यपि त्यो भिन्न परिस्थिति आविष्कारका सन्दर्भमा निर्मित हुनुपर्छ ।
- (ख) नयाँ परिस्थिति कथाको अनिवार्य हिस्सा हुनुपर्छ ।
- (ग) समस्या कथानकमा हुनुपर्छ र त्यो मानवीय हुनैपर्छ ।
- (घ) त्यो मानवीय समस्या नयाँ परिस्थितिद्वारा सिर्जित हुनुपर्छ ।
- (ङ) अन्त्यमा, स्थापित सत्यलाई उल्लङ्घन गरिनु हुँदैन । यदि कथाले अपेक्षा गरेमा वर्तमान सिद्धान्तका विपरीतको सिद्धान्त उपयोग गर्नसक्छ तर नयाँ सिद्धान्त सम्भाव्यतामा आधारित हुनुपर्छ । यो अतिशयोक्तिपूर्ण, स्वैरकाल्पनिक हुनसक्छ तर दृश्यतत्त्वको विपरीत हुनु हुँदैन (हाइलेन, सन् १९६४, पृ. १७) ।

विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना समकालीन यथार्थभन्दा परको तर मानवीय समस्यामा सम्बद्ध परिस्थितिको उद्घाटन गर्न प्रयासरत हुन्छ । स्वैरकल्पनामा समेटिने नयाँ परिस्थिति सम्भाव्यतामा आधारित र तर्कद्वारा नियन्त्रित हुनुपर्छ । मानवसँग जोडिने भविष्यका सम्भावित नयाँ तथ्यको उद्घाटन गर्नका निम्ति विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनालाई दृश्यमान यथार्थजगत्भन्दा बाहिर पुऱ्याइएको हुन्छ ।

२.५.५.४ अभेद्य सम्बन्ध

विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना अभेद्य रूपमा रहन्छ । विज्ञानकथा र स्वैरकल्पना एकअर्काका विरोधी होइनन् तर केही समालोचकहरूले यी दुईलाई एकअर्काका विपरीतमा चित्रित गरेको

पाइन्छ । सामान्यतः समालोचकहरू विश्वसनीयताका विशिष्ट आयाम विज्ञानकथाका लागि र अविश्वसनीयता स्वैरकल्पनाका लागि प्रयोग गर्न चाहन्छन् । त्यसैले विज्ञान आख्यानको वैकल्पिक संसारलाई कमबेसी यथार्थ प्रकृतिको विस्तारका रूपमा बुझ्न खोज्ने बलियो प्रवृत्ति छ । लेखकले भौतिक र सामाजिक विज्ञान तथा अन्य धेरै बौद्धिक विधाबाट लिएका संज्ञानात्मक सम्भाव्यताका विचारको खोज गर्छ जुन भौतिक र सामाजिक पर्यावरणलाई सुव्यवस्थित गर्नका लागि भनिन्छ (फ्रेडेरिक्स, सन् १९७८, पृ. ४१) । विज्ञानकथालाई स्वैरकल्पनाको विपरीत ध्रुवमा नराखी पढ्नु उत्तम हुन्छ बरु यसलाई स्वैरकल्पनाको उपवर्गको विशेष रूपमा लिन सकिन्छ । स्वैरकल्पना र विज्ञान आख्यान एकअर्काका विरोधी होइनन् । स्वैरकल्पना खराब विज्ञान, असफल विज्ञानकथा वा समय गुज्रिएको विज्ञानकथा होइन (फ्रेडेरिक्स, सन् १९७८, पृ. ४२) । निश्चय नै प्राविधिक दृष्टिकोणबाट यो पलायनवादी देखिन सक्छ । यसको आख्यानान्तात्मक वैकल्पिक संसारलाई वास्तविक संसारभन्दा भिन्न तरिकाले चित्रित गरिएको हुन्छ तर यसले स्वैरकल्पनाको विश्वसनीय संज्ञानात्मक आयामलाई रोक्न सक्दैन । स्वैरकल्पनामा सिर्जनाद्वारा अन्वेषण गर्न सकिने यथार्थ निकटका धेरै कुरालाई समेटिएका हुन्छन् । त्यसैले यसलाई उद्देश्य र कार्यमा अतार्किकता होइन, संज्ञानात्मक र महत्त्वपूर्ण विषय मान्नु पर्छ ।

विज्ञानकथालाई स्वैरकल्पनाको विशेष रूपमा लिने हो भने यसलाई विश्वसनीय रूपमा विज्ञान स्वैरकल्पना भन्न सकिने विचार पनि देखिन्छन् । यसले विज्ञानकथा र स्वैरकल्पना दुवैका आवश्यकतालाई पूरा गर्न सक्छ । फेरि पनि यस किसिमको विज्ञान स्वैरकल्पना सामान्यतः विज्ञानकथाको वर्गका रूपमा लिइने लोकप्रिय पददेखि केही भिन्न छ । यहाँ विज्ञान स्वैरकल्पनालाई विज्ञानकथाका विधा र विषयलाई उपयोग गर्ने, तिनका कठोरतामाथि काल्पनिक आयामका माध्यमबाट प्रभाव पार्ने आख्यानका रूपमा लिन सकिन्छ (फ्रेडेरिक्स, सन् १९७८, पृ. ४२) । विज्ञानका कठोरतालाई कोमल, रञ्जक र साहित्यमा सुग्राह्य बनाउने काम स्वैरकल्पनाले गर्छ । विज्ञानकथाबाट स्वैरकल्पनालाई छुट्याइयो भने त्यसमा अस्तिपञ्जर मात्र रहन्छ । तसर्थ विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाले अलङ्कारको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । सामान्यतः विज्ञानकथा पाठक बाँचेको संसारबाट विच्छेदित हुन्छ । यसको बोधका लागि अनिवार्य रूपमा कल्पनाको आवश्यकता पर्छ । स्वैरकल्पनाबिना विज्ञानकथाको पठन गर्नु, त्यसको आस्वादन गर्न खोज्नु मसलाबिनाको खाना जस्तै हुन्छ (जेम्स, सन् १९९४, पृ. ७४) भन्ने विचारले पनि विज्ञानकथामा यसको सम्बन्धलाई प्रस्ट पारेको देखिन्छ । विज्ञानकथामा अभेद्य रूपमा रही स्वैरकल्पनाले समाकालीन संसारबाट विच्छेदन र नयाँ संज्ञानका आधारमा नयाँ संसारको बोध गर्ने सामर्थ्य प्रदान गर्छ । यसले यी दुई संसारलाई जोड्ने सेतुको काम पनि गरिरहेको हुन्छ अनि एक किसिमले पाठक र लेखकका बिचमा अलिखित सम्बन्ध स्थापित गरेको हुन्छ ।

२.५.५.५ दूरस्थानको यात्रा

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना दूरस्थानमा आधारित हुन्छ । यसले जनजीवनभन्दा निकै टाढाका परिघटनालाई प्रस्तुत गर्छ । अझ स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने आममानिसले त्यस्ता परिघटनाका बारेमा सोचेका पनि हुँदैनन् । विज्ञानकथा हुन भविष्यको परिकल्पना गरिएको हुनुपर्छ । तार्किक रूपमा व्याख्या गरिएको छ भने विज्ञानकथामा भूतप्रेतको प्रवेश हुन पनि सक्छ तर प्राचीन स्वैरकल्पनामा जस्तो सामान्य स्थितिमा त्यो सम्भव हुँदैन (क्याम्पवेल, सन् १९६४, पृ. ९१) भनी स्वैरकल्पनाको तार्किक व्याख्यालाई अति सामान्यीकरण गरेको पाइन्छ । तार्किक रूपमा व्याख्या गरिए विज्ञानकथामा भूतप्रेतको प्रयोग हुनसक्ने क्याम्पवेलका धारणासँग सहमत हुन सकिँदैन किनभने भूतप्रेत वैज्ञानिक स्तरमा प्रमाणित हुन नसक्ने लोक विश्वास हुन् भन्ने कुरा सर्वस्वीकार्य नै छ । त्यसैले तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दैमा विज्ञानकथामा सबै कुरा ग्राह्य हुन्छन् भन्ने मतलाई स्वीकार गर्न सकिँदैन तथापि क्याम्पवेलले विज्ञानकथामा तर्क पक्षलाई महत्त्व दिन खोजेको स्पष्ट नै छ । उनले सङ्केत गरेको भविष्यको परिकल्पनाले समकालीन यथार्थबाट विज्ञानकथालाई टाढा पुऱ्याउँछ । यसलाई उनले विज्ञानकथाको अनिवार्य सर्त मानेको देखिन्छ । क्याम्पवेलका अनुसार पाठक लेखकले आधारभूत तहमा दुईवटा कुराहरू गरुन् भन्ने चाहन्छन्- पहिलो, पाठकका तुलनामा बृहत्तर विस्तारमा कल्पना र त्यस्तो कुराको कल्पना जुन पाठकले सोचेको हुँदैन; दोस्रो, आदर्शतः बृहत् विस्तारमा केही नयाँ चिजको कल्पना । पाठकले यी दुवै सामर्थ्य भएका लेखकलाई बढी महत्त्व दिन्छन् । लेखकको काम पाठकका लागि कल्पना गर्नु हो (क्याम्पवेल, सन् १९६४, पृ. ९४) । त्यसैले विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना समकालीन समाजबाट विच्छेदित भई सुदूर भविष्यको ब्रह्माण्ड निर्माणमा केन्द्रित हुन्छ । लेखकले आख्यानान्तरिक संरचनाद्वारा पाठकलाई ती स्थानको परिभ्रमण गराउन सक्नुपर्छ । विज्ञानकथामा अभिव्यञ्जित हुने अज्ञात स्थान, चरित्र, परिघटनासँगको जम्का भेट र परिभ्रमणले नै पाठकमा विशिष्ट प्रभाव उत्पन्न गर्न सक्छ ।

२.५.५.६ विश्वसनीयता

विज्ञानकथामा आउने स्वैरकल्पना विश्वसनीय हुनुपर्छ । सामान्यतः सबै साहित्यिक रचनाहरू पाठकीय विश्वासमा नै जीवन्त बन्छन् । यथार्थवादी भनिने आख्यानले पनि पाठकीय विश्वास जित्न सकेन भने यथार्थ हुन सक्दैन । साहित्यिक पाठहरू वस्तुजगतको ठोस वर्णन होइनन् । यिनमा नयाँ तथ्य, नयाँ संसारको सिर्जना र खोज गरिएको हुन्छ । तुलनात्मक रूपमा केही विधा समकालीन यथार्थको निकट हुन सक्छन् भने केही त्यो यथार्थभन्दा निकै टाढा पुगेका हुन्छन् । विज्ञानकथामा दोस्रो प्रवृत्तिको सघनता रहन्छ तसर्थ अन्य आख्यानमा भन्दा विज्ञानकथामा

लेखकले पाठकको विश्वास जित्न ज्यादा साधना गर्नपर्ने देखिन्छ। केवल कथा मात्र विज्ञानकथा हुन सक्दैन। विज्ञानकथामा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुको स्वैरकल्पनालाई विश्वसनीय रूपमा अभिव्यक्त गरिएको हुनुपर्छ। यसमा संयोजिक विषयले त्यो काल्पनिक हो भन्ने चेतनाको विकास गर्नु हुँदैन (बाग्वेल, सन् १९८७, पृ. ४५)। त्यो विश्वास वैज्ञानिक चेतनामा आधारित हुन्छ। विज्ञानकथामा विशेष किसिमका अप्रमाणित वैज्ञानिक प्राक्कल्पनाहरू उपयोग गर्न सकिन्छ, यद्यपि विज्ञानले विश्वप्रतिको सामान्य दृष्टिकोणको प्रामाणिक कार्यको सुनिश्चितता गर्छ। कुनै पनि प्राक्कल्पनामा पूर्ण सत्यको गुण हुँदैन तर निश्चय नै यो वैज्ञानिक ज्ञानको विकास हो, जसले सत्यको अपर्याप्तताको बोधतर्फ लैजान्छ (कागर्लित्स्की, सन् १९७१, पृ. ४२)। विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनामा रहने विश्वसनीयताको गुणले अज्ञातको आनन्द प्रदान गर्छ र समकालीन समाजका दृष्टिकोणमा अनपेक्षित संसारको सञ्चार गराउँछ। त्यस संसारका बारेमा बृहत्तर रूपमा विश्वसनीय भावना सिर्जना गर्नसक्नु विज्ञानकथाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। विज्ञानकथामा समकालीन समाज, संस्कृति, विज्ञानप्रविधि नभई भविष्यको परिकल्पित समाज, संस्कृति, विज्ञानप्रविधिका साथै तिनको प्रभावबारेमा प्रतिक्रिया, सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभावबारेका धारणा व्यक्त हुने भएकाले मूलतः विगत र वर्तमानका अनेकन पक्षमा आधारित साहित्यका अन्य भेदको पारख गर्न पोख्त भएका पाठकलाई भविष्यमा आधारित संसारप्रति विश्वास सिर्जना गर्नसक्ने सामर्थ्य भएका विज्ञानकथा मात्र पाठकीय कसीमा सफल हुन सक्छन्। यसले कथाप्रति उत्पन्न हुनसक्ने अविश्वासको आशङ्कालाई भावनात्मक रूपमा जित्ने प्रयत्न गर्छ।

विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना सत्याभास, सम्भाव्यता तथा संज्ञानमा आधारित हुन्छ। सत्याभास र सम्भाव्यताले पाठलाई जिज्ञासातर्फ डोर्‍याउँछ। यसले तार्किक धारणालाई अपनाउँछ। यसले समकालीन संसारबाट पाठकलाई विच्छेदन गरी नवसिर्जित संसारमा पुर्‍याउँछ र समकालीन समाज र नवसिर्जित संसारलाई संज्ञानात्मक रूपमा जोड्छ। भविष्यमा आधारित हुने हुनाले विज्ञानकथाको स्वैरकल्पनामा भविष्यदृष्टि हुनु अनिवार्य हुन्छ भने यसले विज्ञानकथामा पहिले नसोचिएका, नदेखिएका वा ज्ञात नभएका जाति, समाज, प्रविधि, पर्यावरण आदिका बारेमा कल्पना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्छ। त्यसैले यसले बौद्धिक स्तरमा अज्ञातको आनन्दलाई उद्घाटित गर्छ।

२.५.६ विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाका प्रकार

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। यहाँ नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त विषय र चिन्तनलाई आधार मानी स्वैरकल्पनालाई मुख्य पाँच वर्गमा विभाजन गरिएको छ। यिनको संक्षिप्त परिचय र उदाहरण तल दिइएको छ। ती हुन्- (१)

विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, (२) मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, (३) मानवभिन्न सभ्यतासम्बन्धी स्वैरकल्पना, (४) वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना र (५) पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना ।

२.५.६.१ विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना

भविष्यमा विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा विकसित हुनसक्ने परिघटनासँग सम्बद्ध परिकल्पनामा आधारित विज्ञानकथालाई यस वर्गमा राख्न सकिन्छ । विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको अत्यधिक प्रयोग गरिएको हुन्छ । चिकित्सा, परिवहन, ऊर्जा, कृत्रिम बुद्धि, कम्प्युटर, सूचनाप्रविधि, युद्ध, सुरक्षा, उद्योग कलकारखाना, स्थापत्यकलाजस्ता क्षेत्रहरू यसमा समेटिन्छन् । यिनमा विज्ञानप्रविधिका विद्यमान अवस्थाको भन्दा भविष्यका सुन्दर वा कुरूप सम्भावनालाई आख्यानीकरण गरी रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ । भविष्यको विज्ञान र प्रविधिबारेका स्वैरकल्पनामा आधारित कथामा विकास र विनाश दुवै पक्ष अभिव्यक्त हुन्छन् । विकासले सुन्दर सम्भावनालाई देखाउँछ भने विनाशले भय र सन्त्रास उत्पन्न गर्छ तथापि त्यसको उद्देश्य भयोत्तेजना सिर्जना गरी निराशा उत्पन्न गर्नु नभई सम्भावित जोखिम र विनाशका बारेमा सचेत गराउनु हो । शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' विजय मल्लको 'इन्जिनियरको टाउको', सरुभक्तको 'सायद महाविष्फोट', विजय चालिसेको 'वानर सेना'जस्ता कथालाई यस वर्गमा राख्न सकिन्छ ।

२.५.६.२ मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना

मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पनामा केन्द्रित विज्ञानकथामा यान्त्रिक निर्भरतातर्फ उन्मुख भइरहेको मानवसमाजको भविष्यमा मानव र कृत्रिम बुद्धि भएका यन्त्र अर्थात् रोबोटबिचमा सम्बन्ध प्रतिबिम्बित गरिएको हुन्छ । यस्ता कथामा मानवीय व्यवहार, स्वभाव, सामर्थ्यलाई यन्त्रमा स्थापित गर्दा मानवको अस्तित्वमा तिनले पार्नसक्ने दीर्घकालीन प्रभावका बारेमा गम्भीर चिन्तन गर्नुपर्ने कुराको सङ्केत मिल्दछ । सामाजिक सम्बन्धको स्वरूप परिवर्तन हुँदै जाँदा सांस्कृतिक परिवर्तन पनि स्वाभाविक हुन्छ । त्यसैले मानव र यन्त्रबिचका सम्बन्ध, यान्त्रिकतामा आधारित भविष्यको समाजसँग सम्बद्ध सम्भावित सांस्कृतिक परिवर्तनका स्वरूपहरू पनि यस किसिमका कथामा अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । सरुभक्तको 'प्रेमी यामाहरू', 'छोरी ब्रह्माण्ड', विजय चालिसेको 'रोबोरामको विद्रोह' रमेश विकालको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' अमोददेव भट्टराईको 'सिर्जना र दृष्टि', रमेश खनालको 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', महेश थापाको 'मृगमरीचिका'जस्ता कथा मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना भएका कथा हुन् ।

२.५.६.३ मानवभिन्न सभ्यतासम्बन्धी स्वैरकल्पना

विज्ञानकथामा मानवभिन्न सभ्यतासम्बन्धी स्वैरकल्पना पनि देख्न सकिन्छ । अहिलेसम्मको ज्ञानविज्ञानले स्वीकार गरेको सभ्यता भनेको पृथ्वीको मानव सभ्यता मात्र हो तर विज्ञानकथामा यसलाई अन्तिम सत्य मानिंदैन । त्यसैले ब्रह्माण्डका अन्य स्थानमा पृथ्वीका जस्तै वा त्योभन्दा भिन्न प्रकृतिका सभ्यताको विकास र अस्तित्व हुनसक्ने सम्भावनालाई विज्ञान आख्यानमा पनि आधार बनाइएको हुन्छ । वैज्ञानिकहरू पनि यस्ता सम्भावनाको खोजमा निरन्तर प्रयासरत रहेको देखिन्छ । विज्ञानकथामा चित्रित त्यस्ता सभ्यता पृथ्वीको भन्दा विकसित हुनसक्ने प्राक्कल्पनामा आधारित रहेका हुन्छन् । शङ्कर लामिछानेको ‘सेन्टौरीको यात्रा’, सरुभक्तको ‘पदार्थहरूको गीत’, अमोददेव भट्टराईको ‘औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी’, ब्रजेश खनालको ‘भविष्य यात्रा’ जस्ता कथालाई यस वर्गमा राख्न सकिन्छ ।

२.५.६.४ वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना

वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना भएका विज्ञानकथामा मानवसभ्यताको विस्तारका लागि पृथ्वीको भित्री तहको प्रयोग, अन्य ग्रहमा मानवसमाज विस्तारका सम्भावनाका साथै यो ब्रह्माण्डजस्तै अन्य ब्रह्माण्डबारेको कल्पना गरिएको हुन्छ । नेपाली विज्ञानकथामा वैकल्पिक स्थानको खोजलाई भविष्यको मानवसभ्यताको रक्षासँग जोडेको देखिन्छ । सरुभक्तको ‘क्रमशः वर्तमान...’ र ‘गेस्टिमेसन’, रमेश विकालको ‘के ऊ साच्चै स्वर्ग गयो ?’, ओम रिजालको ‘संवेदना’ जस्ता कथाहरू वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना भएका कथा हुन् ।

२.५.६.५ पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना

मानवीय वा प्राकृतिक घटनाका कारण पर्यावरणमा आउन सक्ने परिवर्तन र त्यसले प्राणी तथा वनस्पतिजगत्मा पार्ने प्रभावको कल्पना भएका कथा पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पनामा आधारित हुन्छन् । पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना भएका विज्ञानकथामा तीव्र रूपमा वृद्धि भइरहेको विश्वको जनसङ्ख्या, जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै बढिरहका अनेक प्रकृतिका प्रदूषण, विज्ञानका नवीन आविष्कार र प्रयोग, जलवायु परिवर्तन, युद्ध आदिले निम्त्याउन सक्ने जोखिमबारेका चिन्तन गरिएको हुन्छ । विशेषतः विभिन्न कारणले पर्यावरणमा आउने परिवर्तन मानव तथा वनस्पतिका लागि ऋणात्मक हुने विचार यस्ता कथामा व्यक्त भएका हुन्छन् । सरुभक्तको ‘यामिक वृक्ष’ र ‘अक्सिजनबिनाको मान्छे’, विजय चालिसेको ‘प्रलयको तयारीमा’, इन्दिरा प्रसाईको ‘यन्त्र पोसाक’ जस्ता कथामा पर्यावरणसम्बन्धी चिन्तन रहेको हुनाले त्यस्तै प्रकृतिका कथालाई यस वर्गमा राख्न सकिन्छ ।

२.६ विज्ञानकथामा विज्ञानको सन्दर्भ

‘विज्ञानकथा’ पदावलीका ‘विज्ञान’ र ‘कथा’ दुवै पद संज्ञानात्मक सत्याभासको आवरणमा रहेका कल्पना हुन्। यसमा रहेका ‘विज्ञान’ र ‘कथा’ दुई भिन्न भिन्न विषय क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सङ्कथन हुन्। त्यसैले यिनको संयोजनबाट गरिएको विज्ञानकथाको नामकरणमा विरोधाभास देखिन्छ। सामान्य अर्थमा हेर्दा विज्ञानले वस्तुसत्यलाई जनाउँछ। यसको अध्ययनपद्धति अवलोकन, प्रयोग तथा तथ्यात्मक विश्लेषणमा आधारित हुन्छ भने कथा निर्मित सत्यमा आधारित हुन्छ। प्रत्येक कथामा फरक फरक प्रकृतिका सत्यहरू स्थापित हुन सक्छन्। यो अनुभवजन्य, संज्ञानात्मक वा काल्पनिक परिघटनाको अभिव्यक्तिमा आधारित हुन्छ। यसरी हेर्दा यी दुई विषय क्षेत्र नितान्त भिन्न प्रकृतिका देखापर्छन् तर साहित्यका विधागत मूल्यका दृष्टिकोणबाट हेर्दा विज्ञानकथाले आख्यान विधाभित्र विशिष्ट पहिचान राख्छ। विज्ञानकथा मूलतः भविष्यदृष्टिमा आधारित हुने हुनाले यसमा अन्य आख्यानमा भन्दा विशिष्ट प्रकारको भविष्यदृष्टि रहन्छ तर यसको भविष्यदृष्टि कालान्तरमा यथार्थमा पुष्टि हुन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिँदैन। विज्ञानकथा साहित्यिक विधा हुनाले यसमा आउने सन्दर्भहरूलाई प्रथमतः साहित्यिक मूल्यबाटै मूल्याङ्कन गर्नु अर्थपूर्ण देखिन्छ।

विज्ञानकथालाई यसमा आउने विज्ञान तत्त्वले नभई संज्ञानात्मक चिन्तनको स्तरले उत्कृष्ट बनाउँछ। महान् वा नयाँ विचारले उत्कृष्ट विज्ञानकथा बनाउँछ भन्ने धारणा आधारभूत रूपमा गलत छ। नयाँ र विस्तृत दृष्टिकोण, विचारको वास्तविक विमर्श, चिन्तन अथवा अवधारणाले मात्र वास्तवमा शक्तिशाली कथा बनाउन सक्छ (क्याम्पवेल, सन् १९६४, पृ. ९५)। कथामा आउने त्यस्तो विचारलाई शुद्ध इन्जिनियरिङ उत्पादनको सूत्रीय प्रभावका रूपमा व्यवहार गर्न सकिँदैन (रोने, सन् २००८, पृ. २)। विज्ञानकथा विज्ञान हो आख्यान होइन भन्ने किसिमको तर्क र अपेक्षा गर्न थालियो भने विज्ञानकथा आख्यानात्मक सौन्दर्य सिर्जनाको कार्यगत सामर्थ्यमा असफल हुन्छ। यसको मतलब विज्ञानकथा यथार्थवादको विरोधी सूचक हो भन्ने पनि होइन। यी दुवै तर्कभन्दा भिन्न विज्ञानकथालाई साहित्यिक विधाका रूपमा लिइयो भने मात्र साहित्यिक रूपमा यो वैध हुन सक्छ। विज्ञानकथामा आउने विज्ञानले साहित्यिक कलाका मान्यतालाई विस्थापित गर्न सक्दैन तर विशिष्ट कलात्मक कार्यका साथ एक विशिष्ट शैलीको आवश्यकताअनुसार त्यसलाई सहज बनाउन सक्छ। स्वैरकल्पना र विज्ञान आख्यानबिच एकअर्काको सापेक्षतामा तिनका गुणहरूको बहस गर्नु व्यर्थ छ। स्वैरकल्पनामाथि यथार्थका आधारहरूको जिज्ञासा राख्नुको कुनै अर्थ हुँदैन तर यो स्पष्ट छ कि विज्ञान आख्यान विमर्शात्मक हुनैपर्छ (बागवेल, सन् १९८७, पृ. ४५)। विज्ञानकथालाई स्थापित वैज्ञानिक ज्ञान र प्रविधिको वर्णनले प्रभावपूर्व बनाउँदैन। संज्ञानात्मक विमर्शले मात्र विज्ञानकथालाई उचाइमा पुर्‍याउन सक्छ।

विज्ञानकथामा कल्पना गरिने विज्ञान स्वतन्त्र हुन्छ । विज्ञानकथाका केही लेखक वैज्ञानिक विचारलाई सचेततापूर्वक प्रयोग गर्छन् तर तिनीहरूलाई त्यसो गर्नु अनिवार्य हुँदैन । उनीहरूले वैज्ञानिक विश्वदृष्टिलाई सुसङ्गत गर्न प्राविधिक ज्ञानको भाषा र इतिहासको उपयोग गर्छन् तर उनीहरू त्यसलाई उल्लङ्घन गर्न, व्यङ्ग्य गर्न, समस्यापूर्ण बनाउन सधैं स्वतन्त्र हुन्छन् (रोने, सन् २००८, पृ. १११) । साथसाथै विज्ञानकथामा अन्य ग्रहको यात्रालाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्नपर्ने लेखकीय बाध्यता पनि रहँदैन । विज्ञान आख्यानको प्रारम्भिक अध्ययन गर्दा समालोचकहरू दुई किसिमका त्रुटि गरिरहेका छन् । पहिलो, उनीहरूले लेखक जीवन प्रवाहका साथ लेख्छु भन्ने कुरा भुल्छन् र दोस्रो, उनीहरू विज्ञानकथालाई चन्द्रमा वा अन्य ग्रहको काल्पनिक यात्राका रूपमा मात्र व्याख्या गर्छन् । त्यसैले उनीहरू अन्तरग्रहीय यात्रालाई विज्ञानकथाको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्दछन् । उन्नाइसौं शताब्दीमा अन्तरिक्षलाई उच्च महत्त्व दिइएको हुनाले नै यो विषय विज्ञान आख्यानको प्रमुख तत्त्व बन्न पुगेको हो । रकेटयात्रा विज्ञान आख्यानको परिचयको आधार बन्नाले नै एक प्रकारले यस चरित्रले विज्ञानकथालाई अन्तरिक्षको कथा बनाएको हो तर विज्ञान आख्यानको विषय निकै जटिल छ । यो सामान्य अन्तरग्रहीय उडानभन्दा अधिक विषयवस्तुले घेरिएको छ । सफल विज्ञान कथाकार बन्न अनिवार्यतः यो ब्रह्माण्ड छोड्नु पर्दैन र विशिष्ट प्राविधिक विकासका बारेमा लेख्नु पनि आवश्यक हुँदैन । विज्ञानकथामा आउने काल्पनिक प्रविधि र विज्ञान प्रायः प्रतीकात्मक हुन्छन् (एलिडस, सन् २००१, पृ. ७) । विज्ञानकथामा विज्ञानको उपस्थिति प्रतीकात्मक हुने हुनाले लेखकले आफ्नै किसिमका विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्छ तर त्यो नवप्रयोग स्थापित ज्ञानका विरुद्धमा हुनु हुँदैन ।

विज्ञानकथामा वैज्ञानिक विषयवस्तु र भविष्यको सम्भाव्यता देखाइने भए पनि त्यो काल्पनिक हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले विश्वलाई अकल्पनीय रूपमा परिवर्तन गरिरहेको छ । यस्तो परिवेशमा बाँचिरहेको विश्व मानवसमाजमा विज्ञानकथाका काल्पनिक क्षितिजका सम्भाव्यतालाई अनिवार्य आवश्यकताका रूपमा हेर्न थालिएको छ । विज्ञानकथाका कलात्मक गुणवत्ता, बौद्धिक विशिष्टता, आनन्दको क्षमतामा विभिन्नता देख्न सकिन्छ । विज्ञान आख्यान सामाजिक ऊर्जामा समेत साभेदार हुन्छ । यसले मानवजाति र विश्वको सामूहिक भविष्यको कल्पना गरेको हुन्छ (रोने, सन् २००८, पृ. १) । विज्ञानकथाले यान्त्रिक वस्तुको तीव्र अपेक्षा गर्दैन यद्यपि यसले प्रविधिक सभ्यतालाई मलजल गर्छ (क्रोबर, सन् १९८८, पृ. २४-२५) । विज्ञानकथा विमर्श, परिकल्पना र वैज्ञानिक विचारमा आवद्ध हुन्छ त्यसैले यो निर्धारणात्मक, दबावपूर्ण र व्यवस्थित विचारबाट कलात्मक स्वतन्त्रताका रूपमा मुक्त हुन सक्छ । विज्ञानकथाका काल्पनिक नयाँ अनुभवहरू विशिष्ट हुने हुनाले यी असम्भवजस्ता लाग्दैनन् । यी काल्पनिक उडानभन्दा अनुभवको निकट हुन्छन् र तर्कसङ्गत कल्पनाका लागि अधिक स्वीकार्य हुन्छन् (क्रोबर, सन्

१९८८, पृ. १४७) । अनुभवका आधारमा गरिएका नवीन कल्पना र त्यसमार्फत पाठकलाई बौद्धिक आनन्द दिने विज्ञानकथामा सिर्जनात्मक स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दै यसले प्राविधिक सभ्यतालाई नै प्रतिबिम्बन गरेको हुन्छ ।

विज्ञानकथाको स्रष्टा वैज्ञानिक हुन आवश्यक हुँदैन तर विज्ञानका वर्तमान ज्ञात ज्ञानबारे जानकार र त्यसका आधारमा भविष्यप्रति तीव्र उत्सुक हुन भने आवश्यक हुन्छ । आधुनिक विज्ञानकथा परम्पराको आरम्भका कथामा जिज्ञासापूर्ण अन्तरग्रहीय परिभ्रमण महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसैले अन्तरग्रहीय परिभ्रमण, अन्तरिक्ष यात्रा नै विज्ञानकथाको पहिचान बनेको पनि पाइन्छ । तर यो अन्तरग्रहीय यात्रामा मात्र सीमित रहँदैन । अर्कातर्फ गुणात्मक विज्ञानकथाका लागि एकअर्को ग्रहलाई जोड्न आवश्यक पनि हुँदैन । साथै प्राविधिक विकासका बारेमा पनि लेखकले जान्ने पर्ने अनिवार्यता हुँदैन किनभने काल्पनिक रूपमा विज्ञान र प्रविधि साङ्केतिक रूपमा आउन पनि सक्छन् । यी सबै कुरा अभिव्यक्त गर्न चाहने लेखकीय संवेदनासँग ज्यादा सम्बन्धित हुन्छन् (एलिडस, सन् २००५, पृ. १६७-१६८) । यसले लेखक वा पाठकलाई तार्किक र सरल तरिकाबाट उनीहरूका कल्पनाशील मस्तिष्कलाई सन्तुष्ट पार्न सक्छ । यसका चर भनेका जीवनका उत्सुकता नै हुन् (गुडिन, सन् १९६९, पृ. ४) । प्रभावकारी विज्ञानकथाको रचना गर्न वैज्ञानिक हुनु जरुरी छैन तर खोजको अद्भुतताबारे उत्साही हुनु भने अनिवार्य छ । विज्ञानकथामा आश्चर्यको भाव सिर्जनात्मक अन्तस्करणबाट उत्पन्न हुन्छ (जेरोल्ड, सन् २००१, पृ. १८) । विज्ञान कथाकार वैज्ञानिक नभई सिर्जनात्मक संसारको स्रष्टा हो तर समकालीन ज्ञानका बारेमा जानकरी हुने स्रष्टाले मात्र सम्भावित भविष्यको चिन्तन गर्न र पाठकलाई विश्वस्त पार्न सक्छ ।

विज्ञानचेतले विज्ञानकथाको क्षितिजलाई व्यापक बनाउँछ र यो गतिशील उत्प्रेरक बन्छ तथापि विज्ञानकथा वैज्ञानिक आख्यान होइन । विज्ञानकथा भाषिक रूपको वैज्ञानिक आख्यान वा युटोपिया, डायस्टोपियाका वस्तुको लोकप्रियताका लागि लेखिने कथा पनि होइन । यस तर्कको पुष्टिका निम्ति डार्को सुभिनका मतलाई लिन सकिन्छ । उनको पहिलो स्पष्टीकरणअनुसार विज्ञानकथाको विश्वसनीयता कुनै विशिष्ट प्रकृतिको वैज्ञानिक तर्कमा निर्भर हुँदैन । विज्ञानकथा सम्पूर्ण परिस्थितिको महत्त्व, विस्थापित वास्तविकता र त्यसको व्याख्यामा आधारित हुन्छ साथै त्यो व्याख्या वैज्ञानिक वा संज्ञानात्मक क्षितिजभित्रै रहन्छ । त्यस्तै, उनको अर्को स्पष्टीकरणअनुसार मानविकीअन्तर्गतका समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, नृतत्त्वशास्त्र, भाषाविज्ञान पनि वैज्ञानिक पद्धतिमा आधारित हुन्छन् । ती आवश्यकता र सम्भावनाका सुस्पष्टता, सुसङ्गत र वास्तविकताको प्राकृतिक व्याख्या, परिकल्पना निर्माण, काल्पनिक परीक्षण, द्वन्द्वात्मक कार्यकारण सम्बन्ध,

साङ्ख्यिकीय सम्भावना, प्रगतिशील संज्ञानात्मक प्रतिमान आदिमा आधारित हुन्छन् । विज्ञानकथाका लागि कठोर विज्ञानका तुलनामा सम्भवतः यी उत्तम आधार बन्न सक्छन् । त्यसैले विज्ञानकथा कठोर र नरम विज्ञानको विलयन हो । उनको तेस्रो स्पष्टीकरणअनुसार कार्ल मार्क्स र आइन्स्टाइनको आगमनपछि विज्ञानलाई खुल्ला अन्त्य सम्पत्तिका रूपमा लिन थालिएको हो । त्यस कारण लेखकीय कालखण्डका वैज्ञानिक पद्धति, दार्शनिक आधारलाई उल्लङ्घन नगर्ने सबै नवीन कल्पनाहरूले विज्ञानकथामा वैज्ञानिक सत्यापनको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ६७-६८) । सुभिनका यी धारणालाई हेर्दा विज्ञानकथामा ज्ञानका सबै शाखालाई उत्तिकै महत्त्वका साथ प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । प्रकृति विज्ञानजस्तो ठोस विज्ञान होस् वा समाज विज्ञानका अनेकौं शाखा, यी सबै वैज्ञानिक पद्धतिमा सम्भावनको खोजी गर्ने आधारहरू हुन् । त्यसैले विज्ञानकथामा यिनको प्रयोगको सम्भावना उत्तिकै रहने देखिन्छ । यिनै बहुआयामिक पक्षले विज्ञानकथाको विज्ञान पक्षलाई व्यापक बनाउँछन् ।

समकालीन विज्ञानप्रविधिको बारेमा लेखिने कथालाई विज्ञानकथाको श्रेणीमा नै राख्न नसकिने विचार पनि व्यक्त भएको पाइन्छ । रोबर्ट ए हाइलेनले विज्ञानकथाका केही प्रकारहरूको उल्लेख गर्दै विज्ञानकथाको अर्को प्रकार छ, इमान्दारदेखि असल गुण भएको जसलाई सामान्यतः विज्ञानकथाको श्रेणीमा नै राखिदैन, विज्ञानकथा मानिदैन भनी त्यसतर्फ सङ्केत गरेका छन् । यस्ता कथामा समकालीन विज्ञान र प्रविधिसँग व्यवहार गर्ने मान्छेको कथा हुन्छ । जब हामी विज्ञानकथा भन्छौं त्यसको अर्थ यस किसिमको भन्ने हुँदैन । त्यसको अर्थ परिकल्पनात्मक, विमर्शात्मक कथा मानौं वा के हुन सक्छ भन्ने धारणा भएको कथा भन्ने हुन्छ (हाइलेन, सन् १९६४, पृ. १७) । विज्ञानकथालाई वैज्ञानिक सम्भावना वा प्राप्तिको व्याख्याका रूपमा लिने हो भने यसको साहित्यिक मूल्य प्रभावपूर्ण बन्न सक्दैन । विज्ञान आख्यानको क्षेत्रलाई ज्ञात सिद्धान्त, तथ्य वा प्रविधिमा मात्र सीमित गर्ने हो र यसलाई त्यहीँ सीमितताभित्र बाँधिराख्ने हो भने त्यो सिर्जनात्मक, सम्भाव्यता, नवीनता आदिको खोज गर्नेभन्दा वर्णन र विवरणमा आधारित कमजोर कथामा परिणत हुनजाने जोखिम बढ्न सक्छ (उल्फ, सन् २००५, पृ. ४१) । विज्ञान आख्यान परिवर्तनको मानवीय अनुभूतिको कलात्मक प्रतिक्रिया हो । मानिसले केही भिन्न केही उत्तम कार्य गर्न चाहन्छ, जसलाई उसले आख्यानात्मक मार्गबाट पर्यालोकन गर्छ । जोन क्याम्पवेलका अनुसार आख्यान लेखिएको सपना हो । विज्ञान आख्यान प्रविधिमा आधारित समाजको आशा, सपना र सन्त्रास हो (गुन, सन् २००२, पृ. x) । ज्ञात ज्ञानको वर्णन र व्याख्या गरिएका विज्ञानकथा एक स्तरका पाठकलाई सुसूचित गर्न सहयोगी बन्न सक्छन् तर त्यस सीमामा मात्र सीमित रहने हो भने विज्ञानकथालाई सिर्जनात्मक उचाइमा पुऱ्याउन सकिदैन ।

विज्ञानकथालाई यसको नामका तहमा सीमित भई अर्थ्याउन सकिँदैन । ब्रायन एल्डिसले विज्ञानकथा वैज्ञानिकबारेको कथा नभएको कुरालाई महत्त्व दिँदै भूतकथा भूतका बारेमा लेखिएजस्तो विज्ञानकथा वैज्ञानिक वा प्राविधिकबारेमा लेखिँदैन भनेका छन् (वेस्टफल, सन् २००५, पृ. ३२६) । विज्ञानकथा विज्ञानसँग मात्र सम्बन्धित हुँदैन भन्ने कुरालाई इभरेट ब्लेइलरको भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन सकिन्छ । उनका अनुसार विज्ञानकथामा रहेको विज्ञान पदले निकै जिज्ञासाहरू उत्पन्न गर्छ, जसको उत्तर पूर्वनिर्धारित दृष्टिकोणहरूबाट पाउन सकिँदैन । किनभने अपराध कथा अपराधसँग, खेल कथा खेलसँग, जासुसी कथा जासुससँग सम्बन्धित भएजस्तो गरी विज्ञानकथा विज्ञानसँग सम्बन्धित हुँदैन । त्यस्तै विज्ञानकथा बहिर्वेशित चिन्तनमा आधारित हुन्छ भन्ने कुरा पनि आंशिक सत्य हो । यो केही कथाका लागि स्वीकार्य हुन सक्छ, विज्ञानकथाका रूपमा स्वीकार गरिएका सबै कथाका लागि होइन । विज्ञानकथा एकल विषय केन्द्रित विषय क्षेत्र होइन । यसमा अनेक विधा, उपविधाहरू मिसिन आउँछन् (ब्लेइलर, सन् १९९०, पृ. xi) । यी धारणाबाट पनि विज्ञानकथाको विज्ञान सिर्जनात्मक विशिष्टताका आधारमा पहिचान गर्न सकिने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

विज्ञानकथामा आउने विज्ञानले सिर्जनात्मक व्यापकतालाई संवहन गरेको हुन्छ । यसलाई विज्ञान शब्दको अर्थका तहमा मात्र व्याख्या गर्न सकिँदैन । त्यसैले विज्ञानकथालाई विज्ञान वा वैज्ञानिकबारेको कथाका रूपमा बुझ्नु हुँदैन । वैज्ञानिक चेतले विज्ञानकथालाई विश्वसनीय बनाउँछ, तर साहित्यिक सौन्दर्यबिनाका वैज्ञानिक तथ्यले मात्र यसलाई प्रभावपूर्ण बनाउन सक्दैन । वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुलाई स्वतन्त्र कलात्मक अभिव्यक्तिद्वारा व्यवस्थित गर्दा मात्र विज्ञानकथाभित्रको विज्ञान पक्षले सार्थकता पाउन सक्छ ।

२.७ विज्ञानकथामा भविष्यदृष्टिको सन्दर्भ

विज्ञानकथामा भविष्यको पृष्ठाधारमा आधारित हुने हुनाले निश्चय नै यसमा भविष्यसम्बन्धी दृष्टिकोण रहन्छ । विज्ञानकथाका भविष्यसम्बन्धी कतिपय दृष्टिकोणहरू यथार्थमा परिणत हुन पनि सक्छन् तर विज्ञानकथालाई भविष्यवाणीका रूपमा लिन सकिँदैन । विज्ञानकथामा विचार प्रयोगको उद्देश्य भविष्यवाणी गर्नु होइन (गुडिन, सन् १९६९, पृ. ६) । सबै आख्यान लक्षणा हुन् । विज्ञानकथा पनि लक्षणा हो । यसले आख्यानका पुराना भेदले भन्दा नयाँ प्रकृतिको लक्षणा प्रयोग गर्छ । ती हाम्रै समकालीन जीवन विज्ञान, प्रविधि, यथार्थपरक र ऐतिहासिक दृष्टिकोणहरूबाट लिइएका हुन्छन् । अन्तरिक्ष यात्रा तीमध्येको एक हो । त्यस्तै वैकल्पिक समाज, वैकल्पिक जीवविज्ञानलगायतका अरू धेरै कुरा यसमा समावेश हुन्छन् । भविष्य पनि विज्ञानकथाको लक्षणा हो (गुडिन, सन् १९६९, पृ. २४) । विज्ञानकथाले भविष्यवाणी गर्दैन तर

जागरणका निम्ति भविष्योन्मुख हुनु विज्ञानकथाको केन्द्रीय लक्ष्य हुन सक्छ (रोने, सन् २००८, पृ. ७८) । स्वाभाविक रूपमा विज्ञान आख्यान भविष्य उन्मुख हुन्छ यद्यपि यो सधैं भविष्यमा स्थापित हुनु आवश्यक हुँदैन । वैकल्पिक इतिहास, समानान्तर ब्रह्माण्डको अन्वेषण वा भविष्यको क्षितिजका रूपमा परिवर्तन हुनसक्ने लुप्त अतीत, मानव इतिहासको अर्थ आदि स्पष्ट रूपमा भविष्यमा आधारित हुन्छन् । वर्तमान र भविष्यका बिचमा निकट सम्बन्धको भाव राख्दै विज्ञानकथाले ऐतिहासिक प्रक्रियाको सूक्ष्म मिथ निर्माण गर्छ । यसले पाठकको वर्तमानलाई भविष्य उन्मुख इतिहासका रूपमा स्थापित गर्छ । विज्ञानकथा विज्ञानप्रविधिको विचार र मूल्यको प्रभावका कथा तथा सामाजिक जीवनलाई अभिव्यक्त गर्ने मुख्य कलात्मक साधन हो । विज्ञानकथाको वैज्ञानिक विषयवस्तु सामान्यतः वैज्ञानिक सम्भाव्यताको ज्ञानमा आधारित भए पनि त्यो सधैं काल्पनिक हुन्छ । विज्ञान आख्यानको विज्ञानलाई सांस्कृतिक मिथ र सौन्दर्यात्मक खेलमा रूपान्तरण गरिन्छ । विज्ञानकथामा समकालीन जीवनका केही दृढतालाई विज्ञानमा बदलिन्छ (रोने, सन् २००८, पृ. ५-६) । विज्ञानकथा भविष्य चिन्तनमा आधारित हुन्छ तर त्यसलाई भविष्यवाणीका रूपमा लिन सकिँदैन । विज्ञानकथामा आउने भविष्यदृष्टि मूलतः निर्मित संसारको काल्पनिक सौन्दर्य हो ।

विज्ञानकथाका अध्येताले भविष्यवाणी गर्ने सामर्थ्यका आधारमा मात्र यसको मूल्याङ्कन गर्न नसकिने विचार राखेको पाइन्छ । ब्रायन एल्डिसका अनुसार भविष्यवाणी गर्ने सामर्थ्यका आधारमा आख्यानलाई मूल्याङ्कन गर्न सकिँदैन । यहाँसम्म कि विज्ञानकथा पनि कुनै विज्ञान होइन । उनले एच.जी. वेल्सको *द वार अफ वर्ल्ड्स* अब्बल उपन्यास हुनका पछाडि भविष्यवाणीको सामर्थ्य नभई समकालीन संवेदनाको उठान भएको ठहर गर्दै त्यससम्बन्धमा तीनवटा तर्कहरू राखेका छन् । तीमध्ये पहिलो, उनले आफ्नो समयको पहिचान योग्य तस्विर खिचेका छन् अर्थात् यसमा वर्तमान समयको प्रतिबिम्ब छ । यस सच्चाइलाई यथार्थका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । दोस्रो, उनले आफ्नो समयका विकासवादी सिद्धान्त, सूक्ष्म जीवको सङ्क्रमण, सङ्क्रामक सिद्धान्तजस्ता नयाँ वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई उपयोग गरेका छन् । तेस्रो, उनले आफ्ना समयमा आख्यानमा रूपमा प्रकट हुने मानवजातिको सामाजिक आलोचनालाई स्वीकार गरेका छन् (एल्डिस, सन् २००१, पृ. ११९-१२१) । विज्ञानकथाका लागि भविष्यको पर्यालोचन मात्र आवश्यक छैन । वर्तमान समय, वैज्ञानिक चेत र आलोचनात्मक दृष्टिकोणको अवलम्बनद्वारा पनि उत्कृष्ट विज्ञानकथा रचना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उनको धारणाबाट बुझ्न सकिन्छ । विज्ञान कथाकार आइज्याक आसिमोभ आफूले आकाशगांगेय साम्राज्य, प्रकाशभन्दा तीव्र गति, अति बौद्धिक रोबोट, समय यात्राका बारेमा कथा लेखेको तर तिनको मूल्य कुनै पनि किसिमको भविष्यवाणी गर्नमा नरहेको विचार राख्दै तिनको उद्देश्य भविष्यवाणी गर्नु नभई केवल सम्भाव्य

विषयमा मनोरञ्जनात्मक कथा लेख्ने प्रयास गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनले विज्ञानकथामा भविष्यवाणी हुनै पर्छ भन्ने कुनै अनिवार्यता नहुने तर्क राखेका छन् (आसिमोभ, सन् १९७५, पृ. ९४) । विज्ञानकथामा गरिने भविष्यवाणीहरू अनागतमा सत्य सावित हुन सक्छन् तथापि विज्ञानकथा हुन त्यसमा भविष्यवाणी गरिरहनु अनिवार्य हुँदैन ।

विज्ञानकथा प्रथमतः साहित्यिक विधा हो, विज्ञान वा भविष्यदर्शनको विषय क्षेत्र होइन । यसको विषयगत विशिष्टता र व्यापकताभित्र ज्ञानका अनेक विधा समेटिन सक्छन् तथापि यसको पर्यालोकन र आस्वादन साहित्यिक रूपमा गर्नु नै औचित्यपूर्ण हुन्छ । विज्ञानकथामा विज्ञान र भविष्यबारेका धारणा प्रशस्त आउँछन् तर ती साहित्यिक चरित्रबाटै अध्ययन हुन सक्छन् । विज्ञानकथाका माध्यमबाट विज्ञान र भविष्यबारेको चेतना विस्तार गर्न सकिने भए पनि यसको लक्ष्य आधुनिक समाजमा विज्ञानप्रविधिका युगीन जटिलता र भविष्यका सम्भावनालाई साहित्यिक मूल्यमा अभिव्यञ्जित गर्नु हो । संवेदनशील विज्ञान कथाकार भविष्यदर्शी हुन्छ । सामाजिक चेतनालाई आधुनिक र वैज्ञानिक बनाउन विज्ञानकथाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ तथापि विज्ञानकथालाई विज्ञान बारेको कथा वा भविष्यवाणीका रूपमा लिनु उपयुक्त देखिँदैन । यसलाई विधागत विशिष्टता र साहित्यिक मूल्यका आधारमा आस्वादन र मूल्याङ्कन गर्नु नै अर्थपूर्ण हुन्छ ।

२.८ मनोविश्लेषणात्मक समालोचना र स्वैरकल्पना

सिर्जनात्मक लेखनमा स्वैरकल्पनाको भूमिकालाई मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाले महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको छ । साहित्यलाई मनोविश्लेषणका कोणबाट विश्लेषण गर्ने परम्परा पुरानो भए पनि मनोचिकित्साका क्षेत्रमा काम गरिरहेका तत्कालीन मनोविश्लेषकहरूमध्ये सिगमन्ड फ्रायडले मनोरोगीहरूको उपचार र त्यसबारे धारणाहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा समकालीन साहित्यिक कृतिका सम्बन्धमा धारणा व्यक्त गरेपछि उनकै कार्यबाट मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाको आरम्भ भएको मानिन्छ । मनोविश्लेषणात्मक समालोचनामा साहित्यिक सिर्जनालाई लेखकीय मनोवृत्तिसँग सम्बद्ध बनाई विश्लेषण गरिन्छ । मनोविश्लेषको परम्परामा धेरै मनोवैज्ञानिकहरूको योगदान रहे पनि कलासाहित्यको मनोवैज्ञानिक विश्लेषणका सन्दर्भमा मूलतः सिगमन्ड फ्रायड, कार्लगुस्ताव युङ र अल्फ्रेड एडलरलाई जोड्ने गरिन्छ ।

मनोविश्लेषणमा अचेतनसम्बन्धी मान्यताले महत्त्वपूर्ण आयाम ओगटेको छ । फ्रायडपूर्वका नित्से, सोपेनहावर, स्लेगल आदिका चिन्तनमा अचेतनसम्बन्धी धारणा पाइने हुनाले यसलाई नयाँ चिन्तन मान्न सकिँदैन तर अचेतनको सम्पूर्ण आयामको व्यवस्थित अध्ययन गर्ने र त्यसलाई भाषासँग सम्बद्ध गर्ने सन्दर्भमा भने फ्रायडवादको आधारभूत मौलिक योगदान रहेको छ

(हबिब, सन् २००५, पृ. ५७२) । फ्रायडले मनोविश्लेषणलाई विशिष्ट किसिमको विचारधाराका साथ अगाडि बढाएको पाइन्छ । त्यसैले यसलाई फ्रायडवाद पनि भन्ने गरिन्छ । फ्रायडले मनोविश्लेषणसम्बन्धी आफ्ना धारणालाई साहित्यसँग पर्याप्त रूपमा जोडेका छन् ।

फ्रायडको मनोविश्लेषण साहित्यिक प्रसङ्गसँग निकट रूपमा सम्बन्धित छ । चेतन, अर्धचेतन र अवचेतन तीन तह (स्तर) मा मनलाई राख्दै फ्रायड दमित अवचेतन मनलाई नै कलाको मूल स्रोत ठान्दछन् । उनी अवचेतनका स्वप्नविश्लेषणबाट साहित्यतर्फ आउँदै साहित्यकारलाई दिवास्वप्नद्रष्टा तथा मनोरोगी (मानसिक ग्रन्थिका विश्लेषणका सन्दर्भमा) मान्दछन् । दिवास्वप्नका रूपमा झल्कने दमित तथा निषिद्ध अनुभूतिहरूलाई उदात्तीकरण र साधारणीकरणका साथै रूपान्तरण (प्रतीकात्मकता, घनत्वविधान, स्थानापन्नता तथा निराकरणका प्रविधिद्वारा) का आधारमा अतिनिर्धारण (लगभग आलङ्कारिकता) पूर्वक कृतिका रूपमा प्रकट गर्दै कलाकार आफ्ना अवचेतनका दमित-कुण्ठित अनुभूतिको स्वप्निल परिपूर्ति गर्दछ भनी उनी कलाको मनोविश्लेषणात्मक व्याख्या गर्दछन् । (त्रिपाठी, २०४९, पृ. १८१)

फ्रायड मानवका सम्पूर्ण क्रियाकलापको मूल आधार कामशक्तिलाई मान्दछन् । उनले अतृप्त कामवासनाको परिष्कृत अभिव्यक्तिका रूपमा साहित्यलाई लिएको पाइन्छ । मानिस सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थितिद्वारा नियन्त्रित हुने हुनाले उसका सबै इच्छा पूरा हुन पाउँदैनन् । दमित इच्छाका कारण अनेकौँ ग्रन्थको विकास हुन्छ । त्यस्ता ग्रन्थकै कारण मान्छे सिर्जनात्मक र ध्वंसात्मक बन्छ । साहित्य दमित ग्रन्थहरूको सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति हो-

फ्रायडले मानसिका सम्पूर्ण क्रियाकलापको मूल कामशक्ति वा कामवासनालाई मानेका छन् । उनले साहित्य, कला आदिको मूल प्रेरक पनि यसैलाई मानेका छन् । मानिसका कुण्ठित र दमित इच्छाहरू परिष्कृत भएर साहित्य कला तथा संस्कृतिको निर्माण हुन्छ । फ्रायडका विचारमा साहित्यकार वा कलाकार कल्पनाशील हुन्छ र उसले आफ्ना कुण्ठा र दमित इच्छाहरू कामप्रतीकका रूपमा अभिव्यक्त गर्छ । कला र साहित्यको सिर्जना कामप्रतीकहरूकै पुनर्निर्माण हो भन्ने उनको दृष्टिकोण रहेको छ । (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. १७३)

मनोविश्लेषणसम्बन्धी फ्रायडका धारणाहरू कामवृत्तिमा केन्द्रित देखिन्छ । उनका अनुयायीहरू भने जीवनचालक शक्तिका रूपमा कामवृत्तिलाई मात्र सर्वथा महत्त्व दिँदैनन् । अल्फ्रेड एडलरको मुख्य अवधारणाअनुसार सबै मानिसमा कुनै न कुनै प्रकारको हीनताग्रन्थ

पाइन्छ। उनका अनुसार व्यक्ति सदा निश्चित रूपले लक्ष्यकेन्द्रित हुन्छ। उसले आफ्नो जीवनशैलीलाई सृजनात्मक बनाएर आत्मानुभूति गर्छ (रेग्मी, २०५०, पृ. ८)। उनले अस्तित्वको सङ्घर्षलाई जीवनको प्रेरणा मानेको पाइन्छ। त्यस्तै कार्ल युङले मूल प्रवृत्तिलाई जीवनको चालक मानेका छन्। यिनले प्रस्तुत गरेका मनोग्रन्थि, सामूहिक अवचेत, आद्यविम्ब, वैयक्तिकरणसम्बन्धी मान्यताहरू साहित्यमा व्यापक रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ (बराल, २०६८, पृ. १२२)। यिनले फ्रायडले प्रस्तुत गरेको अचेतनसम्बन्धी मान्यतालाई व्यापक आयाम दिने काम गरे। कला साहित्य, संस्कृतिका सन्दर्भमा युङका मान्यतालाई निकै प्रभावकारी मानिन्छ।

सिर्जनात्मक लेखनमा स्वैरकल्पनाको भूमिकाका सन्दर्भमा सिग्मन्ड फ्रायडको *क्रिएटिभ राइटर्स एन्ड डेडिमिड* (सन् १९०८) लाई महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ। यसमा फ्रायडले सिर्जनात्मक लेखनमा स्वैरकल्पनाको भूमिकाबारेका धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। फ्रायडले स्वैरकल्पनालाई मनोवैज्ञानिक सन्दर्भमा व्याख्या गरेका छन्। उनले स्वैरकल्पनालाई दिवास्वप्नको समकक्षी शब्दका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। उनका अनुसार दिवास्वप्न अर्थात् स्वैरकल्पना इच्छापूर्तिको माध्यम हो (स्लोट्किन, सन् २०१३, पृ. २२)। फ्रायड असन्तुष्टिले मानिसलाई स्वैरकल्पनिक बनाउने धारणा राख्छन्। असन्तुष्टिले निराशा उत्पन्न गर्छ र निराशाले स्वैरकल्पनालाई जन्म दिन्छ। सन्तुष्ट मानिस कहिल्यै स्वैरकल्पनिक हुँदैन। केवल असन्तुष्ट व्यक्ति मात्र स्वैरकल्पनिक हुन्छ। स्वैरकल्पनाको उत्प्रेरक शक्ति असन्तुष्ट इच्छाहरू हुन् र हरेक स्वैरकल्पना इच्छापूर्ति हुन्। असन्तुष्टि वास्तविकताका सुधारक पनि हुन्। यस्ता उत्प्रेरक इच्छाहरू व्यक्तिको लिङ्ग, चरित्र, व्यक्तित्व र परिस्थितिअनुसार फरक फरक हुन्छन् (फ्रायड, सन् २०१३, पृ. ६)। फ्रायडले स्वैरकल्पनाको दायरा निकै व्यापक हुने सङ्केत गरेका छन्। उनका अनुसार अधिकांश मानिसले जीवनमा कैयौं पटक स्वैरकल्पनाको निर्माण गर्छन् (फ्रायड, सन् २०१३, पृ. ५)। फ्रायडले स्वैरकल्पनालाई जीवनका असन्तुष्टि पूरा गर्ने माध्यमका रूपमा प्रस्तुत गरेको छन्।

सिग्मन्ड फ्रायडले बाल्यकालका खेलसँग स्वैरकल्पनाको सम्बन्धलाई जोड्दै मानिस वयस्क हुँदै गएपछि स्वैरकल्पनिक हुने धारणा राखेका छन्। उनले सिर्जनात्मक लेखन बाल्यकालको खेलजस्तो हुने बताएका छन्। बच्चाको सबैभन्दा प्रेम र तीव्र व्यवहार खेलसँग हुन्छ। खेलसँग जोडिएका बच्चाका व्यवहारलाई सिर्जनात्मक लेखनको लेखकसँग जोड्न सकिन्छ, जसले आफ्नै संसारको निर्माण गर्छ वा संसारलाई नयाँ तरिकाले पुनर्संयोजन गर्छ। यस कुराले उसलाई प्रसन्न तुल्याउँछ। बच्चाले आफ्नो खेललाई गम्भीरतापूर्वक लिन्छ र त्यसलाई भावनात्मक रूपमा विस्तार गर्छ। जुन भावनाले बालकले स्वनिर्मित खेललाई अपनाउँछ, उसले त्यो वास्तविकताबाट स्पष्ट भिन्न छ भन्ने पनि छुट्याउँछ। त्यस्तै त्यो संसारलाई यथार्थ संसारसँग जोड्न मन पनि पराउँछ।

सिर्जनात्मक लेखक बच्चाको खेल समान हुन्छ । उसले स्वैरकाल्पनिक संसारको निर्माण गर्छ । लेखकले यसलाई निकै गम्भीरतापूर्वक लिन्छ र वास्तविकताबाट भावनात्मक रूपमा भिन्न गर्छ । भाषाले बच्चाको खेल र काव्य सिर्जनाविचको सम्बन्धलाई सुरक्षित गर्छ । लेखकको सिर्जनात्मक संसारको अवास्तविकता उसको कलाको प्रविधिका लागि अधिक महत्त्वपूर्ण परिणाम हुन्छ । यदि त्यो वास्तविकता हुन्छ भने त्यसले स्वैरकल्पनाले जति आनन्द दिन सक्दैन (फ्रायड, सन् २०१३, पृ. ४) । जब बालक हुर्कदै जान्छ उसले खेल छोडिदिन्छ र लाग्छ कि उसले खेलबाट जुन आनन्दभाव प्राप्त गर्छ त्यसलाई छोडिदिएको छ तर जुन मान्छेले मनलाई बुझ्छ उसले पटक पटक प्राप्त गरेको अनुभव, आनन्दानुभूतिलाई त्याग्न निकै कठिन हुने कुरा बोध गर्छ । वास्तवमा मानिसले कुनै कुरालाई त्याग्न केवल एउटालाई अर्कोमा रूपान्तरण गर्छ । जे त्यागका रूपमा देखिन्छ त्यो स्थानापन्न हुन्छ । त्यसरी नै जब बच्चा हुर्कदै जान्छ तब ऊ खेल छोड्छ तर खेललाई त्यागेको हुँदैन । खेलको सट्टा ऊ स्वैरकाल्पनिक बन्छ (फ्रायड, सन् २०१३, पृ. ५) । सिर्जनात्मक लेखकले तिनै स्वैरकल्पनालाई विभिन्न कृतिमार्फत प्रस्तुत गर्छ । फ्रायडका धारणामा बालकका खेल र सिर्जनात्मक लेखकका बिचमा मूलभूत रूपमा पाँच कुराहरू समान छन् । ती हुन्-

- (क) यिनीहरूले काल्पनिक संसारको निर्माण गर्छन् ।
- (ख) यिनीहरूले यसलाई गम्भीरतापूर्वक लिन्छन् ।
- (ग) यिनीहरूले पर्याप्त भावनका साथ यसलाई सजाउँछन् ।
- (घ) यिनीहरू बाहिरी वास्तविकताका सामग्रीका साथ यसलाई सजीव बनाउँछन् ।
- (ङ) यिनीहरू यसलाई वास्तविकताबाट अलग राख्छन् (स्लोडकिन, सन् २०१३, पृ. २०) ।

स्वैरकल्पना मूलतः मनोवैज्ञानिक वास्तविकताको पक्षधर हो तर यसले अन्य यथार्थलाई उपेक्षा गर्दैन । यसले ती यथार्थवाटै सामग्री प्राप्त गर्छ । स्वैरकल्पनाले तथ्यात्मक घटनाको पुनर्गठन तथा पुनर्संरचना गर्ने स्वतन्त्रता प्राप्त गर्छ । कहिलेकाहीँ ती सबै मान्यतालाई बदल्न पनि सक्छ (स्लोडकिन, सन् २०१३, पृ. २४) । स्वैरकल्पनाको अन्तिम लक्ष्य नियन्त्रणलाई अस्वीकार गर्नु हो । स्वतन्त्र हुनाका साथसाथै प्रत्येक स्वैरकल्पनामा रक्षात्मक कल्पनाको चरित्र पनि हुन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन सकिन्छ भने सिर्जनात्मक लेखकले निर्माण गर्ने स्वैरकल्पना वास्तविक संसारभन्दा भिन्न भए पनि त्यससँगको सम्बन्धबाट पूर्णतः मुक्त हुँदैन । लेखनले काल्पनिक संसारलाई जीवन्त बनाउन वास्तविक संसारसँग यसलाई कुनै न कुनै रूपमा जोडेको हुन्छ ।

विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना सिगमन्ड फ्रायडले भनेजस्तो मनोविकार, अतृप्ति, असन्तुष्टि वा बाल्यकालका खेलको स्थानापन्न अभिव्यक्ति मात्र होइन बरु यो जीवन प्रक्रियाको ऊर्जालाई

महत्त्व दिने युडका धारणासँग निकट देखिन्छ । स्वैरकल्पनाले अनुभवजन्य यथार्थलाई विस्थापित गर्छ र नवीन यथार्थ खोजका निम्ति मार्गदर्शन गर्छ । नवीन यथार्थ खोजको सम्बन्ध अनागतको जीवनका सम्भाव्य भोगाइसँग जोडिन पुग्छ । मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाले भनेजस्तो स्वैरकल्पना पनि स्रष्टाको मनोसंसारको अभिव्यक्ति नै हो तर कुण्ठा, आवेग, तृष्णा वा अचेतनका असन्तुष्टिको प्रकटीकरण नभई यो बौद्धिक तरङ्ग सिर्जना गर्ने मानसिक नव्य सिर्जना हो । उच्चस्तरको स्वैरकल्पनिक बन्नाको अर्थ सामान्य तहको काल्पनिक उडान नभई भावनात्मक सम्बन्धसँग जोडिएको गम्भीर कलाको सिर्जना हो, जसले आनन्द मात्र दिंदैन; इच्छापूर्ति मात्र गर्दैन; जीवनजगत्सम्बन्धी अनुभव र बुझाइका दायरालाई व्यापक बनाउँदै त्यसलाई पर्गल्ने नयाँ दृष्टि पनि दिन्छ ।

२.९ नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषणको ढाँचा

विज्ञानकथा मूलतः भविष्यको चरम भौतिक विकासका परिवेशमा आधारित हुन्छ । यसमा प्राकृतिक परिघटनाजनित परिवर्तनलाई भन्दा मानवसिर्जित परिघटनाले निम्त्याउने परिवर्तनलाई महत्त्व दिइन्छ । मानव मस्तिष्कका अनन्त जिज्ञासा, खोज, आविष्कार र प्रयोगका कारण भविष्यको मानवसमाज तथा ब्रह्माण्डमा देखापर्ने नकारात्मक वा सकारात्मक परिवर्तन, तिनले उत्पन्न गर्ने आशाजन्य वा त्रासजन्य मानवीय अनुभूतिका अभिव्यञ्जनाले विज्ञानकथालाई बलियो आधार प्रदान गरेको हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिका कारण साँघुरो बन्दै गएको विश्व मानवसमाज, सौर्यमण्डलका अन्य ग्रहमा मानव बसाइँसराइका सुन्दर कल्पना, अज्ञात ब्रह्माण्डबारेका आश्चर्यजनक परिकल्पना, अन्तरिक्ष यात्रा र प्रयोगका सम्भावना, पृथ्वीको मानवसभ्यताभन्दा भिन्नै र उन्नत सभ्यताको परिकल्पना, यान्त्रिक बन्दै गएको मानवसमाजका सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध तथा पहिचानका परिवर्तित स्वरूप, मानवीय क्रियाकलापका कारण पर्यावरणमा आउन सक्ने सम्भावित महासङ्कट, स्वजाति र पर्यावरणको रक्षाका निम्ति मानवले गर्ने प्रयत्न, आणविक तथा विकिरण युद्ध र विनाशजस्ता कुरामा आधारित सम्भावना र सन्त्रासका अनुभूतिको प्रतिबिम्बन विज्ञानकथामा रहेका हुन्छन् । यी सबै विषयहरू वर्तमान तथ्य र परिदृश्यका आधारमा गरिएका भविष्यबारेका स्वैरकल्पना हुन् । विज्ञानकथामा आउने समाज, विज्ञानप्रविधि, अन्तरिक्ष यात्रा, अन्य ग्रहमा बसाइँसराइ, पृथ्वीबाहिरको सभ्यतासँगको सम्पर्क तार्किक रूपमा गरिएका चिन्तनका मानसिक प्रयोगहरू नै हुन् । त्यसैले यी वस्तुसत्य वा ज्ञात ज्ञानका दृष्टिकोण र मूल्याङ्कनमा आधारहीन ठहरिन पनि सक्छन् तथापि भविष्यको गर्भमा अन्तन्त सम्भावना रहेका हुनाले विज्ञानकथाका स्वैरकल्पनाहरू यथार्थमा परिणत हुन पनि सक्छन् । यहाँ पूर्व शीर्षकहरूमा

प्रस्तुत सिद्धान्तलाई आधार मान्दै नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त हुने ढाँचा तयार पारिएको छ, जुन यस प्रकार छ :

(१) समाज	:	भविष्यको मानवसमाज र
सामाजिक-सांस्कृतिक सम्बन्धसम्बन्धी
स्वैरकल्पना
(२) मानव-रोबोट सम्बन्ध	:	जैविक मानव र मानवनिर्मित कृत्रिम
बुद्धियुक्त रोबोटविचका सम्बन्धसम्बन्धी
स्वैरकल्पना
(३) विज्ञानप्रविधि	:	विद्यमान विज्ञानप्रविधिभन्दा भिन्न
विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्रासका
स्वैरकल्पना
(४) अवसान	:	मानव जाति, पर्यावरण, पृथ्वी र
ब्रह्माण्डसमेतको अवसानबारेका स्वैरकल्पना

उपर्युक्त ढाँचाका आधारमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यसबाट कथामा रहेको विषयगत र चिन्तनगत तहका साथै कथामा अन्तर्धुलित आश्चर्यजनक नवीन र बौद्धिक सौन्दर्यको उद्घाटन पनि गर्न सकिन्छ। नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएका उपर्युक्त चार आधारको संक्षिप्त परिचय तल दिइएको छ।

२.९.१ समाज

विज्ञानकथामा चरम भौतिक विकासमा आधारित समाजको परिकल्पना गरिएको हुन्छ। यसमा भविष्य वा अतीतका समाजलाई आधार बनाएको हुन्छ तर वर्तमान समाजलाई भने त्यति महत्त्व दिएको देखिँदैन। यसमा भौतिक विकासले निम्त्याउने सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनलाई सघन रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ। त्यसैले भविष्यसम्बन्धी दृष्टिकोणलाई प्रभावित पार्ने सांस्कृतिक प्रथाहरूको एक क्षेत्रका रूपमा विज्ञानकथाले महत्त्वपूर्ण स्थान लिइरहेको हुन्छ। यसका विद्वान्हरूले विज्ञानकथाले सांस्कृतिक ज्ञानमीमांशाको क्षमता राख्ने धारणा राखेको पाइन्छ (गेर्लक र हेमिल्टन, सन् २००३, पृ. १६३-६४)। विज्ञानकथामा अत्याधुनिक सहरी सभ्यतालाई देखाइएको हुन्छ। यसले सामाजिक यथार्थ र वैज्ञानिक मुद्दामा संलग्न रही विज्ञानप्रविधिको विकासलाई मात्र

सम्बोधन गर्दै, भौतिक सभ्यताका संस्था र विचारधाराका प्रमुख प्रश्नसँग पनि जुध्दछ (गेल्क र हेमिल्टन, सन् २००३, पृ. १६६)। विज्ञानकथामा भविष्यको समाजका सुन्दरतालाई भन्दा कुरूपतालाई महत्त्वका साथ चित्रण गरिएको हुन्छ। त्रासद भविष्यलाई देखाउनाको लक्ष्य भविष्य वर्तमानभन्दा उत्तम हुनको सट्टा निकृष्ट हुनसक्छ भन्ने सम्भावनालाई देखाउनु हो। यस्तो दृष्टिकोणले परिवर्तित भौतिक समाजका चिन्तालाई देखाउँछ (स्टेबलफोड, सन् १९७८, पृ. १८४)। नेपाली विज्ञानकथामा समाजसम्बन्धी प्रस्तुत स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्न चारवटा पक्षलाई मुख्य आधार मानिएको छ। ती हुन्-

- (१) सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध : यस शीर्षकअन्तर्गत भौतिक प्रगतिका कारण सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध र स्वरूपमा आउने परिवर्तन तथा प्रभावको विश्लेषण गरिएको छ।
- (२) यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रति मोह : यस शीर्षकअन्तर्गत भौतिक सम्पनताले जीवनका सुन्दरतामाथि दबाव पार्दै जाँदा अन्ततः मानिस प्राकृतिक जीवनतर्फ मोहित हुने चिन्तनको विश्लेषण गरिएको छ।
- (३) सङ्कटापन्न मानवीय पहिचान : यस शीर्षकअन्तर्गत बढ्दो यान्त्रिकताले समाज मानवताहीन र मानिस मनुष्यत्वहीन हुनसक्ने धारणाको विश्लेषण गरिएको छ।
- (४) विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाज : यस शीर्षकअन्तर्गत मानिसले पृथ्वीको गर्भ, पृथ्वीबाहिरका अन्य ग्रहमा मानवसमाज विस्तार गर्ने सम्भावना र मानवसभ्यताभन्दा भिन्न सभ्यतासँग मानिसको सम्पर्कबारेका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ।

२.९.२ मानव-रोबोट सम्बन्ध

विज्ञानकथामा मानव र विशिष्ट सामर्थ्य भएका मानवीकृत रोबोटका सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। कठिन श्रम, अनिवार्य सेवा, दबावपूर्ण श्रमिक, श्रमदास, श्रमिक शक्तिजस्ता अर्थ भएको चेक भाषाको 'रोबोटा'बाट बनेको 'रोबोट' अङ्ग्रेजी भाषामा जस्ताको त्यस्तै प्रयोगमा ल्याइएको शब्द हो। एम. किथ बुकरले रोबोट शब्दलाई प्रायः विद्युतीय यान्त्रिक कृत्रिम एकाइ जसले जटिलतम कार्यहरू सम्पन्न गर्न र अधिकतः निर्णय गर्नसक्ने सामर्थ्य राख्छ भनी परिभाषित गरेका छन् (सन् २०१०, पृ. २७७)। रोबोट एक त्यस्तो कम्प्युटरीकृत यन्त्र हो जसले मानवलगायत अन्य जीवित प्राणीको शरीर तथा मस्तिष्कले सहजै गर्न नसक्ने काम गर्न सक्छ साथै यस्तो काम गैरकम्प्युटरीकृत यन्त्रले पनि गर्न सक्दैन। मानिसलेभन्दा कुशलतापूर्वक र तीव्र गतिमा काम गर्ने सबै यन्त्र रोबोट होइनन्। रोबोटले एक सामान्य उपकरणभन्दा अति विशिष्ट यन्त्रलाई बुझाउँछ। यस अर्थमा रोबोटसँग विशिष्ट क्षमता

भएका यन्त्र र कम्प्युटर प्रविधि सँगसँग उपस्थित हुन्छन् । कम्प्युटर प्रविधि विकसित हुँदै जाँदा रोबोट पनि उन्नत बन्दै जानु स्वाभाविक देखिन्छ । कृत्रिम बुद्धिद्वारा सञ्चालित उच्च कार्यक्षमता भएका रोबोटको परिकल्पनासँगै मानवसमाजमा तिनको भूमिका तथा तिनको उत्पादन, प्रयोग तथा नियमनका बारेमा पनि सिर्जनात्मक बहस हुन थालेका छन् ।

विज्ञानकथामा अभिव्यक्त मानव र रोबोटका सम्बन्धबाट भविष्यका सम्भावना र सन्त्रासको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । आख्यानमा प्रायः रोबोट र प्रविधिको प्रयोग प्राविधिक विकास तथा त्यसको सम्भावना, त्रास र चिन्ताका बारेमा छलफल गर्नका निम्ति गरिन्छ (कोइस्टेनेन, सन् २०१६, पृ. ९८) । प्रारम्भकालीन रोबोट उत्पादन क्षेत्रमा प्रयोगको लक्ष्यका लागि बनाइएको देखिए पनि विज्ञानकथामा तिनलाई अधिकतम मानवीय क्रियाकलाप सम्पन्न गर्नसक्ने सामर्थ्यका साथ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । वैयक्तिक सम्बन्ध, पारिवारिक तथा घरायसी काममा सहयोगीको भूमिकादेखि इन्जिनियर, डाक्टर आदि प्राविधिक भूमिकासम्मका रोबोटको परिकल्पना विज्ञानकथामा गरिएको हुन्छ । मानव र रोबोटको सम्बन्धका बारेमा आइज्याक आसिमोभले सन् १९४१ मा तीन मान्यताहरू अगाडि सारेको छन्- (१) रोबोटले मानवलाई क्षति पुऱ्याउन सक्दैन वा निष्क्रियताका माध्यमबाट मानवलाई क्षति हुन दिन सक्दैन । (२) पहिलो नियमसँग नबाभिने गरी मानवले दिएका निर्देशनहरू रोबोटले पालना गर्ने पर्छ । (३) पहिलो र दोस्रो नियमसँग नबाभिने गरी रोबोटले आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्नुपर्छ (आसिमोभ, सन् १९९०, पृ. ५) । आसिमोभका यी तीन मान्यतामा केन्द्रित हुँदै नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोटसम्बन्धको विश्लेषण गर्नका निम्ति चारवटा पक्षलाई मुख्य आधार मानिएको छ । ती हुन्-

- (१) रोबोटको भूमिका : यस शीर्षकअन्तर्गत मानवसमाजमा कार्यगत भूमिकामा रोबोट प्रयोगका बहुआयामिक सम्भावना विश्लेषण गरिएको छ ।
- (२) मानव-रोबोट सम्बन्ध : यस शीर्षकअन्तर्गत मानवजीवनमा रोबोटको भूमिका बढ्दै जाँदा मान्छे र रोबोटका बिचमा उत्पन्न हुने सकारात्मक र नकारात्मक सम्बन्धबारेका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (३) रोबोट-रोबोट सम्बन्ध : यस शीर्षकअन्तर्गत मानवीय व्यवहार देखाउन सक्ने कृत्रिम बुद्धियुक्त रोबोटबिचका व्यवहार तथा सम्बन्धबारेका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (४) स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोट र मानवीय भूमिका : यस शीर्षकअन्तर्गत रोबोटको सामर्थ्यलाई अधिकतम उपयोग गर्ने र मानवजीवनलाई सुविधासम्पन्न बनाउने महत्त्वाकाङ्क्षाले रोबोटलाई चेतनायुक्त बनाउने मानिस र त्यस्ता रोबोटले

स्वअस्तित्वबोध गर्दाका अवस्थामा मानवका भूमिसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पना विश्लेषण गरिएको छ ।

२.९.३ विज्ञानप्रविधि

विज्ञानकथामा विज्ञान र प्रविधिको विकासमा संतृप्त समाजका सम्भावना र सन्त्रासलाई गम्भीरतापूर्वक उठाइएको हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिले सामाजिक परिवर्तन ल्याउँछ अनि सोही सामाजिक परिवर्तनको चेतनाले विज्ञानकथाको सिर्जना गर्छ । विज्ञानकथाको मूल उद्देश्यमध्ये मानवजनित भौतिक उन्नतिसँग मानवताको सम्बन्ध परीक्षण गर्नु पनि एक हो । भौतिक उन्नतिले कतिपय अवस्थामा मानवसभ्यतालाई ऋणात्मक अवस्थातर्फ डोर्‍याउँछ । यसलाई आइज्याक आसिमोभले टेक्नोफोबियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यस प्रकारका घटनामा प्रविधिद्वारा विज्ञानकथामा मानव विस्थापनका घटनाको कल्पना गरेको देख्न सकिन्छ (सिड, सन् २०११, पृ. ४७) । नयाँ आविष्कारको मोहले पागल बनेका वैज्ञानिकका सनक, मानवलाई तिरस्कार गर्ने हिंस्रक रोबोट, हत्यारा प्रतिरूप, सैतानी सुपर कम्प्युटर, घातक विषाणु, आनुवांशिक रूपमा उत्परिवर्तित राक्षसी जीव आदिका कारण मानवीय पहिचान, स्वतन्त्रता, भावना, संवेदना, जीवनमूल्य गुमाएका सन्त्रासहरू पनि विज्ञानकथामा अभिव्यक्त हुन्छन् (डिनेलो, सन् २००५, पृ. २) । विज्ञानप्रविधिको विकासले सामाजिक मूल्यसहितका मानवीय खुसी जोखिममा पर्नसक्ने चिन्तन विज्ञानकथामा रहेको हुन्छ । यी चिन्तनका माध्यमबाट मानवसभ्यताको रक्षाका लागि सिर्जनात्मक रूपमा विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग गरिनु पर्ने मान्यता विज्ञानकथामा व्यक्त भएका हुन्छन् ।

विज्ञानकथामा स्वचालित उत्पादन व्यवस्था, अत्याधुनिक सहर, विशिष्ट सामर्थ्य भएका कम्प्युटरादि यन्त्र, साइबोर्ग, नवीनतम खोज एवम् अन्वेषण, जेनेटिक इन्जिनियरिङ, न्युक्लियर ऊर्जा, ऊर्जाका वैकल्पिक स्रोत, रोबोट, अन्तरिक्षयान, परिवहन, हातहतियारसम्बन्धी आश्चर्यजनक प्रविधिको परिकल्पना गरिएको हुन्छ तर प्रविधिसम्बन्धी विज्ञानकथाको मनोवृत्ति सधैं विरोधाभासपूर्ण देखिन्छ (क्लुट र निकोलस, सन् १९९३, पृ. १२०२) किनभने विज्ञानकथामा परिकल्पित नवीनतम प्रविधि आशावादी दृष्टिकोणमा मात्र आधारित नभई त्यसका ऋणात्मक पक्षसँग सम्बद्ध निराशावादी चिन्तनमा पनि आधारित हुन्छन् । विज्ञानकथामा कल्पना गरिने विज्ञानप्रविधिमा विविधता रहे तापनि त्यसलाई मूलतः (१) परिवहन (२) हतियार र युद्ध (३) सञ्चार (४) निर्माण (५) ऊर्जा उत्पादन र प्रसारण र (६) चिकित्साजस्ता छ समूहमा राख्न सकिन्छ (बान्क, सन् १९८२, पृ. ३७) । नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिबारेमा स्वैरकल्पनालाई विश्लेषण गर्दा मूलतः चारवटा पक्षलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । ती हुन्-

- (१) विज्ञानप्रविधिको सम्भावना : यस शीर्षकअन्तर्गत विज्ञानप्रविधिका क्षेत्रमा भविष्यमा मानिसले गर्नसक्ने नवीनतम आविष्कारबारेका स्वैरकल्पना विश्लेषण गरिएको छ । यस्ता स्वैरकल्पना विद्यमान विज्ञानप्रविधिका विस्तारित रूप वा विशिष्ट प्रकृतिसँग सम्बद्ध हुन्छन् ।
- (२) विज्ञानप्रविधिको सन्त्रास : यस शीर्षकअन्तर्गत विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी मान्छेका विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षा र अनियन्त्रित प्रयोगले निम्त्याउने कुरूप परिणतिका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (३) प्रविधि र प्रतिशोध : यस शीर्षकअन्तर्गत कुनै व्यक्ति वा संस्थाका सङ्कुचित स्वार्थ, प्रतिशोधमा प्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने विचारसम्बद्ध स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (४) जीवनका लागि विज्ञानप्रविधि : यस शीर्षकअन्तर्गत पृथ्वीको जीवन र मानवसभ्यता बचाउनका निम्ति विज्ञानप्रविधिलाई सिर्जनात्मक रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विचारमा आधारित स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.९.४ अवसान

विज्ञानकथाको विश्लेषण गर्दा मानव जाति, पर्यावरण, पृथ्वी र ब्रह्माण्डसमेतको अवसानबारेका स्वैरकल्पना चिन्तनलाई आधार बनाउन सकिन्छ । विज्ञानकथामा मानवीय वा प्राकृतिक घटनालाई अवसानको मूल कारणका रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ । प्राकृतिक वा मानवनिर्मित प्रलय विज्ञानकथामा प्रयोग हुने प्रख्यात विषय हो । भविष्यका युद्ध र आक्रमणका घटना यससँग सम्बद्ध हुन्छन् । यसमा प्रलय, त्यसपछिको अवस्थाका व्यवहार र स्वरूपलाई महत्त्व दिइन्छ । प्रलयपछिको जैविक परिवर्तनले मानवजीवनलाई पार्ने प्रभाव पनि यसमा समेटिन्छ (क्लुट र निकोलस, सन् १९९३, पृ. ३३७) । विज्ञान र प्रविधिका नवीन आविष्कार तथा त्यसको असचेत प्रयोगका कारण ब्रह्माण्डको पारिस्थितिक प्रणालीमा आउने भङ्गता, घातक हतियारको प्रयोगले प्राणी तथा वनस्पतिजगत्मा पार्ने ऋणात्मक प्रभाव, पृथ्वीको विनाशमा विजयोत्सव मनाउने घटनादेखि ब्रह्माण्डकै अवसानसम्मका कल्पना विज्ञानकथामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसका साथै पर्यावरणीय चिन्तन पनि यससँग जोडिएर आउने अर्को पक्ष हो । यसमा ब्रह्माण्डका सजीव र निर्जीव तत्वको जटिल सम्बन्धलाई हेरिन्छ । पर्यावरणीय चिन्तनमा आधारित कथामा विकृत बन्दै गएको पृथ्वीको पारिस्थितिक प्रणालीको चित्रण गरेको हुन्छ (क्लुट र निकोलस, सन् १९९३, पृ. ६९१) । नेपाली विज्ञानकथामा मानव र ब्रह्माण्डको अस्तित्वसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति चारवटा पक्षलाई मुख्य आधार मानिएको छ । ती हुन्-

- (१) पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसान : यस शीर्षकअन्तर्गत प्रकृतिमाथि विजय हासिल गर्ने मान्छेका ऋणात्मक महत्त्वाकाङ्क्षा तथा अन्य अज्ञात घटनाका कारण पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसान हुनसक्ने स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (२) मानवको अवसान : यस शीर्षकमा मानवसिर्जित भयानक युद्ध, मानवलाई पूर्णतः निशेष गर्ने कृत्रिम बुद्धिमत्ताका मानवद्वेषी व्यवहार आदि घटनाका माध्यमबाट मानव मानवजातिकै संहारकर्ताका रूपमा चित्रित भएका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (३) पर्यावरणमा ऋणात्मक परिवर्तन र प्रभाव : यस शीर्षकअन्तर्गत मानवका कारण पर्यावरणमा आउने ऋणात्मक परिवर्तन र प्राणी तथा वनस्पतिजगत्मा त्यसले पार्ने प्रभावका चिन्तनसम्बद्ध स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- (४) स्वजाति र जीवनरक्षाका मानवीय प्रयास : यस शीर्षकअन्तर्गत मानवजातिको अस्तित्व समाप्त हुनुपूर्व विनाशका घटनाबाट प्रेरित भएर जाति र जीवनको रक्षाका लागि मानिसले गर्ने प्रयासबारेका स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.१० निष्कर्ष

आधुनिक स्वैरकल्पना विषय, विचार र शैलीको जटिल संयोजनद्वारा सिर्जना हुने कल्पनाको एक भेद हो । विज्ञानकथामा यो आख्यान स्रोतका रूपमा उपयोग हुन्छ भने त्यस्तो विषयलाई अभिव्यक्त गर्ने शैली स्वैरकल्पनिक हुन्छ । साहित्यिक स्वैरकल्पनाको व्यवस्थित अध्ययन भेटान तोदोरोबबाट आरम्भ भएको हो । उनले स्वैरकल्पनालाई पाठकीय सन्देहका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । स्वैरकल्पनाको संरचनात्मक अध्ययनमा आधारित हुनाले तोदोरोबको अध्ययनले स्वैरकल्पनाको सांस्कृतिक साहित्यिक सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको देखिँदैन । उनीपछि रोजमेरी ज्याक्सन, सी.एन.मानलोभ, फराह मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनासम्बन्धी अध्ययनलाई व्यवस्थित रूपमा अगाडि बढाएका छन् । रोजमेरी ज्याक्सनले स्वैरकल्पना अभिलाषाको साहित्य भएको धारणा राखेकी छन् । स्वैरकल्पना सामाजिक सांस्कृतिक धरालतमा आधारित हुने हुनाले यो पलायन नभई भिन्न यथार्थको खोजी गर्ने माध्यम हो भन्ने उसको तर्क देखिन्छ । त्यस्तै सी.एन.मानलोभ स्वैरकल्पना यथार्थभन्दा भिन्न संसारसँग सम्बद्ध हुने धारणा राखेका छन् । फराह मेन्डल्सनले स्वैरकल्पनालाई साहित्यको अस्पष्ट वर्गका रूपमा स्वीकार गर्दै यसलाई चेतनाको रहस्य निर्माण गर्ने लेखक र पाठकका बिचमा सहमति मानेको पाइन्छ । यी चारै जना विद्वान्का चिन्तन स्वैरकल्पनाको मूल स्वरूपमा आधारित देखिए पनि विज्ञान आख्यानमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूप अन्य विधाको भन्दा विशिष्ट हुन्छ भन्ने धारणाले विज्ञानकथामा

स्वैरकल्पनाको सिर्जनात्मक अवस्थितिलाई प्रस्ट गरेको छ । स्वैरकल्पनासम्बन्धी अध्ययनलाई हेर्दा यसलाई विधा र शैली दुवै मान्ने व्याख्या देखिन्छ । वास्तवमा यथार्थवादी साहित्यमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउन, यथार्थलाई विस्तार गर्न, व्यङ्ग्य आदिका निम्ति प्रयोग हुने भए पनि विज्ञानकथामा यसको उपयोग आख्यान स्रोतका रूपमा ज्यादा भएको पाइन्छ ।

साहित्यिक स्वैरकल्पना वैकल्पिक यथार्थ खोजी गर्ने सिर्जनात्मक पद्धति हो । सामान्यतः साहित्यमा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनालाई दुई तहमा हेर्न सकिन्छ- प्राचीन स्वैरकल्पना र आधुनिक स्वैरकल्पना । प्राचीन स्वैरकल्पना तर्कहीन स्वच्छन्द बहावमा आउन सक्छ । यसमा सबै किसिमका घटना सम्भव हुन सक्छन् । यसको मूल लक्ष्य मनोरञ्जन दिनु मात्र हुन्छ । प्राचीन स्वैरकल्पनामा मस्तिष्क पक्ष निष्क्रियजस्तै हुन्छ किनभने यसले तर्कलाई स्वीकार गर्दैन । यसको विपरीत आधुनिक स्वैरकल्पना वैकल्पिक खोजको माध्यम हो । तर्कमा आधारित हुने हुनाले यसमा सबै घटना सम्भव हुँदैनन् । आधुनिक स्वैरकल्पनामा जिज्ञासा र सन्देहको उपस्थितिलाई अनिवार्य मानिन्छ । यो आख्यानको सूत्रीय व्यवस्थाबाट मुक्त हुन्छ ।

विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पना आधुनिक स्वैरकल्पनाको एक भेद हो । विज्ञानकथाका सन्दर्भमा स्वैरकल्पनालाई आख्यानको स्रोतका रूपमा लिने गरिन्छ । यो सत्याभास, सम्भावना र संज्ञानमा आधारित हुन्छ । विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना मूलतः भविष्यको विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र प्रभावको तार्किक कल्पनामा आधारित हुन्छ । यो सम्भावनाका नयाँ क्षितिज अन्वेषण गर्ने कलात्मक लक्ष्यद्वारा निर्दिष्ट हुन्छ । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनामा प्राकृतिक संसारको निर्माण, तर्कसङ्गत उद्देश्य, नयाँ तथ्यको उद्घाटन, यथार्थसँगको सम्बद्धता, दूरस्थानको यात्रा र विश्वसनीयता जस्ता वैशिष्ट्य रहेका हुन्छन् । नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनालाई पाँच भेदमा हेर्न सकिन्छ । ती पाँच भेद हुन्- (१) विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, (२) मानव-यन्त्र सम्बन्ध तथा संस्कृतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना, (३) मानवभिन्न सभ्यतासम्बन्धी स्वैरकल्पना, (४) वैकल्पिक स्थानसम्बन्धी स्वैरकल्पना र (५) पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना ।

विज्ञानकथामा विज्ञान र भविष्यका सन्दर्भ सघन रूपमा प्रयोग हुन्छन् तर ती मूलतः आलङ्कारिक स्तरमा परीक्षणीय हुन्छन् । नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना विश्लेषण गर्नका लागि (१) समाज, (२) मानव-रोबोट सम्बन्ध, (३) विज्ञानप्रविधि र (४) अवसान गरी चारवटा आधारलाई विश्लेषण ढाँचाका रूपमा स्वीकार गरी प्रस्तुत शोधकार्यमा उपयोग गरिएको छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको स्वैरकल्पनाको पहिचान, विज्ञानकथाबारेका धारणा र विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनाको स्वरूपका आधारमा आगामी परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण

३.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधको प्रायोगिक पक्षलाई मदत पुर्याने गरी तयार गरिएको 'नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण' शीर्षकको यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथाको कालक्रमिक सर्वेक्षण गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गरी स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त कथाको चयन गर्ने उद्देश्य अनुरूप यस परिच्छेदमा २०११ सालमा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' शीर्षकको कथालाई आरम्भ विन्दु मानी त्यसपछि २०७५ सालमा प्रकाशित महेश थापाको *मरीचिका* शीर्षकको कथासङ्ग्रहसम्मका विज्ञानकथालाई समेटिएको छ । यी दुई समयविन्दुका बिचमा सङ्ग्रह तथा फुटकर रूपमा छपा माध्यमबाट प्रकाशन भएका एकाइस जना कथाकारका उन्नत कथाको सर्वेक्षण गरी तीमध्ये छत्तिशवटा कथालाई विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएको छ ।

३.२ नेपाली विज्ञानकथाको प्रारम्भ

नेपाली कथाले आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको दुई दशकपछि विज्ञानकथा लेखनको परम्परा आरम्भ भएको हो । आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा पाश्चात्य विज्ञानसाहित्यको प्रभाव स्वरूप विज्ञानकथाको आरम्भ भएको हो । पाश्चात्य साहित्यका पाठक शङ्कर लामिछानेबाट नेपाली विज्ञानकथाको आरम्भ हुनुलाई यसको एक उदाहरण मान्न सकिन्छ । नेपाली विज्ञानकथाको यात्राले छ दशक पार गरिसकेको छ तर नेपाली विज्ञानकथाको विकास र विस्तारका बारेमा विशद विमर्श भएको पाइँदैन तथापि कथाको यो भेद साहित्य समालोचना परम्परामा चर्चापरिचर्चा शून्य अवस्थामा भने छैन । विज्ञानकथाबारेका लेख समालोचनामा यसलाई परिभाषित गर्ने, परम्पराको रेखाङ्कन गर्ने सामान्य प्रयास भएका छन् । पश्चिमी साहित्यमा जस्तै नेपाली विज्ञानकथाको पृष्ठभूमिलाई प्राचीन गद्याख्यानसम्म पुर्‍याउन चाहने मोह नेपाली समालोचकमा पनि देखापर्छ-

विज्ञानकथा साहित्यको खुकुलो परिभाषा र अन्तर्भूत पक्षलाई स्विकार्दा हाम्रा प्राचीन वाङ्मय र लोक साहित्यमा विज्ञानकथाको बीजरूप भेटिन सक्छ । वेद, उपनिषद् र पुराण आदि प्राचीन ग्रन्थहरूमा विज्ञानकथाका प्रारम्भिक रूप फेला पार्न सकिने पर्याप्त सम्भावना छन् । रामायण, महाभारत र वेद उपनिषद्का कतिपय कथा-उपकथामा

विज्ञानकथाको स्वरूप भेटिन सक्छ ।पुष्पक विमान, आकाशवाणी र सञ्जयको दूरदृष्टि तथा दूरश्रवणका अनुकल्पनामा आधारित हाम्रा वैदिक तथा पौराणिक कथाभित्र विज्ञानकथाका लक्षण र तत्त्वहरू पर्याप्त फेला पर्न सक्छन् । हाम्रा पुर्खाले कल्पना गरेका समुद्रभिन्नको सहर अर्थात् वैकुण्ठ लोक, सुन्दर संरचनाका नगर इन्द्रलोक, सुन नै सुनको स्वर्णनगरी लङ्का, लाहाको ज्वलनशील लाक्षागृह आदि अनेकौं इन्जिनियरिङका परिकल्पना र सन्दर्भले विज्ञानकथाको अस्तित्व सिद्ध गर्न सक्लान् । यति मात्र नभएर हाम्रा लोककथा, दन्त्यकथा, जासुसी र तिलस्मी कथाका गुफा र भवनका संरचनामा पाइने भुलभुलैया, आधुनिक विजुली भन्ड्याड अर्थात् लिफ्टजस्ता तलमाथि गर्ने तखता, पाक ताउलीजस्ता शीतताप नियन्त्रक फ्रिज, टिफिन बक्स, राइस कुकर, हटकेस आदि वस्तुका पूर्वकल्पनाहरू आज विज्ञान-प्रविधिको कसीमा यथार्थ बनिसकेका छन् ।....त्यसैले यस्ता कथाहरूमा आजका विज्ञानकथाको बीज रूप देख्नुलाई अन्यथा मान्न नसकिएला । यी प्रमाणसिद्ध हुन गम्भीर अध्ययनको आवश्यकता छ । हाम्रा विद्वान् समालोचक र साहित्य शास्त्रीहरूको ध्यान यसतर्फ आकृष्ट हुन सक्थे भने भोलि हाम्रो विज्ञानकथा साहित्यको पूर्वीय इतिहास निकै अगाडि पुग्ने मात्र नभएर यसको प्रारम्भका दृष्टिमा समेत अगाडि हुन सक्छ । (चालिसे, २०७१, पृ. कघ-कड)

पूर्वीय प्राचीन आख्यानमा विज्ञानकथाको बीजका सम्भावना खोज गरिरहँदा ती तार्किक रूपमा कति सम्भव हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई पनि उत्तिकै ध्यान दिनुपर्छ । पश्चिमी साहित्यभन्दा अगाडि पुग्ने मोहमा प्राचीन गद्याख्यानमा विज्ञानकथाको बीज खोज्नुलाई प्रासङ्गिक मान्न सकिए पनि आधुनिक वैज्ञानिक चिन्तनको आरम्भ, विकास, विस्तार र त्यसको प्राविधिक प्रयोगका तथ्यलाई कल्पनाका सम्भावनाले मात्र काट्न सकिँदैन । विजय चालिसे भने जस्तै पूर्वीय वाङ्मयमा आधुनिक वैज्ञानिक चिन्तनका नजिक हुनसक्ने तथ्यहरू भेटिए पनि ती धार्मिक-नैतिक लक्ष्य र उद्देश्यमा आधारित देखिन्छन् । पूर्वीय प्राचीन वाङ्मयमा विज्ञानकथाको बीज खोज्ने चालिसेको अतिव्याप्तिपूर्ण मोह गिल्गामेसलाई पाश्चात्य विज्ञान आख्यानको आरम्भसँग जोड्ने केही पश्चिमी समालोचबाट प्रेरित देखिन्छ । यस सन्दर्भमा उनी भन्छन्- “केही पश्चिमी समालोचकले विज्ञानकथा साहित्यको प्रारम्भ गिल्गामेसको बेबिलोनियाई महाकाव्यबाट भएको मानेका छन् । उनीहरूको त्यो भनाइलाई मान्यता दिने हो भने पूर्वीय वैदिक तथा पौराणिक साहित्य त्योभन्दा पुरानो हुन आउँछ” (चालिसे, २०७१, पृ. कघ) । यी विचार राखे तापनि चालिसे आधुनिक विज्ञानकथाको प्रारम्भ उन्नाइसौं शताब्दीको अन्ततिर भएको कुरामा सहमत देखिन्छन् । सुनिल पोखरेल (२०७०, पृ. ७०) ले भनेजस्तै चालिसेले उल्लेख गरेका कृतिहरू सचेत रूपमा वैज्ञानिक चिन्तनका साथ विज्ञान साहित्य लेख्ने उद्देश्य लेखिएका होइनन् । ती कृतिमा गरिएका

कल्पना आजका वैज्ञानिक सत्यसँग मिल्नु संयोग हुन सक्छ तर तिनलाई आधुनिक विज्ञानका तथ्य मान्नु सान्दर्भिक देखिँदैन ।

नेपाली कथाले आधुनिक कालमा प्रवेश गरिसकेपछि नै विज्ञानकथा देखापरेको हो । ऐतिहासिक क्रमका दृष्टिले आधुनिक साहित्यको विकासमा पूर्वाधुनिक साहित्य जोडिन पुग्ने भए पनि नेपाली विज्ञानकथाको विकासका सन्दर्भमा पूर्वाधुनिक साहित्यमा जोड्न सकिने कृतिहरू देखापर्दैनन् । माध्यमिक कालीन आख्यानकार गिरीशबल्लभ जोशीको *वीरचरित्र* (१९६५) मा आधुनिक विज्ञानका अन्वेषणजस्ता लाग्ने केही प्रसङ्गहरू छन् तर ती मनोरञ्जनका काल्पनिक साधन मात्र बन्न पुगेका छन् । नेपाली कथाको आधुनिक काललाई पनि विज्ञानप्रविधिको चिन्तनसँग भन्दा सामाजिक जीवनसँग कथाको सम्बन्धका आधारमा लिने गरिन्छ । नेपाली कथाको आधुनिक कालको विकासका पृष्ठभूमिमा वैज्ञानिक चिन्तन, प्राविधिक विकासको प्रभावजस्ता कारण नभई सामाजिक आदर्श र मनोवैज्ञानिक विषयको उठानका प्रभावबाट भएको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली कथा साहित्यको आधुनिक काललाई सापेक्षित रूपमा हेर्नुपर्ने हुन्छ । दयाराम श्रेष्ठले कथाकृति र यथार्थ जीवनका बिचमा अन्तर्सम्बन्ध स्थापना र कथाको विधागत कला-सौन्दर्यस्वरूप परिपुष्ट संरचना तथा उच्च रूपविन्यासका बिचमा सन्तुलित रचनाविधानको निर्माणलाई आधुनिक कथाका नयाँ मूल्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (२०७०, पृ. ३८-३९) । वि.सं. १९९१ बाट प्रकाशन हुन थालेको *शरद* पत्रिकामा यस्ता चरित्र भएका कथा प्रकाशन हुन थालेपछि नेपाली कथा आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको मानिन्छ । वि.सं. १९९२ को *शरद*मा प्रकाशित गुरुप्रसाद मैनालीको 'नासो' शीर्षकको कथालाई आधुनिक काल आरम्भ गर्ने प्रथम कथा मानिन्छ । सामाजिक विषयवस्तुमा कथा लेख्ने मैनालीसँगै विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, बालकृष्ण समलगायतका कैयौं कथाकारले मनोवैज्ञानिक विषयवस्तुलाई पनि कथाको आधार बनाउँदै आधुनिक काललाई सघन बनाउने काम गरेका छन् । यसरी विषयगत विविधतालाई समेट्दै आधुनिक कालीन कथा अगाडि बढ्दै गएको देखिन्छ ।

वि.सं. २०२० को दशकको पूर्वार्द्धमा कथाको विषयगत भेदकै सन्दर्भमा सामाजिक, मनोवैज्ञानिक कथाभन्दा भिन्न विज्ञानप्रविधिलाई आधार बनाएर लेखिएका कथा देखापर्छन्, जसलाई विज्ञानकथा मानिन्छ । साहित्यमा नयाँ प्रयोग गर्न रुचाउने शङ्कर लामिछानेले कथामा त्यस्ता विषयलाई प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले नेपाली कथासाहित्यमा विज्ञानकथाको प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा शङ्कर लामिछाने चिनिन्छन् (श्रेष्ठ, २०७०, पृ. ११०) । शङ्कर लामिछानेले विज्ञानकथा मात्र लेखेका छैनन् । उनका कथामा पनि विषयगत विविधता देखापर्छ । समकालीन समाजको प्रतिबिम्बलाई आख्यानिकरण गर्ने यथार्थवादी कथाकार होऊन् वा मनको गहिराइका सूक्ष्मतालाई

उद्घाटन गर्ने मनोवैज्ञानिक कथाकार, यिनका चिन्तन वर्तमानका समस्यामा आधारित हुन्छन् । विज्ञानकथाले भने त्योभन्दा विशिष्ट खालको विषयवस्तु र परिवेशको अपेक्षा गर्छ । त्यसैले सामाजिक, मनोवैज्ञानिक विषयमा मात्र सीमित भएर लेख्ने कथाकारबाट विज्ञानकथाको रचना सम्भव हुँदैन ।

नेपाली विज्ञानकथाको आरम्भ शङ्कर लामिछानेबाट भएको हो । वि.सं. २०११ मा प्रकाशित उनको 'आत्माको मीमांसा' लाई पहिलो विज्ञानकथा मानी यहीबाट नेपाली विज्ञानकथाको परम्परा आरम्भ भएको मान्ने तर्क पनि पाइन्छ (पोखरेल, २०७०, पृ. २७; एटम, २०७०, पृ २०) । पहिलो विज्ञान कथाकारको श्रेय शङ्कर लामिछानेलाई नै जाने भए पनि उनको 'आत्माको मीमांसा' लाई पहिलो विज्ञानकथा मान्न पर्ने बलियो तथ्य र आधार उक्त कथामा देखिँदैन । कथाको शीर्षकीय बाह्यतलमा रहेको आत्माको विमर्शसम्बन्धी साङ्केतिक अभिव्यक्तिले समकालीन विज्ञान वा भविष्यको विज्ञानको ज्ञानसँग भन्दा आध्यात्मवादसँग सान्निध्य राख्छ । कथाको भित्री कथ्यमै प्रवेश गर्दासमेत यही तर्कले काम गर्छ । यो कथा वैज्ञानिक चिन्तनसँग भन्दा आत्माको अमरतासँग सम्बद्ध पूर्वीय अध्यात्मवादी चिन्तनसँग निकट देखिन्छ । अनुभूतिजन्य आत्मालाई वस्तुका स्वरूपगत परिवर्तनलाई हेर्ने क्वान्टम सिद्धान्तबाट पुष्टि गर्न खोज्नु युक्तिसङ्गत देखिँदैन । त्यसैले वि.सं. २०११ मै प्रकाशित 'ऊ कसको हो ?' शीर्षकको कथा नै शङ्कर लामिछाने र नेपाली विज्ञानकथा परम्पराको पहिलो कथा हो । अङ्ग प्रत्यारोपणमा आधारित यो कथा जीवनरक्षाका लागि चिकित्साविज्ञानका सम्भावना र त्यसले सामाजिक सांस्कृतिक स्तरमा निम्त्याउन सक्ने समस्यामा आधारित छ । लामिछानेपूर्व नेपाली विज्ञानकथा रचना भएको देखिँदैन । लामिछानेले नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथाको अभावलाई परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले नै त्यसतर्फ कलम चलाएको बुझिन्छ । "त्यस्तै एक पटक नेपाली साहित्यमा वैज्ञानिक कथा छैनन् भन्ने चर्चा उठ्यो र म त्यता लागें (कुँवर, २०५०, पृ. २११)" भन्ने लामिछानेको अभिव्यक्तिले उनी सचेत रूपमा विज्ञानकथा लेखनमा लागेको र उनीपूर्व नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथा नलेखिएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । शङ्कर लामिछानेले सचेत रूपमा आरम्भ गरेको विज्ञानकथा लेखनको परम्परा मूलधारको कथाका तुलना समृद्ध बन्न नसकेको भए पनि यस क्षेत्रमा कथा लेख्ने कथाकारले विज्ञानकथाको परम्परालाई सुस्त गतिमै भए पनि अगाडि बढाइ रहेका छन् । विज्ञानप्रविधिको प्रभावमा तीव्र परिवर्तन भइरहेको समाजका भावनालाई सम्बोधन गर्ने आगामी साहित्यिक विधा विज्ञान आख्यान नै भएको हुनाले यसको भविष्य समुज्ज्वल पनि देखिन्छ ।

३.३ नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका कथाको सर्वेक्षण

नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण गर्ने क्रममा वि.सं. २०११ मा प्रकाशित शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' कथालाई आरम्भ बिन्दु मानी त्यसयता वि.सं. २०७५ मा प्रकाशित महेश थापाको *मरीचिका* कथासङ्ग्रहसम्म विज्ञानकथा लेख्ने कथाकार र तिनका कथालाई समेटिएको छ। यसका निम्ति पूर्वकार्यको समीक्षाबाट प्राप्त भएका सूचना र दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत सैद्धान्तिक आधारको समेत उपयोग गरी प्रस्तुत शोधमा विश्लेषण गरिने कथाको चयन र निर्धारण गरिएको छ। कथा प्रकाशनको समयका आधारमा सर्वेक्षणको क्रम मिलाइएको छ।

३.३.१. शङ्कर लामिछाने

शङ्कर लामिछाने आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथा लेख्ने पहिलो कथाकार हुन्। उनको एक मात्र कथासङ्ग्रह *गौथलीको गुँड* (२०२५) मा सङ्कलित तेह्रवटा कथामध्ये 'माया नं.६५३', र 'ऊ कसको हो' शीर्षकका दुईवटा कथा विज्ञानकथा हुन्। वि.सं. २०११ को *प्रगति*मा सर्वप्रथम प्रकाशित 'ऊ कसको हो' लामिछानेको पहिलो विज्ञानकथा हो। लामिछानेका वि.सं. २०२६ को *मधुपर्क* र *गोरखापत्र*मा क्रमशः 'सेन्टोरीको यात्रा' र 'पत्र-मित्र' शीर्षकका विज्ञानकथा पनि प्रकाशित छन्। समालोचक नेत्र एटमले सम्पादकको गल्लीले गर्दा शङ्कर लामिछानेका *निबन्ध* शीर्षकको निबन्धसङ्ग्रहमा लामिछानेको 'पत्र-मित्र' शीर्षकको विज्ञानकथा छापिएको बताएका छन् (२०६७, पृ. १७३)। लामिछानेले नेपाली कथा साहित्यमा योजनाबद्ध रूपमा नै विज्ञानकथालाई भित्र्याएको देखिन्छ। उत्तम कुँवरसँगको कुराकानीमा यसबारे उनी भन्छन्- "नेपाली साहित्य ज्यादै कमजोर छ भन्ने चर्चा मित्र-मण्डलीमा भयो एक पटक, र मैले निश्चय गरें गद्यलाई नै किन बलियो नबनाउने ! त्यस्तै एक पटक नेपाली साहित्यमा वैज्ञानिक कथा छैनन् भन्ने चर्चा उठ्यो र म त्यतातिर लागें" (२०५०, पृ. २२०)। उनले अभाव पूर्तिका लागि रचना गरेका विज्ञानकथाले नै नेपाली कथापरम्परामा विज्ञानकथाको जग बसालेको हो र सोही जगमा टेकेर नेपाली विज्ञानकथा अगाडि बढिरहेको छ।

शङ्कर लामिछानेका चारवटा विज्ञानकथामध्ये 'ऊ कसको हो ?' कथामा उनले चिकित्साविज्ञानका सम्भावना र त्यसले समाजमा निम्त्याउन सक्ने सामाजिक, नैतिक समस्यासँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनालाई आद्यान्त आकर्षण गर्नसक्ने गरी नाटकीय शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्। दुर्घटनाबाट क्षतिविक्षत भएका दुई व्यक्ति विलियम फ्रैन्क र हेनरी कापराको शरीर यथार्थपरक भए पनि एक व्यक्तिको टाउको अर्को व्यक्तिको शरीरमा प्रत्यारोपण गर्नु, त्यसरी तेस्रो व्यक्तिका रूपमा बाँचेको फ्रैन्क कापरालाई दुर्घटना परेका पूर्व दुई व्यक्तिका श्रीमतीले स्वीकार गर्नु वर्तमान समाजका लागि आख्यानात्मक स्वैरकल्पना हुन् तर यी निराधार र तर्कहीन छैनन्। फ्रैन्क

कापराबारेका अदालतीय बहस, विलियम फ्रैन्क र हेनरी कापराका श्रीमतीको भावनात्मक एकत्वलाई संयोजन गर्न अपनाइएको निःस्वार्थ आदर्श प्रेमको विधानले कथालाई कलात्मक बनाएको छ। दुर्घटनाका कारण मस्तिष्क क्षतविक्षत भएको पच्चिस बर्से नवविवाहित विलियम फ्रैन्कले चेतनावस्थाको अन्तिम क्षणमा पत्नीका निम्ति जसरी भए पनि बचाइयोस् भन्ने आग्रह राख्नु र त्यसै बखत शरीर पूर्ण क्षति भएको तर मस्तिष्क सुरक्षित भएको व्यक्ति ल्याइनु जस्ता घटनाले कथावस्तुलाई शृङ्खलित रूपमा संयोजन गरेका छन्। विषम परिस्थितिमा बचाइएको कापरा मस्तिष्क प्रत्यारोपणको सम्भावनालाई देखाउने स्वैरकल्पना हो भने उसको जीवनका बारेमा उठेका प्रश्न विज्ञानका चमत्कारमाथिका समाजिक सांस्कृतिक मूल्याङ्कन हुन्। विदेशी परिवेश र पात्रको प्रयोगले कथाको साधारणीकरणमा केही अप्ठ्यारो निश्चय नै सिर्जना गर्छ, तथापि नेपाली विज्ञानकथाको प्रारम्भिक प्रयासका रूपमा यस कथाले जुन ऐतिहासिक भूमिका निर्वाह गरेको छ, त्यसले ती कसरलाई छाँयामा पारेको छ।

‘माया नं ६५३’ शीर्षकको कथामा मानवका प्राकृतिक प्रजनन् सामर्थ्यमाथि विज्ञानको विजय र जैविक दृष्टिले पितृत्व, मातृत्व जस्ता प्रकृतिप्रदत्त गुणमा पनि समान अधिकारको माग गर्ने आधुनिक समाजका सङ्कीर्ण व्यवहारमाथिको व्यङ्ग्यलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। मूल पात्र मायाका संवेदना र मनोवेगमा आधारित देखिनाले कथा चरित्र प्रधानजस्तो देखिन्छ, यद्यपि यो मूलतः चिकित्साविज्ञानका सम्भाव्यताको स्वैरकल्पनासँग जोडिएको कथा हो। यस कथामा मातृत्वको नैसर्गिक अधिकारका पक्षमा र आधुनिक समाजमा देखापरिरहेका कथित समानाधिकारका लागि प्राकृतिक गुणसमेत भौतिक विज्ञानलाई जिम्मा लगाउने कृत्रिमता र यान्त्रिकताप्रति घृणा अभिव्यक्त भएको छ। यसले भौतिक विकासको नियन्त्रणमा पर्दै जाँदा मानिसले कसरी भावनात्मक, संवेदनात्मक तथा सांस्कृतिक सौन्दर्यलाई गुमाउन सक्छ भन्ने चिन्तनलाई अभिव्यक्त गरेको छ। पुरुषसरह हुन पूर्वपुस्ताले गरेको यान्त्रिक निर्णयका कारण माया र एलिजाको पुस्ताका महिलाले नैसर्गिक प्रेम र मातृत्वसमेत गुमाउनु पर्दाका संवेदनाको प्रतिबिम्बनले कथालाई वैज्ञानिक युगका यान्त्रिक जीवनमा पुर्‍याएको छ।

‘सेन्टौरीको यात्रा’ र ‘पत्र-मित्र’ पृथ्वीबाहिरको जीवन र सभ्यताको स्वैरकल्पनामा आधारित कथा हुन्। यीमध्ये पहिलो कथामा सौर्यमण्डलदेखि नजिकको तारा सेन्टौरीको यात्रा र त्यहाँको प्राविधिक विकासलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यो कथा समय पनि स्थान र गतिअनुसार सापेक्षित हुन्छ भन्ने आइन्स्टायनको सापेक्षतावादी सिद्धान्तमा आधारित देखिन्छ। पृथ्वीदेखि सेन्टौरीसम्मको यात्रा अहिलेको प्रविधिले हुन नसक्ने भएकाले कथाकारले यसलाई बाइसौं शताब्दीको प्रविधिको कल्पनामा आधारित बनाएका छन्। त्यस समयका मानिसले अन्य ग्रहको यात्रा गर्न सक्नेछ भन्ने

धारणा पनि यस कथामा व्यक्त भएको देखिन्छ। त्यस्तै दोस्रो कथामा पृथ्वीवासी र कल्पित ग्रह औरुगाईका वैज्ञानिकका बिचमा सम्पर्क स्थापित भएको, त्यहाँका प्राणी र वातावरण यहाँको भन्दा नितान्त भिन्न भएको, उनीहरूले पनि आफ्नो ग्रहभन्दा बाहिर जीवनका सम्भावना खोज गरिरहेको रोचक घटना रहेको छ। यी दुवै कथाले आधार बनाएको समय, समाज र प्रविधि आजका यथार्थ होइनन्। त्यसैले यी कथाले पाठकलाई सुदूर भविष्यको स्वैरकाल्पनिक संसारमा पुऱ्याउँछन्।

३.३.२. विजय मल्ल

विजय मल्लका एक बाटो अनेक मोड (२०२६) र परेवा र कैदी (२०३४) कथासङ्ग्रहमा तीनवटा विज्ञानकथा सङ्कलित छन्। वि.सं २०२० मा प्रकाशन भएको 'अन्तिम भोज' शीर्षकको कथा मल्लको पहिलो विज्ञानकथा हो। यो कथापछि उनका 'इन्जिनियरको टाउको' र 'प्रवेश निषिद्ध देश' प्रकाशित भएका छन्। यी सबै कथामा उनले विज्ञानका नवीनतम आविष्कारले निम्त्याउन सक्ने सम्भावित जोखिमलाई प्रस्तुत गरेका छन्। विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा मानिसले गर्दै गएका चामत्कारिक प्राप्ति कुनै दिन मानवसभ्यताकै निम्ति घातक हुन सक्छन् भन्ने चिन्तनसहित मल्लका कथाले वैज्ञानिक क्षेत्रका ऋणात्मक पक्षमाथि ज्यादा प्रकाश पारेका छन्।

'अन्तिम भोज' कथामा विजय मल्लले कथित विकसित राष्ट्र वैज्ञानिक उन्नतिको नाममा पृथ्वीमाथि विजय हासिल गर्न उद्भूत रहेको स्वैरकल्पनालाई व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्। पृथ्वीलाई टुक्रा टुक्रा पारी अन्तरिक्षमा हुऱ्याउन सक्ने सामर्थ्य वर्तमान प्रविधिले हासिल गरिनसकेको हुनाले यो वैज्ञानिक आविष्कारले उन्मत्त र मतिभ्रष्ट हुने अनागतको समाजको स्वैरकल्पना हो। पृथ्वीलाई टुक्रा पारी यसको अस्तित्व समाप्त पार्नुपूर्वको रातमा अन्तिम भोज आयोजना गरिएको र त्यसमा विश्वका शक्तिशाली राष्ट्रका शासक, प्रशासक, वैज्ञानिकलगायतका विशिष्ट व्यक्तिहरूको सहभागिता रहेको सन्दर्भबाट कथाको मूल कथ्य आरम्भ भएको छ। भविष्यको उज्यालो र मान्छेको माया खोज्दै हिँडेको म पात्र संयोगवस् सोही स्थानमा पुग्दा त्यहाँ भोजको भव्य आयोजना देखी आश्चर्यचकित हुन्छ। सहभागीमध्येकी एक आइमाईले म पात्रलाई पृथ्वीमाथि मानिसले विजय प्राप्त गरेको कुरो अवगत गराउँदै पृथ्वीलाई टुक्रा टुक्रा पारी यसको अस्तित्व समाप्त पार्ने कुरामा विश्वका शक्तिराष्ट्रहरू एकमत भएको, आउने दिनको भिसमिसे बिहानी हुन नपाउँदै ती राष्ट्रका प्रमुखहरूले पठाउने सन्देशका आधारमा उनीहरूका देशमा रहेका सम्पूर्ण आणविक अस्त्रहरू तथा ठुलाठुला अणुबमहरू एकैचोटि, एकै समयमा विस्फोट गरी पृथ्वीको अन्त्य गरिने भनी सुनाएका कुरा तर्कमा आधारित भएको हुनाले विश्वसनीय बनेका छन्। पृथ्वीको रक्षामा एकजुट नहुने शक्तिराष्ट्रहरू आणविक अस्त्र प्रयोगद्वारा टुक्रा टुक्रा पारी यसको अस्तित्व नै समाप्त पार्ने कुरामा भने एकजुट हुनु तर नेपालजस्ता मुलुकको प्रतिनिधिका रूपमा

देखापर्ने म पात्र ती सबै कुरा थाहा पाएपछि छटपटिनु, चिन्तित हुनु, पृथ्वीको मायाले त्यहाँबाट भाग्नलगायतका घटनाले जीवन र धर्तीप्रतिको आस्थालाई कलात्मक स्तरीयताका साथ सशक्त बनाएका छन् । कथाकारले यी घटनाको स्वैरकल्पनाबाट विज्ञानप्रतिको मोहका कारण पृथ्वी र जीवनको अर्थ समाप्त हुनसक्नेतर्फ चिन्ता व्यक्त गरेका छन् ।

‘प्रवेश निषिद्ध देश’ कथामा विजय मल्लले वैज्ञानिक उन्नतिको सङ्कीर्ण चिन्तनले निम्त्याउन सक्ने सन्त्रासको विद्रूप सम्भावनालाई चित्रण गरेका छन् । अरूलाई रोक्न खोज्दा आफैँ एकलो भएको घटनाले भौतिक उन्नतिसँगै एकिलदै गएको मान्छे/राष्ट्रको अवस्थालाई देखाउँछ । कथामा आणविक ऊर्जा प्रयोगका सम्भावनालाई देखाइएको छ । बोलीद्वारा नियन्त्रण र सञ्चालन गर्न सकिने आणविक ऊर्जाद्वारा सञ्चालित अत्याधुनिक जहाजमा कथाको म पात्र प्रवेश निषिद्ध देशको शासकसँग उक्त देशमा पुग्छ । कथाकारले परिकल्पना गरेको उक्त देशमा अन्य देशका मान्छेको प्रवेशलाई कठोरतापूर्वक पूर्णतः निषेध गरिनाका साथै अदृश्य तर अत्यन्तै शक्तिशाली र घातक परमाणु तरङ्गद्वारा सीमासुरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । पूर्णतः यान्त्रिक र स्वचालित व्यवस्था तथा नियन्त्रित वातारणमा कृषि, उद्योग कारखाना आदि क्षेत्रको उत्पादन गरिन्छ, तर कल्पित देशमा उत्पादन छ, त्यसका उपभोक्ता छैनन् । यसबारेमा कथाकार भन्छन्- “यहाँ सब स्वचालित यन्त्रहरूले काम गर्छन्, उत्पादन गर्छन्, नष्ट गरिदिन्छन् र फेरि निर्माण गर्दछन् । यहाँ यसको उपभोगका निमित्त कोही छैन (पृ. ८९) ।” सङ्कीर्ण सोच भएको शासकका निर्देशनमा शान्ति सुरक्षाका नाममा यस किसिमको वैज्ञानिक व्यवस्था निर्माण गर्ने योजनाकार, वैज्ञानिक, चिन्तक, कामदार सबैलाई यन्त्रले संहार गरेको स्वैरकल्पना भयोत्पादक छ । कथाकारले यान्त्रिकताको पूर्ण नियन्त्रणमा रहेको समाज र मानवहीन परिवेशमा छट्पटाइरहेको मान्छेको प्रतिबिम्बद्वारा वैज्ञानिक स्वार्थ, त्यसका दीर्घकालीन प्रभाव तथा यान्त्रिकताको नियन्त्रणमा रहँदा उत्पन्न हुनसक्ने मानवीय पीडाजन्य संवेगलाई बौद्धिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । मानव निषेधित समाजको सम्पन्नता, शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था, उत्पादन, समुन्नति केका लागि भन्ने गम्भीर प्रश्न उठाउँदै कथामा वैज्ञानिक उन्नति यान्त्रिक नियन्त्रणमा मानिसलाई कैद गर्न नभई मानिसको नियन्त्रणमा यान्त्रिक व्यवस्था हुनपर्ने धारणा अभिव्यक्त भएको छ ।

‘इन्जिनियरको टाउको’ कथामा कथाकारले प्रसिद्ध वैज्ञानिकले निर्माण गरेको अत्याधुनिक कारागारमा स्वयम् बन्दी भएको रोचक घटनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यो वैज्ञानिक आविष्कार र प्रयोगका असावधानीका कारण निम्तिन सक्ने सन्त्रासको स्वैरकल्पना हो । कथामा कैदीका मनमा त्रास उत्पन्न नरहोस् भन्ने सोचका साथ नयाँ आविष्कार, अत्याधुनिक स्थापत्यकला, नवीन वस्तु तथा प्रविधि प्रयोग गरी कारागार निर्माण गरिएको छ, तर त्यहाँ पुगेपछि कुनै पनि प्रयासबाट कोही

व्यक्ति बाहिर निस्कन नसकोस् भन्ने गोप्य परिकल्पना कारागार निर्माताको देखिन्छ । त्यस्तो परिकल्पना गर्ने वैज्ञानिकका साथमा म पात्र उक्त कारागारको अवलोकन गर्न पुग्छ । भित्रको चमत्कार देख्दा ऊ आश्चर्यचकित हुन्छ । कारागारमा कुनै पनि किसिमका ढोकाभ्याल राखिएको छैन तर त्यहाँ विशेष प्रविधिद्वारा प्रकाश र हावा छिर्ने कल्पना गरिएको छ । यस घटनाको कल्पनाले प्रस्तुत कथामा स्थापत्यकलाका नवीन सम्भावनालाई देखाएको छ । त्यस्तै कथाको सत्याभासी मिश्रणको नयाँ निर्माण सामग्रीको परिकल्पनाले पाठकको ध्यानाकर्षण गर्ने सामर्थ्य राख्छ । परिकल्पनाकार वैज्ञानिकले कारागारको संरचनाबारे म पात्रलाई सुनाइरहेकै बेला अज्ञानताबस् कामदारहरूले उनीहरू प्रवेश गरेको द्वार बन्द गरिदिन्छन् । उनीहरूसँग बाहिर निस्कने कुनै विकल्प रहँदैन । वैज्ञानिक पात्र आफ्नै बौद्धिकताका कारण बन्द भएकामा छटपटिन्छ । यस किसिमको दुखद् परिणतिबाट कथामा उत्तम ठानिएका वैज्ञानिक खोज, निर्माण आदि प्रयोगकर्ताको असावधानीका कारण घातक अस्त्रमा परिणत हुन सक्छन् भन्ने कुराको स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.३ कविताराम

कविताराम (रामबहादुर श्रेष्ठका तीनवटा विज्ञानकथा प्रकाशित छन् । उनको *कालो कथा* (२०३६) सङ्ग्रहमा ‘यान्त्रिक यन्त्रणा’ र *प्रलाप* (२०३७) मा ‘गिनीपीग’ र ‘अश्वत्थामा उवाच’ शीर्षकका कथा सङ्कलित छन् । उनका अन्य कथाजस्तै विज्ञानकथा पनि अस्वीकृत मान्यताको प्रभावमा लेखिएका हुनाले यिनमा स्थापित परम्पराप्रतिको असहमतिलाई वैज्ञानिक विषयवस्तुका माध्यमबाट व्यक्त गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०३६ मा प्रकाशित ‘यान्त्रिक यन्त्रणा’ उनको पहिलो प्रकाशित विज्ञानकथा हो ।

‘यान्त्रिक यन्त्रणा’ मा चार सय वर्षपछिको जीवन भोग्न चाहने एक धनाढ्य व्यक्तिको कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा जीवनलाई सयौँ वर्षसम्म स्थिर राख्न सक्ने अत्याधुनिक यन्त्र, मृत्युञ्जयी चिकित्साविज्ञानका चिन्तन वैज्ञानिक स्वैरकल्पना हुन् । चार सय वर्षपछि विज्ञानले मृत मानिसलाई जीवन दिन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त भएको म पात्रले भौतिक शरीर सुरक्षित रहने विशेष प्रविधियुक्त यन्त्रमा राख्न र जन्मदिनको अवसरमा जीवन प्रदान गर्न भनी आफ्नो सबै सम्पत्ति गुठीलाई जिम्मा लगाउँछ तर चार सय वर्षपछि जीवन पाए पनि समकालीन समाजका मूल्यमान्यतामा समायोजन हुन नसक्दा उसलाई मृत्युको मूल्यबोध हुन्छ । ऊ मर्न चाहन्छ तर त्यो समयमा मृत्युमाथि विज्ञानले विजय हासिल गरिसकेको हुन्छ । यसरी यस कथामा आजको मान्छेको जीवन चार वर्षपछिको समाजमा स्थापित हुन नसक्ने, प्रत्येक युगका सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य भिन्न हुने मान्यताका स्वैरकल्पनालाई आख्यानीकृत गरिएको छ ।

‘गिनीपीग’ कवितारामको दोस्रो विज्ञानकथा हो । प्रलापमा ‘गिनीपीग’ शीर्षकमा प्रकाशित यस कथालाई मुक्ति प्रसङ्गका अस्वीकृत कथाहरूमा ‘सन् २३७५ को गिनीपीग’ शीर्षक दिइएको छ । यस कथामा पनि चार सय वर्ष पुरानो समयका बाबुछोरीको जोडीलाई यौन समागम गराउन असफल भएका वैज्ञानिकहरूले त्यसको कारण खोज्दै जाँदा ती व्यक्ति जन्मेको समय र समाजको संवेदना र संस्कारले व्यवधान सिर्जना गरेको थाहा पाएको, उक्त समाजमा पारिवारिक नाता सम्बन्धमा यौनसम्बन्ध निषेध रहेको तर चार सय वर्षपछिको समाजमा ती सबै सम्बन्धको कुनै अर्थ नरहने स्वैरकल्पना देखिन्छ । कथालाई पूर्वसंस्कार शून्य छोरी र पूर्वसंस्कारयुक्त बाबुका संवेदनाविचको द्वन्द्वले सशक्त बनाएको छ । यस कथामा पनि सांस्कृतिक मूल्य समय र वैज्ञानिक उन्नतिसँगै परिवर्तन हुन्छन् भन्ने मतलाई स्थापित गर्न खोजिएको छ । त्यसका लागि कथाले वैज्ञानिक चिन्तनलाई आधार बनाएको छ ।

कविताराम श्रेष्ठको अर्को विज्ञानकथा ‘अश्वत्थामा उवाच’मा मिथकीय सन्दर्भलाई वैज्ञानिक युगका तर्कसँग सम्बद्ध गराई व्याख्या गरिएको छ । कथामा महाभारतकालीन पात्र र त्यति बेलाको युद्ध तथा अस्त्रलाई वैज्ञानिक स्वरूप दिइएको छ । यस कथामा मिथकीय घटनाको वैज्ञानिक व्याख्या देख्न सकिने भए पनि त्यसमा नयाँ चिन्तनको परिकल्पना भने देखा पर्दैन ।

३.३.४ विजय चालिसे

विजय चालिसेको *विज्ञानको कैदी* (२०७१) विज्ञान कथासङ्ग्रह प्रकाशित छ । यो उनले वि.सं. २०४९ देखि २०७० बिचमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरेका विज्ञानकथाको सङ्कलन हो । वि.सं. २०४९ मा प्रकाशित ‘प्रयोग/प्रत्यारोपण’ शीर्षकको कथा चालिसेको पहिलो विज्ञानकथा हो । नौवटा विज्ञानकथाको सङ्ग्रह *विज्ञानको कैदी* प्रकाशनपछि पनि चालिसेका ‘महिला साम्राज्य’ (२०७१), ‘मृत्युञ्जयी’ (२०७२), ‘मृत्युयाचना’ (२०७३) शीर्षकका विज्ञानकथा फुटकर रूपमा प्रकाशित छन् । चालिसले विज्ञानकथाका माध्यमबाट विज्ञानप्रविधिका क्षेत्रमा विकसित हुनसक्ने सम्भावित नवीनतम अन्वेषण र प्रविधिले निम्त्याउन सक्ने जोखिमलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कथामा विज्ञानप्रविधिका जोखिमपूर्ण सन्दर्भको उद्घाटन गर्दै त्यसका माध्यमबाट मानवजाति र सभ्यताको सम्भावित अन्त्यका सन्त्रासलाई प्रस्तुत गरी मानवविरोधी कार्यमा विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग गर्न नहुनेतर्फ सचेत गराएका छन् । उनका सबै कथा भविष्यको पदचापमा आधारित छन् र ती सबै कथामा नेपालकै परिवेशलाई पृष्ठाधार बनाइएको छ । चालिसेका विज्ञानकथा धर्ती र जीवनको रक्षार्थ बलियो गरी उभिएका छन् ।

*विज्ञानको कैदी*मा रहेको ‘अजेय मन’ शीर्षकको पहिलो कथामा कथाकारले डेढ सय वर्षपछिको यन्त्रवत् मानवजीवनमा मानवीय संवेग, प्रेम, सौन्दर्यजस्ता कुराको कुनै महत्त्व

नभएको काठमाडौँको यान्त्रिक समाजसम्बद्ध स्वैरकल्पना प्रस्तुत गरेका छन्। कथामा यान्त्रिक समाज र प्रविधिद्वारा सानो कोठामा सीमित हुन पुगेको सहरिया जीवनको पात्रका रूपमा देखिने कम्प्युटर सफ्टवेयर वैज्ञानिक विकास शर्मा मानवीय चरित्र र अनुभूति देखाउन सक्ने रोबोटका निम्ति आवश्यक पर्ने कृत्रिम मस्तिष्क निर्माणमा लागेको छ। अकस्मात् उसको कम्प्युटरको पर्दामा स्नानगृहमा नुहाइ रहेकी छिमेकी महिलाको दृश्य देखापर्छ। यस घटनाले उसको मनमा दुईवटा विचार जन्माउँछ : वैयक्तिक गोपनीयता भङ्ग हुने यस प्रकृतिको घटना कसरी हुन पुग्यो; त्यसको तत्काल कारण खोज गरी कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने सचेतता र यान्त्रिक जीवनको थिचाइमा जीवनका प्राकृतिक गुण नै निष्क्रिय हुँदै गएको अवस्थामा उक्त गुणसहितको अस्तित्वबोधको आभास। यी दुईमध्ये दोस्रो विचारले विकासमा ज्यादा प्रभाव पारेको देखिनाले यान्त्रिक र प्राविधिक सम्पन्नताले मानिसका प्राकृतिक गुणलाई जित्न सक्नेछैन भन्ने विचार कथामा व्यक्त भएको देखिन्छ। विकास शर्माका मनमा उत्पन्न तरङ्गलाई यान्त्रिकतादेखि उन्मुक्तिको खोज मान्न सकिने भए पनि युवतीको अर्धनग्न शरीरको आकर्षणबाट मुक्त हुन नसकेको शर्माका व्यवहारबाट मान्छेले मनलाई जित्न सक्दैन भन्ने अन्तर्वस्तु व्यक्त भएकाले यो सबल विज्ञानकथा बन्न सकेको छैन।

‘कतै देखिएन विज्ञान’ शीर्षकको कथा प्रसिद्ध र अनुभवी वैज्ञानिकहरूको सहयोगी भएर कुनै शक्तिशाली राष्ट्रको अतिगोप्य अनुसन्धान परियोजनाका लागि छनोट भएको विज्ञानले त्यस परियोजनाको मानवता विरोधी र शक्तिहीन राष्ट्रमाथि प्रभुत्व कायम गर्ने गुप्त योजना थाहा पाएपछि त्यसलाई रोक्न गरेका वैयक्तिक प्रयासका स्वैरकल्पनामा आधारित छ। विज्ञानको मानवता विरोधी योजनाको भौतिक प्रतिरोधले कथाको वैचारिक पक्षलाई स्तरीय बनाएको छ। विशेष अनुसन्धानका लागि वैज्ञानिकका रूपमा नेपालबाट छनोट भएकामा उत्साहित विज्ञानले आफू आबद्ध योजनाका मानवता विरोधी लक्ष्य थाहा पाएपछि त्यसलाई कसरी रोक्न सकिन्छ भन्नेबारे अनेकौँ विकल्प खोज्छ। कुनै पनि विकल्पबाट सो परियोजना रोक्न नसकिने देखेपछि मानवताका लागि स्वयम् विष्फोट भई परियोजनालाई ध्वस्त पारेको घटना मर्मस्पर्शी छ। बाजेको जीवनवादी चिन्तनबाट उत्प्रेरित भएको विज्ञानका माध्यमबाट शक्तिशाली राष्ट्रका स्वार्थका कारण गरिब र शक्तिहीन राष्ट्रमाथि आउन सक्ने जोखिमलाई रोक्न एक व्यक्तिको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको देखिन्छ। काल्पनिक भएर पनि यथार्थपरक लाग्ने प्रस्तुत कथाका घटनाबाट वैज्ञानिक युगका निकृष्ट स्वार्थ र सन्त्रासका स्वैरकल्पना अभिव्यक्त भएका छन्।

‘रोबोरामको विद्रोह’ कथामा रोबोटका निम्ति मानवीय चेतनाजस्तै प्रविधि विकास गर्न सकियो भने त्यस्तो प्रविधियुक्त रोबोटबाट मानवले प्राप्त गर्ने सुविधा र समस्यासम्बन्धी स्वैरकल्पना प्रस्तुत छ । यस कथामा कल्पना गरिएको घरायसी प्रयोजनको रोबोरामले घरभित्रका सबै काम सम्पन्न गर्न सक्छ । कथामा यसलाई समकालीन रोबोट पुस्ताको सबैभन्दा कुशल मानिएको छ । यही रोबोटले एक दिन सबै काम छोडी आफूजस्तै अन्य रोबोटसँग अधिकारको मुद्दा उठाई सारा काम ठप्प पार्ने योजनाका बारेमा छलफल गरिरहेको हुन्छ । रोबोरामका क्रियाकलाप देखी मानवीय गुण र विवेकयुक्त रोबोट निर्माणमा तत्पर कम्प्युटर इन्जिनियर आफ्नो अनुसन्धानले निम्त्याउन सक्ने जटिल परिस्थितिको कल्पना गर्छ । कथामा वैज्ञानिक खोजको महत्त्वाकाङ्क्षा र त्यसका सकारात्मक पक्षसँग निम्तिन सक्ने नकारात्मक पक्षका बारेमा पनि उत्तिकै सचेत हुनपर्ने धारणा देखिन्छ । रोबोटले मानवका विरुद्धमा आयोजना गरेको विद्युतीय सम्मेलन सम्भाव्यतामा आधारित स्वैरकल्पना हो । कथामा रहेका मानवसरहका रोबोटको कल्पना आजको यथार्थ होइनन् तर विज्ञानप्रविधिको तीव्र विकास भइरहेको विश्वका भविष्यमा यस्ता रोबोट निर्माणबारेका स्वैरकल्पना तार्किक र विश्वसनीय छन् ।

‘वानर सेना’ शीर्षकको कथा मातृशिशु कल्याण योजनाका नाममा सरकारले सञ्चालन गरेको अन्धभक्त समर्थक उत्पादन गर्ने निरङ्कुश शासकका छद्म योजनाको विरुद्ध प्राकृतिक प्रजनन र मानव स्वतन्त्रताका लागि लड्ने डाक्टर दम्पती शीला र विवेकको मानवतावादी अभियानमा आधारित छ । कथाअनुसार सरकार मानव गर्भबाट यान्त्रिक मानव जन्माएर सुरक्षित हुन चाहन्छ । सरकारले मातृशिशु सेवा सरकारी अस्पतालबाटै लिनपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था गर्नु, गर्भवती महिलाका गर्भको शिशुमा तेस्रो व्यक्तिको स्मृति हस्तान्तरण गर्न सकिने भ्याक्सिनको निर्माण गर्नु, गर्भको शिशु हुर्कदै जाँदा प्राकृतिक गुणसहितको व्यक्तित्व विकास हुँदै जानाको सट्टा योजनाबद्ध रूपमा तयार पारिएको स्वभाव, गुण, स्मृति आदि विकास हुँदै जानुजस्ता स्वैरकल्पना प्राकृतिक जीवनका सन्दर्भमा अत्यन्त त्रासद छन् । शीला र विवेकका मानवतावादी व्यवहारले त्यस सन्त्रासका विचमा जीवनका क्षीण तर सुन्दर आशालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

‘विज्ञानको कैदी’ यान्त्रिक सम्पन्नताभित्र मानवताको खोजी गर्ने कथा हो । वि.सं. ३०१० को परिवेशलाई आधार बनाइएको यस कथाको प्रमुख पात्र आविष्कारलाई यान्त्रिक सम्पन्नताको जीवनले सन्तुष्टि दिँदैन । त्यसैले उसलाई आफू बाँचेको जीवनभन्दा बाबुबाजे बाँचेको प्रकृतिक जीवन उत्तम लाग्छ । इन्टरनेटको माध्यमबाट पुरानो समाज र जीवनशैलीका बारेमा थाहा पाएको आविष्कार कृत्रिम संसाधनद्वारा नियन्त्रित जीवनबाट त्रसित छ । सुविधा र सुरक्षाका नाममा यान्त्रिक व्यवस्थाबाट नियन्त्रित हुँदै गएको मानिसमा सामाजिक सम्बन्ध र आत्मीयता निरन्तर

ह्रास हुँदै जाँदा कुनै दिन समाजको अस्तित्व नै हराउने हो कि भन्ने आशङ्का कथामा रहेको छ । कथामा वैज्ञानिक उन्नतिसँग मानिस बाध्दिए र नियन्त्रित हुँदै जाँदा उसका प्राकृतिक जीवनका अनुभूति कमजोर हुँदै जाने स्वैरकल्पना रहेको छ । विज्ञानका प्राप्तिले जीवनलाई भौतिक रूपमा सम्पन्न गराए पनि प्राकृतिक जीवनका सौन्दर्यसहित आत्मसन्तुष्टि दिन नसकेको आविष्कारका अनुभूतिले कथालाई गुणात्मक बनाएको छ ।

‘प्रलयको तयारीमा’ कथामा मानवनिर्मित स्रोतसाधन, कलकारखाना तथा रासायनिक ग्याँसको प्रदूषण आदिका कारण देखापरेको जलवायु परिवर्तन र त्यसले मानवजातिलाई घातक प्रभावको स्वैरकल्पना रहेको छ । यस कथामा चालिसेका पूर्व रचित कथाभन्दा भिन्न किसिमको विषयवस्तु रहेको छ । कथामा केदार नामको पात्रले पर्यावरणमा भइरहेको परिवर्तनले आगामी केही वर्षमा पृथ्वीमा हिमयुग आरम्भ हुने तर्क गर्छ तर उसका तर्कलाई विकसित देशका वैज्ञानिकले विश्वास गर्दैनन् तथापि केदार वैयक्तिक रूपमा भए पनि मानवजाति र सभ्यतालाई कसरी बचाउन सकिन्छ भन्ने कुराको चिन्तनमा लागि रहन्छ । अन्ततः समग्र समाजलाई बचाउन नसके पनि हजारौं वर्षसम्म बाँच्न सक्ने गरी अत्याधुनिक यन्त्रमा सपरिवार पृथ्वीको गर्भतिर प्रस्थान गरेको स्वैरकल्पनाले सभ्यताको नयाँ यात्रालाई सङ्केत गरेको छ । कथामा केदारले बनाएको समय यन्त्र, त्यसको प्रविधि तथा पृथ्वीको भित्री भागमा त्यसको प्रक्षेपणका घटना वैज्ञानिक स्वैरकल्पनामा आधारित छन् । केदारका माध्यमबाट कथाकारले सम्भावित जोखिमबाट बच्नका लागि प्रस्तुत गरेको नवीन कल्पनाले जीवनरक्षाको नयाँ आधारभूमि खोजी गरेको छ ।

‘सायद प्रेम मरेको छैन’ कथामा अतीतप्रतिको मोहलाई देखाइएको छ । स्वचालित सवारी साधन, विद्युतीय संयन्त्रद्वारा नियन्त्रित सुरक्षा व्यवस्था, कम्प्युटर प्रणालीद्वारा सञ्चालन हुने स्थापत्यकला, सूचना प्रणाली, घरमै स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने व्यवस्था तथा सुभ्रबुभ्रपूर्ण व्यवहार गर्ने तीव्र सामर्थ्ययुक्त कृत्रिम बुद्धि भएका रोबोटको प्रयोगले पूर्णतः यान्त्रिक र कृत्रिम बनेको रमेश अतीतका पितापुर्खाका जीवनको कल्पनामा पुग्छ । रमेश आफू पनि प्रयोगशालाको कृत्रिम व्यवस्थाबाट जन्मिएको हो । कथाकारका विचारमा मान्छे अब अर्ध मानव बनिसकेको छ । मान्छेका जन्मदेखि मृत्युसम्मका सबै प्रक्रिया प्राकृतिक कम र यान्त्रिक ज्यादा हुँदैछन् । यस्तै सोचिरहेको रमेश शान्तिको सम्झनामा छट्पटिन्छ । बालविकास केन्द्रमा जन्मेर पृथ्वीका भिन्न भिन्न क्षेत्रमा छुट्टिएका यी दुई पात्रका बिचमा विद्युत चुम्बकीय ध्वनिका माध्यमबाट सम्पर्क स्थापित भएपछि एकअर्काका भावनात्मक आकर्षण भएको सन्दर्भले मानव जतिसुकै यान्त्रिक जीवन बाँचे पनि उसमा रहने आदिम जैविकवृत्ति तथा प्राणीजन्य अनुभूतिलाई यन्त्रले विस्थापित

गर्न सक्दैन् भन्ने कल्पना यस कथामा देख्न सकिन्छ । कथामा सञ्चारको नवीन प्रविधि र माध्यमको स्वैरकल्पना देखिन्छ ।

‘सुपर अर्थ’ पृथ्वीवासीको अन्य ग्रहका बासिन्दासँग सम्पर्क भएको स्वैरकल्पनामा आधारित छ । कथाको यस कल्पनाले ब्रह्माण्डमा रहेका नयाँ रहस्यको खोज र त्यसका प्राप्तिको सम्भावनालाई देखाएको छ । नेपालका वैज्ञानिकले अन्तरिक्षमा प्राप्त गरेको सफलता तथा खोज अनुसन्धान विश्वस्तरमा पुगेको घटना वर्तमानका लागि स्वैरकल्पना हो यद्यपि यसले भविष्यमा वैकल्पिक खोजबाट प्राप्त हुनसक्ने जीवनका सम्भावनालाई देखाएको छ ।

‘प्रयोग/प्रत्यारोपण’ मा समकालीन राजनीतिक परिवेशमाथि व्यङ्ग्य र सत्ताका स्वार्थपूर्ण चरित्रलाई सहयोग पुर्याउने वैज्ञानिक प्रयोगको कलात्मक संयोजन देख्न सकिन्छ । यस कथामा स्वविवेक प्रयोग नगरी सत्ताको आदेश पूर्णतः पालन गर्ने अनुयायी उत्पादन गरी सत्ताविरोधीलाई दबाउने सङ्कीर्ण सोच भएका शासकीय चरित्रलाई मुख्य विषय बनाइएको छ । यस कथामा मानवता र स्वतन्त्रतालाई नष्ट गर्ने वैज्ञानिक खोज र प्रयोग मानवविरोधी हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ । कथामा रहेको मानवीय चरित्र र अस्तित्वको संवेदना अनि चेतनालाई विस्थापन गरी स्वामीभक्त आज्ञाकारी मानवयन्त्र उत्पादन गर्ने कुरा शासकीय स्वार्थसँग जोडिएको नकारात्मक पक्ष हो । यस कथाले सत्तास्वार्थका कारण विज्ञान र प्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने सम्भावनाको कल्पनालाई प्रस्तुत गरेको छ । प्रत्यारोपणद्वारा निर्माण गरिएको नवमानव निर्माणमा प्रयोग गरिएको प्रविधि र त्यसको उद्देश्य तार्किक र विश्वसनीय स्वैरकल्पनामा आधारित छ । वैज्ञानिक प्रयोग सम्बद्ध उक्त स्वैरकल्पनाले कथालाई कलात्मक र तथ्यपूर्ण बनाएको छ ।

विजय चलिसेका फुकटर रूपमा प्रकाशित ‘महिला साम्राज्य’, ‘मृत्युञ्जयी’ र ‘मृत्युयाचना’ कथामा पनि नवीन चिन्तन प्रस्तुत भएका छन् । ‘महिला साम्राज्य’ पुरुषविहीन राज्यको परिकल्पना, महिला उत्पादनलाई महत्त्व, महिला साम्राज्यलाई दखल नपुर्याउने कृत्रिम आज्ञापालक पुरुषको उत्पादन, प्राकृतिक समाजलाई एकल महिला समाज निर्माण गर्ने उग्र विचारले निम्त्याउने उराठलाग्दा परिणामबारेका स्वैरकल्पना रहेका छन् । ‘मृत्युञ्जयी’मा मृत्युलाई जित्ने विज्ञानको प्रयत्नमा आधारित एक वैज्ञानिकको खोजलाई विषयवस्तु बनाई उमेर बढ्दै जाँदा निष्क्रिय वा नष्ट हुँदै जाने कोषिकालाई प्रतिस्थापन गर्न सके मानवलाई हजारौं वर्षको उमेर दिन सकिन्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ । ‘मृत्युयाचना’ कथा पूर्व प्रकाशित कथा ‘मृत्युञ्जयी’को उत्तर कथाका रूपमा देखिन्छ । कथाको पात्र विशालको सैद्धान्तिक प्राप्तिलाई डेढ शताब्दीपछि व्यावहारिक रूपमा पाउँदा धेरै मानिसहरू दङ्ग पर्छन् तर प्राकृतिक जीवनलाई नियन्त्रण गरी

प्राप्त भएको उमेर क्रमशः अत्यासलाग्दो भएपछि मृत्युको याचना गरेका सन्दर्भले प्राकृतिक जीवनका मर्मलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

३.३.५ लोकमणि पौडेल

लोकमणि पौडेलका वि.सं. २०४२ को गरिमा मासिकमा 'वसुधैव कुटुम्बकम्' र 'पराधीन मान्छे !' शीर्षकका दुई विज्ञानकथा प्रकाशित छन् । उनका कथामा विज्ञानप्रविधिको चरम विकास हुँदा निम्तिने नकारात्मक प्रभावको स्वैरकल्पना छ ।

'वसुधैव कुटुम्बकम्' शीर्षकको कथामा धरतीलाई सर्वस्व ठान्ने एक वैज्ञानिकले आफूले गरेको आविष्कार जीवन विनाशको कारण बन्नसक्ने ठानी उक्त आविष्कारलाई समूल नष्ट गरेको घटना छ । वैज्ञानिक हेमन्द्रदनले कम खर्च र समयमा ठुलो क्षेत्रलाई प्रभाव पार्नसक्ने शक्तिशाली इलेक्ट्रोन बम बनाउन सकिने सूत्रको प्रतिपादन गर्छ । उक्त आविष्कार र प्रयोगले दुई छोरा गुमाउनु परेपछि हेमन्द्रदनले भव्य समारोहमा राष्ट्रपतिद्वारा प्रदान गर्न थालिएको राष्ट्रिय सम्मानलाई अस्वीकार गर्छ, अनि प्रतिपादित नयाँ सूत्र पनि नष्ट गर्छ । कथाकारले वैज्ञानिक हेमन्द्रदनको यस घटनाका माध्यमबाट वैज्ञानिक आविष्कार विनाशका लागि नभई सिर्जनाका लागि हुन पर्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ ।

'पराधीन मान्छे !' रोबोट विषयमा आधारित कथा हो । यसमा मानवका विरुद्धमा लाग्ने रोबोटीय चरित्रको कल्पना गरिएको छ । यस कथामा यान्त्रिकतामा निर्भर हुँदै गएको मान्छेप्रतिको तीव्र व्यङ्ग्य पनि छ । कथामा एक व्यक्तिले ससाना घरायसी कामका निम्ति पनि कृत्रिम बुद्धि भएका रोबोट प्रयोग गरेको घटना छ । उसले प्रयोग गरेका रोबोटमध्ये रोबोट-१७ फरक प्रकृति छ । स्वामित्व ग्रहणकर्तासँग विवाद बढेपछि रोबोट-१७ ले अन्य रोबोटलाई समेत साथमा लिएर मान्छेका विरुद्धमा योजना बनाउँछ । मान्छेभन्दा शक्तिशाली भएकाले मानिसको अधीनमा रहन आवश्यक नहुने रोबोटको उद्घोषका स्वैरकल्पनाले यन्त्रले स्वतन्त्रता खोजिरहेको सन्दर्भलाई व्यक्त गरेको छ । रोबोटको सहयोगविना खाना खान नसक्ने स्थितिमा पुगेको असहायक मानिसको कल्पनाले मानवीय व्यवहार गुमाउँदै गएको यान्त्रिक युगका मान्छेका जटिलतालाई प्रतिबिम्बन गरेको छ । असहाय मानिसको अवस्था देखी हाँसेका रोबोटका स्वैरकल्पनाको माध्यमबाट यान्त्रिक युगको जीवनलाई गरिएको व्यङ्ग्यले कथालाई कलात्मक बनाएको छ । प्रस्तुत कथाले मानवका महत्त्वाकाङ्क्षाले सिर्जना गरेका बौद्धिक रोबोट मानवकै विरुद्धमा जानसक्ने चिन्तनका साथै यान्त्रिकतामा आश्रित हुँदै गएको मानिसको पराश्रित प्रवृत्तिलाई वैज्ञानिक स्वैरकल्पनाद्वारा उद्घाटित गरिएको छ ।

३.३.६ ब्रजेश खनाल

ब्रजेश खनालको वि.सं. २०४२ को गरिमा मासिकमा 'भविष्ययात्रा' शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ। खनालले यस कथामा मान्छेले विज्ञानका आविष्कारको दुरुपयोग गरी मानवजातिका साथै पृथ्वीको सिर्जनाशक्तिलाई नै नष्ट गरेको स्वैरकल्पनालाई आधार बनाएका छन्। यस कथामा पृथ्वीभन्दा बाहिर अनेकौँ सभ्यता रहेका, कथाको ऊ पात्रले ती सभ्यताको अवलोकन गरेको र आणविक युद्धका कारण पृथ्वीको जीवन अवसान भएको कुरा विद्यमान ज्ञानका दृष्टिमा स्वैरकल्पना नै भए पनि तिनको परिकल्पना विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्रासलाई चित्राङ्कन गर्ने कथाको लक्ष्यद्वारा निर्देशित छन्।

प्रस्तुत कथाको ऊ पात्र अनेकौँ ब्रह्माण्डको लामो र अनौठो यात्रापछि पृथ्वीमा फर्किएको छ। यात्राका क्रममा प्राप्त गरेको ज्ञान र अनुभूति पृथ्वीवासीलाई सुनाउन ऊ आतुर छ तर पृथ्वीमा अवतरण गरेपछि जतासुकै खरानीका थुप्रा मात्र देखेपछि ऊ भयभीत भएको छ। सजाति मात्र नभएर पृथ्वीको कुनै कुनामा कुनै पनि प्रकारको प्राणी भेटिन्छ कि भन्ने आशामा भौँतारिएको उसले अन्ततः आणविक युद्धका कारण प्राणी तथा वनस्पतिको अस्तित्व पूर्णतः नष्ट भएको ठानी मृत्युवरणका निम्ति विषपान गर्छ। तत्कालै उसले तीनवटी युवती आफूतिर दौडेको देख्छ। विषको गोली ओकल्न नसकेपछि युवती देख्दाको उसको खुसी पुनः दुःखमा परिणत हुन्छ। ती युवतीले उसलाई जीवनको अस्तित्व बचाउन आग्रह गर्छन् तर उसले भविष्यको नरसंहारलाई पुनः निम्त्याउन चाहँदैन। उसको अस्वीकृत व्यवहारबाट कथामा मानवजातिको अवसानको स्वैरकल्पना प्रस्तुत भएको छ। आणविक युद्धका कारण खरानी भएको परिवेशमा ती तीन युवती कसरी बाँचे, सम्पूर्ण कुरा खरानी भएको अवस्थामा ऊ पात्रले विषको गोली कहाँबाट प्राप्त गर्‍यो, अन्तरिक्ष यात्राकै क्रममा उसले उक्त गोली साथमा थियो भने त्यसको प्रयोजन के थियो भन्ने कुरा भने कथामा विश्वसनीय रूपमा आएका छैनन्। कथामा अनेकौँ ब्रह्माण्डको परिकल्पना, प्रकाशको गतिसामर्थ्य भएका अन्तरिक्षयान, जीवनका लागि पृथ्वीभन्दा उत्तम स्थान, पृथ्वीबाहिर उन्नत जीवन र सभ्यताको अस्तित्व, सुरुवाती अवस्थामा रहेका सभ्यता आदि स्वैरकल्पनाले कथालाई रोचक बनाएका छन्।

३.३.७ सरुभक्त

सरुभक्तले वि.सं. २०४४ मा लिखित 'सार्क मिसाइल' शीर्षकको कथाबाट विज्ञानकथा यात्रा आरम्भ गरेका हुन्। यसपूर्व उनले *इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र* (२०४०) शीर्षकको विज्ञान नाटक रचना गरिसकेका थिए। सार्क मिसाइलपछि उनले विभिन्न समयमा रचना गरेका तीन दर्जनभन्दा बढी विज्ञानकथा *एक अविनवको आत्मकथा* (२०४४), *छोरी ब्रह्माण्ड* (२०४७),

यामागल (२०५३), पदार्थहरूको गीत (२०६३) र विज्ञानकथा (२०७०) शीर्षकका सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन्। विज्ञानकथा पूर्वप्रकाशित एक अभिनवको आत्मकथा र यामागलका कथासहित पछिल्लो समय फुटकर रूपमा प्रकाशित अन्य सातवटा कथाको सङ्कलन हो। सरुभक्तका विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका नवीनतम प्रयोग, अन्तरिक्ष यात्रा, प्रतिब्रह्माण्डको अवधारणा, विज्ञानप्रविधिको विकासले समाजमा निम्त्याउन सक्ने मानवीय समस्या, ब्रह्माण्ड तथा जीवनको रक्षाको निम्ति विज्ञानका प्राप्तिको सकारात्मक प्रयोग, अन्तरिक्ष विज्ञानका क्षेत्रमा भविष्यको नेपालले हासिल गर्नसक्ने सफलताका विषय रहेका छन्। मानवता र प्रेमको अन्तर्मिश्रण देखिने यिनका विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिलाई हेर्ने सकारात्मक र आशावादी दृष्टिकोणको बहुलता तथा वैज्ञानिक उन्नतिले प्राप्त गर्ने भविष्यको सुन्दर संसारबारेका स्वैरकल्पनाले कथात्मक चिन्तनको सौन्दर्यलाई कलात्मक बनाएको छ।

एक अभिनवको आत्मकथामा 'हेल्लो ल्होत्से....हेल्लो ?', 'क्रमशः वर्तमान...', 'हृदयको पाँचौँ कोठा', 'सायद यो प्रेम कथा हो, होइन' र 'सार्क मिसाइल' शीर्षकका पाँचवटा कथा रहेका छन्। यी कथासँगै सरुभक्तको लघुविज्ञान उपन्यास एक अभिनवको आत्मकथा पनि यसमा समावेश छ। 'हेल्लो ल्होत्से....हेल्लो ?' नेपालीले अन्तरिक्ष विज्ञानका क्षेत्रमा हासिल गरेका सफलताका स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्त गर्ने कथा हो। यसमा नेपालको पहिलो अन्तरिक्ष यात्री कल्पना गरिएका अरूण विश्वकर्मालाई यसपूर्व अन्तरिक्षमा पठाइएको बहुउद्देशीय भूउपग्रह चक्षु-१ को मर्मत गर्ने र अन्तरिक्ष सम्मेलनमा नेपालका तर्फबाट सहभागी हुने दुईवटा जिम्मेवारी दिइएको छ। कथामा नेपाल कृषिप्रधान देश भएको कुरालाई ध्यानमा राख्दै त्यसको प्रवर्द्धन र विकासका लागि अन्तरिक्षमा भूउपग्रह स्थापित गरेको सन्दर्भ छ। नेपालको वर्तमान परिवेश, आर्थिक अवस्था, वैज्ञानिक प्रयोग आदिलाई हेर्दा अन्तरिक्ष यात्रा र त्यसको प्रयोगको विषय महत्त्वाकाङ्क्षी स्वैरकल्पनाजस्तो देखिए पनि भविष्यको गर्भमा नेपालका यी प्रयत्न र सफलता प्राप्त गर्ने मार्ग र सम्भावनाहरू खुल्ला नै छन्। त्यैसेले यस कथाले नेपालको प्रौद्यौगिक उन्नतिको सुन्दर स्वैरकल्पनालाई चित्रण गरेको छ।

'क्रमशः वर्तमान...'मा दोस्रो विश्वयुद्धमा परिवारका सबै सदस्य गुमाएका डा. स्वेत्जरले भविष्यमा हुनसक्ने त्रासद आणविक युद्ध र त्यसले निम्त्याउन सक्ने मानवसभ्यताको सम्भावित अन्त्यलाई रोक्न गरेका प्रयास मानवता रक्षाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण चिन्तन हुन्। कथामा परिकल्पना गरिएको प्रविधि, भविष्यको सुरक्षा संयन्त्रबारेका योजना, पृथ्वीभित्रको भविष्यको समाज सबै आश्चर्यलाग्दा छन्। अतीतका दुर्घटनाले सिर्जना गरेका पीडाको त्रासद परिवेशमा मानवजातिको रक्षा कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने खोजमा लागेको स्वेत्जरको घटनाले प्रस्तुत कथालाई

मानवतावादी बनाएको छ र त्यो चिन्तन वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुबाटै परिपाकमा पुगेको छ । मानवको मात्र नभई आणविक युद्धले नष्ट गर्ने पर्यावरण, वनस्पति सबैको रक्षा हुन सकेन भने मानव अस्तित्व सम्भव नहुने हुनाले त्यसतर्फको सावधानीका साथै प्रकृति र प्राणीको अन्तःसम्बन्धलाई पनि कथामा देखाइएको छ । यसले कथाको स्वैरकल्पनालाई अझ विश्वसनीय बनाएको छ । त्यसैले कथामा विज्ञानप्रविधि ब्रह्माण्ड र जीवनजगत्को विनाशका लागि नभई रक्षा र संबर्द्धनका लागि हुनुपर्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई जीवन र सभ्यता रक्षाको सारथी बनाउन सकिने दृष्टिकोणले कथाको अन्तर्वस्तुलाई प्रभावकारी बनाएको छ ।

‘हृदयको पाँचौँ कोठा’ मा सन् पाँच हजारमा चिकित्साविज्ञानले मृत्युमाथि पूर्णतः विजय प्राप्त गर्नेछ भन्ने स्वैरकल्पनामा आधारित कथावस्तु छ । मृत्युमाथि विजय हासिल गर्ने मृत्युञ्जयी चिकित्साको परिकल्पना गरिएको यस कथामा दोस्रो पटक मुटु प्रत्यारोपणपछि देखापरेको समस्या र पुनः मुटु प्रत्यारोपण गरी बाँच्न नचाहेको विश्वबन्धु नामक पात्रको मर्मस्पर्शी घटना छ । कथाअनुसार उक्त समयमा मानिसलाई केवल जन्मने अधिकार छ तर मर्ने अधिकार छैन । त्यसैले विश्वबन्धुले १४५० वर्षको उमेर बाँचिसकेको छ तर उसलाई पुनः बचाउन गरिएका प्रयत्नप्रति भने ऊ असन्तुष्ट देखिन्छ । ऊ प्राकृतिक जीवनचक्र अनुरूपको मरण चाहन्छ । चिकित्साविज्ञानले प्राकृतिक जीवनमरणमाथि जुन प्रगति हासिल गरेको छ त्यो मानव स्वयम्का लागि सकारात्मक छैन भन्ने धारणा राख्ने विश्वबन्धु अन्ततः आत्मघात गरी मृत्युवरण गर्छ । यसरी कथामा उपयोगीताहीन हुने गरी विज्ञानले प्रकृतिका नियममाथि विजय हासिल गर्ने काम नगरोस् भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ ।

‘सायद यो प्रेम कथा हो, होइन’ कथामा अत्याधुनिक घरेलु रोबोटसँग आकर्षित भई प्रेमको भ्रममा परेको युवकका मनोभाव देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले अवस्था र कार्यभार अनुरूप संरचनात्मक स्वरूप र स्वभाव परिवर्तन हुनसक्ने सामर्थ्य भएको रोबोटको कल्पना गरेका छन् । रूपवती युवतीको स्वरूपमा बालकको रेखदेखको भूमिकामा रहँदा उक्त रोबोटसँग आकर्षित भएको एक स्नातक युवक प्रेमको मोह र भ्रममा परी रोबोटको स्वामित्व ग्रहणकर्तासामु विवाहको प्रस्ताव लिएर जान्छ । आरम्भमा वास्तविकतालाई स्वीकार गर्न नसकेको उक्त युवक रोबोटबारेका सबै घटनाहरू आफ्नै अगाडि पटाक्षेप भएपछि निराश हुँदै फर्केको मूल घटना कथामा रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत कथामा मानवोचित गुण, स्वभाव र रोबोटका बहुवैकल्पिक सामर्थ्यका स्वैरकल्पनिक सम्भाव्यतालाई देखाएको छ ।

‘सार्क मिसाइल’मा दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमा देखापर्दै गएको अतिवृष्टि र अनावृष्टिका समस्यालाई विज्ञानप्रविधिको प्रयोग गरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने परिकल्पना रहेको छ ।

कथाकारले यो कथा दक्षिण एसियाली सार्क सङ्गठनको तेस्रो शिखर सम्मेलन र तत्कालीन परिवेशबाट उत्प्रेरित भई रचना गरेको बताएका छन् । कथामा अतिवृष्टि र अनावृष्टिको समस्या समाधानका लागि दुई प्रकारका मिसाइलको परिकल्पना गरिएको छ, जसमध्ये एकले अतिवृष्टि हुने क्षेत्रको घना बादललाई वायुमण्डलमा मिलाई निष्क्रिय पार्छ भने अर्कोले अनावृष्टि हुने क्षेत्रमाथिको बादललाई वर्षामा परिणत गर्छ । कथामा राजनीतिक द्वन्द्व कायम रहँदा पनि कृषिमा आधारित यस क्षेत्रको सामाजिक आर्थिक स्थितिलाई ध्यानमा राखेर यस किसिमका मिसाइलको निर्माण तथा प्रयोगलाई सबै राष्ट्रले स्वीकार गरेको देखाइएको छ । पर्यावरणमा नकारात्मक प्रभाव नपर्ने गरी मानवको सामूहिक हितका लागि राष्ट्रहरूका बिचमा भएको सहमतिले कल्याणकारी चिन्तनलाई निश्चित राष्ट्रका स्वार्थभन्दा माथि राखेको देखिन्छ । कथामा अतिवृष्टि र अनावृष्टिसँग जुधिरहेको मानवका समस्या यथार्थपरक नै छन् भने त्यसलाई समाधान गर्ने वैज्ञानिक प्रविधि सम्भाव्यतामा आधारित छ ।

छोरी ब्रह्माण्ड (२०४७) सङ्ग्रहमा 'डिजिटल प्रेम', 'प्रत्यारोपण-३०००', 'बस्, एउटा इन्द्रधनुष', 'र प्रतीक्षित सूर्योदय', 'सायद महाविस्फोट' र 'छोरी ब्रह्माण्ड' शीर्षकका कथा सङ्कलित छन् । 'डिजिटल प्रेम' मा दुई रोबोटबिचको प्रेम प्रसङ्ग प्रस्तुत छ । पोखराको परिवेशमा आधारित यस कथामा सुपर कम्प्युटर, यामा- २०२ र यामा- ४९० नामका मानवीय व्यवहार गर्नसक्ने यान्त्रिक पात्र छन् । स्मृतिपटमा व्याक्टरियायुक्त चिप्सको प्रयोग भएको रोबोटले मानवीय व्यवहार देखाए पनि यन्त्र हुनाका बोधले तिनीहरूबारेका स्वैरकल्पनालाई यथार्थपरक बनाएको छ । राम्रो नराम्रोको भेद छुट्याउन सक्नु, आक्रोश, प्रेम, प्रतिशोधको भाव राख्नु, घुम्नु, मनोरञ्जन गर्नु, तुलना प्रतितुलना गर्नु, लैङ्गिक भेद गर्नु, दुख र सुखको अनुभूति गर्नु, वैवाहिक सम्बन्धको कुरा गर्नुजस्ता मानवीय चरित्र प्रदर्शन गर्ने रोबोटका माध्यमबाट कथामा एकातर्फ मानवीय प्रेमलाई प्रतिबिम्बन गरिएको छ भने अर्कोतर्फ मानवका छलकपट, बदला, धोका, स्वार्थजस्ता नकारात्मक प्रवृत्तिलाई अपनाएको रोबोटका मानवद्वेषी चरित्रको उद्घाटन गरिएको छ । मानवीय प्रेमको धज्जी उडाउन सफल भएकोमा गौरव गर्ने रोबोट स्वयम् छलिएको कुराले यान्त्रिक सीमालाई कलात्मक स्वरूप प्रदान गरेको छ ।

'प्रत्यारोपण- ३०००' चिकित्साविज्ञानको सम्भावनाका स्वैरकल्पनामा आधारित कथा हो । वि.सं ३००० को परिवेशलाई आधार बनाइएको यस कथामा सवारी दुर्घटनाबाट टाउको बाहेक सम्पूर्ण शरीर क्षतविक्षत भएको यज्ञरत्नको मस्तिष्क एक महिलाको शरीरमा सफल प्रत्यारोपण गरिएको मूल घटना रहेको छ । कथाको यस घटनाले मानिसलाई केवल स्मृतिका तहमा मात्र लिएको देखिन्छ । आधुनिक चिकित्साविज्ञानमा मानवको विशिष्ट पहिचानका रूपमा मस्तिष्क र

जिनलाई लिने गरिन्छ तर मानव प्रयोगशालीय वस्तु मात्र नभएको हुनाले उसका सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष पनि पहिचानसँग जोडिन्छ भन्ने कुरालाई महत्त्व नदिएँदा सामाजिक समस्याहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । यस कथाले पनि मस्तिष्कलाई बचाउनका लागि पुरुषको मस्तिष्क महिलाको टाउकामा प्रत्यारोपण गर्नु समस्याको समाधान हो वा मानवतामाथि वैज्ञानिक उन्नतिको क्रूर प्रयोग भन्ने समस्यालाई उठान गरेको छ । कथाको घटनाले सबै किसिमका प्रयोगशालीय सफलता सामाजिक सांस्कृतिक तहमा स्वीकृत नहुन सक्छन् भन्ने विचार अभिव्यञ्जित गरेको छ । महिला शरीरमा पुरुष मस्तिष्कको प्रत्यारोपण सफल भएपछि उत्पन्न हुनसक्ने पारिवारिक नाता सम्बन्धबारे कथामा प्रस्तुत गरिएका तर्कहरू आश्चर्यजनक छन् । कथाले यान्त्रिक युगका पदचापमा परेको जीवनका संवेदनालाई अभिव्यक्त गरेको छ ।

‘बस्, एउटा इन्द्रधनुष’ कथामा मातृत्वको संवेदना र सम्भावित मृत्युलाई कृत्रिम बच्चाका माध्यमबाट बचाउने प्रयास भएको देखिन्छ । कथामा डाक्टर शकुन्तलाले प्रसवावस्थाकी आमालाई बचाएको तर नवजात शिशुलाई बचाउन नसकेको कुरा ध्रुवविक्रमलाई बताएपछि उनी निकै चिन्तित हुन्छन् । डाक्टरले बच्चाको मृत्युका आघातले आमाको समेत मृत्यु हुनसक्ने चेतावनी दिएपछि सम्भावित जोखिमबाट आमालाई बचाउन रोबोट बच्चाको विकल्पलाई अगाडि सारिन्छ । योजनाअनुसार बालसुलभ चरित्र भएको रोबोट बच्चाको निर्माण हुन्छ । रोबोट बच्चालाई आमाका काखमा राखी उनलाई सचेत अवस्थामा ल्याइन्छ । यस घटनाले रोबोट बच्चाका माध्यमबाट आमाको मातृत्वका संवेदनलाई कति समय भ्रममा राख्न सक्ला भन्ने पाठकीय जिज्ञासा समाधान गर्न सकेको देखिँदैन यद्यपि मानवीय संवेदना र रोबोटका सम्बन्धलाई कथामा देखाउन गरिएका प्रयत्न सहानीय छन् । प्रसवावस्थाको पीडा र संवेदनालाई सम्हाल्न अपनाइएको कृत्रिम बच्चाको विधान विश्वसनीय बन्न सकेको छैन । त्यसैले कथाको शीर्षकले सङ्केत गरेभैं त्यो कृत्रिम बच्चाको विधान इन्ड्रेणीका रङ्गको क्षणिक अस्तित्वजस्तै सुन्दर तर कमजोर बनेको छ ।

‘र प्रतीक्षित सूर्योदय’मा दुई भिन्न मस्तिष्कबिचको अभौतिक सञ्चार सम्बन्ध स्थापित हुनसक्ने स्वैरकाल्पनिक अवधारणा टेलिपेथीलाई आख्यानीकरण गरिएको छ । यसका साथै पृथ्वीको हिमभूमिका रूपमा परिचित अन्टार्टिकामा स्थापित वैज्ञानिक प्रयोगशाला, त्यहाँको पर्यावरणमा सङ्घर्ष गरिरहेका वैज्ञानिकका सन्दर्भले उक्त भूमिमा पनि मानवले अस्तित्व कायम गर्न प्रयत्न गरेको स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरेको छ । कथामा वैज्ञानिक सुदर्शन राजभण्डारीको मुख्य भूमिका छ । तीव्र गतिको हिमआँधीमा परी केन्द्रबाट सम्पर्क र उद्धारविहीन अवस्थामा पुगी जीवनमृत्युका दोसाँधमा सङ्घर्ष गरिरहेको राजभण्डारीलाई अदृश्य परामनोवैज्ञानिक शक्तिले उद्धार गरेको घटना पूर्णतः स्वैरकाल्पनिक छ । यस घटनाले राजभण्डारी स्वयम्लाई पनि आश्चर्यमा पारेको छ, तर

अतीन्द्रिय स्वरूपमा उद्धार गर्ने युवकसँगको टेलिपेथी सम्पर्कले उसको आश्चर्य समाप्त पारिदिन्छ । कथामा देखापर्ने उक्त उद्धारकर्ता युवकसँग अतीन्द्रिय शक्ति र टेलिपेथीको सामर्थ्यका साथै पूर्व र परजन्मबोध गर्ने सामर्थ्य पनि देखापर्छ । नेपालको सुदूर गाउँको व्यक्तिले प्राकृतिक विपत्तिमा परेको अन्टार्टिकाको व्यक्तिलाई उद्धार गरेको घटना र आमा-छोरा-प्रेमीविचको जटिल सम्बन्धलाई बुझ्नुक पाठकले समेत त्यति सजिलै विश्वास गर्न सक्दैन । यस कथामा टेलिपेथी र परामनोविज्ञानका शक्तिलाई आख्यानीकरण गरी त्यसका सम्भाव्यतालाई देखाउन खोजिएको छ ।

‘सायद महाविस्फोट’ कथामा हजारौं वर्षपछिको विश्वको परिकल्पना रहेको छ । कथामा प्रस्तुत गरिएका पृथ्वीवासीले पुच्छेतारामा खेलकुदको आयोजना गर्नु, यम ग्रहमा वैज्ञानिक प्रयोगशाला बनाउनु, प्रतिसेकेन्ड तीन लाख किलोमिटर प्रकाशगतिमा उड्ने प्रमाणुचालित वैयक्तिक अन्तरिक्षयान नेपालीसँग हुनु, सिरस, इरोस, टाइटेनजस्ता ग्रहमा नेपालीले व्यावसाय गर्नु, पृथ्वीवासी र प्रतिब्रह्माण्डका प्रतिमानवका बिचमा कुराकानी हुनु आदि घटना स्वैरकाल्पनिक छन् । यी परिघटनाको परिकल्पनाले अहिले जीवनको सम्भावना खोजी भएका ग्रहमा मानिसले आधिपत्य जमाउँदै जानेछ भन्ने धारणा राखेको देखिन्छ । भाष्करको प्रतिब्रह्माण्डकी प्रतिमानव युवतीसँगका आकर्षणले मानवको स्वाभाविक प्रेम र आकर्षणलाई देखाउँछ तर धात्विक भिन्नताका कारण यी दुईका बिचमा पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित हुन नसके पनि ब्रह्माण्डको लयप्रलय र भिन्नताले प्रेमको महान्तालाई जित्न नसक्ने भाव कथामा छ । प्रस्तुत कथामा ब्रह्माण्ड पुनर्रचनाका निम्ति महाविस्फोट होस् जहाँ प्रकृतिका सीमाले आत्मिक प्रेमलाई बाधा नपुऱ्याओस् भन्ने भाष्करको भावनाबाट मानवीय प्रेमको अभिव्यक्ति भएको छ ।

‘छोरी ब्रह्माण्ड’ यस सङ्ग्रहको शीर्ष कथा हो । यसमा मानवीकृत बाल रोबोटको नयाँ ब्रह्माण्डसम्बन्धी जिज्ञासा र नयाँ ब्रह्माण्ड रचना गर्ने चाहनालाई रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । उत्पादनका क्षेत्रमा रोबोटको बढ्दो प्रयोग र रोजगारविहीन बन्दै गएका मानिसको समस्या यस कथाको अर्को महत्त्वपूर्ण विषय हो । वैज्ञानिक आदित्यको कृत्रिम छोरीका चाहनाको अभिव्यक्तिबाट कथाको मूल कथ्य आरम्भ भएको छ तर कथारेखा भने दुई धारमा अगाडि बढेको देखिन्छ । एउटा धारले अनुवंश वैज्ञानिक आदित्यको यान्त्रिक सन्तानका चाहनालाई कृत्रिम मानव उत्पादन केन्द्रले पूरा गरिदिएको र मानवीकृत रोबोट सन्तानबाट आदित्य सन्तुष्ट रहेको देखाउँछ भने अर्को धारले उत्पादनका क्षेत्रमा रोबोटका प्रयोगले निम्न र मध्यम वर्गका मानिसको जीवनमा आर्थिक सङ्कट निम्तिएको घटना रहेको छ । कथाको पहिलो धार स्वैरकाल्पनिक छ भने दोस्रो धार यथार्थपरक छ । आदित्य र उसले सन्तानका रूपमा स्वीकार गरेको रोबोटका सम्बन्धले भविष्यमा मान्छे र यन्त्रबिचमा सुमधुर सम्बन्धलाई विम्बन गरेको छ । त्यस्तै रोबोटका कारण

श्रमविहीन भएका मानिसको रोबोट उत्पादक विरुद्धका जुलुसले यान्त्रिक युगमा श्रमजीवीहरूको जीवन अझ जटिल हुनसक्ने पेचिलो समस्यालाई उठान गरेको छ। यी दुवै धारको संयोजनबाट कथाको वैज्ञानिक कथ्यले समष्टिगत सौन्दर्य प्राप्त गरेको छ।

सरुभक्तको तेस्रो कथासङ्ग्रह *यामागल*मा 'फ्रान्केन्स्टाइन यात्रा', 'अआयामिक', 'एक प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन', 'यामागल', 'समानान्तर वक्ररेखाहरू', 'विवर्तन-२', 'जीवाश्म शिलाको नाटक/कविता', 'गेस्टिमेसन', 'साम्पिडायग्नोसिस्', 'वर्णमाला' र 'समयसीमा' शीर्षकका कथा रहेका छन्। 'फ्रान्केन्स्टाइन यात्रा' कथामा तीव्र गतिका अन्तरिक्षयानमा यात्रा गर्ने अन्तरिक्ष यात्रीलाई लाग्नसक्ने समय प्रभावसम्बन्धी रोगको परिकल्पना गरिएको छ। कथाअनुसार तीव्र गतिको अन्तरिक्षयानमा यात्रा गरी पृथ्वीमा फर्केको पैतिस बर्से क्षितिजको उमेर अप्रत्यासित रूपमा बढेपछि घरेलु रोबोटले पृथ्वीका चिकित्सकलाई बोलाउँछ। चिकित्सकले रोगको लक्षण अन्तरिक्ष स्तरको भएको बताएपछि क्षितिजलाई अन्तरिक्ष रोग नियन्त्रण केन्द्रमा लइन्छ। त्यहाँ सम्भावित सबै किसिमका रोगको परीक्षणपछि पनि उमेर वृद्धिको कारण पत्ता लाग्न सक्दैन। परीक्षणकै क्रममा उसको उमेर बढ्ने क्रममा भैँ निरन्तर घट्नु थाल्छ र ऋणात्मक हुँदै भौतिक शरीर नै शून्यको स्थितिमा पुग्छ। यस घटनाले चिकित्सकलाई पनि आश्चर्यचकित पार्छ। तीव्र गति र स्थिर समयमा समयगत अनकूलन हुन नसक्दा देखापर्ने सम्भावित समस्याको स्वैरकल्पनालाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ। कथामा अन्तरिक्ष यात्रा र सहयोगी रोबोट भूमिका सत्याभासी भए पनि असामान्य रूपमा उमेर वृद्धि र शरीर नै विलिन हुने गरी उमेर घटी ब्रह्माण्डको मान्छे प्रतिब्रह्माण्डमा पुगेको अनौठो स्वैरकल्पनाले आख्यानको नयाँ धरालत खोजेको छ।

प्रेम, भावना र संवेदनाजस्ता कुरालाई विज्ञानका सूत्रहरूमा परीक्षण गर्न सकिँदैन भन्ने विचार देखापर्ने 'अआयामिक' कथाले मानवको अस्तित्व र अर्थ केवल रासायनिक तत्त्वहरूको संयोजन मात्र होइन भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छ। चिकित्सकले प्रेमप्रताडित रोगीका स्मृतिमा रहेका पूर्वप्रेमीका स्मृतिविम्ब हटाएर उसलाई नयाँ जीवन दिन सकिने बताएपछि विरामी भागेको र पुनः उसको खोजी गर्न आवश्यक नभएको भन्ने चिकित्सकका अभिव्यक्तिले प्रेम भौतिक र रासायनिक तत्त्वको संयोजनाभन्दा भिन्न रहेको र त्यसलाई विज्ञानका अत्याधुनिक प्रविधिले बुझ्न पनि नसकेको भन्ने तर्क कथामा स्थापित गर्न खोजिएको छ। वैज्ञानिक प्रयोग र प्रेमको मिश्रण भए पनि यो कथा सबल विज्ञानकथा बन्न सकेको छैन।

'एक प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन' वैयक्तिक प्रतिशोधका लागि विज्ञानप्रविधिको दुरुपयोगका सम्भावनालाई देखाउने कथा हो। कथामा उच्च शिक्षाका सहपाठी युवक र

युवतीविचमा प्रेमसम्बन्ध सफल हुन नसकेपछि, युवकले लिएको प्रतिशोधको परिणति प्रमुख रूपमा आएको छ । प्रस्तुत कथाअनुसार युवक पढाइमा मेधावी छ भने युवती रूपसौन्दर्यमा आकर्षक छ । यी दुईका विचमा पारस्परिक प्रेमसम्बन्ध स्थापित हुन नसकेपछि, युवकमा नकारात्मक प्रतिशोधको मनोवृत्ति विकास हुन्छ । युवतीको सौन्दर्यका अहम्लाई तोड्न युवकले योजनाबद्ध रूपमा मानवीकृत सुन्दर रोबोट निर्माण गर्छ । योजनाअनुसार उक्त रोबोटलाई युवतीले शिक्षण गर्ने संस्थाको सेरोफेरोमा पठाउँछ । युवती र रोबोटविच परिचयसँगै एकअर्काप्रति आकर्षण बढ्दै गएपछि अन्ततः युवतीकै आग्रहमा उनीहरू वैवाहिक सम्बन्धमा बाँधिने निर्णयमा पुग्छन् । गृहप्रवेशको समयमा सारा रहस्य उद्घाटित भएपछि युवतीलाई चाहने पूर्व युवकको प्रतिशोधको घटना छरप्रस्ट हुन्छ । यसरी कथामा सम्बद्ध क्षेत्रका जानकार व्यक्तिले नै जानीबुझीकन वैयक्तिक स्वार्थका निम्ति विज्ञानप्रविधिको दुरुपयोग गर्नसक्ने चिन्ता व्यक्त भएको छ । कथामा युवा युवतीका वैयक्तिक चरित्रको उद्घाटनसँगै युवतीले कृत्रिम रोबोट र मानवका विचमा भिन्नता छुट्याउन नसकेको स्थितिले उक्त रोबोट निर्माणका अत्याधुनिक प्रविधिलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ भने मानवीकृत रोबोटको चरित्रका भ्रममा परी वैवाहिक सम्बन्धसम्म पुगेको घटना स्वैरकाल्पनिक छ । युवा मानसिकताका आवेग, द्वन्द्व र प्रतिशोधका भावनालाई प्रविधिसँग जोडी प्रविधि र प्रतिशोधका सम्भावनालाई मध्यम प्रयुक्तिको भाषाशैलीमा प्रस्तुत गर्न यो कथा सफल भएको छ ।

‘यामागल’ मा रोबोटले आफ्नो भूमिका बिर्सेर मानवीय स्वभाव र चरित्रग्रहण गरी ब्रह्माण्ड रचना तथा जीवोत्पत्तिबारे जिज्ञासा राख्न, अध्ययन गर्न थालेपछि उसको कार्यगत सामर्थ्य समाप्त भएको घोषणा गरी निष्क्रिय पारिएको कल्पनाबाट रोबोट मानवको नियन्त्रणमा हुनुपर्छ भन्ने अन्तर्वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा मानव र रोबोट सम्बन्धका बारेका धारणा पनि देखिन्छन् । एक प्राध्यापकले घरेलु प्रयोजनका लागि तिस वर्ष पुरानो कृत्रिम बुद्धियुक्त रोबोट खरिद गर्छ । प्राध्यापकले खरिद गर्नुपूर्व रोबोटको प्रयोग जहाँ जहाँ भएको छ, त्यहाँ त्यहाँ उक्त रोबोटले पूर्ण क्षमताका साथ कार्यक्षमता देखाएको हुन्छ । प्राध्यापकले खरिद गरी ल्याएपछि रोबोटमा देखिएका असामान्य चरित्र र भूमिकागत परिवर्तनले प्राध्यापक निरुत्तरित हुन्छ । कथाको शीर्षक र घटनाका संयोजनलाई हेर्दा रोबोटका असामान्य चरित्रका आधारमा उसलाई यामागल भनेको देखिन्छ, जसमा यान्त्रिक मानवको ‘यामा’ अंश र असामान्य मनस्थिति भएको मानिसका लागि प्रयोग हुने पागल शब्दको ‘गल’ अंश संयोजित छ । निर्धारित कार्यभार र यान्त्रिक भूमिकाका सीमापार गरी जैविक अस्तित्व बोध गर्न खोज्ने कथाको रोबोट मानवका लागि जोखिमपूर्ण देखिन्छ । अन्ततः रोबोट प्राविधिकले उक्त रोबोटको कार्यगत क्षमता समाप्त भएको भनी निष्क्रिय पारेको घटनाले जतिसुकै बुद्धिमत्तापूर्ण भए पनि रोबोटका यान्त्रिक सीमा हुने र तिनले मानवीय अस्तित्व हासिल गर्न नसक्ने धारणाले कथाको अन्तर्वस्तुलाई तार्किक र सबल बनाएको छ ।

‘समानान्त वक्ररेखाहरू’मा जैविक बन्न खोज्ने यान्त्रिक मानव र यान्त्रिक बन्न खोज्ने जैविक मानव दुवैका प्रयत्नहरू सफल हुन नसकेको स्वैरकल्पना छ । यिनै दुई घटना कथामा समानान्तर रूपमा प्रस्तुत छन् । जैविक मानव यान्त्रिक अनुभूति र यान्त्रिक मानव जैविक अनुभूति गर्न चाहन्छ । त्यसैले यिनीहरूले अपेक्षा अनुरूपका यान्त्रिक र जैविक अङ्गहरू प्रत्यारोपण गर्दै जान्छन् तथापि अनुभूतिगत तहमा कुनै परिवर्तन हुन सक्दैन । कथाअनुसार यान्त्रिक मानव बाहिरी रूपमा मात्र नभई आन्तरिक रूपमा पनि जैविक मानवजस्तो छ । कथामा मानव र रोबोटबिचका सम्बन्ध, तिनका अनौठै अनौठा इच्छालाई प्रस्तुत गर्दै मानवका महत्त्वाकाङ्क्षाले भविष्यमा जैविक मान्छे क्रमशः यान्त्रिक बन्दै जाने र यान्त्रिक रोबोट जैविक बन्दै सम्भावनाको स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्त गरिएको छ ।

‘विवर्तन-२’ मा पृथ्वीको गर्भमा भविष्यका लागि सुरक्षित राखिएको मानवबीजका माध्यमबाट ब्रह्माण्डको उत्पत्ति तथा मानवजातिले अस्तित्वका लागि प्रकृतिका अनेकौं घटनासँग सङ्घर्ष गर्दै आएको कुरालाई सम्बोधनात्मक शैलीमा व्यक्त गरिएको छ । भविष्यको मानवसन्तति दाबी गर्ने मानवबीजले अस्तित्वका लागि मानवले अब पनि सङ्घर्ष गरिरहन पर्ने हो भने आफूले जन्म लिन नसक्ने चेतावनी दिएको रोचक घटना कथामा रहेको छ । कथामा सम्बोधन गरिएको पूर्वी अफ्रिकाको रिफ्ट घाटीलाई मानवसभ्यताको आदि भूमि मानिएको छ । आजसम्मको प्राकृतिक सङ्घर्षद्वारा मानवले प्राप्त गरेको अस्तित्व र उसको मस्तिष्क विकास अन्तिम हो वा मानव मस्तिष्कले अझ विकासका लागि अर्को कुनै प्राकृतिक महाप्रलयको प्रतीक्षा गरिरहेको छ भन्ने गम्भीर जिज्ञासा कथामा छ । त्यसैले यस कथाका सबै परिघटना स्वैरकल्पनामा आधारित छन् ।

‘जीवाश्म शिलाको नाटक/कविता’ यस कथामा कथाकारले डाइनोसरको अस्तित्व, जीवनचक्र, विकास र लोपबारेका वैज्ञानिक प्राक्कल्पनालाई आख्यानीकरण गरेका छन् । कथामा प्रस्तुत भएको डाइनोसरबारेका विमर्शले सामान्य पाठकलाई समेत ब्रह्माण्डमा जीव विकास र सभ्यताका विभिन्न युग, डाइनोसरको अस्तित्व र लोपका सम्भावित घटना, मानव अस्तित्व, भविष्यमा ब्रह्माण्डमा आउन सक्ने प्राकृतिक महाप्रलय, मानवजातिको सम्भावित अन्त्य तथा त्यसपछिको युग र सभ्यता विकासका बारेमा जानकारी गराउँछ । कथाले जीवनसम्बन्धी अतीतको उत्खनन गर्दै भविष्यका स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

‘गेस्टिमेसन’ मा करौडौं वर्षपछिको प्राकृतिक परिघटना, मानवले अस्तित्व रक्षाका लागि गर्ने सङ्घर्ष, सौर्यमण्डललगायत अन्य तारामण्डलमा समेत मानव बस्ती विस्तारका सम्भावना, अन्तरग्रहीय द्वन्द्व र युद्ध, जल, स्थल र नव तीनै तहमा विचरण गर्नसक्ने परिवर्तित मानव रूपका स्वैरकल्पनाहरू रहेका छन् । कथामा भविष्यप्रति आशावादीभन्दा निराशावादी स्वैरकल्पनाको प्रभाव

रहेको छ । पृथ्वीमा महाप्रलय आरम्भ भएपछि मानवको एक समूह बाँच्नका लागि यही सङ्घर्ष गरेको र अर्को समूह पृथ्वीबाहिरका ग्रहमा बसाइँ सरेको घटनालाई कथामा देखाइएको छ । कथामा प्रकृतिका समयजनित परिघटनासँग कालान्तरमा पृथ्वीमा पुनः मानवको सम्मिलन हुने कल्पना गरी मानवजीवनको पर्यायका रूपमा पृथ्वीलाई नै चित्रण गरेको पाइन्छ ।

‘साम्पिडायग्नोसिस’ कथामा महाभारतकालीन पात्रहरू अश्वत्थामा र श्रीकृष्णका मिथ, तत्कालिन युद्धास्त्रलाई आधुनिक विज्ञानका युगमा स्थापित गरिएको छ । अश्वत्थामाले श्रापमा पाएको पीडायुक्त अजम्मरी जीवन कथाको मूल कथ्य बनेको छ । छ हजार वर्ष पहिलाका युद्धमा घाइते भएको अश्वत्थामालाई उपचारका निम्ति आधुनिक चिकित्सापद्धतिको विकास भएका युगमा गरिएको उपस्थितिले कथालाई स्वैरकाल्पनिक परिवेशमा पुर्‍याएको छ । अश्वत्थामाका उपचारमा खटिएका चिकित्सकले आफ्ना युगका सम्पूर्ण चिकित्सापद्धतिको प्रयोग गर्दा पनि रोगको पहिचान गर्न सकेका छैनन् । रोगको पहिचान र निदानपद्धतिको विकास भएपछि पुनः उपचारका लागि आउने बताउँदै रोगीले अस्पताल छोडेको छ । ब्रह्मास्त्र, ब्रह्मशिर, शब्दास्त्रजस्ता महाभारतकालीन हतियारलाई आणविक युगका विकिरणयुक्त हतियारका रूपमा प्रस्तुत गर्नु, घडापुत्र, मन्त्रपुत्रलाई टेस्टट्युब बेबीका रूपमा व्याख्या गर्नाले कथाले आख्यानोत्पत्तिक तहमा वैज्ञानिक स्वरूप प्राप्त गरेको छ ।

‘वर्णमाला’ कथाले आधुनिकतासँगै मान्छेमा मानवता र प्रेमभाव हास हुँदै गएकोले समाजमा घृणा र हिंसा वृद्धि भएको सन्दर्भलाई उठाएको छ । वर्णमाला कुनै विषयबारेको सूत्र वा सङ्केत हो । कथामा प्रेमजिनका सूत्र खोजको सन्दर्भ नवीन छ । कथाअनुसार एक युवा वैज्ञानिक विदा मनाउन प्रयोगशालाको सहयोगी रोबोटलाई लिएर पोखरा सेरोफेरोको पदयात्रामा जान्छ । उसले जङ्गलमा एक साधक योगीलाई भेट्छ । योगीले नै ती वैज्ञानिकलाई निमन्त्रणा गरेको विषयले यात्रीलाई आश्चर्यचकित बनाउँछ । योगीले ध्यान, साधना, योग तथा चिन्तनद्वारा आफूले प्राप्त गरेका प्रेमजिनको परीक्षण गर्न र अन्य मानिसमा त्यसको प्रत्यारोपण गरी प्रेमभावको विकास गर्न ती युवा वैज्ञानिकलाई आग्रह गर्छ । प्रेमजिनका बारेमा अविज्ञ रहेको वैज्ञानिकले त्यसका बारेमा प्रयत्न गर्ने र सफल हुन सकेमा त्यो मानवसमाजका लागि महान् प्राप्ति हुने बताउँछ । रोबोटले प्रेमजिनको परीक्षण कसरी र कुन सिद्धान्तका आधारमा गर्ने भनी जिज्ञासा राख्छ तर वैज्ञानिकसँग त्यस जिज्ञासाको समाधान हुँदैन । वैज्ञानिकलाई यसको परीक्षण उसका ज्ञानको सीमाभन्दा बाहिर छ भन्ने बोध हुन्छ । प्रस्तुत कथामा योगीका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएका यी घटनाका परिकल्पाले विज्ञानले आजसम्म गरेका उन्नति, प्रगतिमा मानवता र प्रेमका

भावलाई महत्त्व नदिएको तर ती पक्षबिना मानवसभ्यताको रक्षा र विकास हुन नसक्ने विचार व्यक्त भएको छ ।

‘समयसीमा’ कथामा आगामी पुस्ताको चरित्र सूत्रात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ । सुदूरभविष्यका मानवपुस्ताले समयका चक्रलाई पार गर्ने र सामाजिक पारिवारिक सम्बन्धलाई छोडी यान्त्रिकतामै रमाउने छ भन्ने धारणा कथामा रहेको छ । आजको मानव जसरी यान्त्रिकतामा निर्भर हुँदैछ त्यसले उसका सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धलाई कमजोर बनाउँदै गएको परिवेशलाई हेर्दा यस कथाको स्वैरकल्पनामा वर्तमान यथार्थका ज्ञानलाई विस्तार गर्नसक्ने सामर्थ्य रहेको देखिन्छ ।

पदार्थहरूको गीत सङ्ग्रहमा ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’, ‘पदार्थहरूको गीत’, ‘न्युट्रोन बालिका’, ‘लामो कम्प्युटर’, ‘होमोस्यापियन्सको सम्बोधन त्यस घटनाप्रति जसलाई प्रकृति भनिन्छ’, ‘प्रेमी यामाहरू’, ‘क्लोनिङ माया’, ‘मनोनेट’, ‘लोप जिन’, ‘बोधिसमयको प्रेमकथा’ र ‘ब्रह्माण्डको मृत्युअघि’ शीर्षकका बाह्रवटा कथा सङ्कलित छन् । ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ कथामा ब्रह्माण्डको मृत्युपछि अस्तित्वका लागि प्रतिब्रह्माण्डमा पुगेका जैविक मानव र कृत्रिम मानवका अनुभूतिहरू छन् । ब्रह्माण्डको मृत्युसँगै समयको पनि मृत्यु हुनु, प्रतिब्रह्माण्डमा पुगेको मानिसले आफूलाई नयाँ सभ्यताको आदिम मानव ठान्नु, ब्रह्माण्ड, पृथ्वी र समयको पुनः सृजना होस् भन्ने कामना गर्नुजस्ता कल्पनाले कथामा जीवनप्रति गहिरो आस्था प्रकट भएको छ । ब्रह्माण्ड भेदन गर्ने सामर्थ्य भएको अन्तरिक्षयान, मानवसभ्यता र जीवन बचाउनका लागि जैविक मानवले गरेका प्रयत्नसँग सम्बद्ध कथाका स्वैरकल्पना मर्मस्पर्शी छन् । ब्रह्माण्डको आकस्मिक मृत्युको सिद्धान्तमा आधारित भएको हुनाले कथाले ज्ञातभन्दा भिन्न सिद्धान्तलाई आधार बनाएको छ । ब्रह्माण्डको अवसानपछिका स्थितिमा देखापरेका जैविक मानवका अनुभूति र क्रियाशीलताले कथाको स्वैरकल्पनालाई सौन्दर्यपूर्ण बनाएको छ ।

‘पदार्थहरूको गीत’ भिन्न भिन्न पदार्थले बनेका पृथ्वी र अन्य ग्रहका जीवविचको भावनात्मक प्रेमसम्बन्धको स्वैरकल्पनासँग सम्बद्ध कथा हो । पृथ्वीका मानवजस्तै ब्रह्माण्डका अन्य तारामण्डलमा पनि जीवनको अस्तित्व रहेको कल्पना गरी यी जीवनका सदस्यका विचमा भावनात्मक सम्बन्ध हुनसक्ने तर संरचनात्मक र पदार्थगत भिन्नताका कारण भौतिक स्पर्श सम्भव नहुने स्वैरकल्पना कथामा गरिएको छ । यसले ब्रह्माण्डका अन्य स्थानमा जीवनका सम्भाव्यतालाई व्यक्त गरेको छ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले मानवले जतिसुकै भौतिक उन्नति गरे पनि प्राकृतिक र आत्मिक प्रेम रहिरहने विचार व्यक्त गरेका छन् । कथामा अन्य

तारामण्डलमा यात्रा गर्नसक्ने स्वचालित प्रणालीमा आधारित तीव्र गतिको इगोट्रोनिक् अन्तरिक्षयान भविष्यको वैज्ञानिक प्रगतिको सूचक हो ।

‘न्युट्रोन बालिका’ मा पनि पृथ्वीबाहिर जीवनको अस्तित्व सम्भावनाको खोजी छ । प्रस्तुत कथाअनुसार बालनाटक मञ्चनका लागि बालपात्रको खोजी गरिरहेको निर्देशकका सामु एक बालिका आइपुग्छे । ऊ नाटकमा अभिनयका लागि उपयुक्त पनि ठहरिन्छे । उसको स्वभाव, बोली तथा चरित्रका कारण नाटकका अन्य सदस्य चकित हुन्छन् । अन्ततः त्यो बालिका पृथ्वीवासीकी मानवसन्तान नभई न्युट्रोन ताराकी न्युट्रोन मानव भएको भेद खुल्छ । पत्नीसँगको सम्बन्धविच्छेदबाट जीवनमा एक्लो महसुस गरिरहेको निर्देशक बालिकाले बाबु भनी गरेको सम्बोधनबाट जीवन जिउने प्रेरणा पाएको अनुभूति गर्छ । कथामा एकातर्फ मान्छेका जीवनमा ससाना कुराले पनि जीवनमुखी प्रेरणा दिन्छन् भन्ने विचार छ भने अर्कातर्फ ब्रह्माण्डका भिन्न भिन्न स्थानमा जीवनका सम्भावना भए पनि तिनमा पूर्णतः समानता हुन नसक्ने धारणा छ । प्रस्तुत कथाको मूल कथ्यसँग जोडिएकी र पृथ्वीका मानिससँग सामान्य व्यवहारमा देखिने न्युट्रोन बालिकाको आकस्मिक आगमन र वहिर्गमनको लक्ष्य विश्वसनीय बन्न सकेको छैन ।

‘लामो कम्प्युटर’ मा उच्च प्रविधि र कृत्रिम बुद्धिमत्तापूर्ण कम्प्युटर र रोबोटका सहायताले विभिन्न रोगबाट आक्रान्त मानवजातिलाई रोगमुक्त बनाउन सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त छ । कम्प्युटरले मानवका तुलनामा तीव्र गतिमा तथ्याङ्क सङ्कलन, व्यवस्थापन, विश्लेषण गर्न, कारण र समस्याको निर्यात गर्न तथा समाधानका आधारहरू सुझाउन सक्छ । यसका माध्यमबाट मानवजीवनले प्राविधिक स्तरमा गति प्राप्त गरेको छ । लामो कम्प्युटर नामको पात्रलाई कथामा मानवजातिलाई रोगमुक्त बनाउने ऐतिहासिक भूमिकामा देखाइएको छ । प्रस्तुत कथामा उन्नत कम्प्युटर तथा रोबोटको प्रयोग गरी मानवलाई रोगमुक्त बनाउने चिन्तन बोकेको वैज्ञानिकका माध्यमबाट विज्ञानका उपलब्धि, आविष्कार र प्रयोग मानवजातिको रक्षाका लागि हुनुपर्छ भन्ने सकारात्मक चिन्तन छ । प्राविधिक शब्दावली र वैज्ञानिक सूत्रको अधिक प्रयोगले कथाको भाषा अधिक प्राविधिक र जटिल बनेको छ ।

‘होमोस्यापियन्सको सम्बोधन त्यस घटनाप्रति जसलाई प्रकृति भनिन्छ’ शीर्षकको कथामा प्रकृति सम्पूर्ण जीवनको कारण र जननी हो भन्ने प्राणीका बिचमा अनेक तह र प्रकारका भिन्नताहरू किन छन् भन्ने मूल प्रश्न उठाइएको छ । कथामा एको अस्तित्वका लागि अर्काको विनाश हुनुहुँदैन भन्ने विचारले मानवतावादी भावनालाई देखाएको छ । कथामा प्रकृति सम्बोधित र होमोस्यापियन्स मानव सम्बोधकका रूपमा रहेका छन् । यस कथामा ब्रह्माण्ड प्रकृतिकै देन हो

भने यहाँ जीवनको अस्तित्वका लागि देखापर्ने सङ्घर्षहरू न्यायपूर्ण छैनन् भनी जीवन र अस्तित्वसम्बन्धी प्रकृतिका ज्ञात नियमसँग असहमति प्रस्तुत गरिएको छ ।

दसौँ सहस्राब्दीको परिवेशलाई आधार मानी रचना भएको कथा 'प्रेमी यामाहरू' मा मानवका धार्मिक र राष्ट्रिय भावनाका सङ्कीर्णता, पृथ्वीसँग उल्कापिण्डको टकरावसम्बन्धी स्वैरकल्पना प्रस्तुत छन् । त्यसै गरी यस कथामा पृथ्वीका आन्तरिक कारणले गर्दा यहाँको पर्यावरण र जीवनको अस्तित्व समाप्त भएन भने त्यतिबेलाका रोबोट कस्ता होलान् भन्ने स्वैरकल्पना पनि छ । प्रेमी र प्रेमिकाका रूपमा देखापर्ने मानवीकृत रोबोट क र जमा जैविक मानवका प्रजननवाहेक अन्य सबै गुणहरू आरोपण गरी उनीहरूको माया, प्रेम, स्नेह, पारिवारिक नातासम्बन्ध, पारिवारिक चिन्ता र संवेदना आत्मीयताजस्ता गुणले मानवकै जस्तो चरित्र स्थापित गरेको छ । उनीहरूले मानवले जस्तै प्रेम र विवाह गरे पनि मनोकाङ्क्षाले मात्र सन्तानको इच्छा पूरा नभएपछि टुहुरो मानव बच्चालाई सन्तानका रूपमा लालनपालन गरी हुर्काएको सन्दर्भले मानव र रोबोटको सम्बन्धलाई विश्वसनीय बनाएको छ । त्यो सन्तानपछिको चार पुस्ता ब्यहोरेका रोबोट प्रेमीहरू अन्ततः गृहस्थ जीवनबाट अवकाश लिएको घटनाले रोबोटका मानवीकृत व्यवहार तथा तिनका सीमा र शक्तिलाई देखाउँछ । कथामा मानवीकृत रोबोटमा स्थापित मानवीय प्रेम, संवेदना र अनुभूतिले तिनका भूमिकालाई रोचक र जीवन्त बनाएको छ भने तिनका यान्त्रिक सीमाले विश्वसनीयताको धरातल प्रादान गरेको छ ।

'क्लोनिङ माया' चिकित्साविज्ञानका सम्भावनामा आधारित कथा हो । कथामा सन्तानको तीव्र इच्छा राखेका तर प्राकृतिक प्रक्रियाबाट सफल हुन नसकेका प्रेम जोडी क्लोनिङ प्रविधिबाट प्रेमको अमरतालाई कायम राख्न चाहेका छन् । उनीहरूलाई यस प्रविधिका बारेमा घरेलु रोबोटले जानकारी दिएको छ । क्लोनिङ प्रतिरूप निर्माण गर्ने अधुनातन आनुवंशिक प्रविधि हो । ती प्रेम जोडीले यही प्रविधिका सहायतामा आफ्ना जिन सुरक्षित राख्छन् । यसबाट सन्तान मात्र पाइने छैन, कालान्तरसम्म एकअर्कालाई प्रेम पनि गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा उनीहरू विश्वस्त हुन्छन् । कथाले पारिवारिक जीवनलाई सुखी बनाउन आधुनिक विज्ञानको भूमिका लागि प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

'मनोनेट' मानवसमाजमा अधिक प्रयोग हुने मनको स्वरूप र अवधारणालाई भिन्नै दृष्टिकोणसाहित खोज गर्ने कथा हो । यसमा मनको वैज्ञानिक स्वरूप पहिचान गरी प्रयोग गर्न सकियो भने आधुनिक सञ्चारका क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने स्वैरकल्पना रहेको छ । मनको वैज्ञानिक परीक्षण गरी यो संवेदना केन्द्र भएको र विना बाधाअवरोध पृथ्वीको जुनसुकै स्थानमा पनि पुग्नसक्ने धारणालाई आख्यानोत्पन्न तहमा पुष्टि गर्नाले भविष्यमा मनको नेट अर्थात्

मनको माध्यमबाट भौतिक रूपमा जस्तै सञ्चार गर्न सकिने प्रणाली विकासप्रति कथाकार आशावादी बनेका छन् तर तीव्र परिवर्तनशील, अमापनीय चरित्र, अमूर्त, जटिल र अत्यन्तै विशिष्ट स्वभाव हुने मनलाई जसरी अत्याधुनिक सञ्चार प्रणालीको विकाससँग जोडी सामान्यीकरण गर्न खोजिएको छ, त्यसमा सम्भाव्यता कम र मनोतरङ्गमा आधारित स्वैरकल्पना ज्यादा छ ।

‘लोप जिन’ शीर्षकको कथामा जिनमा समस्या भएका कारण अस्वस्थता महसुस गरिरहेको श्रवणकुमारले सोही कारणले आउने सन्ततिले जीवनमा दुःख भोग्न नपरोस् भनी आत्महत्या गरेको मार्मिक विषयवस्तु छ । कथामा श्रवणकुमारले अस्वस्थता महसुस गरेपछि चिकित्सकीय उपचार खोजिएको छ तर जिनमा दोष देखिए पनि त्यसको मूल कारण पत्ता नलाग्नु, उपचारको पद्धतिसमेत थाहा नहुनु नै श्रवणकुमारको मृत्युको कारण बन्छ । उपचारविहीन अवस्थामा मृत्युवरण गरेको श्रवणकुमारका घटनाबाट विज्ञान कहिल्यै पनि समस्यारहित हुन सक्दैन भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ ।

‘बोधिसमयको प्रेमकथा’ कथामा असी वर्षको उमेर पार गरेका एक प्रेम जोडीले प्रेमलाई बचाई राख्न जीर्ण बन्दै गएका शरीरका अवयव प्रत्यारोपण गरी पुनः तारुन्य प्राप्त गरेको विषयवस्तु छ । यो आधुनिक चिकित्साविज्ञानले मानवजीवनलाई दीर्घजीवी मात्र नबनाई पुनः तारुन्यका आकाङ्क्षालाई समेत पूरा गर्न सक्छ भन्ने सम्भावनामा आधारित स्वैरकल्पना हो । वृद्ध हुँदै गएकोमा चिन्तित देखिएका आमाबुबालाई छोराछोरीले अङ्ग प्रत्यारोपण गरी जीवनको आयुका साथै प्रेमको आयु पनि बढाउन सकिने सल्लाह दिँदा आरम्भमा उनीहरू त्यस कुरामा सहमत हुँदैनन् तर बाँच्नका लागि अपनाइने कृत्रिम प्रक्रियाले जीवनलाई कृत्रिम बनाउँदैन भन्ने बोध भएपछि वयोवृद्धबाट तरुणावस्थामा फर्केको सन्दर्भले मानवीय प्रेम र जीवनप्रतिको मोहलाई विज्ञानले सार्थक बनाएको भाव अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

‘ब्रह्माण्डको मृत्युअघि’ कथामा ब्रह्माण्ड सृष्टिको समय, निहारिका, तारामण्डल, ग्रहमण्डल आदि उत्पत्ति तथा जीवनबारे सङ्क्षिप्त र सूत्रात्मक प्रस्तुति छ । कथामा मानव र रोबोट पात्रको भूमिका देखिन्छ ।

सरुभक्तको *विज्ञानकथा सङ्ग्रह*मा पूर्व प्रकाशित एक अभिनवको आत्मकथा र यामागलका कथाबाहेक ‘आदिम’, ‘टेस्टट्युब बाबु’, ‘अक्सिजनबिनाको मान्छे’, ‘समयको तस्बिर’, ‘पराधुनिक मान्छे-१’, ‘पराधुनिक मान्छे-२’, ‘यामिक वृक्ष’ शीर्षकका सातवटा फुटकर कथा सङ्कलित छन् । ‘आदिम’ कथामा सभ्यताको विगतमा मानवजातिले अस्तित्वका लागि जे जस्ता सङ्घर्ष गरेको भए पनि अनागतको भविष्यका लागि त्यस्ता सङ्घर्ष र द्वन्द्वहरू आवश्यक छैनन् भन्दै मानवजातिको

अबको इतिहास मैत्रीपूर्ण, समतायुक्त र युद्धहीन हुनुपर्छ भन्ने मानवतावादी चिन्तन रहेको छ । प्रस्तुत कथामा श्रीमतीका स्वभावबाट उत्प्रेरित भई मानवीय स्वभावको पूर्ववर्ती र सम्भावित परवर्ती स्वभावका बारेमा व्यापक अध्ययन गर्ने युवा वैज्ञानिक आदित्य र उसको समूहका अन्य वैज्ञानिकले मानवसमाज र त्यसका व्यवहारलाई डार्विनको सिद्धान्तबाट विस्तृत अध्ययन गरी प्राकृतिक चयन र अस्तित्वका लागि सङ्घर्षजस्ता सिद्धान्त इतिहासका महत्तम मूल्य भए पनि अबको समाजका लागि ती आवश्यक नहुने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । कथाका देखाइएको यस निष्कर्षले समतामा आधारित द्वन्द्वरहित भविष्यको मानवसमाजका स्वैरकल्पनालाई देखाएको छ ।

‘टेस्टट्युब बाबु’ शीर्षकको कथामा जीववैज्ञानिकले अनुवंश विज्ञानको सिद्धान्तका आधारमा दिवङ्गत बाबुलाई जन्म दिएको स्वैरकल्पनिक घटना छ । कथाको उक्त घटनालाई वैज्ञानिक पद्धतिले विश्वसनीय बनाएको छ । टेस्टट्युब बेबीका रूपमा आफू जन्मनुअघि नै बाबु गुमाएको अनन्तले बाबुको वैज्ञानिक बन्ने अपुरो सपनालाई पूरा गर्ने लक्ष्यका साथ मेहनतपूर्वक अध्ययन गर्छ । स्वदेशमा उच्च शिक्षा हासिल गरेपछि उसले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र ख्याति प्राप्त विश्वविद्यालयबाट आफ्नो ज्ञानलाई परिष्कार गर्ने अवसर पाउँछ । ती सबै ज्ञान र अनुभव बोकी घर फर्केको अनन्तले घरमै प्रयोगशाला स्थापना गरी जीवविज्ञान र अनुवंश इन्जिनियरिङसम्बन्धी नयाँ नयाँ प्रयोग गर्छ । यी प्रयोगबाट उसमा आनुवंशिक गुण भविष्यन्मुख भएजस्तै अतीतोन्मुख हुन सक्छ कि सक्दैन भन्ने चिन्तनको विकास हुन्छ । उसले यस प्राक्कल्पनालाई आफ्नै जिनमा प्रयोग गर्छ । जिनमा रहेका मातापिताका गुणमध्ये माताजनित गुणलाई निष्क्रिय पारी पिताजनित गुणलाई प्रयोगशालीय विधिबाट विकास गर्दै जान्छ । उक्त जिन डिम्बा निषेचनद्वारा जन्मिसकेको हुनाले त्यो प्रक्रिया आवश्यक हुँदैन । अन्ततः उसको प्राक्कल्पना सत्यमा स्थापित हुन्छ । उसले दिवङ्गत बाबुलाई जन्म दिन सफल हुन्छ । यसरी कथामा बाबुआमाका जिनबाट भविष्यका सन्ततिको विकास गर्न सकिएजस्तै छोराछोराका जिनमा रहेका बाबुआमाका विशिष्ट गुणका आधारमा पूर्वजलाई जन्म दिन सकिन्छ भन्ने स्वैरकल्पनाले चिकित्साविज्ञानका नयाँ सम्भावनालाई उद्घाटित गरेको छ ।

‘अक्सिजनबिनाको मान्छे’ कथामा पर्यावरणमा बढिरहेको तापक्रम, प्रदूषणका कारण भविष्यमा अक्सिजन समाप्त भएर जीवन सङ्कटमा पर्ने हो कि भन्ने पर्यावरणीय चिन्तनको स्वैरकल्पनामा आधारित छ । प्रत्यक्ष रूपमा भाइसर सङ्क्रमित मानवीकृत रोबोटले जैविक मानवलाई चुनौती दिएको घटना देखिए पनि कथाको मूल सार कथान्तमा अभिव्यक्त पर्यावरणीय चिन्तनमा केन्द्रित छ । कथामा अक्सिजनबिना कैयौँ घण्टा, कैयौँ दिन बाँच्न सक्ने प्रयोगात्मक चुनौती दिँदै हिँड्ने रोबोटलाई त्यो मानव हो होइन भनी वैज्ञानिक परीक्षण गरिन्छ । अत्याधुनिक

प्रविधिद्वारा निर्मित भएको हुनाले उसको प्रारम्भिक परीक्षणमा वैज्ञानिकहरू पनि भ्रमित हुन्छन् । अन्तरिक्ष प्रयोगशालाका वैज्ञानिक अरूणले उक्त व्यक्तिको परीक्षण गर्ने चाहना राख्छ । वैज्ञानिक अरूण पनि परीक्षणमा भ्रमित भएको अवस्थामा कम्प्युटरको पर्दामा देखिएका सूक्ष्म लक्षणको अवलोकन गरिरहेको सहयोगी यन्त्र मानवले उक्त व्यक्तिमा कुनै पनि किसिमका जैविक गुण नभएको र ऊ बाँच्न अक्सिजनको आवश्यकता नपर्ने जानकारी दिएपछि मात्र वस्तुसत्य बाहिर आउँछ । यस घटनापछि वैज्ञानिक अरूणले पृथ्वीमा तापक्रम बढिरहेको र अक्सिजन हराउँदै गइरहेको हुनाले भविष्यका मानिस अक्सिजनविना नै बाँच्नु पर्ने स्थिति आउन सक्ने चेतावनी दिएको देखिन्छ । यस कथामा मानिसको अस्तित्व नै समाप्त हुने चिन्तन नै कथाको मूल कथ्य बनेको हुनाले मानवीकृत रोबोटको चरित्र सोही कथ्यलाई सम्पुष्ट बनाउने भूमिकामा रहेको छ । त्यसैले कथाको अधिकांश भाग मानवीकृत रोबोटको भ्रमात्मक व्यवहारमा आधारित भए पनि पर्यावरणीय जोखिमबारेको वैज्ञानिक स्वैरकल्पना नै यसको आधार बनेको देखिन्छ ।

‘समयको तस्बिर’ यस कथाले समयको सापेक्षतालाई देखाएको छ । छोरो जन्मेपछि अन्तरिक्ष यात्रामा गएको बाबु केही समयपछि पृथ्वीमा फर्कदा उसकी श्रीमती चौहत्तर वर्षकी र छोरो पचास वर्षको हुन्छ तर बाबुको उमेर पच्चिस वर्षको मात्र हुन्छ । यसका साथै कथामा अन्तरिक्ष यात्रीका मनोदशा र सम्भावित जोखिमको अभिव्यक्ति पनि छ ।

‘पराधुनिक मान्छे-१’ र ‘पराधुनिक मान्छे-२’ शीर्षकका कथामा सरुभक्तले जैविक मानिसका मस्तिष्कमा ब्रह्माण्डीय गतिशीलताको प्रभाव पर्न सक्छ भन्ने सम्भावनालाई चित्रण गरेका छन् । पहिलो कथामा सामान्य मान्छेका आँखाले देख्न नसक्ने ब्रह्माण्डीय गति देख्ने युवकका असामान्य व्यवहार छन् भने दोस्रो कथामा पनि ब्रह्माण्ड रचनाको मानसिक भारका कारण अस्वाभाविक चरित्र देखाउने युवक देखापर्छ । यी दुवै कथा व्यक्तिका मनोवैज्ञानिक संवेदनाका स्वैरकल्पनासँग जोडिएका छन् ।

‘यामिक वृक्ष’ कथामा पनि पर्यावरणसम्बन्धी स्वैरकल्पना छ । पृथ्वीमा हरितगृह ग्याँसको तीव्र वृद्धि र त्यसको प्रभावका कारण अक्सिजनको मात्रामा अउन सक्ने ह्रास तथा त्यसले प्राणीजगत्मा निम्त्याउने विकराल स्थितिको सङ्कटसम्बन्धी कथाको अन्तर्वस्तु वैज्ञानिक चिन्तमा आधारित छ । पर्यावरणमा निम्तिन सक्ने त्यस्ता समस्याबाट कसरी बच्न सकिन्छ भन्ने चिन्तनमा लागेका डा. अनन्तलाई उसको सहयोगी यन्त्रमानवले हरितगृह ग्याँसलगायतका विषाक्त ग्याँस प्रशोधन गरी अक्सिजन उत्पादन गर्न सकिने सुझाव दिन्छ । उसको यस सुझावलाई सकारात्मक रूपमा लिएको अनन्त ग्याँस प्रशोधन गर्ने कृत्रिम वृक्षको निर्माण गर्न सफल हुन्छ । कथाले विज्ञानको सिर्जनात्मक प्रयोग र मानवजीवन रक्षामा यसको भूमिकालाई देखाएको छ ।

मानवजातिको अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने अवस्थामा त्यसको रक्षाको विकल्प दिने रोबोट र रोबोटको सल्लाहलाई व्यावहारिक स्वरूप प्रदान गरी स्वजातिको रक्षामा गर्ने अनन्तका सफलताले पर्यावरण र जैविक जीवनको अन्तसम्बन्धलाई अभिव्यञ्जित गर्ने कथाको मूल लक्ष्य प्रभावपूर्ण बनेको छ ।

३.३.८ रमेश विकल

रमेश विकलका 'प्रेषण र प्राप्ति' (२०४५) 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' (२०४५) र 'के ऊ साँच्चै स्वर्ग गयो ?' (२०५१) शीर्षकका तीनवटा विज्ञानकथा प्रकाशित छन् । उनका विज्ञानकथा विद्युतीय तरङ्गका माध्यमबाट ठोस वस्तु पठाउने, मानवीय भावनालाई बुझ्न सक्ने चेतनशील रोबोटको निर्माण, पृथ्वीबाहिरको उन्नत सभ्यताको सम्भावना र खोज गर्ने वैज्ञानिक महत्वाकाङ्क्षा बोकेका पात्र र घटनासँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनामा आधारित छन् ।

'प्रेषण र प्राप्ति' शीर्षकको कथामा विज्ञानमा रुचि राख्ने आलोक विद्युतीय तरङ्गका माध्यमबाट ध्वनि, तस्विर तथा श्रव्यदृश्य सामग्री पठाउन र प्राप्त गर्न सकिने जस्तै ठोस वस्तुलाई पनि पठाउन र प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सैद्धान्तिक प्राक्कल्पनाका आधारमा अत्याधुनिक प्रविधिको विकास गर्छ । उक्त आविष्कारका बारेमा उठेका जिज्ञासालाई वैज्ञानिक प्रयोगले विश्वस्त बनाएपछि आलोक सबैको बधाइको पात्र बनेको छ । कथामा वैज्ञानिक आविष्कारको सिर्जनात्मक र रचनात्मक प्रयोगको स्वैरकल्पना छ ।

'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' मानवीय संवेदना, चेतना, कल्पना स्थापना गरी मानवीय भावनालाई बुझ्न सक्ने चेतनायुक्त रोबोट निर्माण गर्ने लक्ष्य बोकेको वैज्ञानिक दिवाकरको महत्वाकाङ्क्षी योजनामा आधारित कथा हो । दिवाकरसँग मानवीय संवेदनालाई बुझ्न नसक्ने घरेलु यान्त्रिक रोबोट छ । त्यसैले रोबोटमा रहेको त्यस अभावलाई पूरा गर्ने योजनाका बारेमा दिवाकरले वैज्ञानिक प्रधानलाई जानकारी गराउँछ । वैज्ञानिक प्रधानले चेतनायुक्त रोबोटको निर्माणका कारण निम्तिन सक्ने जोखिमका बारेमा सचेत गराउँदै उक्त योजनालाई अगाडि नबढाउन सुझाउँछ तर दिवाकर आफ्नो निर्णयमा दृढ रहन्छ । उसले निर्माण गरेको चेतनशील रोबोटले तीव्र रूपमा सन्तानोत्पादन गर्दै गएको, स्वरक्षार्थ मानवले भन्दा उन्नत प्रविधिको सुरक्षा संयन्त्र विकास गरेको, विगतमा मानवले रोबोटमाथि गरेका व्यवहारको प्रतिशोध लिन थालेको, संसारका महान वैज्ञानिक, डाक्टर, इन्जिनियर, शासक, राजीतिज्ञ आदिलाई दास बनाएको त्रासद सपना देखेपछि दिवाकर योजना अगाडि नबढाउने निर्णयमा पुगेको देखिन्छ । उसले सपनामा देखेका सबै घटना स्वैरकल्पनिक छन् तर तिनको पृष्ठभूमिमा वैज्ञानिक अन्तर्वस्तु रहेको छ । कथामा सपनाको उपयोग सोही अन्तर्वस्तुलाई अभिव्यक्त गर्ने माध्यमका रूपमा गरिएको छ । दिवाकरको योजना र त्यसपछि उसले स्वप्न संसारमा देखेका त्रासद परिघटनाबाट भविष्यको

कृत्रिम बुद्धिमत्ताको विकास, नयाँ खोज र प्रयोगका नाममा गरिने महत्त्वाकाङ्क्षी वैज्ञानिक अन्वेषणका दूरगामी प्रभावका बारेमा सचेत हुनपर्ने स्वैरकाल्पनिक धारणाले कथालाई ओजपूर्ण बनाएको छ ।

‘के ऊ साँच्चै स्वर्ग गयो ? पृथ्वीबाहेक ब्रह्माण्डका अन्य क्षेत्रमा पनि उन्नत सभ्यताको विकासका सम्भावनालाई देखाउने कथा हो । यसमा धर्मशास्त्रमा रहेको स्वर्गका अवधारणालाई वैज्ञानिक खोजको सम्भावनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको मुख्य चरित्र अल्बर्ट शर्माले ब्रह्माण्डमा नै धर्मशास्त्रले कल्पना गरेको स्वर्ग अर्थात् उन्नत सभ्यता रहेको हुनसक्ने र त्यसको खोज गर्न सकिने धारणा सहकर्मी वैज्ञानिकलाई सुनाउँछ । उसका धारणा र योजनालाई सहकर्मी वैज्ञानिकहरूले विश्वास गर्दैनन् । अल्बर्ट भने एकल रूपमा नै भए पनि उक्त योजनामा लागि रहन्छ र स्वनिर्मित अत्याधुनिक अन्तरिक्षयानमा गन्तव्य क्षेत्रको खोजमा लाग्छ । यसरी कथामा ब्रह्माण्डका अन्य स्थानमा जीवनका सम्भावनालाई देखाई त्यसका खोजीलाई वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्ने प्रयत्न भएको छ ।

३.३.९ गोरखबहादुर सिंह

गोरखबहादुर सिंहको वि.सं २०४६ मा ‘क र ख’ शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ । यो कथा उनको *भाषणको तयारी* (२०४९) मा सङ्कलित छ । यस कथामा क र ख लाई साङ्केतिक रूपमा क्रमशः अत्याधुनिक कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त यन्त्र र मानव पात्रका रूपमा प्रयोग गरी संवादात्मक शैलीमा विज्ञानका नवीनतम आविष्कार र भौतिक उन्नति आदिले निम्त्याउने सम्भावित जोखिमका बारेमा वैचारिक विमर्श गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथाको आरम्भ जोखिमपूर्ण स्थितिको सङ्केतबाट भएको छ । कथामा क पात्रले ख पात्रलाई “मलाई त तपाईंले बिताउनु भएको प्रत्येक रात तपाईंको उपलब्धि जस्तो लाग्छ- कि कम से कम थप एक दिन बाँच्नु भयो (पृ.७१)” भन्ने भनाइबाट ख पात्र अर्थात् मानवसमाज जोखिमको अवस्थामा छ र उसले व्यतित गरेका हरेक सेकेन्ड सोही जोखिमका विचमा प्राप्त भएका महत्तम प्राप्ति हुन भन्ने विचार देखिन्छ । कथामा मानवले विकास गरिरहेको भौतिक उन्नति र वैज्ञानिक चकत्कारले उसकै भविष्य साँघुरो बनाएको, वैज्ञानिक उन्नति मानिसका विनाशको परिणाम बन्दै गएको, कले खको अस्तित्व र अन्त्य आफ्नो नियन्त्रणमा रहेको उद्घोष गरेको, कुनै पनि क्षणमा खको अस्तित्व अन्त्य गर्नसक्ने अहम्पूर्ण धारणा राखेको, मानिसमा नवीन खोजमा बौद्धिक तीक्ष्णता भए पनि त्यसले विवेक पक्षलाई कमजोर बनाएको भन्ने धारणाले वैज्ञानिक युगमा मानवसमाजका जटिल पक्षमाथि प्रकाश पारेको छ । त्यस्तै यन्त्र शक्तिशाली बन्दै गएको र शक्तिमा अधिकार पनि हुन्छ भन्ने कुरा मानिस स्वयम्ले यन्त्रलाई सिकाएको हुँदा

सुविधा र कर्तव्य निर्वाहका निम्ति निर्माण गरिएका यन्त्रले स्वतः स्वनिर्णयको अधिकार पनि पाएको भन्ने त्रासद स्वैरकल्पना कथामा रहेको छ। आधुनिक युगसँगै मान्छेमा व्याप्त वैयक्तिकता, असमान व्यवहार, हासोन्मुख मानवीय सम्बन्धप्रति व्यङ्ग्य गर्दै मानवका आविष्कार मानवकै ध्वंसका निम्ति प्रयोग हुनु दुखद् कुरा भएको धारण कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ। मानवले गरेका नवीनतम आविष्कारद्वारा मानिस स्वयम् नै नियन्त्रित हुनसक्ने बताई कसैको ध्वंसका लागि गरिएको उत्पादन, निर्माण स्वयम् उत्पादन कर्तामाथि नै प्रहार हुन सक्छ भन्ने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्दै कथान्तमा खले कको मुख थुन्न खोज्दा क बाहिरिएको घटनाका परिस्थितिले विज्ञानका अत्याधुनिक प्रविधि, प्राप्ति मानवीय नियन्त्रणभन्दा बाहिर जान सक्छन् भन्ने स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस कथामा कुनै पनि किसिमका वैज्ञानिक आविष्कार, वैज्ञानिक यान्त्रिक वस्तु वा वैज्ञानिक खोज र त्यससँग सम्बद्ध तार्किक अन्वेषण आदिको खोज, विमर्शलाई भन्दा समकालीन समाजमा विज्ञानले प्राप्त गरेका महत्ता र भविष्यमा त्यसले निम्त्याउन सक्ने जोखिमबारेमा बौद्धिक र तार्किक कल्पना गरिएको छ।

३.३.१० अमोददेव भट्टराई

अमोददेव भट्टराईका दुईवटा विज्ञानकथा प्रकाशित छन्। उनका दुई कथासङ्ग्रह *हस्ताक्षर* (२०४७) र *मसित पनि दुख्ने घाउ* छ (२०५२) मा क्रमशः 'सिर्जना र सृष्टि' र 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी' शीर्षकका विज्ञानकथा सङ्कलित छन्। यी कथामा उनले नवीन सभ्यता र मानवीय चरित्रका सङ्कीर्णतालाई वैज्ञानिक चिन्तनका धरातलमा प्रस्तुत गरेका छन्।

'सिर्जना र दृष्टि' मा रोबोटसँग विवाह गर्ने युवतीको घटना छ। रञ्जुसँग धन, सम्पत्ति, बल, बुद्धि हुँदाहुँदै पनि शारीरिक असुन्दरताका कारण विवाह हुन नसक्दा उसमा उत्पन्न भएका मनोग्रन्थि कथामा देख्न सकिन्छ। कथानुसार ऊ त्यो समस्या लिएर कात्सुहिको सुजुकी नामका वैज्ञानिकले आविष्कार गरेको समस्या समाधान गर्ने विशिष्ट सामर्थ्य भएको यन्त्रका अगाडि पुग्छे। समस्या समाधान हुने तर यन्त्रको निर्णय अस्वीकार गरे जीवन नै समाप्त हुने चेतावनी रञ्जुलाई दिइन्छ। उसले यन्त्रको प्रस्ताव स्वीकार गर्छे। तत्कालै कोठाबाट भीमकाय रोबोट बाहिर आउँछ। नेपाली संस्कृति अनुसार सिन्दुर हाल्छ र मानवीय बाधा पार गर्दै रञ्जुलाई साथमा लिएर आकासिन्छ। कुरूपताका कारण विवाह हुन नसक्नु, रञ्जुको हतास मानसिकता देखिनु, आफ्ना जीवनको निर्णय गर्ने जिम्मा यन्त्रलाई दिनुका पछाडि सामाजिक सांस्कृतिक पक्ष नै रहेको हुनाले रञ्जुका माध्यमबाट प्रस्तुत कथाले भौतिक विकाससँगै समाजका सांस्कृतिक जटिलताई व्यक्त गरेको छ। कथामा स्वीकृत परिवन्दमा परेकी रञ्जुको संवेदना पीडादायी लाग्छन्।

‘औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी’ ब्रह्माण्डका अन्य स्थान पृथ्वीको भन्दा विकसित सभ्यता हुनसक्ने सम्भावनालाई देखाउने कथा हो । यस कथामा सूक्ष्म ढङ्गले नेपाली समाजको चेतना र चिन्तनको स्तरलाई पनि व्यङ्ग्य गरिएको छ । कथामा जापानको यात्रामा रहेका म पात्रलाई धर्तीको मानवजस्तै कल्पित ग्रह पिक्चुरियाबाट पृथ्वीमा आएको एक प्राणीले मध्यरातमा भेट्छ । उनीहरूका बिचमा करिब एक घण्टासम्म नेपाली भाषामै कुराकानी हुन्छ । रेठ नामको उक्त प्राणीमा अन्य व्यक्तिका भावलाई नियन्त्रण गर्नसक्ने सामर्थ्य हुनु, पृथ्वीका वैज्ञानिक, डाक्टरलगायतका सबैको जानकारी हुनु, भाषाको ज्ञान हुनु, पृथ्वीका सबै कुराको खोजी गरिरहेको बताउनुजस्ता घटनाका स्वैरकल्पनाले पृथ्वीभन्दा बाहिर यहाँको भन्दा उन्नत जीवन, विज्ञानप्रविधिको विकास भएको सभ्यतका सम्भावनालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । पृथ्वीबाहिरका सभ्यता अज्ञात तथ्य भएको हुनाले कथामा प्रस्तुत ती घटना स्वैरकल्पना हुन् तर तिनलाई वैज्ञानिक तर्कले विश्वसनीय बनाएको छ ।

३.३.११ इन्दिरा प्रसाई

इन्दिरा प्रसाईको *मेरो कथा नलेखिदिनु* (२०७४) नामको विज्ञानकथा सङ्ग्रह प्रकाशित छ । यस सङ्ग्रहमा पत्रपत्रिकामा विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका छवटा कथा र पूर्व अप्रकाशित एकसहित सातवटा कथा रहेका छन् । कथाकार प्रसाईको कथायात्रा वि.सं. २०३० बाट आरम्भ भएको देखिए पनि विज्ञानकथाका रूपमा प्रकाशित यस सङ्ग्रहका कथाको प्रकाशन समय हेर्दा वि.सं. २०४७ मा प्रकाशित ‘यन्त्रपोसाक’ शीर्षकको कथा नै पहिलो विज्ञानकथाका रूपमा देखापर्छ । *मेरो कथा नलेखिदिनु* भित्रका कथाहरू भौतिक समाजको जटिल परिवेशमा आधारित यौन विषयमा केन्द्रित छन् ।

सङ्ग्रहको कथाक्रममा रहेको पहिलो कथा ‘प्रेमदूत’ मा आधुनिक प्रविधिको दुरुपयोगका सम्भावनालाई देखाइएको छ । कथामा प्रेमप्रताडित एक कम्प्युटर वैज्ञानिकले मानवसँग दोहोरो संवाद गर्नसक्ने कृत्रिम बुद्धिमत्तासहितको यन्त्र निर्माण गरेको छ । उसको लक्ष्य शालीनता र बौद्धिकताका आवरणमा युवतीका मानिसकतासँग खेल्नु र अतृप्त प्रेमको धीत मार्नु देखिन्छ । कथाकारका अनुसार यसमा शरीरबाहेक मानवका सबै गुण छन् । पतिको शङ्कास्पद व्यवहारका कारण असन्तुष्ट भएकी धीरा सामाजिक सञ्जाल फेसबुकका माध्यमबाट यही यन्त्रसँग निकट हुन्छे । दाम्पत्य सम्बन्धमा बढेको अविश्वास तथा शालीन र बौद्धिक चरित्रको यन्त्रको भ्रममा परेकी धीरा आफ्नै आग्रहमा प्रेमदूत छद्मनामधारी यन्त्रसँग भेट भएपछि त्यसको भ्रमबाट मुक्त भएकी छ । यसरी यस कथामा आधुनिक प्रविधिको वैयक्तिक स्वार्थका लागि हुनसक्ने दुरुपयोग, मानवीय संवेदनासँग रमाउने प्रतिशोधी र परपीडक चरित्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘नौ नम्बरकी’ शीर्षकको दोस्रो कथामा मानवका निम्ति आवश्यक पर्ने प्राकृतिक अङ्ग प्रत्यारोपणको प्रयोजनका निम्ति नियन्त्रित वातावरणमा उत्पादन गरिएका मानिस र तीमध्येकी एक आइमाईसँग आकर्षित भएको रामबहादुरको यौनेच्छामा आधारित छ । कथामा एक वैज्ञानिकले व्यक्तिगत प्रयोगशालामा उत्पादन गरेका मानिस कृत्रिम नै भए पनि यान्त्रिक छैनन् । धन कमाउनका लागि बिदेसिएको र पारिवारिक जीवनबाट टाढा भएको रामबहादुर प्रयोगशालामा रहेका अनेकौँ कृत्रिम मानवमध्ये नौ नम्बरकी आइमाईप्रति मोहित हुन्छ । आइमाईप्रति उसको यौन आकर्षण बढ्छ । उसले उक्त आइमाईमा आफूलाई छोडेर गएको पत्नी कमलीको प्रतिबिम्ब देख्छ । आइमाई नै भए पनि त्यसमा प्राकृतिक गुण नभएको हुनाले रामबहादुरका यौनेच्छा ऊबाट पूरा हुन सक्दैनन् । कथा रामबहादुरका जटिल यौनग्रन्थिको उद्घाटनमा सफल छ । यस कथामा कथाकारको मानव मानवअङ्ग प्रत्यारोपणसम्बन्धी नवीन धारणा देखापर्छ । रामबहादुरको संवेग र अतृप्त यौनाकाङ्क्षाको मनोदशालाई प्रतिबिम्बन गर्नु कथाकारको मूल ध्येय देखिन्छ, तापनि कथामा रहेको प्राकृतिक अङ्गका लागि उत्पादन गरिएका मानिसको सन्दर्भ विज्ञानकथाका दृष्टिले आकर्षक र विश्वसनीय छन् । त्यसैले यी दुवै पक्षको संयोजनले कथाको प्रतिपाद्य विषय सशक्त बनाएको छ ।

तेस्रो कथा ‘बिहेअघिको रात’ शारीरिक आकर्षण र त्यसको भ्रमलाई निवारण गर्ने कथा हो । विषयअनुसारको भावलाई सम्बोधन गर्ने रति, कामदेवजस्ता नामका पात्रले पनि कथाको उद्देश्यलाई संवहन गरेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथा विज्ञानकथाका दृष्टिले सबल बन्न सकेको छैन ।

चौथो कथा ‘श्री’ मा कथाकारले नयाँ प्रविधिको परिकल्पना गरेजस्तो देखिए पनि त्यो विश्वसनीय र तार्किक बन्न सकेको छैन । श्रीको आविष्कार तार्किक आविष्कार पनि नभई कोरा कल्पनामा आधारित देखिन्छ किनभने घरमा बनाएको सामान्य लड्डु खाएकै भरमा स्वरसहितको भिडियो लिन सक्ने प्रविधि के हो, लड्डु चोबिएको तलर वस्तु के हो जसले लड्डुलाई अत्याधुनिक प्रविधियुक्त विद्युतीय यन्त्रमा परिवर्तन गर्न सक्छ, खिचिएको दृश्यलाई कम्प्युटर स्क्रिनसम्म ल्याउने प्रविधि के हो भन्नेजस्ता जिज्ञासाको विश्वसनीय, तार्किक र तथ्यगत समाधान कथाको कल्पना गर्न सक्दैन । कथामा त्यसतर्फको चेतना कथामा पाइँदैन । त्यसैले विज्ञानकथाका दृष्टिले यो कथा पनि कमजोर बनेको छ ।

पाँचौँ कथा ‘यन्त्रपोसाक’ मा विषाक्त बन्दै गएको पृथ्वी, प्राणी जगत्मा पर्ने नकारात्मक प्रभावका समस्यालाई उठान गरिएको छ । त्यस्ता समस्याबाट मानवलाई कसरी बचाउन सकिन्छ, भनेर प्रयत्नरत अङ्कुश नामको वैज्ञानिक पात्रको कथालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा

विज्ञानका विनाशकारी चरित्रलाई गम्भीर रूपमा उठान गरिएको छ । विश्वयुद्धमा प्रयोग भएका घातक आणविक हतियारले पर्यावरण र प्राणीजगत्लाई कुरूप बनाएको स्वैरकल्पना विश्वसनीय छ भने निःशस्त्रीकरणको आविष्कारमा लागेको अङ्कुशको चरित्र जीवन र पर्यावरण रक्षाका लागि प्रभावपूर्ण छ । कथामा आणविक प्रदूषणको प्राभावबाट जीवनलाई जोगाउने यन्त्रपोसाकको कल्पना नवीन छ । त्यसैले यो कथाको विषय विज्ञानप्रविधिका सम्भाव्य सन्त्रास र सुरक्षाका विकल्पमा आधारित रहेकाले अन्य कथाका तुलनामा जीवनवादी उद्देश्य प्राप्तिको कलात्मक लक्ष्यमा सबल बनेको छ ।

‘त्यो रात’ कथामा सन्तान इच्छा राख्ने परिवारले पतिको सन्तान उत्पादन सामर्थ्य कमजोर भएका कारण निःसन्तानको अवस्था भोगिरहेको समस्यालाई प्रस्तुत गर्दै त्यस्ता समस्यालाई प्रविधिले समाधान गर्नसक्ने स्वैरकल्पनालाई देखाइएको छ तर त्यसका लागि कथामा देखाइएको प्रविधि पनि विश्वसनीय बन्न सकेको छैन । त्यसैले कथामा प्रस्तुत प्रविधि निःसन्तानको पीडा भोगिरहेकी उत्तराको सन्तानेच्छाका निम्ति संभोगातुर मानसिकता खेलिरहेको वीर्यवान् पुरुषको स्वैरकल्पना मात्र बन्न पुगेको छ ।

त्यस्तै, अन्तिम कथा ‘मेरो कथा नलेखिदिनु’ कथामा भौतिक सम्पत्ति तथा रूप सौन्दर्यको आडम्बरका कारण कृत्रिम पुरुषसँग विवाह गर्न पुगेकी सुनितीले आफ्नो जीवन बर्बाद भएको अनुभूतिका माध्यमबाट आधुनिक जीवन र भौतिकताले निम्त्याउन सक्ने समस्यालाई व्यक्त गरिएको छ ।

विज्ञानकथा भनिए पनि *मेरो कथा नलेखिदिनु* भित्रका सबै कथा स्तरीय विज्ञानकथाको बन्न सकेका छैनन् । कथाकारले केही कथामा विज्ञानप्रविधिका कुरालाई जोड्न खोजेको पनि पाइन्छ तर ती समकालीन प्रविधिबारे समेत पर्याप्त सचेतता नभएका सामान्य स्वैरकल्पना बन्न पुगेका छन् भने सबै कथाको अन्त्यतिर मात्र वैज्ञानिक प्रविधिलाई भ्वाट्ट जोड्ने शैली देखिनु तथा ती कुरा कथाको मुख्य विचार नबन्नाले यी कथाका पाठक वैज्ञानिक संसारको कल्पनामा नपुगी भौतिक विकासको परिवेशमा आधारित यौन विषयको केन्द्रमै हराउँछ । यी कथामध्ये ‘नौ नम्बरकी’ कथामा आंशिक रूपमा रहेको अङ्ग प्रत्यारोपणका लागि उत्पादन गरिएका मान्छेको स्वैरकल्पना र ‘यन्त्रपोसाक’ विज्ञानकथाका दृष्टिले तुलनात्मक रूपमा सबल छन् ।

३.३.१२ रमेश खनाल

रमेश खनालको ‘रोबोटको मानवीय अस्तित्व’ शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ । वि.सं. २०४८ को *मधुपर्क*मा प्रथम पटक प्रकाशित भएको यो कथा खनालको *इन्दिराको भ्यागुतो* (

२०६३) कथासङ्ग्रहमा पनि सङ्कलित छ। प्रस्तुत कथामा जतिसुकै बुद्धिमत्तापूर्ण भए पनि मानवमाथि रोबोटको प्रभुत्व स्वीकार्य हुँदैन भन्ने धारणा रहेको छ। कथामा मानव समाजलाई रोबोटको अस्तित्व बोध गराउन रोबोटहरूले नेपालमा प्रथम पटक भोजको उत्सव आयोजना गरेका छन्। कार्यक्रममा समाजका विशिष्ट व्यक्तित्वको उपस्थिति छ। रोबोटको नेतृत्वकर्ता ठुलो रोबोटले उनीहरूका लागि नेपालको कुनै स्थानमा छुट्टै बस्ती निर्माणका लागि सरकारसँग माग गर्ने जानकारी गराउँछ। कार्यक्रममा रोबोटले कला प्रदर्शन गर्छन्। रक्सीले मातिएको एक सहभागीले रोबोटका अनेक सामर्थ्यको परीक्षण गर्छ। रोबोटले पनि कार्यक्रममा सहभागी महिलासँग नाच्ने इच्छा व्यक्त गर्छन् तर कुनै पनि महिला रोबोटसँग नाच्न तयार हुँदैनन्। रोबोटले मानिसले उनीहरूलाई विश्वास नगरेको लगायतका अनेकौँ आरोपहरू लगाउँछ। रोबोट र सहभागी मानिसका बिचमा वादविवाद बढ्दै जान्छ। रोबोटले मानिसलाई कुट्न थालेपछि सहभागीमध्ये एक व्यक्तिले रोबोटको स्वचालित प्रणालीलाई निष्क्रिय बनाइदिन्छ। त्यसपछि सबै रोबोट निष्क्रिय हुन्छन्। कथामा मानवीय कमजोरी देखापर्छन् तर ती स्वाभाविक नै छन्। मानिसका सुविधाका लागि रोबोटको परिकल्पना गरिएको हुनाले तिनले मानवीय अस्तित्वको चाहना र दावी गर्न थाले भने त्यो मानवका लागि नै नकारात्मक परिणाम बन्न सक्छ भन्ने विचार कथामा व्यक्त भएको देखिन्छ। मानव र रोबोटको द्वन्द्वका बिच मानिसले रोबोटलाई निष्क्रिय पारेको सन्दर्भले रोबोटमा नियन्त्रण संयन्त्रको व्यवस्थापन र उचित प्रयोग गर्न सकिएमा जतिसुकै शक्तिशाली भए पनि मानवले रोबोटलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ भन्ने सकारात्मक भाव कथामा रहेको छ। मानवका स्वाभाविक चरित्र र रोबोटको यान्त्रिक सीमाले कथालाई विश्वसनीय बनाएको छ। रोबोट र मानवबिचको द्वन्द्वले कथाकथ्यलाई सघन बनाएको छ।

३.३.१३ मदनमणि दीक्षित

मदनमणि दीक्षितको 'कच, शुक्र र देवयानी' शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ। यो कथा उनको कथासङ्ग्रह *जेण्डा* (२०५१) मा सङ्कलित छ। यस कथामा उनले पूर्वीय वाङमयका मिथकीय सन्दर्भलाई वैज्ञानिक सत्यमा स्थापित गर्ने प्रयत्न गर्दै प्राणीको जीवनका अमरतासम्बन्धी स्वैरकल्पना प्रस्तुत गरेका छन्। कथामा पूर्वीय आख्यानका पात्र कच, शुक्र र देवयानीलाई विज्ञानप्रविधिको अत्याधुनिक युगमा स्थापन गरी उनीहरूका वैज्ञानिक क्रियाकलापलाई देखाइएको छ। यस कथामा देशकालको सीमालाई वैज्ञानिक उन्नतिले मेटिदिएको छ। कथाअनुसार ब्रह्माण्डमा जीवन मात्र छ, मृत्युमाथि विज्ञानले विजय प्राप्त गरेको छ। बोलेका कुरा लिपिबद्ध गर्ने लेजर कम्प्युटर, जीवनदानका लागि सञ्जीवनी बुटीको सट्टा सञ्जीवनी यन्त्र, आदिम भाषालाई आधुनिक भाषामा रूपान्तरण गरी प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य भएका अत्याधुनिक ध्वन्यान्तरण यन्त्र, अन्य प्राणीका आवाजलाई मानवीय आवाजमा परिवर्तन गर्ने सञ्जीवनी स्वरयन्त्र, पूर्व वा परजन्म हेर्न

सकिने प्रविधि, प्रतिब्रह्माण्ड आदिको स्वैरकल्पनालाई कथामा वैज्ञानिक सन्दर्भ दिइएको छ । पूर्वीय मिथ, प्रेम र आधुनिक विज्ञानको सैद्धान्तिक मिश्रणको कलात्मक अभिव्यक्तिले प्रस्तुत कथा सुन्दर बनेको छ तथापि कथाको मूल चिन्तन मिथकीय स्वैरकल्पनातर्फ बढ्ता आकर्षित भएको देखिन्छ ।

३.३.१४ मेहेशविक्रम शाह

मेहेशविक्रम शाहको 'प्रकृति र मान्छे' शीर्षकको विज्ञानकथा वि.सं. २०५५ को गरिमा मासिकमा प्रकाशित छ । यस कथामा कथाकारले प्राकृतिक गुण भएको हजुरबुबा र कृत्रिम गुणयुक्त रोबोट नातिका माध्यमबाट प्रविधि, प्रेम र सांस्कृतिक जीवनलाई देखाउने प्रयत्न गरेका छन् । विज्ञानप्रविधिका क्षेत्रमा निरन्तर प्राप्त गर्दै गरेका नवीनतम आविष्कार र तिनको प्रयोगगत सफलताले भविष्यमा मानिसले प्रकृतिका नियमलाई पनि आफ्ना नियन्त्रणमा ल्याउनेछ भन्ने स्वैरकल्पना कथामा देखापर्छ । कथामा पुस्तागत अन्तर र तिनका जीवनानुभूतिगत विशिष्टता पनि प्रस्तुत भएका छन् । कथामा छोरो भेट्न कुनै सहरमा पुगेको बुबालाई कतै पनि प्राकृतिक जीवनको अनुभूति नहुने सरहका कृत्रिमताले निराश बनाउँछ । ऊ नातिका कोठामा पुग्छ । त्यो नाति मानवीय नभई मानवीकृत रोबोट हो भन्ने कुरा थाहा नपाएको हजुरबुबाले प्राकृतिक जीवनका अनुभूति उसलाई सुनाउँछ । हजुरबुबाले सुनाएका सबै कुरा नातिका लागि अनौठा हुन्छन् । मानवीय प्रेम, ममता, स्नेह तथा पारिवारिक सम्बन्धबाट टाढा हुँदै गएको आधुनिक मानिसका जीवनमा प्राकृतिक कुराले भन्दा कृत्रिम कुराले महत्त्व पाउँदै गएको छ । भविष्यमा मानिसले पारिवारिक सम्बन्धलाई पनि यान्त्रिकतासँग साट्ने त होइन भन्ने कुरालाई वैज्ञानिक छोराको मानवीकृत यान्त्रिक सन्तानबाट अभिव्यक्त गर्न खोजेको देखिन्छ । कथामा प्रकृतिलाई महान् ठान्ने बाबु पुस्ता र मान्छेका आविष्कारलाई प्रकृतिभन्दा श्रेष्ठ ठान्ने छोरा पुस्ताका चिन्तनका द्वन्द्वले भविष्यको समाजमा मानवीय आविष्कारले प्रकृतिका प्राप्तिमाथि विजय हासिल गर्नेछ भन्ने स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

३.३.१५ गोविन्दप्रसाद 'कुसुम'

गोविन्दप्रसाद 'कुसुम'को वि.सं. २०५६ को समकालीन साहित्यमा 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी' शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ । कथाकारले यस कथामा विज्ञानको चरम विकासलाई चित्रण गरेका छन् । यो कथा चन्द्रवासी जीववैज्ञानिकको दैनिकीका महत्त्वपूर्ण घटनाका कल्पनालाई आधार बनाई डायरी शैलीमा लेखिएको छ । कथामा सन् ४६६६ देखि ४७०० को परिवेश रहेको छ । कथामा सत्त्वालिसौं अठ्चालिसौं शताब्दीसम्म पृथ्वीका मानवले चन्द्र र मङ्गल ग्रहमा बसाइँसराइलाई सम्भाव बनाएको स्वैरकल्पना रहेको छ । कथामा भविष्यको समाजमा मानवका इच्छा, सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध, पारिवारिक नातागोतासँग सम्बद्ध परिचय पूर्ण

यान्त्रिक हुने; रोबोटले सम्पूर्ण मानवीय सम्बन्धलाई विस्थापन गर्ने, समाजका लागि आवश्यक योग्यता भएका मानवलाई जन्म दिनसक्ने प्रविधिको विकास हुने, कृत्रिम वीर्यको निर्माणमा वैज्ञानिकहरू सफल हुने, मानव बस्तीको घनत्वका कारण चन्द्रमाको पर्यावरणमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्दै जाने स्वैरकल्पनाहरू देखिन्छन्। प्रस्तुत कथाअनुसार चन्द्र ग्रहमा जस्तै वृहस्पतिमा पनि उन्नत सभ्यताको विकास भइरहेको छ र यी दुई ग्रहवासीका बिचमा द्वन्द्वको चलिरहेको छ। चन्द्रवासीहरू सञ्चार साधनका रूपमा टेलिपेथी प्रविधिको प्रयोग गर्छन्। यहाँका वैज्ञानिकले मानवजीवनलाई तीन समय वर्षको उमेर दिइसकेका छन् र उनीहरूको लक्ष्य त्यसलाई एक हजार पुऱ्याउने देखिन्छ। त्यहाँका जीववैज्ञानिकले मृत शरीरलाई पुनः जीवन दिन सक्ने सामर्थ्य राख्छन्। विज्ञानको चरम विकास र त्यसका प्रभावलाई चित्रण गरिएको यस कथामा हाल सौर्यमण्डलका अन्य ग्रहमा जीवनका सम्भावना खोजी गरिरहेका पृथ्वीका वैज्ञानिकहरूको सपनालाई सत्तालिसौं शताब्दीको प्रविधिले पूर्णता दिने छ भन्ने स्वैरकल्पना छ।

३.३.१६ अनमोलमणि

अनमोलमणिको 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका' शीर्षकको विज्ञानकथा वि.सं. २०६१ को गरिमा मासिकमा प्रकाशित छ। उनको कथासङ्ग्रह *नीलिमा र गाडा अँध्यारो* (२०६६) मा पनि यो कथा सङ्कलित छ। यस कथामा उनले विज्ञानप्रतिको मोहका कारण मानवका जैविक र सांस्कृतिक परिचय हराउँदै जाने चिन्ता व्यक्त गरेका छन्।

प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्र टेस्टट्युब बेबीले प्राध्यापन पेसामा रहका एक प्रेमजोडीका बिचमा सन्तान जन्माउने विषयमा मतभिन्नता भएपछि आफू टेस्टट्युबमा जन्मन परेको गुनासो गरेको छ। महिलाका कोखको काम प्रयोगशालाले गर्न थालेपछि समाजमा विकसित हुने कुरूप मानव सम्बन्धका बारेमा उसले राखेका तार्किक धारणाले कथालाई बलियो आधार दिएको छ। उसले आगामी युगका सहरमा वीर्यको व्यापार हुने, महिलाहरू पाठेघरविहीन हुनका लागि लाम लाग्ने, समाजमा कोही कसैको लाग्ने वा स्वास्नी नहुने, प्रत्येक घरमा बच्चा उत्पादन गर्ने प्रयोगशाला हुने, छोरीले बाबुलाई र छोराले आमालाई यौन संसर्गका निम्ति आह्वान गर्नेजस्ता विकृत र कुरूप स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट भविष्यको समाज मानवका लागि सांस्कृतिक रूपमा बीभत्स र अन्धकारमय हुने धारणा राखेका छन्। टेस्टट्युब बेबीका माध्यमबाट भौतिक उन्नतिसँगै कुरूप बन्दै गएका सांस्कृतिक पक्षको उद्घाटन गर्ने कथाकारको लक्ष्यलाई सोहीअनुसारका चारित्रिक व्यवहार भएका पात्र र भाषाको संयोजनले यथार्थपरक बनाएको छ। यस प्रकृतिका स्वैरकल्पनाबाट कुरूप भविष्यप्रतिका लेखकीय धारणाहरू व्यक्त भएका छन्। वैज्ञानिक प्रगतिप्रतिको मोहका कारण मानवीय संवेदना, हार्दिकता र प्राकृतिक अनुभूति ह्रास हुँदै

जाने तर्क राख्दै प्रस्तुत कथामा विज्ञानको प्रगति र प्रयोगका नाममा मानवका जैविक अनुभूति तथा प्राकृतिक जीवनमाथि विज्ञानको हस्तक्षेपलाई स्वीकार्न नसकिने धारणा व्यक्त भएका छन् । मानवको प्राकृतिक जीवन र सामाजिक सांस्कृति सम्बन्धको अपेक्षा गर्दै टेस्टट्युब बेबीले कथित आमा बाबुको व्यवहार र आफ्नो जन्म प्रक्रियाका बारेमा तीव्र असहमती राख्नु र म पात्रले टेस्टट्युब बाबु बन्न नचाहनाले यिनीहरूले सांस्कृतिक सुन्दरतासहितको प्राकृतिक जीवन चाहेको बुझिन्छ । त्यसैले कथामा विज्ञानको प्रगतिका नाममा उन्मत्त, उच्छृङ्खल भीडका असंयमित र अनियन्त्रित व्यवहारलाई प्रोत्साहन गर्दै मानिस र उसको जैविक जीवनलाई संवेदनाहीन कुरूप वस्तुमा परिणत गर्न हुँदैन भन्ने सकारात्मक परिणतिले कथाको भविष्य चिन्तनसम्बद्ध स्वैरकल्पना स्तरीय बनेको छ ।

३.३.१७ ओम रिजाल

ओम रिजालको 'संवेदना' शीर्षकको विज्ञानकथा वि.सं. २०६३ को *खसानी* (कथा विशेषाङ्क) मा प्रकाशित छ । प्रस्तुत कथामा मानवजातिलाई सर्वनाश हुनबाट बचाउने लक्ष्यका साथ वैज्ञानिकहरूको एक समूह मङ्गल ग्रहमा बस्ती बसाउन सफल भए पनि मानिसका आपसी द्वन्द्व, भैँभगडा र निषेधको चरित्रमा परिवर्तन हुन नसक्दा शान्त संसार निर्माण गर्ने लक्ष्य पूरा नभएको निराशापूर्ण घटना छ । कथाअनुसार गरिब राष्ट्रमाथि शक्तिशाली राष्ट्रले गर्ने दमनका व्यवहार, घातक हतियार उत्पादन र प्रयोगको जोखिम, युद्ध, भोकमरी आदिका कारण पृथ्वीको मानवअस्तित्व जोखिममा पर्नसक्ने सम्भावनालाई ध्यानमा राख्दै मानवजातिको अस्तित्व जोगाउनका निम्ति विश्वका प्रतिभाशाली वैज्ञानिकहरूले जेट जिनको आविष्कार गरेका छन् । कथामा पुरुषले बच्चा जन्माउन सक्ने र त्यो बच्चा जन्मनासाथ हाँस्न थाल्ने अनौठो स्वैरकल्पनाले पृथ्वीका ज्ञात तथ्यलाई उल्टाइ दिएको छ । कथामा वैज्ञानिकहरूको एक समूहले मङ्गल ग्रह यात्रा गरेको केही वर्षपछि पृथ्वीवासीसँग उनीहरूको सम्पर्क विच्छेद हुन्छ । यस घटनाले पृथ्वीवासी निराश हुन्छन् । उता वैज्ञानिक जिरो टुले मङ्गल ग्रहमा जन्मेका मान्छेले एकअर्काको अस्तित्व स्वीकार गर्न नसक्दा आपसमा युद्ध गरी सबैको मृत्यु भएको र त्यो दुर्दान्त दृश्य हेर्न नसकी आफूले पनि आत्महत्या गरेको सन्देश पृथ्वीमा पठाउँछ । पृथ्वीवासीले गरेको सुन्दर भविष्यको कल्पना मानवीय कमजोरीका कारण सफल हुन सक्दैन । कथामा मानवकै कारणले सिङ्गो पृथ्वी मानवविहीन हुन थालेकामा अन्य जनावरहरूले निकालेको खुसीयालीको जुलुस मानवीय चरित्रमाथि गरिएको शक्तिशाली व्यङ्ग्यका रूपमा देखापर्छ । यसरी यस कथामा मानवसभ्यताको अस्तित्व, भविष्यको विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र विनाशका दुर्दर्शासम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई व्यक्त गरिएको छ ।

३.३.१८ भुवन त्रिपाठी

भुवन त्रिपाठीका 'मानव डिभाइस' र 'खगोलीय सम्मेलन' शीर्षकका दुई विज्ञानकथा प्रकाशित छन्। उनको *खगोलीय सम्मेलन* (२०७१) सङ्ग्रहमा यी दुवै कथा सङ्कलित छन्। 'मानव डिभाइस' मानवलाई विद्युतीय वस्तुलाई जस्तै सूक्ष्म प्रविधिका माध्यमबाट नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणामा आधारित छ। कथामा ज्यासन र आइजेकका माध्यमबाट उक्त धारणालाई आख्यानीकरण गरिएको छ। विदेशी संस्थाको नेपाल स्थिति शाखाको कर्मचारी ज्यासनका शरीरमा कार्यालयको काममा मात्र केन्द्रित गराउने र केन्द्रबाट नियन्त्रण गर्न सकिने सफ्टवेयरयुक्त सूक्ष्म धातु स्थापन गरिएको कुरा उसलाई थाहा हुँदैन। बैंकको सुरक्षा जाँचमा उसलाई शङ्का गरिन्छ तर उसको साथमा त्यस्तो कुनै वस्तु फेला पर्दैन। विदेशी संस्थामा काम गर्न थालेपछि ज्यासन पूर्णतः कार्यालयको काममा मात्र केन्द्रित हुन्छ। घर परिवारलाई वास्ता गर्न पनि छोड्छ। कार्यालयको कामभन्दा बाहिर जान खोज्यो भने उसलाई अप्ठ्यारो महसुस हुन्छ। ज्यासनका बाबुआमाले ज्यासनको साथी कम्प्युटर इन्जिनियर आइजेकलाई यी सबै गुनासा सुनाउँछन्। उसले अनेकौँ प्रयत्न गरी ज्यासन कार्यालयका काममा मात्र एकोहोरिनाको कारण पत्ता लगाउँछ। यही प्रविधिबाट सबै नेपालीलाई नियन्त्रण गर्ने योजनामा तल्लीन हुन्छ। कथामा कामप्रति जिम्मेवार नहुने प्रवृत्तिको व्यङ्ग्यका साथै जैविक मानवलाई कृत्रिम प्रविधिका माध्यमबाट नियन्त्रणमा राखी कामप्रति जिम्मेवार गराउन सकिन्छ भन्ने विचार देखिन्छ।

'खगोलीय सम्मेलन' मा अन्य ग्रहमा विकसित प्रविधिलाई निषेध गर्ने तर ती ग्रहका क्रियाकलापको अनुगमन गर्ने जासुसी प्रविधि भएको कल्पित नवजाम्पल ग्रहमा पृथ्वीलगायत सौर्यमण्डलका अन्य ग्रहबिचको सम्मेलनको स्वैरकल्पना छ। अदृश्य सुरक्षा संयन्त्रको विकास गरेको नवजाम्पलका संयोजकले सम्मेलनमा उपस्थित भएका सबै ग्रहका प्रतिनिधिका धारणा सुनेपछि आफ्ना मातहतमा रहेर काम गर्ने भए नवजाम्पलमा विकसित नूतन प्रविधि सबै ग्रहलाई हस्तान्तरण गर्न सकिने प्रस्ताव राख्छ। सबै ग्रहका प्रतिनिधिले उसको सर्तलाई स्वीकार गरेपछि मानिसले सोचेको कुरा जानकारी दिन सक्ने आवर भिजन एस्सेटेबल डिभाइसको सार्वजनीकरण गरेको सन्दर्भ कथामा रहेको छ। कथामा यही सौर्यमण्डलमा पृथ्वीमा भन्दा पनि निकै उन्नत विज्ञानप्रविधिको विकास गरेको सभ्यता रहेको ग्रहको स्वैरकल्पना देखिन्छ।

उपर्युक्त दुवै शीर्षकका कथा विज्ञान विषयमा आधारित भए पनि विषयवस्तु, विचार र कलाको संयोजन आकर्षक बन्न नसक्दा ती सबल विज्ञानकथा हुन सकेको देखिँदैन।

३.३.१९ नरेन्द्रराज पौडेल

नरेन्द्रराज पौडेलको *रोबोटका आँखा* (२०७३) नामक कथासङ्ग्रहमा 'रोबोटका आँखा' शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ। शीर्ष कथाका रूपमा रहेको यस कथाका माध्यमबाट कथाकारले प्राकृतिक स्रोतसाधनले सम्पन्न हुँदाहुँदै पनि नेपालले भौतिक विकास गर्न नसकेको कुरालाई अत्याधुनिक रोबोटका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन्। यात्रा अवलोकन शैलीमा लेखिएको यो कथा रोबोट र म पात्रको स्वैरकाल्पनिक अन्तर्द्वन्द्वात्मक वर्णनमा आधारित छ। प्रस्तुत कथामा म पात्र कोरियाली पथप्रदर्शकका साथमा कोरियाको कुनै नदी किनारामा रहेको कृत्रिम बौद्धिकता भएका रोबोटद्वारा सञ्चालित भव्य स्टिल उद्योगको अवलोकनमा गएको छ। पथप्रदर्शक महिलाले उसलाई त्यस उद्योगमा काम गर्ने रोबोटको नाइके रोबोटसँग परिचय गराउँछे, जो समकालीन विश्वका सबै राष्ट्रका प्राकृतिक, आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण तथ्याङ्कसम्बन्धी सूचनाको भण्डारका रूपमा परिचित छ। म पात्र नेपालबाट आएको भन्ने सूचना पाएको रोबोटले ऊप्रति गरेको व्यङ्ग्य र आक्रोशका अभिव्यक्तिलाई कथाकारले स्वैरकाल्पनिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। नेपालमा प्राकृतिक स्रोतको प्रचुरता र त्यसको प्रयोगको यथेष्ट सम्भावना हुँदा पनि विकास हुन नसकेकोप्रति रोबोट आक्रोशित हुनु, उक्त रोबोटलाई देख्दा म पात्र त्रसित हुनु, म पात्रले रोबोटले आफूलाई मानसिक रूपमा आक्रमण गर्दै लखेटिरहेको महसुस गर्नु, म पात्रले देशको राजनीतिक परिवर्तन र अबको विकासका बारेमा रोबोटलाई जानकारी दिनु, म पात्रका कुराबाट रोबोट आश्वस्त नहुन, रोबोटका अगाडि म पात्र निरीह र असहाय भएको अनुभूति गर्नु, सपनामा पनि रोबोटकै सन्त्रातबाट छटपटिनुजस्ता स्वैरकाल्पनिक घटनाले एकातर्फ नेपालको समकालीन अव्यवस्था र पछौटेपनलाई व्यङ्ग्य गरेको छ भने अर्कातर्फ संसारका बहुआयामिक पक्षका बारेमा बौद्धिक विश्लेषण र जानकारी दिन सक्ने रोबोट विकासका सम्भावनालाई देखाएको छ तर कथा यन्त्रलाई माध्यम बनाएर समकालीन नेपाली समाजका चरित्रलाई उदाङ्गो पार्ने लक्ष्यमा केन्द्रित देखिनाले कथामा रोबोटको प्रयोग उक्त लक्ष्यमा पुग्ने माध्यम मात्र हुन पुगेको छ।

३.३.२० अर्चना थापा

अर्चना थापाको *कठपुतला* (२०७४) कथासङ्ग्रहमा 'कठपुतला' शीर्षकको विज्ञानकथा प्रकाशित छ। यो यस सङ्ग्रहको शीर्ष कथा पनि हो। यस कथाका माध्यमबाट कथाकारले वैज्ञानिक उन्नतिका नाममा मान्छेले प्राकृतिक जीवनका स्वतन्त्रता गुमाइरहेको र स्वनिर्मित यान्त्रिक संयन्त्रको नियन्त्रणमा पर्दै गएको कल्पना गरेकी छन्। आणविक युद्धले प्राणी तथा वनस्पतिजगत्मा पर्ने नकारात्मक असर र खाद्यसङ्कटको विषय पनि कथामा समेटिएका छन्। कथामा प्राविधिक विकासले सम्पन्न काल्पनिक युटोपिया देशको विधान गरी उक्त देशका

नागरिकको संवेदनालाई प्रतिबिम्बन गरिएको छ। यस देशको सरकारले नागरिकको सुविधाका लागि व्यक्तिगत आवश्यकताअनुसारका अत्याधुनिक रोबोट उपलब्ध गराएको देखिन्छ। बाह्य प्रकृतिका सम्पूर्ण सूचना रोबोटले दिन्छ साथै वैयक्तिक जीवनका सेवासुविधा र व्यवहारसमेत रोबोटबाटै निर्देशित हुनाले मान्छे कोठामा सीमित हुन पगेको छ। यस्तो समाजमा मान्छेका प्राकृतिक र जैविकवृत्ति जागृत हुँदाका अवस्थामा देखापर्ने मनोवेग र त्यसले निम्त्याउने समस्याका स्वैरकाल्पनिक अभिव्यक्तले कथालाई प्रभावपूर्ण बनाएको छ। यसका लागि कथाकारले मलक नामक पात्रलाई मुख्य आधार बनाएको देखिन्छ। अन्य नागरिकलाई जस्तै भर्चुअल कम्पनीमा काम गर्ने मलकलाई पनि सहयोगीका रूपमा रोबोटको व्यवस्था गरिएको छ। रोबोटको मले मलकका कामकर्तव्य स्मरण गराइरहन्छ। मलकले निर्धारित समयमा जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेका खण्डमा रोबोटको मले चेतावनीयुक्त निर्देशनसमेत दिन्छ। रोबोटको मला यान्त्रिक निर्देशन र मलकका जैविक चरित्रले कथालाई स्वाभाविक बनाएको छ भने यन्त्र र जीवविचका द्वन्द्वले कथाको यान्त्रिक युगका प्राकृतिक संवेदना व्यक्त गर्ने शैली रोचक र आकर्षक बनेको छ।

३.३.२१ महेश थापा

महेश थापाको *मरीचिका* (२०७५) शीर्षकको कथासङ्ग्रह प्रकाशित छ। यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित उनका सोह्रवटा कथामध्ये 'मरीचिका' र 'द द द' शीर्षकका दुई विज्ञानकथा हुन्। तीमध्ये पहिलो कथा अत्याधुनिक रोबोटसँग सम्बद्ध छ भने दोस्रो कथामा संस्कृत वाङ्मयका प्रशिद्ध पात्रहरूलाई विज्ञानप्रविधिको युगमा उपस्थित गराई समकालीन समाजको आपसी द्वन्द्व तथा त्यसका समाधानको आख्यानान्तात्मक उपाय प्रस्तुत गरिएको छ। उनका कथामा विज्ञानको चरम विकाससँगै परिवर्तित हुने मानवका मनोकाङ्क्षा, जीवनशैली तथा सामाजिक समस्या प्रस्तुत भएका छन्।

पहिलो कथा 'मरीचिका'मा श्रीमतिसँग पारिवारिक सम्बन्धविच्छेदको मुद्दा लडिरहेको पुरु र उसका मानवीकृत दुई स्त्री रोबोट उर्वशी र मेनकामा केन्द्रित छ। यस कथामा रोबोटले रोबोटको मर्मत गर्ने अनुमति नपाएको, पूर्ण रोबोटीकृत रोबोट उत्पादन केन्द्र, कृत्रिम बुद्धिमत्ता र त्यसबाट त्रसित मानव, अत्याधुनिक र स्वचालित उद्योग व्यवस्थापनमा रोबोट प्रयोग आदि सन्दर्भले भविष्यमा रोबोट उत्पादन तथा प्रयोगका व्यापक सम्भावनाका स्वैरकल्पनालाई देखाएको छ। कथाको मूल कथ्य भने पारिवारिक एवम् वैयक्तिक जीवनका यौनसम्बन्धमा रोबोट प्रयोगका सम्भाव्यतामा आधारित छ। प्रस्तुत कथामा मानिसले मानिसजस्ता रोबोट खोजी गरेको हो वा रोबोटजस्तो मानिस भन्ने गम्भीर समस्याको उठान गरी प्राकृतिक मानवले प्राप्त गरेका जैविक गुण मानवरूपी कृत्रिम रोबोटबाट अपेक्षा गर्नु अतृप्त तृष्णा मात्र हुने विचार व्यक्त भएको छ।

त्यस्तै आधुनिकतासँगै जटिल बन्दै गएको सामाजिक तथा पारिवारिक सम्बन्ध, लोग्नेस्वास्नीका विचमा बढ्दै गएको सम्बन्धविच्छेदका सन्दर्भले भविष्यको सांस्कृतिक पक्षलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ। सरल रेखीय कथायोजना र सुबोध्य भाषाशैलीमा पुरुका गुप्त मनोकाङ्क्षालाई कलात्मक रूपमा सम्प्रेषण गरिएको हुनाले कथाले पाठकलाई आद्यान्त आकर्षण गर्दछ। कथान्तमा रोबोटका प्रश्नको प्रहारबाट मर्माहत पुरुको धूमिल परिदृश्यका छटपटाहटले कथाको अन्तर्वस्तुलाई शक्तिशाली बनाएको छ।

‘द द द’ कथामा संस्कृत वाङ्मयका मिथकलाई वैज्ञानिक युगका सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ। कथाको पूर्वार्द्ध परग्रहीय प्राणीको पृथ्वीमा अवतरण, अन्तरिक्ष प्रयोगका सम्भावनाको खोज, तीव्र गतिका अन्तरिक्षयानको प्रसङ्ग आएका छन् तर कथाको उत्तरार्द्धमा भने कथाकार ब्रह्माले सुर, असुर र मान्छेलाई दिएका क्रमशः इन्द्रिय दमन गर, दया गर र दान गर भन्ने सूत्रको नवीन प्रयोगमा हौसिएका छन्। साङ्गिला-९२७ बाट पृथ्वीमा आएका बाबु र उसका तीन छोरा अनि तिनले प्रतिनिधित्व गर्ने तीन प्रकारको समाज, त्यस समाजका मोह, ईर्ष्या, असमानता, द्वन्द्व, हिंसालगायतका घटनाले आधुनिक समाजको विभाजित अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्छ। अनेकौँ किसिमका विभाजनका पर्खाल भत्काउनु नै विभाजित समाजको समस्या समाधानको मुख्य आधार भएको निष्कर्ष तथा विचार नै कथाको मूल सूत्र देखिने हुनाले यो कथा सामाजिक कथाका रूपमा नै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। कथाको पूर्वार्द्धको प्रसङ्ग स्वैरकाल्पनिक हुनु र उत्तरार्द्ध खण्ड विभाजित समाजका समकालीन सामाजिक समस्यातर्फ केन्द्रित हुनाले यो सबल विज्ञानकथा हुन सकेको छैन।

३.४ प्रतिनिधित्वको आधार र प्रतिनिधि विज्ञानकथा

नेपाली विज्ञानकथा परम्पराका कथाकार र तिनका कथाका बारेमा पूर्व शीर्षकमा विस्तृत विमर्श गरिसकिएको छ। त्यसले नेपाली विज्ञानकथाको विकासको गतिलाई समेत रेखाङ्कन गर्दै विज्ञानकथा लेख्ने कथाकारको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको, अझ विज्ञानकथामा समर्पित भई कथा सिर्जना गर्ने स्रष्टा एक दुईजना मात्र रहेको तथ्यलाई प्रस्ट पारेको छ। प्रस्तुत अध्ययन परम्परा र स्रष्टाकेन्द्री नभई विधाकेन्द्री भएको हुनाले सबै स्रष्टाका कथाकृति वा एकै स्रष्टाका सबै कथाकृतिलाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा चयन नगरी विज्ञानकथाको वैशिष्ट्यताका दृष्टिले स्तरीय बनेका प्रतिनिधि कथालाई मात्र चयन गरिएको छ। यसो गर्दा स्वाभाविक रूपमा धेरै कथा सिर्जना गर्ने स्रष्टाका धेरै कथा चयन भएका छन् भने कृति चयनका मानदण्डभित्र पर्दा एउटा कथा मात्र रचना गर्ने कथाकारका कथासमेत चयन भएका छन्। प्रतिनिधि कथा चयन गरिएको हुँदा केही कथाकारका कथा भने छुट्न गएका छन्। प्रतिनिधि कथा चयन गर्दा पहिलो परिच्छेदको सामग्री सङ्कलन विधिमा निर्धारण गरिएका (१) विषय, विचार र कलाको संयोजन, (२) विज्ञान र प्रविधिमा आधारित भविष्यको सम्भावना र सन्त्रासको अभिव्यञ्जना दिने स्वैरकल्पनालाई तार्किक

र विश्वसनीय शैलीमा गरिएको प्रस्तुति, (३) सामाजिक सम्बन्ध एवम् मानवतालाई दिइएको महत्त्व, र (४) भविष्यको मानवजीवन र सभ्यतासम्बन्धी चिन्तनको प्रस्तुतिलाई मुख्य आधार मानिएको छ । उक्त आधारलाई मानदण्ड बनाई चयन गरिएका नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका विज्ञानकथा यस प्रकार रहेका छन्- (१) शङ्कर लामिछाने : 'ऊ कसको हो ?', 'माया नं ६५३', (२) विजय मल्ल : 'अन्तिम भोज', 'इन्जिनियरको टाउको', 'प्रवेश निषिद्ध देश', (३) कविताराम : 'यान्त्रिक यन्त्रणा', 'सन् २३७५ को गिनीपीग', (४) विजय चालिसे : 'कतै देखिएन विज्ञान !', 'रोबोरोमको विद्रोह', 'वानर सेना', 'विज्ञानको कैदी', 'प्रलयको तयारीमा' 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', (५) लोकमणि पौडेल : 'पराधीन मान्छे', (६) ब्रजेश खनाल : 'भविष्ययात्रा', (७) सरुभक्त : 'क्रमशः वर्तमान...', 'सार्क मिसाइल', 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'प्रत्यारोपण-३०००', 'एक प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन', 'यामागल', 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', 'प्रेमी यामाहरू', 'यामिक वृक्ष', (८) रमेश विकल : 'रोबोले सपना देख्यो भने ?', (९) गोरखबहादुर सिंह : 'क र ख', (१०) अमोददेव भट्टराई : 'सिर्जना र सृष्टि', 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', (११) इन्दिरा प्रसाई : 'नौ नम्बरकी', 'यन्त्रपोसाक', (१२) रमेश खनाल : 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', (१३) गोविन्दप्रसाद कुसुम : 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', (१४) ओम रिजाल : 'संवेदना', (१५) अनमोलमणि : 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका', (१६) अर्चना थापा : 'कठपुतला' र (१७) महेश थापा : 'मरीचिका' ।

३.५ निष्कर्ष

नेपाली कथा आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको दुई दशकपछि मात्र विज्ञानकथाको लेखन आरम्भ भएको हो । शङ्कर लामिछानेले नेपाली कथासाहित्यमा विज्ञानकथालाई भित्र्याएका हुन् । नेपाली विज्ञान कथाकार र तिनका कथाको उपर्युक्त सर्वेक्षणबाट शङ्कर लामिछानेपछि विजय मल्ल, कविताराम, सरुभक्त, विजय चालिसेलगायत एक्काइस जना कथाकारले यस क्षेत्रमा योगदान दिएको कुरा स्पष्ट भएको छ । ती कथाकारमध्ये पनि विज्ञानकथामा समर्पित भएर लेख्नेभन्दा अन्य विषयका कथा लेख्दा फुटकर रूपमा दुईचार कथा लेख्ने कथाकारको सङ्ख्या ज्यादा छ । यस परिच्छेदमा सर्वेक्षण गरिएका सबै कथामा विज्ञानकथाका चरित्रहरू रहेको भए पनि ती सबै सबल विज्ञानकथा बन्न सकेका छैनन् । नेपाली विज्ञानकथामा मूलतः विज्ञानप्रविधिको नवीन चिन्तनभन्दा विज्ञानप्रविधिका सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभावलाई अधिक प्रयोग गरिएको छ भने यिनमा अन्तरिक्ष यात्रा, अज्ञात स्थान र सभ्यताको खोजी, अन्तरिक्ष एवम् अन्य ग्रहमा मानवसमाज स्थानान्तरणका सम्भावना, वैज्ञानिक प्राप्तिका दुरुपयोगको सम्भावना, मानवताको रक्षाका निम्ति विज्ञानप्रविधिको प्रयोगका सन्दर्भबारे बहुआयामिक विषयबारेका स्वैरकल्पना महत्त्वका साथ आएका छन् । उपर्युक्त सर्वेक्षणमा समेटिएका एक्काइस जना कथाकारका उनानब्बेवटा कथामध्ये पहिलो परिच्छेदका सामग्री सङ्कलन विधि शीर्षकान्तर्गत प्रस्तुत प्रतिनिधि विज्ञानकथा चयनका आधारलाई मानदण्ड मानी सत्र जना कथाकारका छत्तिसवटा कथा विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा समाजसम्बन्धी स्वरकल्पना

४.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधको पहिलो प्रश्न समाधानका लागि यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त समाजसम्बन्धी स्वरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ। नेपाली विज्ञानकथामा अभिव्यञ्जित समाजसम्बन्धी स्वरकल्पनाको विश्लेषण गर्दा दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको ढाँचामा निर्धारण गरिएका सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध, यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रति मोह, सङ्कटापन्न मानवीय पहिचान, विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाज गरी चारवटा शीर्षकलाई आधार बनाइएको छ। कथाविश्लेषणका लागि तेस्रो परिच्छेदका सर्वेक्षणबाट चयन गरिएका कथामध्ये 'माया नं. ५६३', 'ऊ कसको हो?', 'सन् २३७५ को गीनिपीग', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका', 'प्रत्यारोपण-३०००', 'सिर्जना र दृष्टि', 'विज्ञानको कैदी', 'कठपुतला', 'वानर सेना', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', 'यान्त्रिक यन्त्रणा', 'क्रमशः वर्तमान...', 'संवेदना', 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी' र 'भविष्य यात्रा' गरी सत्रवटा कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। विश्लेषणपश्चात् कथामा व्यक्त भएको समाजसम्बन्धी स्वरकल्पना र त्यसका साहित्यिक मूल्यको आकलनसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२ सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यको समाजमा विकसित हुने सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धको स्वरकल्पना प्रस्तुत गरिएको छ। यी कथामा भविष्यको भौतिक विकासले सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धलाई कुरूप बनाउन सक्ने धारणाको प्रबलता छ। मानवसमाजमा विज्ञान र प्रविधिको चरम विकास हुँदै जाँदा प्राकृतिक जीवनका सुन्दरतालाई हेर्ने दृष्टिकोण पनि कमजोर हुने र त्यसले सामाजिक सम्बन्धलाई कुरूप बनाउने चिन्तन नेपाली विज्ञानकथामा अभिव्यक्त भएको छ। शङ्कर लामिछानेको 'माया नं. ६५३' मा कथामा राजनीतिक दबावका कारण सरकारले कृत्रिम गर्भाधानका प्रक्रियालाई संस्थागत गर्नपरेका घटनालाई देखाइएको छ। कथाको आधुनिक समाजमा प्राकृतिक र नैसर्गिक गुणलाई सामाजिक न्यायसँग जोडी तुलना गर्ने, प्राकृतिक गर्भाशयमा कृत्रिम प्रविधिद्वारा सन्तानोत्पादन गर्ने अनि न्याय, समानाधिकारका मुद्दासँग सम्बद्ध यान्त्रिक र सङ्कीर्ण चिन्तनले मानवका नाताले प्राप्त गरेका सामाजिक तथा सांस्कृतिक सुन्दरता नै विलीन हुनसक्ने सम्भावनालाई देखाइएको छ। आधुनिक समाजमा महिला र पुरुषबिचका व्यवहारका बारेमा धेरै क्षेत्रमा सकारात्मक कार्य भएको देखिए तापनि प्राकृतिक गुणलाई सङ्कुचित

रूपमा लिई सामाजिक न्याय र समानतासँग तुलना गर्ने प्रवृत्तिलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

अतः एक वर्षमा देशभरिमा १२०० जननीगुणयुक्त नारी जन्माइन्थे र ती पूर्ण यौवन प्राप्त हुँदा तिनको गर्भाशय निकाली सरकारले आफ्नो सञ्चय बढाउँदथ्यो । बिसौ शताब्दीको अन्ततिर नै सरकारले यस विषयमा ठोस कदम उठाउनुपरेको थियो- त्यस बखतका नारीहरूको समानाधिकारको प्रवल मागले गर्दा । गर्भाधान एवम् प्रसूतिको वेदनाबाट मुक्त हुन तथा पुरुषवर्गको समकक्षमा उनीहरूले काम गर्ने प्रस्ताव संसदमा राखी पास गराएका थिए । सरकारलाई कृत्रिम गर्भाधानको पद्धति विकास गरी सरकारी नियन्त्रणमा लिनुपरेको थियो । (लामिछाने, सन् २००४, पृ. २५)

उपर्युक्त उद्धृतांशले गर्भाशय सञ्चयका लागि मात्र निश्चित सङ्ख्याका स्त्री जन्माउने योजनाको व्यावहारिक कार्यान्वयनले यान्त्रिक दबाबमा परेको सामाजिक जीवनलाई चित्राइकन गरेको छ । कथामा मान्छेको जीवनलाई उक्त स्तरमा पुर्‍याउन राजनीति र प्रविधिको मुख्य भूमिका देखाई तिनका प्रभावमा कसरी सामाजिक मूल्यहरू प्रभावित हुन्छन् भन्ने विचार ध्वनित भएको छ । उक्त कुरालाई बिसौ शताब्दीको अन्त्यतिर प्रजनन क्षमतालाई सरकारले पूर्णतः नियन्त्रणमा लिएको घटनाले पुष्टि गरेको छ । सरकारले गर्भाशयको सञ्चय गर्न योजनाबद्ध रूपमा प्रत्येक वर्ष बाह्र सय नारीहरू जन्माउनु नियन्त्रित समाजको कल्पना हो, जसले जीवनका स्वतन्त्रताका अर्थलाई सङ्कुचित गरिदिएको छ । कथामा नारीका नैसर्गिक गुण गर्भाधान र प्रसूतिलाई असमानताका अर्थमा लिई तीबाट मुक्त हुनुलाई समान अधिकारसँग जोडी पुरुषको समकक्षी हुन राजनीतिक प्रक्रियालाई सहयोगी बनाइएको छ तर समानताका लागि अपनाइएको उक्त प्रक्रिया नै अप्राकृतिक भएकाले यसबाट वैज्ञानिक युगमा पुग्दासमेत मानिसमा प्रकृतिजनित भिन्नतालाई कमजोरी ठान्ने मनोवृत्ति समाप्त नहुने स्थिति उद्घाटन भएको छ । कृत्रिम गर्भाधानबाट सन्तान उत्पादनलाई समर्थ गराउनु विज्ञानको प्राप्ति हो भने त्यसलाई सामाजिक रूपमा स्थापित गर्ने काम राजनीतिक व्यवहारसँग जोडिएको देखिनाले समाजलाई विज्ञानका आविष्कारले एकल रूपमा प्रभावित पार्न नसक्ने देखिन्छ । त्यसैले विज्ञानका प्राप्तिहरू समाजमा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा राजनीतिसँग जोडिन्छ भन्ने आशयलाई उक्त कथांशले देखाउँछ ।

प्रस्तुत कथाका घटनाबाट पुरुषकेन्द्री समाजमा महिलालाई पुरुषका समस्तरमा ल्याउन चिकित्साविज्ञानले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ भन्ने अति साधारणीकृत अर्थ बुझिने भए पनि त्यो अत्यन्त यान्त्रिक र कठोर छ किनभने मानवसमाजमा यान्त्रिक समानता सम्भव हुँदैन । कथामा सामाजिक संरचनाका व्यावहारिक पक्षमा रहेका असमानताको मूल समस्या पहिचान र

समाधानको विकल्पनाबिना समानताका लागि महिलाले मातृत्वका गुणलाई त्यागेको घटना दुखद् छ। प्रस्तुत कथामा रहेको लैङ्गिक समानता र अधिकारको सन्दर्भलाई हेर्दा गर्भाधान, सन्तान उत्पादनजस्ता नैसर्गिक गुणलाई सम्मान गर्नाको सट्टा त्यसकै आधारमा महिलालाई पछि पार्ने पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनालाई विज्ञानप्रविधिको सहारामा भङ्ग गर्न खोजिएको छ तर त्यसले पहिचानसहितको सांस्कृतिक व्यवस्थालाई स्थापित गर्न सकेको छैन। परिणाम स्वरूप पुस्तागत चिन्तनको सङ्कीर्णताका कारण मायाजस्ता पछिल्ला पुस्ताका युवती पीडित भएका छन्। यसबाट समाजलाई विज्ञानप्रविधिको कुरूप प्रयोगबाट स्थापित हुने यान्त्रिक समानताले वास्तवमा मानिसका जैविक सुन्दरतालाई नै समाप्त पार्ने हुनाले कथाले समानता खोज्ने सङ्कीर्ण मानसिकताबाट माथि उठी नैसर्गिक गुणको सम्मान र रक्षा गर्दै स्नेह र मैत्रीपूर्ण समाजको स्थापना गर्ने सिर्जनात्मक भूमिकाको खोजी गरेको छ। तर यहाँ महिलाहरू समस्तरमा उठ्नका निम्ति प्रकृतिप्रदत्त गुणलाई नै त्याग्नु पर्ने स्थितिको सिर्जना समान अधिकारको सामाजिक मनोविज्ञानले नै गरेको छ। कथामा भौतिक विकासका सहायताले पारिवारिक तथा सामाजिक सम्बन्धलाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ र त्यसका लागि राज्यशक्तिको भूमिका निर्णायक हुन्छ भन्ने अभिधार्थ देखिए पनि समस्तरमा आउने महिलाले नैसर्गिक अधिकार नै गुमाएको लक्ष्यार्थ ध्वनित भएको छ। यसले अधिकारका लागि प्राकृतिक गुणलाई मूल्यहीन ठानी आहुति दिने आधुनिक समाजलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा प्रत्येक वर्ष जन्मने जननी गुणयुक्त स्त्रीहरूमध्येकी एक मायामा समान अधिकारका निम्ति महिलाले स्वयम्का प्राकृतिक अधिकारलाई पनि गुमाउने पर्दाका निराश मनोभाव देख्न सकिन्छ। आफ्नो गर्भाशयमा जन्मिएको बच्चा हेरिरहेकी मायाका उक्त मनोभावलाई कथावाचकले यसरी प्रस्तुत गरेको छ- “बच्चामा कुनै पनि मौलिकता मायालाई लागेन उसलाई अनुभव भयो, ऊ सधैंजस्तो डकुमेन्ट्रीमा देखाउने प्रसूतिगृहमा कुनै बच्चा हेरिरहिन्छ” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. २९)। आफ्नो गर्भाशयबाट जन्मिएको भए पनि उक्त जन्म अप्राकृतिक भएको हुनाले मायामा बच्चाप्रति ममत्व, मातृत्वको भाव जागृत हुँदैन। त्यसैले उक्त बच्चालाई देख्दा मायामा मातृत्वबोधका कुनै पनि किसिमका भावनात्मक तरङ्ग उत्पन्न हुँदैनन्। आफ्नै गर्भाशयमा हुर्किरहेको सन्तानलाई डकुमेन्ट्री हेरेको महसुस गरेको स्थितिको चित्रणबाट मायाको विरक्त मनस्थितिको अभिव्यक्ति प्रभावकारी बनेको छ। यसले सन्तान उत्पादनमा समेत मानिस यान्त्रिक बन्दै जाने संस्कृतिलाई व्यक्त गरेको छ। सन्तानलाई हेर्दा मातृत्वको भाव जागृत नभई परवस्तु हेरेको अनुभूति भएको घटनाले अस्वाभाविक सांस्कृतिक परिवर्तनलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ। लैङ्गिक असमानताबाट यान्त्रिक रूपमा उन्मुक्त हुन खोज्दा मान्छे वस्तुमा परिणत हुँदै गएको समाजमा मानवीय सम्बन्ध र अनुभूति कामजोर हुने चिन्ता यहाँ व्यक्त भएको छ।

प्रस्तुत कथामा गर्भाशयको प्रयोजनका निम्ति मायासँगै जन्माइएकी एलिजाका माध्यमबाट प्रयोगशालाबाट बच्चा जन्मन थालेपछि आगामी समाजमा आमाबाबुको पहिचान र पारिवारिक सम्बन्ध हराउँदै जाने र त्यसले समाजमा संवेदनाहीन स्थिति निम्त्याउने प्रसङ्ग देखाइएको छ :

“आफ्नो शरीरको अङ्ग काँचको भाँडामा जिउँदो चलमलाइरहेको देख्दा मलाई कस्तो-कस्तो अनुभव भयो । अब एक महिनाभर त मेरो प्रथम पुत्र पनि हुन्छ- यस्तो पुत्र, जसको प्रसवमा आमालाई कुनै वेदना, व्यथा हुनेछैन र साथै कुनै प्रेम पनि । यस्तो पुत्र, जसकी आमालाई आफ्नो पुत्रको पिताको ज्ञान नै हुनेछैन । मैले....माया, तिमी पनि मजस्तै....।” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. २८-२९)

उपर्युक्त कथांशमा मायालाई जस्तै एलिजालाई पनि आमा हुनाको कुनै बोध भएको छैन । एलिजाको बच्चा जन्मिन्छ तर उसलाई प्रसवपीडा हुँदैन । गर्भावस्था र प्रसूति-प्रसवपीडाले जुन रूपमा मातृशिशु सम्बन्धलाई भावनात्मक र संवेगात्मक रूपमा जोड्ने गर्छ ती अनुभूतिहरू नहुँदा माया र एलिजा दुवै सन्तानप्रति आत्मीयताका सट्टा उदास बनेका छन् । सन्तान जन्मनु तर आमामा मातृत्वबोध नहुनु, प्रेम नहुनु अनि लोग्नेलाई स्वास्नीको, बच्चालाई आमाबाबुको ज्ञान नहुनाले प्रेममय संवेगहरूले बाँधिएका मान्छेको पारिवारिक सम्बन्धलाई प्रविधिले समाप्त पार्ने हो कि भन्ने चिन्तन यस कथांशमा व्यक्त भएको छ । आमा हुनाको जुन सांस्कृतिक, संवेदनात्मक र अनुभवात्मक स्थितिहरू छन्, ती कुनै पनि भोग्नु नपरेका कारण जन्मिने बच्चामा माया र एलिजाको प्रेम नभएको कल्पना तार्किक नै छ । आमाबाबुको ज्ञान नभएपछि जन्मिने बच्चाले पनि उनीहरूको खोजी गरिरहनु पर्ने छैन । यसले चिकित्साविज्ञानको प्रगतिले भविष्यको समाजमा पारिवारिक सम्बन्ध कमजोर हुँदै जाने अवस्थालाई व्यक्त गरेको छ । कथामा समाज परिवर्तन गर्ने प्रविधिको भूमिकाभन्दा परिवर्तित समाजका अनुभूतिजन्य अभिव्यक्ति प्रभावपूर्ण बनेका छन् । प्राकृतिक गुणलाई अवमूल्यन गर्दै वैज्ञानिक र प्राविधिक संयन्त्रद्वारा यान्त्रिक रूपमा सामाजिक परिवर्तन गर्ने परिपाटीले सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थामा सिर्जना हुने संवेगको मनोहरपूर्ण अभिव्यक्तिले नै कथाको भावलाई ओजपूर्ण बनाएको हुँदा यसले विज्ञानप्रविधिको चरम विकास भएको समाजमा मूलतः स्त्रीपरक संवेदनालाई अभिव्यक्त गर्न समर्थ भएको छ ।

अनमोलमणिको ‘टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका’ कथामा यान्त्रिक समाजको विषाक्त र कुरूप संस्कृतिलाई देखाइएको छ । यस कथामा भौतिक संस्कृति र पुँजीवादी समाजले विकृत बनाएका समाजको चित्रण गरिएको छ । कथामा मानवसन्तान प्रयोगशालामा जन्मन थालेपछि बजारका अर्थव्यवस्थाले मान्छे जन्माउने प्रक्रियालाई नियन्त्रण गर्ने र त्यसको परिणाम विद्यमान

सामाजिक मर्यादाका दृष्टिले कल्पना गर्न नसकिने प्रकृतिको हुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यसबारे कथामा टेस्टट्युबमा जन्मिएको ऊ पात्रले म पात्रलाई भनेको कथन यस्तो रहेको छ-

“तिमीलाई थाहा छ ? अब सहरका क्लिनिकहरूमा दुध वा तेलका ट्याङ्की जस्ता वीर्यका ट्याङ्कीहरू राखिनेछन् । मेरो उत्पादन त्यसैको संकेत हो,” टेस्टट्युब छोराले मेरो उत्तरवाहेकको तर्क गर्‍यो, “र सहरका डाक्टरहरू वीर्य बेचेको पैसामाथि सुत्नेछन् । वीर्य बेच्ने पुरुषहरू शिथिल भएर कालोपत्रे सडकमा आफ्नो मधुरो छायाँ हेर्दै लठक-लठक शिथिल हिड्नेछन् ।” (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २३)

उपर्युक्त कथांशमा भविष्यको बजारमा दुध, तेलको स्थान वीर्यले लिने स्वैरकल्पना कल्पनाकै स्तरमा अत्यन्त कुरूप छ । कथांशका अनुसार कृत्रिम प्रक्रियाबाट प्रयोगशालामा बच्चा उत्पादन गर्ने डाक्टरहरू समाजका धनाढ्य व्यक्ति हुन्छन् । ती डाक्टरहरूले वर्तमान समाजका धनाढ्य मालिकहरूको स्थान लिन्छन् भने वर्तमान समाजमा श्रम बेच्ने श्रमिक जस्तै अनागतको समाजमा वीर्य बेच्ने पुरुषको स्थिति कमजोर हुन्छ । वीर्य व्यापारको कल्पना भविष्यको समाजमा मान्छेको परिचय वस्तुमा बदलिने छ भन्ने हो । मान्छेको बच्चा प्रयोगशालामा जन्मिन थालेपछि महिलामा पाठेघर फाल्ने र योनीको प्लास्टिक सर्जरी गरी कुमारी बन्ने चाहना बढ्ने सम्बन्धमा कथामा भनिएको छ- “....केही समयछि नै मेरा बाबुका श्रीमतीजस्ता आइमाईहरू (युवतीहरू) सहरका क्लिनिकमा योनीको प्लास्टिक सर्जरी गर्न लाम लाग्नेछन् र डाक्टरलाई उनीहरू भन्नेछन्, ‘फ्याँकिदेऊ डाक्टर मेरो पाठेघर फ्याँकिदेऊ । म सधैं कुमारी बस्न चाहन्छु’” (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २३) । कथामा महिलाले पाठेघर फाल्न र योनीको प्लास्टिक सर्जरी गर्नाको मुख्य कारण प्रजननलाई मानिएको छ । यो चिकित्सा प्रविधिले बच्चा जन्माउन महिलाको पाठेघरको सट्टा प्रयोगशालालाई महत्त्व दिएपछि प्रयोगशालाले महिलाका पाठेघरलाई विस्थापित गर्नेछ भन्ने स्वैरकल्पना हो । यसले महिलालाई सन्तान उत्पादन गर्ने योनी र पाठेघर भएका जैविक यन्त्रमा स्थापित गर्दै बच्चा जन्माउने आधुनिक प्रयोगशालाको विकाससँगै समाजमा स्थापित हुनसक्ने विकृतिलाई देखाएको छ । प्रयोगशालामा बच्चा जन्माउन सकिने भएपछिको स्थितिका बारेमा प्रस्तुत कथामा भनिएको छ-

क्लिनिकहरूमा पाठेघर भिकेर फ्याँक्नेहरूको लाम लाग्नेछ । प्रत्येक पक्की र सिसाले बेरिएका घरहरूमा विज्ञानको प्रयोगाला बन्नेछ । त्यतिखेर अहिले जस्तो टेस्टट्युब बेबी जन्माउन कुनै अर्को महिलाको पाठेघर आवश्यक पर्नेछैन । प्रत्येक सिसाले बेरिएका घरका प्रयोगशालामा च्याँ...च्याँ...च्याँ गर्दै नानीहरू जन्मने छन्, पोल्ट्रीफार्ममा चल्ला उत्पादन

भएजस्तो, तर नानीहरूको पहिलो रुवाइले त्यतिबेला कुनै स्वास्थ्यी मानिसहरूको मन छुने छैन । (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २३-२४)

उपर्युक्त कथांशमा भविष्यमा चिकित्साप्रविधिले मान्छेलाई वस्तुमा परिणत गर्ने स्वैरकल्पना प्रस्तुत भएको छ । कथामा कल्पना गरिएको समाजमा चिकित्साप्रविधिको चरम विकासले मानवसन्तानका उत्पादनलाई मानवगर्भमा नभई सिसाले घेरिएका प्रयोगशालामा पुर्‍याएको छ । वर्तमान समाजको अर्थबजारले पशुपक्षीलाई प्रयोगशालाबाट उत्पादन गरेजस्तै मान्छेका बच्चा पनि प्रयोगशालीय उत्पादनको वस्तु हुने र त्यसरी उत्पादन हुने बच्चाको रुवाइले स्वास्थ्यी मान्छेको मन नछुने कल्पनाबाट मान्छे संवेदनाहीन वस्तुमा परिणत हुने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । प्रविधिले मान्छेका जीवनलाई सीमित घेरामा मात्र नराखी प्राकृतिक व्यवहारलाई समेत सीमित पार्ने हुनाले यसबाट परिवार र समाजको अस्तित्वसम्बन्धी परम्परित धारणाहरू खण्डित हुने स्थिति माथिको कथांशमा रहेको छ । अतिवैयक्तिक र यान्त्रिक बन्दै गइरहेको समाजमा मान्छेका अर्थहरू कमजोर हुँदै जाने चिन्तनले प्रगतिका नाममा भविष्यमा सिर्जित हुने सामाजिक कुरूपताको स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट वर्तमान समाजलाई सही दिशामा डोर्‍याउन सकिएन भने आगामी समाज निश्चित रूपमा कुरूप भीडमा परिवर्तन हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा विज्ञानले मान्छेलाई प्रयोगशालाको वस्तु बनाउने र मान्छेका सामाजिक, पारिवारिक तथा सांस्कृतिक मूल्यहरू पूर्णतः विखण्डित हुने कुराको स्वैरकल्पना रहेको छ । कथामा विज्ञानका कारण समाजमा विकसित हुने कुरूप संस्कृति छरप्रस्ट रूपमा अनावृत भएको छ । यस कथाको मान्छे भोक, निद्रा, काम आदिमा विवेहीन र अस्तित्वबोधविना नै बाँचिरहेका अन्य प्राणीभन्दा भिन्न देखिँदैन । मानिसलाई सामाजिक सांस्कृतिक मर्यादा, विवेकपूर्ण व्यवहार, अस्तित्वबोधका चेतनाले नै अन्य प्राणीभन्दा विशिष्ट बनाएको छ तर तिनै कुरालाई विज्ञानप्रविधिका विकासले विस्थापित गर्दै जाने हो भने मानिस अन्य प्राणीभन्दा भिन्न हुन सक्दैन । वीर्य र डिम्बा बजारका वस्तु हुनु, बच्चा प्रयोगशालाको उत्पादन हुनु, प्रयोगशालामा जन्मेका छोराछोरीले बाबुआमासँग यौनसम्बन्धका लागि आह्वान गर्नुजस्ता विद्रूप परिघटनाको स्वैरकल्पनालाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

“हेर अब यहाँ कोही कसैको स्वास्थ्यी हुनेछैन । कोही कसैको लोग्ने वा छोराछोरी पनि हुनेछैनन् (मेरो जस्तो साइनो हुनेछ सबैको) । प्रत्येक पुरुषले वीर्य बेचिसकेको हुनेछन् । प्रत्येक आइमाईले डिम्ब बेचिसकेका हुनेछन् । त्यसपछिका सबै केटाकेटी विज्ञानको प्रयोगशालामा जन्मिने छन् । प्रयोगशालामा जन्मिने ती छोराहरू कुनै दिन टिमिक छाती बनाएर हिड्ने डिम्ब बेच्ने ‘आमाहरू’ लाई नै संभोगको प्रस्ताव राख्नेछन् । ती छोरीहरू

वीर्य बेच्ने पुरुषहरू (चाहे उनीहरूमा तिनको वीर्य मिसिएको किन नहोस्) लाई प्रेमको प्रस्ताव राख्नेछन् र निर्धक्क संभोगमा लिन हुन चाहनेछन् र टेस्टट्युब छोराछोरीले भन्नेछन्, “छैन, तिमीसँग मेरो कुनै नाता छैन । म तिम्रो प्रेमी हुन सक्छु । तिमी र म लोग्ने स्वास्नी बन्न सक्छौं । आऊ आजको रात सँगै सुतौं ।” (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २४)

उपर्युक्त कथांश टेस्टट्युबमा जन्मिएको ऊ पात्रले भविष्यको समाजका बारेमा व्यक्त गरेका धारणा हुन् । प्रयोगशालाबाट उत्पादित मानवसन्तानमा जैविक गुण हुने तर सांस्कृतिक गुण नहुने कुरालाई छोराछोरीले आमालाई र छोरीले बाबुलाई संभोगका लागि आह्वान गर्नु, कुनै किसिमको नाता सम्बन्ध नभएकाले यौनक्रियाका लागि शरीर संरचना भिन्न भएका पुरुष र स्त्रीका रूपमा मात्र लिनाले भविष्यको समाजमा परिवारका न्यूनतम मूल्य पनि नरहने कुराको स्वैरकल्पनाले प्रस्ट पारेको छ । नैतिकता, सामाजिक मर्यादा नरहेपछि मानिस र अन्य प्राणीका बिचमा कुनै भिन्नता हुँदैन । यो मान्छेले बुद्धि र विवेक प्रयोग गरेर जीवनको सुविधाका लागि अनेकन प्रकृतिका भौतिक सभ्यता र आविष्कारको विकास गरिरहेका छ तर तिनै आविष्कारले भविष्यमा मान्छेको मनुष्यत्व समाप्त पार्ने कल्पनाको प्रतिविम्ब हो । यो वर्तमानको यथार्थ होइन तर यसले समाजका सम्भावित विकृतिलाई आलोचना गरेको छ । विज्ञानकथा वास्तविकतासँग सम्बद्ध भएर होइन सम्भावनासँग व्यवहार गर्नसक्ने भएर यसको दृष्टिकोण वैध हुन्छ । सामान्य कल्पना र वास्तविकताभन्दा बाहिर गएर हेर्नसक्ने सम्भावनाको सामर्थ्यले नै यसलाई सामाजिक आलोचनाको साधन बनाउँछ (कान्सलेर, सन् १९७२, पृ. ९४७) । विज्ञानका आविष्कारलाई विवेकहीन रूपमा प्रयोग गर्ने र विकृत प्रयोगलाई नै सभ्यताको पहिचान दिँदै जाने हो भने आदर्श जीवनको कल्पना गर्दै अनेक आविष्कार र प्रयोग गरिरहेको मानवसमाज भविष्यमा विद्रूप बन्छ भन्ने विचार कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा आफ्ना डिम्ब र वीर्यबाट उत्पादित भएका सन्तानको व्यवहार देखेर प्राकृतिक जीवन, प्रजनन आदिलाई विज्ञानको जिम्मा लगाउने पुस्ताका मान्छेले पश्चात्ताप गरेको घटनाबारे प्राकृतिक गर्भधारणबाट सन्तान जन्माउन नचाहने स्त्री र चाहने पुरुषको द्वन्द्वका कारण टेस्टट्युबमा जन्मिएको ऊ पात्रले भनेको छ- “त्यसपछि मेरो बाबुका श्रीमती जस्ता आइमाईहरू भावुक बन्दै छोडेका लोग्नेहरूसम्म आउनेछन् र विज्ञानलाई प्रेम गरेको विगत सम्झिँदै हिक्हिकाउने छन् । बुढो प्रेमीको अँगालामा जतिबेला बुढा लोग्नेका हड्डीहरू विस्तारै मक्किदै कमजोर भइसकेका हुनेछन्” (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २४) । सुविधाका निम्ति प्राकृतिक जीवनका सुन्दरतालाई विज्ञानका प्रयोगशालामा पुर्‍याउँदा उत्पन्न हुने सांस्कृतिक कुरूपताको चित्रणबाट

भविष्यको समाजलाई सुन्दर बनाउने हो भने विज्ञानलाई प्राकृतिक जीवनमाथिका हस्तक्षेपमा प्रयोग गर्न नहुने धारणा कथामा व्यक्त भएको छ । यहाँ पहिले उन्मुक्त भएको बोध गर्ने स्त्रीहरू पूर्व पतिलाई सम्झेर फर्केको र विगतका गल्तीलाई सम्झेर रोएको सन्दर्भले पश्चात्तापबोधलाई देखाएको छ, तर पश्चात्ताप त्यतिबेला मात्र भएको छ, जतिबेला समाज अनियन्त्रित अवस्थामा पुगिसकेको छ । यस किसिमको आख्यानात्मक अभिव्यक्तिले समाज कुन दिशामा जाँदैछ भन्ने कुराको विश्लेषण गरी यथासमयमा त्यसका नकारात्मक परिणतिलाई सुधार गर्न सकिएन भने पारिणाम आइसकेपछि पश्चात्ताप गर्नाको कुनै अर्थ नहुने धारणा व्यक्त गरेको छ । यसले भविष्यको समाजका सम्भावित परिघटनासँग सामना गर्ने पूर्वचेतना दिएको छ । प्रस्तुत कथा विज्ञानका प्रयोगप्रतिको अतिशय विश्वास, यान्त्रिक जीवन र भौतिक विकासले अस्तव्यस्त बनेको अनि सांस्कृतिक पारिवारिक मूल्यहरू पतनोन्मुख भएको विसङ्गत समाजको स्वैरकल्पनालाई उस्तै प्रकारको भाषाशैली र चारित्रिक भूमिकाले सशक्त बनेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा संस्कृति युगसापेक्ष हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि महत्त्व दिइएको छ । कवितारामको 'सन् २३७५ को गिनीपीग' कथामा आजको मानिसलाई चार सय वर्षपछिको समाजमा पुर्‍याई उसले देखाउने सांस्कृतिक व्यवहारको स्वैरकल्पनालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

आज उनीहरूलाई यस युगको लागि सक्षम नागरिक बनाउने क्रम जारी छ । व्यवधान यो छ कि पोथीको दाँजोमा त्यस भालेले कुनै नि कुरोलाई ग्रहण गरिरहेको छैन । यसको कारण बुभुक्ष मस्तिष्क केलाएर पनि हेरियो । एउटा अपरिचित तरंग त्यो मस्तिष्कमा पाइयो । आजका मान्छेमा नहुने त्यो तरंगलाई कुनै पनि हाम्रा यन्त्रले अर्थ्याउन सकेन । अतः अध्यनार्थ नै त्यस पोथीको मस्तिष्कलाई पनि केलाइयो । अचम्म यो थियो कि उसका मस्तिष्कमा पनि त्यही गुण तरंगित थियो । (कविताराम, २०४७, पृ. ७६)

उपर्युक्त कथांशमा चार सय वर्षपछिको वैज्ञानिक युगको अमर जीवन बाँच्ने मनोकाङ्क्षामा विशिष्ट बाकसमा संरक्षित बाबु र छोरीलाई वैज्ञानिकहरू युगानुकूल परिवेशको जीवनमा फर्काउने प्रयास गरिरहेको सन्दर्भ हो । छोरी चार सय वर्षको अन्तरालमा पूर्वसंस्कारबाट पूर्णतः मुक्त छे भने बाबुमा पूर्वसंस्कारको संवेदनशीलता यथावत् रहेको छ, यद्यपि समान परिवेशबाट उक्त समयमा पुग्दा यी दुई कसरी भिन्न चेतनाका स्थितिमा पुगे भन्ने घटनाका बारेमा कथामा कुनै कारण खुलाइएको छैन । कथाअनुसार वैज्ञानिक परीक्षणमा यी दुवै पात्रको मस्तिष्कमा एक किसिमको तरङ्ग देखापर्छ तर त्यो आदिम वृत्तिलाई उनीहरूको प्रविधिले पहिचान र विश्लेषण गर्न सक्दैन । त्यसैले ती दुई भिन्न लिङ्गका व्यक्तिलाई यौन समागम गराई

उनीहरूबाट जन्मने सन्तानको मस्तिष्कमा विकसित हुँदै जाने चेतनाको अध्ययनबाट केही सङ्केत प्राप्त हुन्छ कि भन्ने जिज्ञासा वैज्ञानिकहरूमा जागृता तर उनीहरू त्यो मानव जोडीलाई प्राकृतिक यौन समागम गराउन सफल हुँदैनन् । कथामा पुरुष पात्रको सांस्कृतिक संवेदनशीलतालाई घटनाको प्रमुख कारण मानिएको छ । प्रस्तुत कथामा स्त्रीको आक्रामक यौन आशक्तिबाट आत्तिएको पुरुषको बारेमा भनिएको छ- “भाग्ने मात्र होइन धेरै चोटी हार खाएर त्यो रोएको छ । रुँदै उसले आफ्नै आदिम भाषामा कैयौँचोटि भनेको छ- ‘छोरी ! तिमिले के भइरहेछ ? तिमि मलाई चिन्दैनौ ? म तिम्रो बाबु हुँ” (कविताराम, २०४७, पृ. ७७) । बाबुमा रहेको संस्कारजनित संवेदनशीलताले छोरीसँगको समागमलाई रोकिरहेको छ भने छोरीमा त्यो संस्कार शून्य भएको हुनाले उसले बाबुलाई केवल पुरुषका रूपमा मात्र देखेकी छ र यौन समागमका लागि तत्पर पनि भएकी छ । पुरुषले महिलालाई छोरी आदि नातासम्बन्धमा हेर्नु सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थाले निर्धारण गरेको सांस्कृतिक मूल्य हो । यही मूल्यले पुरुषको विपरीत लिङ्गप्रतिको प्राकृतिक आकर्षणलाई नियन्त्रण गरेको छ, जसलाई सांस्कृतिक व्यवस्थाभित्रको सुन्दर पक्षका रूपमा लिइन्छ तर चार सय वर्षपछि वर्तमान समाजका सांस्कृतिक मूल्यहरू नरहने स्वैरकल्पनाले संस्कृति युग र समाजसापेक्ष हुन्छ; एक युगको सांस्कृतिक मान्छे अर्को युगको सांस्कृतिक संरचनामा अनुकूलित हुन सक्दैन भन्ने धारणाबाट संस्कृतिको सापेक्षित मूल्यलाई देखाइएको छ । कथामा पुरुषप्रति स्त्रीको यौन आकर्षण तर स्त्रीको उक्त व्यवहारमा पुरुषको विद्रोहको कारण पत्ता लगाउन नसकेका यान्त्रिक वैज्ञानिकहरूको असफलताले सांस्कृतिक मूल्य प्रयोगशालीय परीक्षणबाट निर्धारित, प्रमाणित हुन सक्दैन भन्ने मान्यतालाई स्थापित गर्न खोजिएको भए पनि चार सय वर्षपछि त्यति नै वर्ष पहिलेको समाजका सांस्कृतिक पक्ष पहिल्याउन नसकेको घटना विश्वसनीय हुन सकेको छैन ।

नेपाली विज्ञानकथामा वर्तमान समाजका विद्यमान सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यहरू भविष्यमा विशृङ्खलित हुने कुराको स्वैरकल्पना रहेको देखिन्छ । विज्ञानप्रविधिको मानवसमाजलाई सहज बनाउनुका साथै साँघुरो पनि बनाइरहेको छ । विश्वलाई नै कोठामा सीमित गरिरहेको विज्ञानले परिवार र समाजका परम्परित मूल्यलाई कमजोर बनाइरहेको छ । विज्ञानकथामा यसको मूल कारण विज्ञानका आविष्कारलाई नै मान्ने गरेको पाइन्छ । गोविन्दप्रसाद ‘कुसुम’ को ‘वैज्ञानिक १३६ ‘ए’ को डायरी’ कथामा कृत्रिम प्रक्रियाबाट आवश्यकताअनुसार क्षमता भएका मानिस जन्माउन सकिने प्रविधिको विकास भएपछि मानिसका लागि परिवार र समाज दुवैको कुनै महत्त्व नहुने धारणा अभिव्यक्त गरिएको छ । यस कथाको म पात्र पनि सोही प्रक्रियाबाट जन्मेको र उसलाई सामाजिक, पारिवारिक सम्बन्धबारे कुनै जानकारी नभएको स्थितिको चित्रण गरी परिवार, समाज, धर्म, संस्कृति आदि कुराहरू समाजबाट विस्थापित हुनसक्ने अवस्था अभिव्यक्त गरिएको

छ । सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्यहरू समाप्त हुँदै गएको सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

विज्ञानले भूत, वर्तमान र भविष्यलाई आफ्नो आविष्कारको कोठाभित्र बन्द गरेर आफ्नो चाहनुसार क्रियाशील गराउन थाल्यो तबदेखि संयुक्त परिवार, बाबुआमा, लोग्नेस्वास्नी छोराछोरी आदिका बिचको अन्तरसम्बन्ध एवम् माया, प्रेम, स्नेह, जिम्मेवारी, कर्तव्य, संस्कार, धर्म आदिका कुराहरू पनि विशृङ्खलित हुनपुगे । ('कुसुम', २०५६, पृ. ८९)

प्रस्तुत कथामा विज्ञानका आविष्कारले समयलाई समेत नियन्त्रणमा लिन थालेपछि परिवार र पारिवारिक सम्बन्धका भावनात्मक मूल्य नष्ट हुने कल्पना गरिएको छ । परिवार विशृङ्खलित भएपछि परिवारका सदस्यहरू बिचको भावनात्मक सम्बन्धले निर्माण गर्ने माया, प्रेम, स्नेह आदि पनि स्वतः भञ्जन हुँदै जान्छन् । समाज र परिवारले निर्धारण गरेका जिम्मेवारी र कर्तव्य तथा सामाजिक व्यवस्थाका लागि निर्माण भएको संस्कृति पनि मेटिन्छन् । कुनै युगको समाजले निर्माण गरेका सामाजिक व्यवस्था उक्त समाजको विलयसँग मेटिँदै जानु अस्वाभाविक हुँदैन । आजको समाजका सामाजिक पारिवारिक व्यवस्था भविष्यको समाजमा नरहने कुराको कल्पना उपर्युक्त कथांशमा अभिव्यक्त भएको छ । यो समाज विकासको स्वाभाविक गतिको सांस्कृतिक परिवर्तनका सुन्दर पक्षभन्दा प्रविधि नियन्त्रित चापको कुरूप परिणति हो । कथामा विज्ञानप्रविधिको चरम विकासले समाजलाई वैयक्तिक बनाएको सत्तालिसौं शताब्दीको परिवेशलाई आधार बनाई त्यो वर्तमानभन्दा हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन खोजेको देखिन्छ तर विकासका नाममा समाज, परिवार र संस्कृतिको विनाश मानवका लागि शोभनीय कुरो होइन । परिवार र समाजको विखण्डनसँगै मान्छे मर्यादाहीन उच्छृङ्खल भीडमा परिणत हुने हुनाले सांस्कृतिक विनाशबाट भौतिक विकास सुन्दर हुन नसक्ने पक्षलाई कथामा महत्त्व दिएको पाइँदैन । भविष्यको समाज सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा विखण्डित हुनेछ भन्ने भाव कथामा देखिन्छ ।

शङ्कर लामिछानेको 'ऊ कसको हो ?' कथामा चिकित्साविज्ञानका प्रयोगशालामा प्राप्त हुने सबै सफलता समाजमा सहजै स्वीकार्न कठिन हुने सन्दर्भलाई देखाइएको छ । कथामा दुर्घटनामा परेका दुई व्यक्तिमध्ये एकलाई बचाउनु डा. हड्सनले प्राप्त गरेको चिकित्सकीय कार्यकुशलता हो तर यहीनेर उसका सफलताले सामाजिक सांस्कृतिक स्तरमा अर्को समस्या निम्त्याएको छ । पच्चिस वर्षको फ्रेन्कको वयस्क शरीर र पचपन्न वर्षको हेनरी कापराको प्रौढ मस्तिष्कको संयोजनबाट बनेको फ्रेन्क कापराको पारिवारिक पहिचान र सम्बन्धमाथि प्रश्न उठाएर कथामा कापराको पहिचानको समस्यालाई सामाजिक सांस्कृतिक तहमा अभिप्रेत बनाइएको छ । यसका माध्यमबाट विज्ञानका सबै समाधान र अन्वेषणका प्राप्ति सांस्कृतिक तहमा स्वीकार्य

नहुन सकछन् भन्ने देखाएको छ। यसका साथै मानिसको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धलाई विज्ञानका प्रयोगशालाले निर्धारण गर्न सक्दैन भन्ने कुरा पनि यसले अभिव्यक्त गर्न खोजेको छ। यस विचारलाई फ्रेन्क कापराले आफ्नो पहिचानका बारेमा राखेका जिज्ञासाबाट बुझ्न सकिन्छ। चेतन अवस्थामा आएपछि फ्रेन्क कापराले आफ्नो पहिचान खोज्दै भन्छ- “...म को हुँ ? के हुँ ? किन हुँ ?” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. ३६)। फ्रेन्क कापराको यो जिज्ञासा उसको वैयक्तिक पहिचानसँग मात्र सम्बन्धित छैन। सामाजिक जातिका नाताले मानिसको पहिचान सम्बद्ध परिवार, समाज, जाति एवम् संस्कृतिले निर्धारण गरेको हुन्छ। कथामा जटिल परिवेशमा फ्रेन्क कापराका रूपमा जीवन रक्षा गर्नामा चिकित्सकको कुनै स्वार्थ देखिँदैन तर उसले त्यसरी बाँच्ने मान्छेको सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य आकलन नगरेकै कारण समाजका सामु कापराको परिचय समस्यापूर्ण बनेको छ। वैयक्तिक रूपमा मानिस व्यक्ति हुन सकछ तर एकल रूपमा सांस्कृतिक व्यवस्था र मानवसभ्यताले उसलाई दिएको पहिचान प्राप्त गर्न सक्दैन। कथामा कापरामाथि दुई स्त्रीको पति भई सम्पत्ति हडप्ने प्रपञ्च रचेको गम्भीर आरोप लागेको छ, जुन आरोपले कथाको आकस्मिक घटना र कापराका रूपमा उसले प्राप्त गरेको जीवनसँग कुनै सम्बन्ध राख्दैन। त्यसैले पनि कापरामाथि लागेका अनेक आरोपको निक्कौं न्यायालयले तत्काल गर्न सक्दैन र कापराको समस्या समाधानका लागि उपयुक्त सुझाउ दिन अदालतले छुट्टै विज्ञ समितिको गठन गर्छ- “त्यस तीन महिनाको अवधिमा न्यायालय आशा गर्छ विशेषज्ञको- ‘त्यस कमिटीले यो छुट्ट्याएर प्रमाणित गर्ने छन् कि फ्रेन्क कापरा कसको हो ?’ त्यस अवधिसम्मलाई यो मुद्दा स्थगित गरियो” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. ४९)। कापराबारे न्यायालयको अनिर्णयले समाजमा उसको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचानको सड्कटलाई देखाएको पाइन्छ भने घटनालाई न्यायिक प्रक्रियामा पुर्‍याई विश्वसनीय बनाइएको छ।

सरुभक्तको ‘प्रत्यारोपण- ३०००’ शीर्षकको कथामा भने विज्ञानको प्रगतिसँगै परिवारका सम्बन्ध पनि पुनर्परिभाषित हुँदै जाने धारणा पाइन्छ। यस कथामा दुर्घटनामा परेको पुरुषको टाउकोलाई एक स्त्रीको शरीरमा प्रत्यारोपण गरी जीवन दिएको घटना छ। तीव्र गतिको सवारी यात्रामा दुर्घटनामा परेको कल्पना गरिएको कथाको पात्र यज्ञरत्नको शरीर पूर्णतः क्षतविक्षत भई काम नलाग्ने अवस्थामा हुन्छ तर उसको टाउकोमा कुनै क्षति पुगेको हुँदैन। डा. अश्विनी यज्ञरत्नको टाउकालाई प्रविधिका सहायताले कृत्रिम रूपमा बचाउन सफल हुन्छ। उसले दानमा मृत महिलाको शरीर पाएपछि यज्ञरत्नको टाउको उक्त शरीरमा प्रत्यारोपण गर्छ। उक्त प्रत्यारोपणले पुरुष मस्तिष्कमा महिला शरीर भएको नयाँ स्वरूपको तेस्रो व्यक्तिका रूपमा यज्ञरत्नलाई बचाएको छ। यस किसिमको आश्चर्यजनक प्रत्यारोपणलाई यज्ञरत्नकी श्रीमतीले भने सहज रूपमा स्वीकार गरेको देखाई भविष्यका पारिवारिक सम्बन्धको नवीन स्वरूपको स्वैरकल्पना

प्रस्तुत गरिएको छ । ऊ भन्छे - “म चाहन्छु, मेरो पति बाँचुन्....! पति रूपमा नभए मेरी सहेली भएर नै बाँचुन्- मलाई नयाँ सम्बन्ध स्वीकार हुनेछ । छोराको अलिकति चिन्ता लागेको छ जसले ड्याडीलाई ड्याडी नभनेर आन्टी भन्नु पर्नेछ....” (सरुभक्त, २०४७, पृ. १२) । यज्ञरत्नकी श्रीमतीको यस स्वीकारोक्तिले विज्ञानले बदल्न सक्ने पारिवारिक सम्बन्धलाई देखाएको छ । यसबाट विज्ञानको दबाबमा मानिसले सामाजिक पारिवारिक सम्बन्धलाई समेत परिवर्तन गर्नसक्ने, यसबाट नयाँ सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध विकसित हुनसक्ने विचार व्यक्त भएको छ साथसाथै कथामा मानव मस्तिष्क मात्र हो वा उसको पहिचान सामाजिक सांस्कृतिक पक्षले पनि निर्धारण गर्छ भन्ने कुरालाई गम्भीर रूपमा उठाइएको छ । आकस्मिक र भयानक सवारी दुर्घटनाको परिवेश, कार्यक्षमता भएको चिकित्सक, जुनसुकै स्वरूपमा भए पनि पति बाँचुन् भन्ने इच्छा राख्ने पत्नी सबैको संयोजनले कथाको कार्यकारण सम्बन्धलाई प्रभावकारी बनाएको छ तर कथाको अन्तर्वस्तु बचाइएको व्यक्तिलाई हेर्ने सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टिकोणमा आधारित भएको हुनाले त्यसबाट विज्ञानप्रविधिका सफलतालाई सामाजिक सांस्कृतिक कोणबाट मूल्याङ्कन गर्ने प्रयत्न भएको छ ।

भविष्यको यान्त्रिक युगका सांस्कृतिक सुन्दरतालाई पनि नेपाली विज्ञानकथामा देखाइएको छ । अमोददेव भट्टराईको ‘सिर्जना र दृष्टि’ कथामा रोबोटले नेपाली परम्पराअनुसार सिन्दूर हालेर एक स्त्रीसँग विवाह गरेको स्वैरकल्पना रहेको छ । कथामा रोबोटले मानव स्त्रीलाई सिन्दूर हाली आकाशमा उडेको घटनाले भय उत्पन्न गराउँछ भने स्त्रीको लघुताभास र हतास मानसिकताले परनिर्भर हुने मानवीय स्वभावका व्यवहारले निम्त्याउने अनौठो घटनाको उद्घाटन गरेको छ । रोबोटले मानव स्त्रीलाई सिन्दूर हालेर विवाह गरेको प्रसङ्गलाई सांस्कृतिक सुन्दरता मान्न सकिन्छ तर त्योभन्दा पनि कुरूपताका कारण विवाह नभएको लघुताभासबाट पीडित भएकी रञ्जुको जस्तोसुकै स्वरूपको पतिलाई स्वीकार गर्ने हतोत्साही र विवेकहीन निर्णयका परिणामले उसलाई भयभीत बनाएको घटना मानवीय दृष्टिले संवेदनशील छ ।

प्रस्तुत कथामा मानिसको जीवनलाई बुझ्ने, सबै समस्या समाधान गर्नसक्ने यन्त्रको कल्पना गरी यन्त्रमा निर्भर हुँदै गएको समाजका यथार्थलाई स्वैरकाल्पनिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । संसारका मानिस समस्या समाधानका निम्ति यन्त्रलाई भेट्ने प्रतीक्षामा रहेको प्रसङ्गले यान्त्रिकतामा निर्भर भइरहेको मान्छेका परनिर्भर चरित्रलाई प्रस्ट रूपमा देखाएको छ । तीमध्ये कथाकी प्रमुख पात्र रञ्जु पनि एक हुन्छे । रञ्जुको समस्या ठुलो देखिँदैन तर अन्य समस्याभन्दा विशिष्ट प्रकृतिको भएको हुनाले उसले यन्त्रसामु समस्या प्रस्तुत गर्न लामो समय पर्खनु पर्दैन । धन, बल र सम्पत्तिले सम्पन्न हुँदाहुँदै पनि शारीरिक असुन्दरताका कारण विवाह हुन नसकेको

समस्याबारेका रञ्जुको आत्माभिव्यक्ति कथामा यसरी प्रस्तुत भएको छ- “‘मसँग धन, बुद्धि, बल...केही पनि कमी छैन । तर म नराम्री भएकी कारण मेरो विवाह आजसम्म पनि भएको छैन । मेरा जैविक चाहनाहरू बल्किरहे छन्... तर खै, मेरो लायकको वर कहाँ होला ? ...कृपया मेरो समस्या बुझिदिनुहोस्’” (भट्टराई, २०७०, पृ. ९३) । समाधान खोज्न यन्त्रका सामु पुगेकी रञ्जुको यौवनजनित अनियन्त्रित जैविक चाहनाले दिग्भ्रमित पारेकै कारण उसले रोबोटलाई पति स्वीकार गरेको बुझिन्छ । सुन्दरता र असुन्दरता भन्ने कुरा समाज, समय र संस्कृतिअनुसार निर्धारित हुन्छन् । सुन्दर र असुन्दरको सामाजिक दृष्टिकोणकै कारण आर्थिक र सामाजिक रूपमा सम्पन्न भएर पनि शारीरिक असुन्दरताका कारण विवाह हुन नसकेको पीडामा छट्पटिएकी रञ्जु नेपालीले उसका लागि प्रस्तुत गरिने पतिलाई अस्वीकार गर्न नपाइने निर्विल्पक सर्त (पृ. ९३) लाई विवेकहीन रूपमा स्वीकार गर्दा कसरी आफ्नो स्वीकृत परिवन्दमा रोबोटलाई पति स्वीकार गर्न बाध्य भई भन्ने कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

रञ्जुको वाक्य पूरा हुँदाहुँदै ‘कोठा’ मेशिनको ठुलो ढोका खुल्यो र एउटा भीमकाय रोबर्ट हातमा चाँदीको बट्टा लिएर रञ्जुको अगाडि आयो । रञ्जु सुरुमा त भस्किन् पनि तर एकैछिनमा सम्हालिँदै थिइन् । रोबर्टले चाँदीको बट्टा खोलेर रञ्जुको सिउँदोमा रातो सिन्दूर हालिदियो र बट्टा बन्द गरेर रञ्जुलाई बोक्‍यो ! रञ्जु केही बोल्न खोज्दै थिइन्...सायद चिच्च्याउनु, तर डर र त्रासले गर्दा उनको स्वर नै बाहिर निस्किएन !! (भट्टराई, २०७०, पृ. ९३)

उपर्युक्त कथांशमा रञ्जुको स्वीकारोक्तिमा नै रोबोटलाई पतिका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । मान्छे मानवीय समस्या समाधानका लागि यन्त्रको शरणमा पर्दाको परिणाम रञ्जुले रोबोटलाई पति स्वीकार्न परेको छ । रोबोटले हातमा सिन्दूर लिएर आउनु र रञ्जुको सिउँदोमा सिन्दूर हाल्नाले नेपाली समाजमा विद्यमान वैवाहिक परम्परा र संस्कृतिलाई देखाएको छ । यसका साथै भविष्यमा मानवसमाज यन्त्रमुखी हुँदै जाँदा ऊ यन्त्रको परिवन्दमा पर्न सक्छ भन्ने स्वैरकल्पना यहाँ देखिन्छ । मान्छेको विकल्पका रूपमा रोबोटलाई देखाउनु, रञ्जुले रोबोटलाई पतिका रूपमा स्वीकार गर्नु, रोबोटले नेपाली संस्कृतिअनुसार रञ्जुलाई सिन्दूर हाल्नुजस्ता घटनाले सामाजिक सांस्कृतिक स्वरूपका परिवर्तित स्थितिका स्वैरकल्पनालाई देखाएको छ । यो यान्त्रिक व्यवस्थाका सापेक्षतामा संस्कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोण हो । यौनजनित जैविक इच्छाले उद्देलित भएकी रञ्जुको चरित्रले यौवनकालीन संवेगलाई चरितार्थ गरेको भए पनि उसले लिएका निर्णय सामान्यीकरण गर्न सकिने चरित्रका छैनन् । त्यसैले कथामा सुन्दर असुन्दरका सामाजिक

मनोविज्ञानलाई जोड्न खोजेजस्तो देखिए पनि रञ्जुको चरित्रले यान्त्रिक युगको वैयक्तिक चरित्रलाई उद्घाटित गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा विकसित हुने समाज र संस्कृतिका बारेमा स्वैरकल्पनाहरू प्रस्तुत भएका छन् । यिनमा वैज्ञानिक उन्नतिले सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक पक्षलाई विखण्डित पारेका कल्पनाका आधारमा विज्ञानका प्रयोगले समाजलाई कुरूप पार्न नहुने विचार व्यक्त भएको छ । भौतिक सुविधा र सम्पन्नताका निम्ति प्राकृतिक जीवनलाई विज्ञानका प्रयोगशालामा स्थापन गर्दा समाजमा सांस्कृतिक कुरूपता विकसित हुनसक्ने भन्दै मानवसमाज त्यस्ता विषयमा सचेत हुनुपर्ने धारणा पनि नेपाली विज्ञानकथामा रहेको छ । यी कथामा प्रकृतिजगत्मा मान्छेको विशिष्ट पहिचान भएको हुनाले यसलाई वस्तुका रूपमा लिन नहुने कुरालाई पनि महत्त्व दिइएको छ । यी कथाले समाज र संस्कृतिले मान्छेको पहिचान र परिचय निर्धारण गर्ने हुनाले विज्ञानको चरम विकासमा पनि ती कुरालाई बिर्सन नहुनेतर्फ सचेत गराएका छन् । यस दृष्टिले ‘माया नं ५६३’ र ‘टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका’ कथामा प्रविधिले सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धमा पार्ने प्रभावलाई सोही अनुरूपका चरित्र र घटनाको संयोजनले वैचारिक गहिराइ प्राप्त गरेको हुनाले यी कथा तुलनात्मक रूपमा अब्बल बनेका छन् ।

४.३ यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रति मोह

नेपाली विज्ञानकथामा यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रतिको मोहलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ । मानवसमाज यान्त्रिक व्यवस्थामा आकर्षित भइरहेको छ तर पूर्णतः यान्त्रिक व्यवस्थामा पुग्यो भने त्यो मानवजीवनका लागि प्रत्युत्पादक बन्न सक्छ भन्ने चिन्तन यी कथामा रहेको छ । शङ्कर लामिछानेको ‘माया नं ६५३’ कथामा माया र एलिजालाई यान्त्रिक समाजद्वारा मातृत्व खोसिएका प्रतिनिधि युवतीका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । उनीहरूका माध्यमबाट सरकारी योजनाअनुसार गर्भाशय निकाल्नुपूर्व यौवनका उमेरजन्य अनुभूतिको अनुभव गर्न नपाउँदाको मनस्थितिको अभिव्यक्तिमा जीवनबारेका धारणाहरू व्यक्त भएका छन् । यौवनकालका अनुभूतिबाट वञ्चित भएकी एलिजाको मनस्थितिलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

कसरी उसले मनमनै यो समाज, यसको बन्धन, पराधीनता र नियन्त्रणलाई अन्तस्करणदेखि सरापेकी थिई । उसले भनी कि प्रत्येक दिवसको असफल खोजपछि ऊ रातमा ईश्वरको पुकारा गर्थी र भन्थी कि उसलाई अर्को जुनीमा यस्तो देशमा जन्म दिए, जहाँ स्त्री स्त्री र पुरुष पुरुष बनेको होस् । (लामिछाने, सन् २००४, पृ. २८)

उपर्युक्त कथांशमा एलिजाले यान्त्रिक जीवनयापनलाई बन्धन, पराधीनता र नियन्त्रणका रूपमा लिएको देखिन्छ। जीवनबारे एलिजाका यी अनुभूतिहरू भौतिकताप्रतिका वितृष्णा हुन्। यान्त्रिक जीवनकै कारण उसले प्राकृतिक जीवनको यौवनजन्य अनुभूति गर्न पाएकी छैन। उसले यौवनकाललाई एक पुरुषका साथमा व्यथित गर्न चाहेकी थिई तर कैयौँ दिन प्रतीक्षा गर्दा पनि उसले पुरुषको समीपता नपाएको सन्दर्भले उसको उद्वेलित मनस्थितिलाई सूचित गरेको छ। यौवनकालमा विपरीत लिङ्गप्रतिको आकर्षण जैविक र प्राकृतिक गुण नै हो तर सरकारको निश्चित उद्देश्यका लागि जन्माइएकी एलिजा स्वतन्त्र रूपमा जीवनयापन गर्न नपाउँदा समाजका यान्त्रिक व्यवस्थाप्रति आक्रोशित भएकी छ। एलिजाका आक्रोशले प्राकृतिक जीवनका अनुपम सुन्दरतालाई विस्थापित गरी यान्त्रिकतातर्फ उन्मुख भइरहेको सामाजिक व्यवस्थाप्रतिका विद्रोहलाई देखाएको छ। समान अधिकारका लागि मान्छेका प्राकृतिक गुणलाई समाप्त पार्ने व्यवस्थाभन्दा पुरुषमा पुरुषत्व र स्त्रीमा स्त्रीत्व भएको समाजमा जन्मन पाए हुन्थ्यो भन्ने एलिजाको मनोभावका माध्यमबाट प्राकृतिक जीवनप्रतिको आस्था अभिव्यक्त भएको छ।

प्रस्तुत कथाकी अर्की पात्र माया पनि भौतिक विकासले कृत्रिम बनाइरहेको मानवसमाजप्रति रुष्ट बनेकी छ। कुनै एक पुस्ताका निर्णय र व्यवहारले सांस्कृतिक व्यवस्थामा परिवर्तन ल्याउन सक्छ तथापि त्यसरी परिवर्तन हुने संस्कृतिले आगामी पुस्ताका भावनालाई सम्बोधन गर्न सक्छ, सक्दैन भन्ने कुरामा पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुराको सन्देश यहाँ देख्न सकिन्छ। मानवसमाजमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्ने व्यवहारलाई तत्कालीन परिणामको सापेक्षतामा मात्र हेर्नु हुँदैन। वर्तमान मान्छेले चाहेको खण्डमा विज्ञान र प्रविधिको दुरुपयोग गरी समाजलाई छिन्नभिन्न पार्न सक्छ तर विज्ञान र प्रविधि समाजलाई छिन्नभिन्न र कुरूप बनाउन नभई सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थालाई सुन्दर बनाउने सिर्जनात्मक भूमिकामा प्रयोग हुनुपर्छ। पूर्व पुस्ताले समान अधिकारका लागि लिएको निर्णयका कारण माया, एलिजाको पुस्ता प्राकृतिक जीवनका अनुभूतिबाट वञ्चित भएको छ। उनीहरू आमा र प्रेमिका हुन पाउने महिलाका प्राकृतिक अधिकारलाई विज्ञानका प्रयोगशालालाई जिम्मा लगाउने पुस्ता र समाजको व्यवहारले निराश भएका छन्।

प्रस्तुत कथामा प्रयोगशालामा राखिएको आफ्नो गर्भाशयमा हुर्किरहेको सन्तानलाई हेरेर फर्केने बेलाको मायाको मनस्थितिका बारे व्यक्त भएको यस टिप्पणीमा सामाजिक व्यवस्थाप्रति उसका दृष्टिकोण प्रस्तुत भएका छन् - “माया बाहिर आई, उसलाई त्यस बखत आफू, आफ्नो समाज, समाजको इतिहास र आफूले देखेसम्मको इतिहासको भविष्य- सबउपर एउटा बुझिसक्ने गरी घिन लागिरहेथ्यो” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. ३०)। स्त्रीको गर्भाशय प्रयोगशालाको वस्तु

बन्ने, महिलाको शारीरिक संयन्त्रमा हर्किन पर्ने बच्चा यान्त्रिक संयन्त्रमा हर्किने, आफ्नै गर्भशयमा हर्किरहेको बच्चामा अपनत्वको कुनै अंश नहुने, माया, प्रेम, स्नेहलाई यन्त्रले नियन्त्रण गर्ने समाज र त्यस्तो व्यवस्थाका लागि लड्ने इतिहासलाई देखेर, सम्झेर माया आक्रोशित बनेकी छ। “नारी प्रेमिका र आमा प्राकृतिकता र सिर्जनशीलता दुवै हो तर विज्ञानको प्रगति र उन्नतिका नाममा यसले मौलिकताको ह्रास, सिर्जनाको ध्वंस र नारीमूल्यमाथि अतिक्रमण गरेर नारीको आकर्षण र मूल्यलाई हीन तुल्याएको छ” (बराल र घिमिरे, २०५७, पृ. ९९)। यस्तो व्यवस्था ल्याएको र यसलाई निरन्तरता दिइरहेको समाजलाई देख्दा घिन लागेको उपर्युक्त दृश्यले प्राकृतिक जीवनको महत्त्वलाई अभिव्यक्त गरेको छ। माया र एलिजाका मनस्थिति र व्यवहारले कृत्रिमताप्रतिको वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनका आकाङ्क्षालाई ध्वनित गरेको छ। मानिसले सुविधा, समानता, वैयक्तिक अधिकार र स्वतन्त्रताका नाममा प्रकृतिप्रदत्त नैसर्गिक गुणलाई पनि सङ्कुचित रूपमा लिँदा उत्पन्न हुनसक्ने परिस्थितिलाई माया र एलिजाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। मायाका असन्तुष्टि प्राकृतिक जीवनमाथि हावी भएको यान्त्रिक व्यवस्थाप्रतिको आक्रोश र प्राकृतिक जीवनको आकाङ्क्षा हो। मायाको चारित्रिक केन्द्रमा कथानक निर्मित देखिनाले प्राकृतिक जीवनप्रति उसका संवेगले कथालाई कलात्मक बनाएको छ।

विजय चालिसेको ‘विज्ञानको कैदी’ कथामा एक हजार वर्षपछिको काठमाडौँको यान्त्रिक जीवनको स्वैरकल्पनालाई आधार बनाइएको छ। उक्त युगको प्रविधिका नियन्त्रणमा रहेको एक पात्र आविष्कार पूर्वजको यान्त्रिकताविहीन स्वतन्त्र जीवनप्रति आकर्षित भएको सन्दर्भबाट प्राकृतिक जीवनका मोहलाई देखाइएको छ। कथामा एकतिसौं शताब्दीको पूर्णतः यान्त्रिक व्यवस्थामा आधारित काठमाडौँमा प्रकृतिको स्पर्श पाउनुलाई असम्भव घटनाका रूपमा चित्रण गरिनाले प्रकृतिबाट विच्छेदित भएको यान्त्रिक र सहरी जीवनलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ- “सिङ्गो प्रकृति मिसिनको माध्यमबाट विज्ञानको मुठ्ठीमा थियो। सबै कुरा मिसिनद्वारा नियन्त्रित थिए। प्रकृतिसँग सोझै सम्पर्क गर्न पाउनु स्वर्ग पाउनु सरह थियो” (चालिसे, २०७१, पृ. ७५)। प्रकृतिका स्पर्शलाई स्वर्गसँग तुलना गर्नाले एकतिसौं शताब्दीको समाज प्रकृतिबाट पूर्णतः विच्छेद हुने र त्यो समाजका लागि प्राकृतिक सम्बन्ध असम्भव हुने कुरालाई बुझाउँछ। कथामा प्रकृतिलाई स्वर्गप्राप्तिसँग जोडिएको हुनाले यसले दुई कुरालाई सङ्केत गरेको छ- पहिलो, स्वर्ग भौतिक स्थान नभई आनन्द र सुखको कल्पनामा आधारित वैयक्तिक अनुभूति हो अर्थात् भौतिक विकासले समाजलाई सुविधा सम्पन्न बनाएको छ तर जीवनमा आनन्दन र सुख दिन सकेको छैन र दोस्रो, त्यस्तो स्वर्गको कल्पना त्यतिबेला मात्र हुन्छ जतिबेला मानिस भोग्य यथार्थमा असन्तुष्ट, पीडित र सन्तुष्ट हुन्छ तसर्थ कथामा प्रकृतिलाई स्वर्गसँग जोड्नाको अर्थ मान्छेको यान्त्रिक जीवनका छटपटीको अभिव्यञ्जना हो।

प्रस्तुत कथामा मान्छे आफ्ना चाहनावमोजिम चलन नपाएको गुनासोलाई मुख्य पात्र आविष्कारले इन्टरनेटका माध्यमबाट पूर्वजको प्राकृतिक जीवन देख्दा व्यक्त गरेको यस भनाइले पुष्टि गरेको छ- “आहा ! उनीहरू जस्तै आफूले चाहेका कुरा आफ्नै चाहनावमोजिम आफ्नै इच्छाले आफ्नै हातखुट्टा चलाएर गर्न पाए ! उनीहरू परिवारका सबै जनासँग बसेका, सँगै हाँसखेल गरेका देखेर आविष्कारलाई असाध्यै लोभ लागेको थियो” (चालिसे, २०७१, पृ. ७९) । आविष्कारका भनाइमा स्वतन्त्र जीवन भोग्न नपाएकामा विस्मयबोध छ भने पूर्वजको प्राकृतिक जीवनभोगको परिदृश्यले उसलाई लोभ्याएको छ । आविष्कार बाँचेको समाजमा मान्छेका चाहना स्वइच्छाले पूरा हुन सकेका छैनन् । मानिससँग हातखुट्टा छन् तर तिनले गुनपने काम यन्त्रले गरिरहेको हुनाले ती कामविहीन बनेका छन् । यसले गर्दा मान्छे यान्त्रिक बनिरहेको छ । भौतिक सम्पन्नता र नियन्त्रणले मानिसलाई वस्तु बनाएको भाव आविष्कारको यस भनाइमा देखिन्छ-

आफ्ना पुर्खाको जीवन इन्टरनेटबाट हेरेदेखि नै उसको मन आज नै निकै उद्विग्न भएको छ । घर घर जस्तो नलागेर बन्दीगृहको यातना कक्ष जस्तो लाग्न थालेको छ उसलाई । मानिस भनिने ऊ मानिसको सम्पर्क र संसर्गका लागि छटपटिएर पनि त्यो सम्पर्क र संसर्ग पाउन सक्दैन । विज्ञान सिर्जित कृत्रिमतामा आकण्ठ ढाकिएर ऊ स्वयम् विज्ञान यन्त्रको एउटा पुर्जाको कठपुतली बनेको छ । कहाँ छ उसभित्रको मानिस...? लाग्छ, यो आइ-कम्प्युटर, कोठाको मास्टर कम्प्युटर र यो गोजी कम्प्युटर समेत सबैलाई मिल्काइदिऊँ र चकनाचुर हुनेगरी धुलोधुलो बनाइदिऊँ । उसलाई लाग्दछ, यो माया नगरीबाट भागेर टाढा टाढा निर्जनमा जाऊँ र यो एकलो कैदी जीवनबाट मुक्ति पाऊँ । बाजेबराजुको त्यो जीवनमा फर्कन पाए ऊ कति खुसी हुने थियो । (चालिसे, २०७१, पृ. ८०-८१)

उपर्युक्त कथांशअनुसार मानिस यान्त्रिक रूपमा सम्पन्न छ तर त्यो सम्पन्नता सँगसँगै उसले प्राकृतिक जीवनका अनुपम अनुभूति गुमाएको छ । आविष्कारको यान्त्रिक सम्पन्नताले प्राकृतिक जीवनका अनुभूति दिन सक्दैन भन्ने कुराका बोधले उक्त भावलाई पुष्टि गरेको छ । कथा घर बन्दीगृह जस्तो लाग्नु, मानिससँग मानिसको संसर्ग नहुनु, यन्त्रको रटनखटनले मान्छेलाई कठपुतली बनाएको महसुस गर्नु, भौतिक सम्पन्नलाई नष्ट गरी एकलो हुने चाहना हुनुजस्ता घटनाले यान्त्रिक जीवनका छटपटीले सिर्जना गरेको विद्रोहात्मक स्थितिको निर्माण गरी मान्छे भौतिक सभ्यताबाट क्लान्त भएको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । बाजेबराजुको जीवनलाई सुखी देख्नु र त्यो सुखप्राप्तिमा जीवनको खुसी भेट्न सकिने विचार व्यक्त गर्नाले प्राकृतिक जीवनप्रति आकर्षण र महत्त्वलाई देखाएको छ । त्यस्तै गरी मान्छे भौतिक सुविधाले सम्पन्न छ तर त्यही

सम्पन्नताले उसलाई एक्लो बनाएको छ भन्ने कुरा कथामा व्यक्त भएको छ । यसबाट भौतिक सम्पन्नता जीवनको सम्पूर्णता होइन बरु त्यसबाट मानवले जीवनका वास्तविक आनन्दलाई नै गुमाउनु परेको भावका साथ प्राकृतिक जीवनका हेर्ने सुन्दर दृष्टिको खोजी भएको छ । मान्छे यन्त्रको बन्धनमा परेको र स्वतन्त्र जीवनको अर्थ गुमाएको बोध गरे पनि त्यसबाट मुक्त हुने विकल्प स्वयम्ले समाप्त पारेको बारेमा कथामा भनिएको छ- “उसलाई थाहा छ, यो चक्रव्यूहको भुलभुलैबाट उम्कने कुनै उपाय छैन” (चालिसे, २०७१, पृ. ८१) । यस विचारले यान्त्रिक सम्पन्नतामा हराइरहेको मानवतालाई उजागर गरेको छ । यान्त्रिकताप्रतिका यस्ता धारणाले पाठकलाई भयोत्तेजित पार्छ तर यो प्राकृतिक जीवनका सौन्दर्यलाई अझ सुन्दर र आनन्ददायी बनाउने भूमिकामा विज्ञानप्रविधिको सार्थक प्रयोग होस् भन्ने कथाकारको मनोकाङ्क्षा हो ।

अर्चना थापाको ‘कठपुतला’ कथामा पनि ‘विज्ञानको कैदी’ मा जस्तै मानिस यान्त्रिकताको नियन्त्रणमा परेको स्वैरकल्पना छ । कथाको म पात्रले उसको सहयोगीका रूपमा रहेको रोबोक्रोम सहयोगी नभई नियन्त्रक भएको महसुस गरेको छ । सामान्य कुरामा पनि रोबोक्रोमको सहयोग चाहिने हुनाले म पात्र रोबोटको नियन्त्रणमा छ भन्ने स्पष्ट गरेको छ-

‘....सास लिनुभन्दा पहिला, कोठाबाट बाहिर निस्कनुभन्दा पहिला, वायुको घनत्व, तापक्रम, अणु शुद्धी अशुद्धीबारे तपाईंसित पूर्व जानकारी लिएर निस्कने वाध्यता छ । प्रतिदिनका साना साना जानकारी पनि तपाईंकै नियन्त्रणमा छन् । तपाईंको अनुमति बेगर म घरबाहिर निस्कन सकिदैन । तपाईंको जानकारीबिना म आफ्नो सास लिने मास्क कस्तो सकिदैन । हामी कसरी साथी भयौं त ? मेरो जीवन परतन्त्र बनेको छ ।’ (थापा, २०७४, पृ. ७७)

उपर्युक्त कथांशमा म पात्र यन्त्रमा पूर्णतः निर्भर हुनपरेका वाध्यतालाई देखाइएको छ । सामान्यतः मान्छेको बाह्य दृश्यावलोकनले वायुको घनत्व, पर्यावरणको उपयुक्त स्थिति ठम्याउन सक्दैन । त्यसो हुनाले यस्ता कुराको जानकारीका लागि यन्त्रमा भर पर्नु स्वास्थ्य सुरक्षाका दृष्टिकोणले स्वाभाविक देखिन्छ तर यन्त्रको व्यवहार सल्लाह, जानकारी प्राप्त गर्ने व्यक्तिले सुरक्षात्मकभन्दा नियन्त्रणात्मक ज्यादा अनुभूति गर्नु भनेको ऊ स्वतन्त्र नहुनु हो । म पात्रको जीवनका ससाना व्यवहारदेखि सास लिने कुरासम्म यन्त्रको परमर्श लिनपर्ने स्थितिले म अर्थात् मान्छे, परतन्त्रमा बाँचिरहेको स्पष्ट देखिन्छ । रोबोक्रोमलाई म पात्रको काम र आवश्यकताअनुसार नै कल्पित युटोपिया सरकारले व्यवस्था गरेको कुरा कथामा छ । युटोपिया देशका नागरिकले समानता र सम्पन्नताका लागि नै यान्त्रिक जीवनलाई चुनेका हुन् तर त्यस सम्पन्नताले वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई समेत नियन्त्रणमा लिन्छ भन्ने कुरामा उनीहरूको ध्यान पुगेको देखिँदैन । कथाको

म पात्रको “यो सिसाका त्रिआयामिक लास पेटिकाजस्तो बाकस घरमा बस्ने रहर, तूँवालोले ढाकेको सरहको माया र आकाङ्क्षा, र आधुनिक विकासको अन्ध दौडले मेरो सौँचाइ र बुझाइलाई नजानिदो पाराले कुन हृदसम्म पराश्रित बनायो। यसबारे म अहिले अनुमानसम्म पनि गर्न सकिदैन” (थापा, २०७४, पृ. ८२) भन्ने भनाइले मान्छेका आफ्नै महत्त्वाकाङ्क्षले उसलाई नियन्त्रण गरिरहेको बुझिन्छ। त्यसैले यो विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षाले मानिस स्वयम्लाई परिवन्दमा पाछै भन्ने कल्पना हो। जीवनका न्यूनतम मूल्यलाई समेत ख्यालै नगरी गरिने भौतिक विकासका होडले अन्ततः मान्छेलाई भौतिक परिवन्दमा पार्ने हुनाले यस्ता विकासमा जीवनका सौन्दर्य र सन्तुलनलाई ध्यान दिनुपर्ने विचार यहाँ व्यक्त भएको छ। वैज्ञानिक उन्नतिका भव्यताले टाक्सिएको मानवका भावनालाई जीवनका मूल्यबोधसहित प्राकृतिक जीवनमा विज्ञान र प्रविधिका प्रगति हावी हुँदै जाँदा भविष्यका मानवको मनुष्यत्व नै गुम्ने सम्भावनाका स्वैरकल्पनालाई सुखी जीवनका लागि पूर्णतः यान्त्रिक व्यवस्थाको चयन गर्ने समाज र त्यसका परिणतिलाई कार्यकारण सम्बन्धबाट अभिव्यक्त गरिएको हुनाले कथाकथ्य पर्याप्त सम्प्रेष्य र विश्वसनी बनेको छ।

नेपाली विज्ञानकथामा भौतिक विकासका होडमा लागिरहेको विश्वसमाज यान्त्रिकतामा निर्भर हुँदै गएको विषयलाई महत्त्वका साथ उठाइएको छ। यी कथामा भौतिक विकासले जीवनलाई साधनस्रोत सम्पन्न बनाउन सक्ने भए पनि त्यसले प्राकृतिक जीवनका सुन्दरता र सौम्यतालाई जित्न नसक्ने विचार व्यक्त भएको छ। भौतिक विकासले सुविधा दिन सक्छ तर जीवनको सम्पूर्णतालाई समेट्न सक्दैन भन्ने कुरालाई हजारौं वर्षपछिको समाजमा समेत मान्छे प्राकृतिक जीवनप्रति आकर्षित हुने कल्पनाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको छ। अहिले मानिस भौतिक विकास र सुखसुविधाका निम्ति यान्त्रिक व्यवस्थालाई बलियो बनाउन प्रयत्नशील देखिन्छ तर यान्त्रिक व्यवस्थामा निर्भर हुँदै जाँदा भविष्यको मानिसलाई जैविक अस्तित्वको बोध हुने र यान्त्रिक जीवनप्रति विकर्षित भई पुनः प्राकृतिक जीवनतर्फ आकर्षित हुने कुराको सुन्दर कल्पना नेपाली विज्ञानकथामा देखापर्छ। यद्यपि, यो चिन्तनलाई उठान गरिएका पात्रका माध्यमबाट यान्त्रिक परिवन्दलाई विकल्पहीन रूपमा प्रस्तुत गर्नाले त्यसले पाठकमा निराशा उत्पन्न गराउँछ। यस दृष्टिले यान्त्रिक परिवेशबाट मुक्त भई प्राकृतिक जीवन जिउँन चाहने पात्रका मनोद्वेगको कलात्मक अभिव्यक्तिले ‘विज्ञानको कैदी’ र ‘कठपुतला’ कथा सघन बनेका छन्।

४.४ सङ्कटापन्न मानवीय पहिचान

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा मानवको पहिचान नै सङ्कटमा पर्ने चिन्तन गरिएको छ। कथामा विज्ञानप्रविधिको विकासले मान्छेका पहिचानलाई विस्थापित गर्ने धारणा व्यक्त भएका छन् भने शासकका स्वार्थपूर्ण व्यवहार र भौतिक जीवनका मोहलाई पहिचान सङ्कटमा पर्ने मुख्य

कारणका रूपमा आख्यानिकृत गरिएको छ । विजय चालिसेको 'वानर सेना' शीर्षकको कथामा सत्ताका अनुयायी उत्पादन गर्न मानिसको स्मृति हस्तान्तरण गर्न सकिने खोपको कल्पना गरिएको छ । यसलाई वैज्ञानिक आविष्कारका दृष्टिले मस्तिष्कको स्थानान्तरणसम्बन्धी बहसका रूपमा लिन सकिन्छ तर कथाको लक्ष्य नयाँ चिकित्साप्रविधिबारेको विमर्श नभई अनुयायी पुस्ताको उत्पादन गर्न उद्यत शासनसत्ताको स्वार्थपूर्ण योजनालाई देखाउनु रहेकाले यो आममान्छेलाई राज्यले उत्तरदायित्व पूरा गरेको भुलभुलैयामा पार्ने क्रूर शासकका स्वार्थपूर्ण व्यवहारसँग जोडिएको छ । कथामा मातृशिशु कल्याण योजनाका नाममा गर्भबाटै शिशुलाई सत्ताको अनुयायी बनाउने र प्राकृतिक रूपमा विकसित हुने मान्छेका स्वतन्त्र व्यक्तित्वलाई नियन्त्रण गर्ने छद्म अभियान देखिन्छ । यसले सत्ता र शक्तिका कारण भविष्यका पुस्ताले प्राकृतिक व्यक्तित्व गुमाउने चिन्तनलाई प्रभावपूर्ण बनाएको छ । गर्भिणी महिला सहभागी हुनुपर्ने गरी सरकारले अनिवार्य गरेको मातृशिशु कल्याण योजनामा सहभागी भएकी एक गर्भिणी महिलाले उक्त कार्यक्रमद्वारा दिइएको खोपका असामान्य प्रभाव महसुस गरी गुप्त रूपमा त्यसको परीक्षण गर्दा मातृशिशुको रक्षाका लागि दिइएको भनिएको उक्त खोपमा कुनै कल्याणकारी गुण नदेखिएको घटनाबाट कल्याणकारी भूमिकाको आवरणमा आममान्छेलाई प्राकृतिक व्यक्तित्वविहीन बनाउने शासकको तुच्छ चरित्र उदाङ्गो भएको छ । यस स्थितिलाई कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ-

त्यो अवशेषमा साधारण आइरन तत्त्व थिएन । सिसी र सिरिन्ज दुवैमा स्मृति हस्तान्तरण भ्याक्सिनको तत्त्व थियो । त्यो आश्चर्यजनक र खतरनाक सत्य पत्ता लाग्नासाथ विवेक ज्यादै भयभीत र चिन्तित देखियो । चिन्ता स्वाभाविक थियो- कुनै विशेष मानवको मस्तिष्कको जैविक सारतत्त्व भिकेर बनाइएको त्यो भ्याक्सिन गर्भिणी महिलालाई निश्चित मात्रा निश्चित अवधिसम्म दिएमा ती महिलाबाट जन्मने शिशुमा त्यही भ्याक्सिनको सारतत्त्व भिकिएको मानिसका सबै स्वभाव, गुण र स्मृतिहरू विकसित हुने सम्भावना थियो । त्यसरी जन्मने शिशुमा स्वतन्त्र व्यक्तित्वको विकास हुन पाउँदैनथ्यो ।
(चालिसे, २०७१, पृ. ६९)

उपर्युक्त कथांशमा गर्भिणी महिलालाई दिइने खोपमा आइरनको सट्टा स्मृति हस्तान्तरणको गुण रहेको कुरा देखाइएको छ । गर्भमा रहेको बच्चाको विकाससँगै सत्ताको अनुयायी बनाउने उक्त खोपको प्रयोगले बच्चाको व्यक्तित्व विकासका प्राकृतिक प्रक्रियालाई विस्थापित गर्ने र निर्धारित लक्ष्य अनुरूप कृत्रिम व्यक्तित्वको विकास गर्ने हुनाले सिङ्गो पुस्तालाई नै स्वतन्त्र व्यक्तित्व विकास हुन रोक्ने कुराको स्वैरकल्पना भयोत्पादक छ । यसरी जन्मने बच्चा हुर्कदै जाँदा स्वाभाविक रूपमा सत्ताका यान्त्रिक अनुयायी बन्ने हुनाले नागरिकलाई नियन्त्रण गर्न

सत्ताले प्रविधिको दुरुपयोग गरेको देखिन्छ। कथाले सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग गरी अन्धभक्त जन्माउन उद्यत शासकीय दुश्चरित्रलाई प्रस्तुत गरेको छ। चिकित्साप्रविधिको प्रयोग मानवीय स्वार्थ र हितका लागि नभई आममानिसको पहिचानलाई नै समाप्त पार्ने र सत्ताका अनुयायीहरू उत्पादन गर्ने कार्यका लागि प्रयोग भएको देखिनाले स्पष्टतः शक्तिका आधारमा प्रविधिको दुरुपयोगका सम्भावनालाई कथाले देखाउन खोजेको छ। कथाले सत्ताका समर्थक जुटाउन मान्छेको पहिचान नै समाप्त हुने गरी प्रविधिको दुरुपयोग गर्ने अधिनायकवादी चरित्रले भविष्यमा मान्छेका पहिचानलाई सडकटमा पार्न सक्छ भन्ने विचार अभिव्यक्ति गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा सरकारको छद्म योजनाबाट पीडित भएकी एक महिला शीला स्वयम् चिकित्सक भएको र मातृशिशु सुरक्षाका लागि दिइएको खोपले नकारात्मक असर पारेको अनुभूति भएपछि उक्त खोपको गोप्य परीक्षण गरी त्यसको असरका बारेमा अन्य महिलालाई सुसूचित गर्न प्रयास गरेको सन्दर्भले उसको कल्याणकारी चरित्रलाई सशक्त बनाएको छ। शीला, उसको पति विवेक र विवेकको साथी आशिष यी तिनै जना चिकित्सा र प्रविधिसँग सम्बद्ध पात्रको विधान गरी कथामा सरकारी योजनाका रहस्यका खोजलाई यथार्थपरक बनाइएको छ। मातृशिशु सुरक्षाका नाममा सरकारले लागु गरेको कार्यक्रम मानवता विरोधी भएको रहस्य पत्ता लगाएपछि यी पात्रले त्यस्तो योजनाबाट आममान्छेलाई बचाउन गोप्य रूपमा जनचेतना फैलाउने र प्रतिरोधी खोप आविष्कार गर्ने जुन क्रियाशीलता देखाएका छन् त्यसले कथाको जीवनवादी चिन्तनलाई सशक्त बनाएको छ। यसै सन्दर्भमा मानवहितका निम्ति ज्यान गुमाउन तयार हुने शीलाको अभिव्यक्ति यसरी आएको छ-

हामीसँग समय नभएकाले हामीले यो खतरा लिनै पर्छ। त्यसैले तपाईंको आविष्कारको प्रथम प्रयोग म आफूमाथि नै गर्न तयार छु ! भावी शिशुहरूको स्वतन्त्रता र मानव हितका लागि आफ्नो जीवन नै गुमाउनु परे पनि म गौरव ठान्ने छु। म स्वयम् चिकित्सक हुँ, अरूको जीवन बचाउनु मेरो सबैभन्दा पहिलो कर्तव्य हो। (चालिसे, २०७१, पृ. ७३)

शीलाको यो प्रतिज्ञा शासकीय कर्तुतता विरुद्धको प्रतिवाद र मानवता रक्षाको पहरेदारी हो। उसको यो क्रियाशीलताले कथाको मानवतावादी विचारलाई कलात्मक उचाइ प्रदान गरेको छ।

विजय चालिसेकै 'प्रयोग/प्रत्यारोण' कथामा चेतनाशून्य मान्छे खोजिरहेको शासकको स्वैरकल्पना छ। उक्त शासकले चिकित्सक र वैज्ञानिकलाई पहिचानहीन मान्छे उत्पादन गर्न

प्रेरित गर्दै यस्तो निर्देशन दिएको छ- “त्यसो भए तपाईंहरू मेरो लागि यस्तो मानिस तयार गर्नुहोस् जसको हात कुशल होस्, मस्तिष्क आज्ञाकारी होस्, मुटु सम्बेदना, ममता र चेतनाशून्य होस्” (चालिसे, २०७१, पृ. १०१)। मानिसलाई संवेदना, ममता र चेतनाजस्ता कुराले नै अन्य प्राणी र यन्त्रभन्दा विशिष्ट बनाएको छ। यिनै कुराले मानिसलाई स्वतन्त्र व्यक्तित्व पनि प्रदान गरेका हुन्छ। त्यस्ता गुणविनाको मानिस र यन्त्रमा कुनै भिन्नता हुँदैन तर कथाको शासकले त्यस्तो मानिसको अपेक्षा गरिरहेको छ जो कार्यगत क्षमताका दृष्टिले पूर्ण होस् तर मानवीय गुणविहीन होस्। मानवताको चेतनाले नै मान्छेले समाज, पारिवारिक सम्बन्ध, संस्कृतिको निर्माण गरेको छ तर कथाको दुष्ट शासक वैयक्तिक स्वार्थका कारण चेतनाशून्य मानवरूपी यन्त्रको अपेक्षा गरिरहेको छ। उसको यस्तो अपेक्षामा समाजमा चेतना र विवेकशून्य मान्छेको जमात तयार गर्न सकियो भने शासकीय शक्तिमा रहिरहन सकिन्छ भन्ने सङ्कुचित स्वार्थ लुकेको स्पष्ट देखिन्छ। कथामा कल्पना गरिएका यस्ता परिघटनाले शासकका नकारात्मक स्वार्थ र विज्ञानप्रविधिलाई व्यक्तिका निकृष्ट स्वार्थमा प्रयोग गर्ने धृष्टताले भविष्यमा मानवीय पहिचान सङ्कटमा पर्ने चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेको छ।

कवितारामको ‘यान्त्रिक यन्त्रणा’ कथामा मान्छेले प्रजनन प्रक्रियालाई विज्ञानको प्रयोगशालामा सीमित गर्न थालेपछि मानवको पहिचान हराउँदै जाने स्वैरकल्पना गरिएको छ। यस कथामा मानवबाट क्रमशः यन्त्र बन्दै गएको मान्छेका बारेमा चिन्ता व्यक्त भएको छ। मानवसन्तान प्रयोगशालाबाट उत्पादित हुने, प्रयोगशालामा उत्पादन हुने मान्छेमा मानवीय व्यवहार र गुण नहुने तथा त्यसरी विकसित हुने समाजमा मानवता पनि नहुने अवस्थाको चिन्ता यसरी व्यक्त भएको छ-

यान्त्रिक युग। यस युगमा बालकहरू आमाका गर्भबाट जन्मदैनन्। लेबोरेट्रीबाट उत्पादित हुन्छन्। मान्छेको रगतमा संसर्ग नपाउने यी यान्त्रिक मान्छेहरू सिर्फ यन्त्र जन्मन्छन्। न मान्छेमा हुने संवेदनशीलता छ, न अरू कुनै मानवीय गुण। मान्छे मान्छेमा यहाँ संसर्ग छैन, सम्पर्क छैन, व्यवहार छैन र मलतव छैन। मानवता यहाँ कथा भैसकेको छ। (कविताराम, २०४७, पृ. ४१)

उपर्युक्त कथांशमा पूर्ण यान्त्रिक युगको मान्छेका मानवीय गुण नै समाप्त हुने कठोर स्वैरकल्पना देखिन्छ। मानव रूपमा मानवीय गुण नभएको कल्पनाले यान्त्रिकताले मानवलाई एक्लो, कठोर, व्यक्तिवादी, स्वच्छाचारी बनाउने हुनाले सामाजिक सद्भाव, हार्दिकता, सामूहिक सम्बन्धको भावनात्मक सम्बन्धबाट मान्छेलाई पतन बनाउने र जीवनलाई पीडादायी बनाउने हुनाले जीवनको अस्तित्व र सौन्दर्यका लागि अतियान्त्रिकता त्रासद र घातक छ भन्ने कुरा

मृत्युञ्जयी जीवन बाँच्ने मोहमा चार सय वर्षपछि पुगेको म पात्रका अनुभूतिहरूबाट यसरी व्यक्त भएको छ- “जिन्दगी एउटा यन्त्रणा म भोग्न चाहन्छ । जिन्दगी एउटा खेलौना म बाँच्न चाहन्छ । म मर्न चाहन्छु । मलाई मृत्यु चाहिएको छ” (कविताराम, २०४७, पृ. ४९) । म पात्रको पीडाबोध र मृत्यु आह्वानले यान्त्रिक व्यवस्थाको जीवनका छटपटीलाई उजागर गरेको छ । चरम भौतिक विकासका पीडादायी मृत्यु कामनाका उद्वेलनले पाठकलाई त्रसित बनाउँछ । यो जीवनलाई एक्लो, निरस बनाउने यान्त्रिकताले समाज, परिवार, व्यक्ति यी सबैका सम्बन्धबाट सिर्जित हुने सामूहिक सौन्दर्य र सौहार्दपूर्ण सामाजिक सम्बन्धलाई कमजोर बनाउँछ भन्ने चिन्तन हो । सुखको महालिप्सामा प्राकृतिक जीवनका स्वतन्त्र प्राप्तिहरूलाई अवमूल्यन गर्ने र जीवनमा संवेदनाहीन यान्त्रिकतालाई आमन्त्रण गर्ने मानव व्यवहार अन्ततः आत्मघाती हुन्छ । यस्तो अवस्थामा समाजमा मानवता पनि मृत हुन्छ । यान्त्रिक समाजमा मानवीय मूल्य, संस्कार, संस्कृति र सम्बन्ध पनि ह्रास हुँदै जाने विचार कथामा देखिन्छ । शारीरिक संरचनाले मान्छे हुने तर त्यसमा मानवका कुनै गुण नहुनाले प्रविधिहरूलाई मान्छेको वस्तुकरणमा प्रयोग गर्ने मानवताशून्य युगको विद्रूप स्थितिलाई देखाउँछ । सामाजिक सम्बन्ध र मानवता सङ्कटमा पर्नाको अर्थ यान्त्रिकताका कारण समाजमा मान्छेले पहिचान गुमाउँछ भन्ने पनि हो ।

अर्चना थापाको ‘कठपुतला’ कथामा पनि मानिसले प्राकृतिकभन्दा कृत्रिम र यान्त्रिक जीवनलाई ज्यादा महत्त्व दिँदा उत्पन्न हुनसक्ने पहिचानका समस्यालाई उठान गरिएको छ । कथाको शीर्षकीय चयनले नै कथाको उक्त आशयलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । यान्त्रिकताको महाजालमा परेको मानिस स्वतन्त्र र स्वअस्तित्वको बोध गर्न खोज्दा पूर्ण एक्लो भएको घटनाले कथालाई मार्मिक बनाएको छ । कथामा मलकका माध्यमबाट यन्त्रदासमा परिणत भइरहको मान्छेको सङ्कटापन्न अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । उसको देश युटोपियाले नागरिकका आवश्यकताअनुसार नै हरेक नागरिकलाई उपलब्ध गराएको रोबोक्रोम अर्थात् रोबोटका भूमिकाले बाहिरी रूपमा हेर्दा मलक भौतिक रूपमा सम्पन्न बनेको छ तर त्यसकै कारण उसलाई जीवनको स्वतन्त्रता गुमेको अनुभव भएको छ । युटोपियाका नागरिकका जीवनमा रोबोक्रोम अभिन्न अङ्ग बनिसकेको हुनाले उनीहरू दैनिक क्रियाकलापका लागि पनि त्यसमा निर्भर हुन्छन् । रोबोक्रोमको सल्लाहबिना कुनै पनि काम गर्न नसकिने भएपछि म पात्रलाई आफू स्वतन्त्र नभएको र यन्त्रले नजानिँदो रूपमा शासन गरिरहेको महसुस गर्छ । रोबोट शासित उसको मानसिकतालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

‘रोबोक्रोम त मेरो सहयोगी मात्र हो । यसलाई मेरो इच्छाअनुसार प्रोग्रामिङ गरेको छ । युटोपिया सरकारले नागरिक जीवन सुलभ बनाउन रोबोकेन्द्रबाट व्यक्तिगत आवश्यकता

अनुसारको रोबोक्रोम उपलब्ध गराएको हो। सबै नागरिक आआफ्ना स्वचालित रोबोक्रोममाथि निर्भर छन्। रोबोक्रोमको प्रोग्रामिङलाई क्रेता र किपरको स्वभाव, चाह, रुचि र व्यक्तित्वअनुसार प्रोग्रामिङ गरिन्छ। तदनुरूप डाटा हालिन्छ। नागरिकका व्यक्तिगत आवश्यकताअनुसार रोबो प्रोग्रामिङ गरे पनि कुन बेला उठ्ने ? कुन बेला सुत्ने ? कुन बेला घरबाहिर निस्कने ? कुन बेला के काम गर्ने सबै यसले नियन्त्रण गर्छ। यसले मलाई मदत गर्नुपर्ने हो। शासन गर्ने त होइन नि। तर यसले...?’ (थापा, २०७४, पृ. ७१)

उपर्युक्त कथांशमा आएको रोबोक्रोम अर्थात् रोबोट मलकको सहयोगी हो यद्यपि सुख र सुविधाका लागि मानिस रोबोटमा निर्भर हुँदै गएको तर त्यही सुखभोगको भ्रमले उसका स्वतन्त्रतालाई खोसिरहेको छ भन्ने तर्कले कथाको स्वैरकल्पनालाई विश्वसनीय बनाएको छ। सहयोगीले आवश्यकताअनुसार सहयोग गर्नुपर्ने तर कथांशको मलकले रोबोक्रोम सहयोगी कम र नियन्त्रक ज्यादा भएको बोध गरेको छ। खाने, बस्ने, हिड्नेजस्ता काम गर्न पनि रोबोक्रोममै भर पर्नुपर्ने, उसको सल्लाह र अनुमति लिनपर्ने सन्दर्भले मलक स्वतन्त्र अस्तित्व भएको मानवभन्दा पनि रोबोक्रोमको दास बनेको छ। रोबोक्रोमले यान्त्रिक रूपमा दिने निर्देशनले मलकको जैविक स्वतन्त्रतालाई समेत नियन्त्रण र शासन गरेको छ। त्यसैले मलक यन्त्रको दास भएको महसुस गर्दै भन्छ- “यसलाई पनि त मेरो चाहना अनुरूप नै प्रोग्रामिङ गरेको हो। तर यो नपत्याउँदो लघु यन्त्रले मलाई आफ्नो दास सम्झिन थाल्यो बा !” (थापा, २०७४, पृ. ७१)। यहाँ यन्त्रमा निर्भर हुँदा जीवन सुखी बन्ने भ्रमबाट मुक्त भएपछि मात्र मलकले आफू यन्त्रदास बनेको बोध गरेको छ। रोबोटद्वारा परिचालित मान्छेको जीवन स्वतन्त्र हुन सक्दैन। आफ्ना जीवनका इच्छा, चाहना, उत्तरदायित्व बोध गर्न नसक्ने, वैयक्तिक जीवनका ससाना काममा पनि यन्त्रको निर्देशन आवश्यक पर्ने मानवजीवनमा स्वतन्त्रताको कुनै औचित्य देखिँदैन। त्यसैले यान्त्रिकतामा निर्भर र नियन्त्रण भएको मान्छेको जीवन स्वतन्त्र छ भन्ने कुरा मलकलाई हास्यास्पद लाग्छ - “उसले नै मेरो कार्यक्षमताको मूल्याङ्कन गर्छ। मलाई चेतावनी जारी गर्छ। मुठ्ठीमा अटाउन सक्ने लघु यन्त्रबाट निर्देशित मेरो मानव अस्तित्व अर्थहीन बनेको छ !” (थापा, २०७४, पृ. ७४)। मलकको स्वमूल्याङ्कन र अस्तित्वहीन अनुभूतिले पहिचानको सङ्कटलाई देखाउँछ। यसले मानिसमा बढिरहेको यान्त्रिक निर्भरताले अन्ततः मानिसको जैविक स्वतन्त्रता गुम्ने चिन्ता व्यक्त गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा विज्ञानको सहाराले प्रकृतिमाथि विजय हासिल गर्न तत्पर मान्छे अन्ततः मानवीय स्वतन्त्रता समेत गुमाई यन्त्रदास बनेको स्वैरकल्पनालाई यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ-

‘कालजित हुने लक्ष्य लिएको म दिग्भ्रमित भएर यन्त्रदासमा परिणत भएँ । पूर्ण स्वतन्त्र हुने चाहमा आफैले रोजेको थिएँ मैले एक्सोल्युट पावर भएको सत्ता र एक्सोल्युट पावर भएको शासक । तर कहाँ चुकेँ म ? वाञ्छनीय विशिष्ट मानवताका लागि आफैले रोजेको थिएँ समत्वमूल्य र मान्यता तर आज रोबोक्रोमबिना भएको छु म मृततुल्य । महामानव हुने शक्ति दौडमा व्यस्त स्वनद्रष्टा अन्ततः कैद छु आफ्नै अत्याधुनिक असी तलामाथिको त्रिआयामिक सुविधायुक्त कोठाभित्र ।’ (थापा, २०७४, पृ. ८४-८५)

उपर्युक्त कथांशमा मानिस यन्त्रको दास हुनाका कारण व्यक्त गरिएको छ । पूर्ण स्वतन्त्र हुने चाहना, शक्तिसम्पन्न सत्ता, समानता आदि प्राप्त गरी महामानव बन्ने र काललाई जित्न खोज्ने म पात्र यन्त्रको दासमा परिणत भएको कल्पनाले भौतिक युगमा कमजोर भइरहेको मानिसका स्थितिलाई देखाउँछ । विज्ञानकथामा भौतिक सम्पन्नता र सुविधा खोज्दा स्वतन्त्रता गुमाएको कल्पना यन्त्रका सापेक्षतामा मान्छेलाई हेर्ने दृष्टिकोण हो (स्टाबेलफोर्ड, सन् १९७८, पृ. १६५-६६) । उपर्युक्त कथाका पात्रमा अस्तित्व बोध देखिन्छ तर यान्त्रिक बन्धनबाट मुक्त हुने कुनै विकल्प नदेखिनाले भविष्यमा मानिस नचाहेरै यन्त्रद्वारा शासित, निर्देशित वा दास बन्न सक्छ भन्ने चिन्तन यहाँ देखापर्छ । कथासन्दर्भको भौतिक विकास गरी सुविधासम्पन्न हुन चाहने मानिसको भविष्य वर्तमानको भन्दा जटिल बन्ने दृष्टान्तले भविष्यको सङ्कटापन्न जीवनलाई अभिव्यक्त गर्ने कथाको स्वैरकाल्पनिक विचारलाई प्रभावकारी बनाएको छ ।

भौतिक सुखसुविधाको महत्त्वाकाङ्क्षाले गर्दा मानिसले विज्ञानलाई महत्त्व दिएको तर विज्ञानप्रविधिप्रतिको अतिमोह र निर्भरताका कारण मानिस मनुष्यत्वहीन हुने विचार अनमोलमणि को ‘टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका’ कथामा पनि व्यक्त भएको छ । कथामा भनिएको छ- “विज्ञानले सबैलाई बाँधिसकेको छ । चाहेर नचाहेर मान्छे त्यसको भासमा फँस्दैछ । सुरुमा त्यसले रमाइलो दिइरहेको छ, तर मान्छेको संवेदना, हार्दिकता र अनुभूतिहरूमा यसले बिस्तारै ढढेलो लगाउँदै छ” (अनमोलमणि, २०६६, पृ. २५) । यस कथांशमा मानिस विज्ञानको परिवन्दमा परिसकेको भाव व्यक्त भएको छ । यस परिवन्दबाट मानिस मुक्त हुन सक्दैन साथै यसकै कारण मानिसले मानवीय गुण र चरित्र पनि गुमाउँछ भन्ने विचारले यान्त्रिक युगका मान्छेको मूल्याङ्कन गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा मानवीय पहिचान सङ्कटमा पर्ने स्वैरकल्पना गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथामा यान्त्रिक निर्भरता, शासकीय स्वार्थ, प्रविधिको दुरुपयोग, भौतिक सुखसुविधाको मोह आदिलाई मानवीय पहिचान सङ्कटका मुख्य कारण मानी तिनकै कारण मान्छे मनुष्यत्वहीन बन्दै गएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । मान्छे प्राकृतिक प्राणी भएको र

प्राकृतिक जीवनले मान्छेको पहिचान बनाएको हुनाले कृत्रिम जीवनतर्फ आकर्षित भइरहेको मान्छेलाई कुनै दिन त्यसको अभाव महसुस हुने तर त्यतिबेला मानवसमाज पूर्णतः यान्त्रिक बन्धनमा बाँधिसके हुनाले अभाव महसुस गर्नाको अर्थ नहुने विचारलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसैले यान्त्रिक परनिर्भरता त्यहाँसम्म मात्र होस् जहाँसम्म प्राकृतिक जीवनमाथि यान्त्रिकताले प्रभुत्व कायम नगरोस् भन्ने भावले कथामा जीवनको सौन्दर्यका अभिव्यक्तिलाई जोड दिएको छ। मानवीय अस्तित्व स्वनिर्मित यान्त्रिक व्यवस्थाको नियन्त्रणमा पर्नसके हुनाले भौतिक सम्पन्नता र सुविधाका नाममा प्राकृतिक जीवनका मूल्य र पहिचानलाई बिसर्न नहुने धारण विज्ञानकथामा व्यक्त भएको देखिन्छ। मानिसको सङ्कटापन्न अवस्थसँग सम्बद्ध अन्तर्वस्तुको अभिव्यञ्जनाका दृष्टिले 'वानर सेना', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण' र 'कठपुतला' कथा महत्त्वपूर्ण छन्।

४.५ विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाज

नेपाली विज्ञानकथामा पृथ्वीको बाहिरी तहमा विद्यमान मानवसमाजभन्दा भिन्न स्थानमा समाज विस्तारका सम्भावनालाई देखाइएको छ। त्यसका साथै यी कथामा पृथ्वीको जीवन र सभ्यताभन्दा भिन्न समाज र सभ्यताबारेका स्वैरकल्पना पनि रहेका छन्। भौतिक सभ्यताको विकाससँगै पृथ्वीको मानवजीवन जति सुविधासम्पन्न बन्दै गइरहेको छ त्यति नै जोखिमपूर्ण पनि बनिरहेको अवस्थामा भोग्य संसारभन्दा बाहिरको संसारका अपेक्षाले संसारलाई हेर्ने भिन्न दृष्टिकोण र सम्भावनाका साथै विद्यमान समाजप्रतिको असन्तुष्टिलाई देखाउँछ। विज्ञानकथामा आउने यस किसिमका कल्पनाले मानवसमाजमा विज्ञान र प्रविधिको प्रभाव र सम्भावनाबारे सुसूचित गर्दै विश्वलाई जीवनका लागि उत्तम स्थान बनाउने आधार पनि प्रदान गर्छ (जेम्स, सन् १९९४, पृ. १४)। सरुभक्तको 'क्रमशः वर्तमान...' कथामा पृथ्वीको गर्भमा अत्याधुनिक प्रविधिसहितको भविष्यको समाज निर्माण गर्ने योजनाको स्वैरकल्पना छ। कथामा पृथ्वीभित्रको अर्को कृत्रिम पृथ्वी निर्माणको स्वैरकल्पना नौलो र पाठकीय उत्सुकताको केन्द्र बनेको छ। भूमिगत रेलबाट पुग्न सकिने कल्पना गरिएको यो कृत्रिम स्थान पृथ्वीको बाहिरी तहदेखि करीव छ सय किलोमिटरभित्र निर्माण गरिएको छ। पृथ्वीको बाहिरी भागबाट मानवनिर्मित भौगर्भिक स्थानसम्म पुग्ने व्यवस्थालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ- "यो विशेष अणुचालित रेल, जसको न आवाज महसुस गर्न सकिन्छ न गति- एक मिनेटमा तीस किलोमिटरको दरले पृथ्वीको गहिराईमा प्रवेश गरिरहेको छ। बीस मिनेटको पूर्ण गतिशीलतापछि यो छ सय किलोमिटर भित्र पुग्नेछ जहाँ 'दि फ्युचर बोर्ड प्रोजेक्ट' चलिरहेको छ" (सरुभक्त, २०४४, पृ. २५)। प्रतिमिनेट तीस किलोमिटरका गतिमा चल्ने आणविक ऊर्जाचालित रेलमा बीस मिनेटमा भूमिगत स्थानमा पुगेका कथनले पृथ्वीको बाहिर तलदेखि निर्मित भित्री तहसम्मको दुरीलाई स्पष्ट रूपमा देखाएको छ।

त्यस स्थानसम्म पुग्नका लागि अणुऊर्जा चालित रेलको कल्पनाले घटनालाई विश्वसनीय बनाएको छ । यो कृत्रिम स्थान मानवजातिको रक्षाको उद्देश्यले निर्माण गरिएको हुनाले यसले मानवसमाजको भविष्यरक्षाका निम्ति द्वन्द्वमय वर्तमान समाजको विकल्पलाई अगाडि सारेको छ । कथाको यो विकल्प खोजले पृथ्वीको बाहिरी तहमा विद्यमान मानवसभ्यताको सम्भावित जोखिमलाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ । उक्त स्थानको निर्माण गर्ने डा. स्वेत्जरका साथ त्यहाँ पुगेको म पात्रले भू-गर्भमा मानवनिर्मित पृथ्वीको दृश्यावलोकन गर्दाका अनुभूतिलाई कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ-

म पृथ्वीको सतहमा भै एक खुल्ला मैदानमा उभिन पुगछु । पाँच स्क्वाएर माइल क्षेत्रफल ओगटेको कृत्रिम आकाशमा, जून कृत्रिम प्रतीत हुँदै, कृत्रिम घाम उदाइरहेको हुन्छ । आकाशको छेउछाउमा कृत्रिम बादलका टुक्राहरू पनि देखिन्छन् । म बुझ्न थाल्छु कि यहाँ कृत्रिम वर्षा पनि गरिन्छ । कृत्रिम रातमा कृत्रिम जून पनि उदाउँछ । (सरुभक्त, २०४४, पृ. २५-२६)

उपर्युक्त कथांशमा म पात्रले गरेका अनुभूतिले प्रकृतिले निर्माण गरेको पृथ्वीका सुन्दरतालाई अवलोकन गरेजस्तै भ्रम गराउँछ तर ऊ पृथ्वीदेखि छ सय किलोमिटरभित्रको कृत्रिम पृथ्वीमा पुगेको छ । भन्डै तेह्र वर्ग किलोमिटरमा फैलिएको कृत्रिम पृथ्वीमा आकाश, घाम, जून, बादल, वर्षाको पनि कृत्रिम रूपमा निर्माण गरिएको देखिनाले उक्त कल्पित स्थानमा मानवबस्तीका निम्ति आवश्यक पर्ने पर्यावरण तयार भएको देखिन्छ । जीवनका लागि जल, वायु, आकाश, अग्नी र पृथ्वीका अनिवार्यताले कथाकारको वैकल्पिक स्थानमा वैकल्पिक जीवनका सम्भावनासम्बन्धी चिन्तन प्रभावकारी बनेको छ । यो जीवनको भिन्न अस्तित्वको खोजभन्दा विद्यमान जीवनलाई विनाशको भुमरीबाट कसरी बचाउन सकिन्छ भन्ने विकल्पको खोज हो । भूमिगत यात्रालाई व्यवहारमा ल्याएको वर्तमान विश्व मानवसमाजले भविष्यमा पृथ्वीभित्र बस्ती विकास गर्ने कुराको स्वैरकल्पना तार्किक नै छ । पृथ्वीभित्र मानवसमाजका लागि आवश्यक पर्ने खुल्ला स्थान तथा पर्यावरणसँग सम्बद्ध मानवसमाज विस्तारको वैकल्पिक स्थानका बारेमा सुन्दर स्वैरकल्पनाले कथालाई आकर्षक बनाएको छ । पृथ्वीभित्र निर्मित स्थानमा पुग्ने परिवहनको माध्यम, जीवनको अस्तित्वका लागि आवश्यक पर्ने पर्यावरण, स्वचालित व्यवस्थाद्वारा नियन्त्रित र विकसित हुने समाजजस्ता आख्यानिकृत तथ्य स्थापित गरी कथाको स्वैरकाल्पनिक विषयलाई तार्किक बनाइएको छ । यही रणनीतिकै माध्यमबाट कथानकले पाठकलाई अविच्छिन्न डोऱ्याइरहने सामर्थ्य प्राप्त गरेको छ । यी तथ्यले वैकल्पिक स्थानबारेका स्वैरकल्पनालाई कल्पित यथार्थसँग पनि जोडेका छन् ।

ओम रिजालले 'संवेदना' कथामा मङ्गल ग्रहमा बस्ती विस्तारको सम्भावनालाई प्रस्तुत गरेका छन्। यस कथामा पृथ्वीका वैज्ञानिकहरू शान्त संसारको स्थापना गर्ने लक्ष्यका साथ मङ्गल ग्रहमा पुगेका छन् र त्यस्तो संसार निर्माण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् - “मानवीय संवेदनाले भरिएका क्रोमोजोमहरू र जिन 'जेट' को मिलनपछि शान्तिप्रिय मान्छे जन्माउने अभिप्रायले वैज्ञानिकहरूको टोलीले मङ्गल ग्रहमा स्माल पिस वर्ल्डको स्थापना गरेर त्यतै बस्न थालेको थियो” (रिजाल, २०६६, पृ. १९९)। मङ्गल ग्रहमा पुगेका वैज्ञानिकहरू नयाँ संसारमा पृथ्वीका भन्दा भिन्न संवेदनायुक्त मान्छेको बस्ती विकास गर्न चाहन्छन्। शान्तिपूर्ण मानवसमाजका लागि भिन्न जिनको विकास गर्नाले वर्तमान मान्छेमा रहेको द्वन्द्वको मानसिकतालाई व्यङ्ग्य गर्दै त्यस्तो मानसिकता नै मानवताका लागि घातक हुने विचार व्यक्त भएको छ। त्यसैले कथामा पृथ्वीमा बढिरहेको युद्ध र द्वन्द्वबाट मानवजातिलाई बचाउनका निम्ति वैज्ञानिकहरूले मङ्गल ग्रहमा भिन्न जिनयुक्त मानवबस्ती विकास गर्न थालेको कल्पना गरिएको छ। मानवीय संवेदना ज्यादा भएका मानिसको विकास सम्भव भएपछि मङ्गल ग्रहमा स्थापित हुने नयाँ विश्व शान्तिपूर्ण हुने कल्पना यस कथामा देखिन्छ। यसले मानवसमाज विस्तारका लागि पृथ्वीको विकल्पमा मङ्गल ग्रहका सम्भावनालाई देखाएको छ।

गोविन्दप्रसाद 'कुसुम' को 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी' कथामा चन्द्रमाका साथै वृहस्पति र मङ्गल ग्रहमा समेत मानवसमाज विस्तारका स्वैरकल्पनाहरू देखिन्छन्। कथामा सत्त्वालिसौं शताब्दीमा मानवले चन्द्रमा, मङ्गल र वृहस्पति ग्रहमा बस्ती विस्तार गर्ने स्वैरकल्पनालाई देखाइएको छ। अहिले पृथ्वीमा जनघनत्व बढेजस्तै सत्त्वालिसौं शताब्दीको उत्तरार्धमा चन्द्रमामा मानवबस्तीको घनत्व बढ्ने र त्यसले त्यहाँको वातावरणलाई प्रदूषित पार्ने स्वैरकल्पनालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

अहिले यो चन्द्रमामा मानिसहरूको बस्ती निकै घना भइसेकेको छ। मानिसहरूको बस्ती र वातावरण विषयमा हिजो मात्रै मैले एउटा किताब पढें- कम्प्युटरबाट। यसका लेखक थिए- ३५१ 'वाइ'। अब यदि यही हिसाबले मानिसहरूको चाप बढ्दै गयो भने चन्द्रमामा खुट्टा राख्ने ठाउँ हुने छैन र वातावरण विकिरणयुक्त एवम् विषाक्त बन्ने छ जसले गर्दा मानिसहरूको अहिलेको सरदर आयु ३०० वर्ष छोटिदै जाने छ। ('कुसुम', २०५६, पृ. ८८)

पृथ्वीमा तीव्र वृद्धि भइरहेको जनसङ्ख्याको प्रभाव र परिणति मानवभविष्यका निम्ति चिन्तित हुने जो कोहीका लागि गम्भीर विषय हो। पृथ्वीमा बढिरहेको जनसङ्ख्यालाई कुनै हिसाबले नियन्त्रण गर्न सकिएन भने जीवनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने खाद्यान्न, स्वास्थ्य, सुरक्षा,

पर्यावरण आदि विषयसँग सम्बद्ध मुद्दाहरू सुदूरभविष्यका लागि गम्भीर समस्या बन्ने कथाका तर्क यथार्थपरक छन् । यस्तै चिन्तनलाई निराकरण गर्न कथाका वैज्ञानिक पृथ्वीको विकल्पको खोजीमा क्रियाशील छन् । वर्तमान विश्वका दैनिक समस्याका सीमा र सापेक्षतामा हेर्दा त्यस्ता अध्ययनहरू वास्तविक समस्याबाट पन्छिएजस्तो देखिए पनि समाज विकासको भविष्यवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा कैयौँ पुस्तापछिको समस्याका बारेमा चिन्तित हुनु मानवजीवन र सभ्यतासँग जोडिएका चिन्तन हुन् । बिसौ शताब्दीमा चन्द्रमामा पुगेको पृथ्वीका मानवले एक्काइसौँ शताब्दीको पूर्वाद्धबाटै चन्द्रमा बस्ती विकासका सम्भावनालाई खोजी गरिरहेको पाइन्छ । यही गतिमा मान्छेले प्रविधिको विकास गर्दै र पर्यावरणलाई जीवनका लागि उपयुक्त बनाउन सकेमा चन्द्रमामा मानवबस्ती विस्तारको सम्भावना धेरै टाढा देखिँदैन तर त्यो कल्पना गरेजस्तो सहज भने हुने छैन । चन्द्रमामा खुट्टा राख्ने ठाउँ नहुने कुराले त्यहाँको बस्तीको चापलाई देखाउँछ । कथामा चन्द्रवासीको जीवनकाल सरदर तीन सय वर्ष हुनु नै त्यहाँको जनघनत्व तीव्र रूपमा बढेको हो भन्ने सङ्केत मिल्छ । जनघनत्व र तिनका भौतिक क्रियाकलापले पृथ्वीको पर्यावरण विषाक्त बनेजस्तै चन्द्रमाको पर्यावरण पनि विषाक्त बनेको कुरा उक्त कथांशमा उल्लेख गरिएको छ । कथामा पृथ्वीको सभ्यता पार गरी चन्द्रमामा पुगेको मानिसका लागि त्यो सभ्यता पनि अनुकूल देखिँदैन किनभने स्वनिर्मित विषाक्त पर्यावरणले मानिसलाई चन्द्रमामा पनि हुक्कसाथ बाँच्न दिएको छैन । जनसङ्ख्या वृद्धि, प्रदूषण आदि समस्याबाट बच्न चन्द्रमा पुगेको मानिस पुनः तिनै समस्यामा परेको देखाई चरित्र परिवर्तन नगरी स्थान परिवर्तन गर्दैमा मानिसले चाहेको संसार निर्माण हुन सक्दैन भन्ने विचारलाई जोड दिइएको छ ।

प्रस्तुत कथामा पृथ्वीको विकल्पका रूपमा चन्द्रमामा बस्ती विस्तार भए जस्तै चन्द्रमाका विकल्पमा त्यहाँका बासिन्दाले मङ्गल ग्रहलाई चयन गरेको स्वैरकल्पना देखिन्छ । “विज्ञानले ओकलेका तथ्यसत्यलाई आधार मान्दै चन्द्रलोक आवाद भयो र अब यो बसोबास मङ्गल ग्रहतिर तानिँदैछ, ” (‘कुसुम’, २०५६, पृ. ८९) र “चन्द्रमामा बस्दा बस्दा यहाँका मानिसहरू वाक्क भइसकेका छन् । अब मङ्गल ग्रहमा बसोबास गर्ने व्यवस्थाका लागि मानिस आतुर छन्” (‘कुसुम’, २०५६, पृ. ९२) भन्ने भनाइबाट चन्द्रवासीहरू मङ्गल ग्रहमा बस्ती विस्तारमा लागि रहेका छन् भन्ने बुझिन्छ तर चन्द्र र मङ्गल ग्रहमा विस्तार भए पनि मानिस युद्ध र द्वन्द्वबाट मुक्त हुन नसकेको कुरा तलको कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

चन्द्रवासी र वृहस्पतिवासीका बिचमा गत केही दशकदेखि सौर्य किरणका माध्यमबाट ‘Ray-War’ सुरु भएको छ । उनीहरूको शारीरिक संरचना, आनीबानी, बसोबास, विकासक्रम कस्तो छ भन्नेबारेमा हामीलाई यथेष्ट जानकारीको पूर्ण अभाव छ तर पनि

सौर्य किरणवाट खडा गर्ने गरेको अवरोध र बेलाबखत हाम्रो वैज्ञानिक क्रियाकलापमा देखापर्ने अस्वाभाविक संकेतहरूले उपर्युक्त कुराको पुष्टि गरेका छन् । ('कुसुम', २०५६, पृ. ८८-८९)

उपर्युक्त कथांश चन्द्रवासी वैज्ञानिकको कथन हो । यसले चन्द्रवासी र वृहस्पतिवासीका बिचमा युद्ध चलिरहेको भए पनि त्यो पृथ्वीमा राष्ट्र राष्ट्रका बिचमा हुने युद्धभन्दा भिन्न छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेको छ । कथानुसार यस्तो युद्धमा सौर्य ऊर्जाका घातक किरणलाई हरियारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसबाट चन्द्रमा र वृहस्पतिको सभ्यताले एक ग्रहबाट अर्को ग्रहमा किरण युद्ध गर्नसक्ने प्रविधिको विकास गरेको स्वैरकल्पना चित्रित भएको छ । वृहस्पतिमा बस्ती रहेको तर चन्द्रवासीलाई उनीहरूका बारे विस्तृत जानकारी नहुँदा नहुँदै पनि उनीहरूका बिचमा किरण युद्ध चलिरहेको घटना वृहस्पतिमा पनि उच्चस्तरीय सभ्यता विकास भएको स्वैरकल्पना हो । चन्द्र र वृहस्पतिवासीको युद्धप्रसङ्गले मानवले अन्य ग्रहमा सभ्यता विस्तार गर्ने सफलता हासिल गरेसँगै युद्धादि मानवता विरोधी चरित्र पनि सँगसँगै विस्तार भएको कुरालाई देखाएको छ । यसले चन्द्र वा मङ्गल ग्रहमा मानवसभ्यता विस्तार गर्दासमेत मानिसको युद्धवृत्तिको रङ्ग फेरिने तर चरित्र समाप्त नहुने धारणालाई स्थापित गर्न खोजेको छ । त्यसैले युद्धादि आदिम चरित्रलाई जित्न नसकेका मानिसले भविष्यलाई सुरक्षित राख्ने हो भने सभ्यता विस्तारका साथै चरित्रको परिष्कारलाई समेत महत्त्व दिनुपर्ने धारणा कथामा देखिन्छ । भौतिक विकासद्वारा मानवजीवनलाई परिष्कृत बनाउनु विज्ञानको मुख्य लक्ष्य हुनपर्नेमा त्यो शक्तिको होड र युद्धादिमा केन्द्रित भइरहेको हुनाले मानवताको रक्षा गर्ने आन्तरिक सभ्यता विकासबिनाको भौतिक सभ्यताले मात्र जीवनको रक्षा गर्न सक्दैन भन्ने विचारले मानवसभ्यता विस्तारका सम्भावना सँगसँगै मानवताको रक्षा गर्न संवेदनशील हुनुपर्ने धारणालाई महत्त्व दिएको छ ।

अमोददेव भट्टराईको 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी' कथामा अन्य ग्रहमा पृथ्वीभन्दा विकसित सभ्यता रहेको स्वैरकल्पना छ । यस कथामा पिक्तुरिया ग्रहको कल्पना गरी त्यहाँको सभ्यता निकै विकसित भएको धारणा व्यक्त गरिएको छ । कथामा कल्पित ग्रहबाट पृथ्वीमा आएको जीवले आफ्नो परिचय दिँदै ब्रह्माण्डमा कैयौँ सभ्यता विकसित भएको हुनसक्ने बताएको छ-

म पिक्तुरिया नामक ग्रहको जीव हुँ । तपाईंहरू त आफूलाई यो ब्रह्माण्डको सबैभन्दा श्रेष्ठ जीव 'मानव' भन्नुहुन्छ । तर हामीहरू यो कुरा भन्दैनौँ किनभने हामीलाई यो कुरा अब्बै राम्रोसँग थाहा भइसकेको छैन कि यो ब्रह्माण्डमा हामीभन्दा श्रेष्ठ जीवशक्ति अरू पनि छन् वा छैनन् भनेर । (भट्टराई, २०७०, पृ. ९७)

प्रस्तुत कथांशमा पिक्चुरिया ग्रहको जीवले पृथ्वीका मानिससँग संवाद गर्ने सामर्थ्य राख्नाले उनीहरू पृथ्वीका प्राणीभन्दा विकसित छन् भन्ने स्वैरकल्पनालाई देखाएको छ । उनीहरूले आफूलाई श्रेष्ठ प्राणी नठान्ने तर्कले पनि ब्रह्माण्डका अन्य स्थानमा सभ्यताको सम्भावनालाई सङ्केत गरेको छ । साथसाथै यो श्रेष्ठ प्राणीका रूपमा स्वघोषणा गर्ने पृथ्वीवासी मानवमाथिको व्यङ्ग्य पनि हो । पृथ्वीको भन्दा विकसित सभ्यताको विकासका सम्भावनालाई पिक्चुरियाको यस व्यवस्थाका माध्यमबाट देखाउन खोजिएको छ-

“....हामीसँग पृथ्वीका सबै वैज्ञानिक, डाक्टर र भन्नुहोस् न प्रायः सबैका नामहरू छन् । कसैको छुटेको भए पनि हामी थप सङ्कलन गर्दै जान्छौं । र हामी विश्वका सबै भाषा जान्ने क्षमता पनि राख्दछौं । जबसम्म हाम्रो ग्रहका जीवहरू सबै कुरामा पूर्ण रूपमा सक्षम हुँदैनन् तबसम्म उनीहरूलाई प्रशिक्षण दिइरहन्छौं, र पूर्ण प्रशिक्षणपछि पनि केही अक्षम हुन्छन् भने त्यस्ता जीवहरूलाई त्यस्तै प्रकारको काम मात्र दिन्छौं । तपाईंहरूको देशमा जस्तो धन, शक्ति र नातागोताको भरमै स्तर निर्धारण हामीकहाँ पूर्ण निषेध छ ।”
(भट्टराई, २०७०, पृ. ९७-९८)

उपर्युक्त कथांश पिक्चुरियामा पृथ्वीको सबै विवरण लिने र भाषा बुझ्ने प्रविधिको विकास भएको देखाउने स्वैरकल्पना हो । सबै कुरामा सबैलाई निपूर्ण गराउने उक्त ग्रहको व्यवस्थाले समता र समन्यायलाई देखाउँछ । पिक्चुरिया ग्रह भिन्न सभ्यता र स्थानबारेको सम्भावना मात्र होइन विद्यमान समाजिक व्यवस्थाप्रतिको असन्तुष्टि र वैकल्पिक चिन्तनको खोजी पनि हो । समाज सभ्य हुँदै जाँदा न्याय र समानताका कुराहरू स्थापित हुँदै जान्छन् र धन, सम्पत्ति, नातागोताले मात्र अगाडि बढ्ने, अवसर लिने प्रक्रियाहरू कमजोर हुँदै जान्छन् भन्ने धारणालाई आधार बनाई कथनलाई समकालीन नेपाली समाजका विसङ्गतिप्रति लक्षित गरिएको छ । पिक्चुरिया ग्रहबाट पृथ्वीमा आएको रेठलाई विज्ञानकथामा कल्पना गरिने एलियनसँग जोड्ने हो भने यसले हामी आफैँसँगको असन्तुष्टिलाई प्रतिबिम्बन गर्छ (स्टाबेलफोर्ड, सन् १९७८, पृ. २०४-५) । कथामा समकालीन समाजका अव्यवस्थामाथिको लेखकीय असन्तुष्टि स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । त्यसैले कल्पित ग्रहको सभ्यता विशिष्ट छ भन्ने सन्दर्भ पृथ्वीबाहिरको उन्नत सभ्यताका सम्भावनासँगै लेखक कस्तो सामाजिक व्यवस्था चाहन्छन् भन्ने धारणा पनि भएको हुनाले यसले विद्यमान समाजका भावनालाई समेत स्वैरकल्पनिक आवरणमा अन्तर्गुलन गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा पिक्चुरिया ग्रहका जीवमा अन्य ग्रहका जीवको चेतना र संवेदनालाई नियन्त्रण गर्ने अङ्गको स्वैरकल्पना गरी तिनका विशिष्टतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । मध्यरातमा पृथ्वीमा अवतरित भएको पिक्चुरियावासी रेठलाई एक्कासि देख्दा अत्तालिएको म पात्रलाई रेठले

औलाका आँखाबाट निस्कने विशेष किरणद्वारा सामान्य स्थितिमा ल्याएको रोचक घटना उक्त चिन्तनसँग सम्बद्ध छ। रेठलाई देख्दा भयभीत भएको स्थितिबारे म पात्र भन्छ- “म राम्ररी विउँभिनासाथै त्यो आकृति मेरो कोठाभित्र सरासर पस्यो। म निकै हडबडाएँ। तत्क्षणमा उसको शरीरबाट निस्किरहेको एक प्रकारको किरणले मलाई पनि छोप्यो... एकैछिनमा म डरमुक्त भएँ। अब शरीरभरि शक्ति र स्फूर्तिको सञ्चार भएजस्तो लाग्न थाल्यो मलाई” (भट्टराई, २०७०, पृ. ९६)। मध्यरातमा कहिल्यै नदेखेको आश्चर्यजनक जीवलाई देख्दा म पात्र हडबडाउनु स्वाभाविक छ तर उसको त्यो सन्त्रस्त अवस्था र हडबडाहटलाई विशेष प्रकारको किरण प्रयोग गरी रेठले तत्कालै नियन्त्रणमा लिएको घटना चकित पार्ने किसिमको छ किनभने पृथ्वीका बासिन्दाका लागि विद्युतीय तरङ्गद्वारा दोस्रो व्यक्तिका संवेदना नियन्त्रण गर्ने सामर्थ्ययुक्त अवयव पूर्ण स्वैरकल्पनिक छ। रेठको संवेदना नियन्त्रण गर्ने औलाको आँखाबारे म पात्रको जिज्ञासाको जवाफमा ऊ भन्छ- “...यही आँखाको मदतबाट हामी पृथ्वी र अरू ग्रहका जीवहरूसँग भेद उनीहरूलाई वशीकरण गरी उनीहरूको डर खिच्छौं; नत्र त हाम्रो आकृति देखेर जोकोही पनि डराउन सक्छन्। यो आँखा त हाम्रो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अङ्ग नै हो” (भट्टराई, २०७०, पृ. ९८)। विशेष किरणको स्पर्शले सन्त्रस्त प्राणीलाई सामान्य स्थितिमा ल्याउने रेठको व्यवहार पृथ्वीबाहिरका अन्य ग्रहका जीवको चेतना र संवेदनालाई नियन्त्रणमा लिने अवयवसहितको विशिष्ट शारीरिक संरचना र सामर्थ्य भएका प्राणीको अवस्थिति हुनसक्ने स्वैरकल्पना हो।

ब्रजेश खनालको ‘भविष्य यात्रा’ कथामा वर्तमान ज्ञात ब्रह्माण्डजस्ता अनेक ब्रह्माण्डहरू अस्तित्वमा रहेको र ती ब्रह्माण्डमा पृथ्वीका मानिसले भ्रमण गर्ने सामर्थ्य राख्ने युगको स्वैरकल्पना पाइन्छ। अनेकौँ ब्रह्माण्डका सम्भावनालाई देखाउनकै निम्ति ऊ पात्रलाई तिनको भ्रमण गराइएको छ। यसले अनेक ब्रह्माण्डका धारणालाई देखाउँछ। कथाको ऊ पात्र ती अनेक ब्रह्माण्डको भ्रमण गरेको घटना तलको कथांशबाट बुझिन्छ-

अनन्त ब्रह्माण्डको यात्रा द्रुतगामी रकेटजस्तै यानबाट गरेर, प्रकाशको गतिभन्दा दश प्रकाशवर्ष छिटो हिँड्ने यानबाट ब्रह्माण्डपछि अर्को ब्रह्माण्ड, अर्को ब्रह्माण्डपछि अर्को ब्रह्माण्ड घुमेर ऊ फर्किँदै छ। जति गए पनि उसले पार पाउन सकेन तर पनि नयाँ ठाउँ, नयाँ ग्रह, नयाँ पिण्डहरू घुम्यो ऊ। (खनाल, २०४२, पृ. ६०)

उपर्युक्त उद्धरणमा ऊ पात्रले अनेक ब्रह्माण्डको भ्रमण गरेको स्वैरकल्पना छ। ती ब्रह्माण्डको यात्रा गर्न उसले दश प्रकाश वर्षको गतिमा यात्रा गर्ने यानको प्रयोग गरेको कल्पना गरिएको छ। तीव्र गतिको यानमा अनन्त यात्रा गर्दा पनि आकाश पार गर्न नसकेको कुराले अनन्त ब्रह्माण्डका तथ्यलाई बुझ्न सहयोग पुऱ्याएको छ। यात्राका क्रममा उसले पृथ्वीका जस्ता

अनेकौं सभ्यताहरू भेटेको छ- “कति ठाउँमा जीवनको अस्तित्व पनि पायो, कति ठाउँमा प्राणीहरू पनि पायो... आफूभन्दा थुप्रै विकसित जीवनहरू पायो त, हुड्गे युग-जीवनको शुरुवात हुन लागेको ठाउँ पनि पायो” (खनाल, २०४२, पृ. ६०) । वर्तमान ज्ञानले पृथ्वीको सभ्यतालाई मात्र पुष्टि गर्ने हुनाले ऊ पात्रले देखेका भोगेका घटना पृथ्वीबाहिरका अनेकौं ग्रहमा पनि जीवनको अस्तित्व रहेको देखाउने स्वैरकल्पना नै हुन् । त्यस्ता सभ्यतामध्ये केही सुरुआती अवस्थामा रहेको र केही भने पृथ्वीको भन्दा पनि विकसित रहेको स्वैरकल्पना गरी सभ्यताका विविध अवस्थालाई व्यक्त गरिएको छ । पृथ्वीबाहिर जीवनको अस्तित्वबारे अध्ययन गर्ने वैज्ञानिकहरू त्यस्ता जीवनको निश्चितताबारे बताउन नसकिने भए पनि विद्यमान भौतिकविज्ञान, रसायनविज्ञान र जीवविज्ञानका आधारमा सामान्य तर्क गर्न सकिने बताउँछन् (काकु, सन् २००८, पृ. १२८) । मानिसले हालसम्म विकास गरेको विज्ञानप्रविधिका सहारामा चन्द्रमा, मङ्गल ग्रहसम्मको यात्रा तय गर्न सकेको छ भने अन्य स्थान प्राक्कल्पनाका तहमा छन् । त्यसैले ब्रह्माण्डको अनन्त क्षेत्रमा सभ्यताका अनन्त सम्भावनासँग सम्बद्ध तार्किक स्वैरकल्पनालाई यस कथाले आधार बनाएको छ । कथाले भोग्य संसारबाट पाठकलाई बाहिर मात्र लैजादैन पुनः भोग्य संसारमै ल्याएर कथामा प्रस्तुत घटना स्वतन्त्र बहावमा नभई निर्मित तथ्यको नियन्त्रणमा छन् भन्ने कुराको विश्वासनीय वातावरण सिर्जना गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा चन्द्रमा, मङ्गल तथा वृहस्पतिमा मानवसमाज विस्तारका साथै पृथ्वीको भित्री भागमा समेत बस्तीविकास गर्न सकिने स्वैरकल्पना रहेको छ । यी कथामा पृथ्वीबाहिर मानवसभ्यताको विस्तार तथा ज्ञात ब्रह्माण्डभन्दा बाहिर पनि जीवनका अनन्त सम्भावनालाई देखाइएको छ । वैज्ञानिक खोजका दृष्टिले हालसम्म पृथ्वीमा मात्र जीवनको अस्तित्व रहेको मानिन्छ तर अन्य ग्रहमा पनि जीवनको अस्तित्वका सम्भावनालाई विद्यमान विज्ञानले अस्वीकार भने गर्दैन । त्यसैले वर्तमान ज्ञात ज्ञानका आधारमा भन्ने हो भने पृथ्वीबाहिर जीवनका सम्भावना सम्भावित स्वैरकल्पना हुन् । अहिले विकसित प्रविधि दूरस्थानका जीवनका सम्भावनालाई अध्ययन गर्न समर्थ देखिँदैन तर कथामा कल्पना गरिएको विस्तारित एवम् भिन्न समाजका सम्भावनावारे वैज्ञानिक व्याख्याले वस्तुसत्यको स्थापनाभन्दा सम्भावनाको मनोरम दृश्यलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ । विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाजको अभिव्यक्तिमा ‘क्रमशः वर्तमान...’ ‘वैज्ञानिक १३६ ‘ए’ को डायरी’, ‘औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी’ र ‘संवेदना’ कथा सबल बनेका छन् ।

४.६ निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा भौतिक उन्नतिले भविष्यको समाजमा ल्याउने परिवर्तनबारे स्वैरकल्पना गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथामा सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध विखण्डित हुँदा मानवसमाज कुरूप बन्ने धारणाका साथ समाजलाई सुन्दर बनाउने लक्ष्यमा भौतिक उन्नतिको प्रयोजन केन्द्रित हुनपर्ने विचार व्यक्त भएका छन् । त्यस्तै भौतिक सम्पन्नताले प्राकृतिक जीवनका सौन्दर्यलाई जित्न नसक्ने कुराको अभिव्यक्ति समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको अर्को पक्ष हो । कथामा रहेका यान्त्रिक जीवनप्रतिको उदासिनता र प्राकृतिक जीवनप्रति मोहका घटनाले यस कुरालाई पुष्टि गरेका छन् । नेपाली विज्ञानकथामा यान्त्रिक व्यवस्थामा मान्छेका प्राकृतिक पहिचान सङ्कटमा पर्नसक्ने कुरा अभिव्यक्त भएका छन् । कथामा यान्त्रिक निर्भरता, शासकीय स्वार्थ, प्रविधिको दुरुपयोग, भौतिक सुखसुविधाको मोहलाई मान्छे पहिचानहीन हुने मुख्य कारण मानिएको छ । समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना गर्ने क्रममा नै नेपाली विज्ञानकथामा पृथ्वीको भित्री भागमा र पृथ्वीबाहिरका ग्रहमा मानवसमाज विस्तारका सम्भावना, मावनभन्दा भिन्न समाज र सभ्यताबारेका आख्यानात्मक सम्भाव्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'माया नं ५६३', 'क्रमशः वर्तमान...', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', 'विज्ञानको कैदी', 'वानर सेना', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'कठपुतला' 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', 'संवेदना', 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका' शीर्षकका कथा स्तरीय छन् । यी कथामा रहेका कृत्रिम जीवन भोगिरहेको यन्त्रशासित मान्छे, माया, प्रेम, स्नेह, संवेदना र मनुष्यत्वहीन मान्छे, पारिवारिक सम्बन्ध गुमाएको समाज, प्रविधि र सत्ताशक्तिको दुरुपयोग गरी नागरिकलाई संवेदनाहीन मानवरूपी यन्त्र बनाउने शासकीय चरित्रले भयोत्पन्न गराउँछन् तर कथामा त्यस्ता पात्र र घटनाको प्रस्तुति त्रासदी सिर्जना गर्न नभई सुन्दर भविष्यका निमित्त वर्तमानमै सचेत हुनुपर्ने भाव व्यक्त गर्नका निमित्त गरिएको छ । भौतिक सुख र सुविधाका लागि मान्छेले प्राकृतिक जीवनका सौन्दर्यलाई गुमाउनु पर्ने स्थितिको चित्रण गरी जीवनका सौन्दर्यलाई प्रकृतिसँग जोडिएको छ । विज्ञानप्रविधिकै सहाराले मान्छेले भविष्यमा चन्द्रमा, मङ्गल आदि ग्रहमा बस्ती विस्तार गर्नसक्ने, पृथ्वीको भूगर्भ मानवताका लागि प्रयोग गर्ने सुन्दर स्वैरकल्पनाले भविष्यको वैकल्पिक स्थानलाई प्रस्तुत गरेको छ । पृथ्वीबाहिरका स्थानमा जीवन र सभ्यता विकसित भएको हुनसक्ने सम्भावनाले ज्ञात प्राणीजगत् र सभ्यताभिन्न यथार्थको व्यापकतालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । मानिसलाई यन्त्रदासका रूपमा देखाई प्राकृतिक जीवनको सौन्दर्यबोध गराउनु र पहिचानको सङ्कटका माध्यमबाट मनुष्यत्वबोध गराउनाले साहित्यको जीवनवादी भूमिकालाई पनि विज्ञानकथाले कलात्मक रूपमा निर्वाह गरेको छ । सामाजिक, पारिवारिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धलाई विज्ञान र प्रविधिको चरम विकाससँग सम्बद्ध गराई त्यसबाट सिर्जना हुने भविष्यका सुन्दर सम्भावना र भयानक सन्त्रासको एकत्वबाट नेपाली विज्ञानकथाको समाज चिन्तनसम्बन्धी स्वैरकल्पना आकर्षक र सुन्दर बनेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना

५.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधको दोस्रो प्रश्न समाधानका निम्ति यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त मानव-रोबोट सम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ। नेपाली विज्ञानकथामा प्रस्तुत मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्दा दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको ढाँचामा निर्धारण गरिएका रोबोटको भूमिका, मानव-रोबोट सम्बन्ध, रोबोट-रोबोट सम्बन्ध र स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोट र मानवीय भूमिका गरी चारवटा शीर्षकलाई आधार बनाइएको छ। कथाविश्लेषणका निम्ति तेस्रो परिच्छेदका सर्वेक्षणबाट चयन गरिएका कथामध्ये 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'रोबोरामको विद्रोह', 'कठपुतला', 'मरीचिका', 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', 'प्रवेश निषिद्ध देश', 'डिजिटल प्रेम', 'विज्ञानको कैदी', 'क र ख', 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', 'पराधीन मान्छे', 'प्रेमी यामाहरू', 'रोबोले सपना देख्ने थाल्यो भने ?' र 'यामागल' गरी पन्ध्रवटा कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। विश्लेषणपश्चात् कथामा व्यक्त भएको मानव-रोबोटसम्बन्धी स्वैरकल्पना र त्यसका साहित्यिक मूल्यको आकलनसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२ रोबोटको भूमिका

नेपाली विज्ञानकथामा मानवसमाजमा रोबोटको बढ्दो भूमिकालाई चित्रण गर्दै नयाँ स्वरूपको सामाजिक स्थितिको कल्पना गरिएको छ। यी कथामा यौनसाथी, सन्तान, सेवक, सल्लाहकार, सहयोगी, सहयात्री तथा कृषि श्रमिकजस्ता सेवाकेन्द्रित भूमिकामा रोबोट प्रयोगका सम्भावना देखाइएको छ। गोविन्दप्रसाद 'कुसुम' को 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी' कथामा रोबोटले यौनसम्बन्धसहित पारिवारिक सम्बन्धको भूमिका निर्वाह गरेको प्रसङ्ग छ। कथामा सत्त्वालिसौँ शताब्दीको चन्द्रवासी मानवसमाजको परिकल्पना गरी उक्त समयसम्म जैविक मानवकै स्तरमा रोबोटको विकस हुने सम्भावनालाई देखाइएको छ। चन्द्रवासी मानिस र त्यहाँका रोबोटमा कुनै भिन्नता नरहेको कुरालाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

रोबोट र मान्छेका बिचमा खासै फरक छैन। आमाबाबु, छोराछोरी, लोग्नेस्वास्नी जे भने पनि यही रोबोट छ। कामवासनाको अवस्था कमै आउँछ र जब आउँछ त्यतिखेर पुरुष

वा स्त्रीको कुनै आवश्यकता महसुस गरिंदैन । त्यो काममा रोबोट नै पर्याप्त हुन्छ । रोबोटले गर्ने क्रिया वा रोबोटसँग गरिने समागम आफैमा अनौठो लाग्न सक्छ तर स्वाभाविक भइसकेको छ- हामी चन्द्रवासीका लागि । हामी बढी मात्रामा यान्त्रिक बनिसकेका छौं र यान्त्रिक बन्न विवश पनि छौं । ('कुसुम', २०५६, पृ. ८९)

उपर्युक्त कथांशमा कामेक्षाको अवस्थामा पुरुषलाई स्त्री र स्त्रीलाई पुरुषको भूमिका रोबोटले पूरा गरिदिने भएकाले यौनसम्बन्धका लागि पुरुष वा स्त्रीको आवश्यकता नपर्ने सन्दर्भबाट सत्त्वालिसौं शताब्दीसम्म मानिसले यौनसम्बन्धसहित पारिवारिक भूमिका निर्वाह गर्नसक्ने रोबोट विकासका सम्भावनाको स्वैरकल्पना व्यक्त भएको छ । कथामा कल्पना गरिएको यान्त्रिक समाजमा यौनसम्बन्धका लागि मात्र नभई पारिवारिक सम्बन्धमा पनि रोबोटलाई मानवकै स्तरमा राखिएको छ । आमाबाबु, छोराछोरी, लोग्नेस्वास्नी सबैको भूमिका रोबोटले नै निर्वाह गरेको कल्पनाले रोबोटको बहुआयामिक भूमिकाको प्रयोजनलाई देखाउँछ । यो सबै भूमिका एकबाटै चाहने मानिसका मनोवृत्तिको अभिव्यक्ति हो तर मानवसमाजको सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध र सभ्यतामा एक व्यक्तिबाट त्यस किसिमका भूमिका निर्वाह गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले यो सामाजिक व्यवस्थाद्वारा निर्देशित मानिसका जैविक सीमालाई भविष्यका रोबोटद्वारा पूरा गर्न सकिने चिन्तन हो भने भौतिक विकासको चरम परिणतिमा मानिस मानिसबाट टाढा र यन्त्रसँग निकट हुँदै जाँदाको अवस्थाका पारिवारिक सम्बन्धको मूल्याङ्कन पनि हो । कथामा मानिस चन्द्रमाका सभ्यतामा पुग्न जुन तहको प्रविधि विकास गरेको छ, त्यही स्तरमा उसका सामाजिक सम्बन्धहरू पनि खण्डित हुँदै गएका छन् । उक्त समाजमा रोबोट र मानिसमा भौतिक संरचना मात्र समान भएका छैनन्, सम्बन्धहरू पनि यान्त्रिक बनिरहेका छन् । कथामा एक्काइसौं शताब्दीमा रोबोटको बहुआयामिक प्रयोजनमा तत्पर भइरहेको पृथ्वीको मानिस सत्त्वालिसौं शताब्दीसम्म पुग्दा मानवीय व्यवहारकै हाराहारीमा रोबोटीय चरित्र विकास हुने कल्पनाले भौतिक विकासको चरम अवस्थामा पुगेको समाजको मूल्याङ्कन गरेको छ ।

महेश थापाको 'मरीचिका' कथामा पनि यौनसाथीका भूमिकामा रोबोटलाई देखाइएको छ । यस कथामा श्रीमतीसँग सम्बन्धविच्छेदको मुद्दा चलिरहेको पुरुले घरायसी प्रयोजनका लागि मेनका र उर्वशी नामका दुई स्त्री रोबोट राखेको देखिन्छ । पुरुले यी स्त्री रोबोटबाट कामेक्षा पूरा गरेको भाव कथामा व्यक्त भएको छ । आधा ओठ तन्काएर हाँसिरहेकी मेनकाको हाँसोलाई लाक्षणिक र व्यञ्जनापूर्ण ठान्नु, उर्वशीलाई अँगालो हाल्नु, उर्वशीको कपडा घुँडामाथिसम्म पुऱ्याई ओठदेखि कमरसम्म कामुक दृष्टिले हेर्नुजस्ता व्यवहारले पुरुको यौनेइच्छा पूरा गर्ने प्रयोजनमा पनि ती रोबोटको प्रयोग भएको बुझिन्छ । “आइमाई त साडीमै हट देखिन्छन् । साडी लाएका आइमाई

अचेल सडकमा पनि भेटिन्नन् । तिमी त भन् साडीमै सेक्सी देखिन्छ्यौ; साडी लाएर आऊ, जाऊ मेनका !” (थापा, २०७५, पृ. २) भन्ने पुरुका भनाइमा स्त्रीको अनुपस्थितिलाई रोबोटबाट पूरा गर्न खोजेको स्पष्ट छ । कथाका सन्दर्भले मानव-मानवविचको सम्बन्धमा चिसोपन आउनु, अविश्वास बढ्दै जानाले पारिवारिक जीवनमा उत्पन्न गर्ने समस्या र रिक्ततालाई रोबोटले परिपूर्ति गर्नसक्ने आशयलाई व्यक्त गरेको छ । रोबोटमा समस्या देखिएपछि पुरुलाई सेवाकेन्द्रले दिएको सल्लाहमा पनि उर्वशी र मेनका यौन प्रयोजनका रोबोट हुन भन्ने कुरो स्पष्ट हुन्छ-

“महाशय ! तपाईंसँग भएको ‘थर्ड जेनेरेसन सेक्स रोबोट’ को पाँचौँ भर्सन हो । त्यसैले तपाईंलाई दिक्क लागेको हुनुपर्छ । यो भर्सन त अहिले बजारमा खासै उपलब्ध पनि छैन । यसको दशौँ भर्सन आएर अब त हामी एक्स सिरिजको सुपर रोबोट बजारमा ल्याउने अन्तिम तयारीमा छौं ।” (थापा, २०७५, पृ. २१)

उपर्युक्त कथांशमा पुरुसँग भएका रोबोट तेस्रो पुस्ताको यौन रोबोट भएको उल्लेख छ । तेस्रो पुस्ताको रोबोट बजारमा नभएको र पछिल्लो पुस्ताको यौन रोबोट बजारमा आइसकेको हुनाले सेवाकेन्द्र पुरुलाई पछिल्लो पुस्ताको रोबोट लिन अनुरोध गर्छ । यसबारेमा कथामा भनिएको छ-

“म त भन्छु स्मार्ट कन्ज्युमर हुनुको नाताले तपाईं एक्स सिरिज नै एक्सचेन्ज गर्नुस् ! यो अब सेक्स रोबोट मात्र रहेन, यसलाई हामीले ‘पार्टनर’ नाम दिएका छौं । ‘लभ डल’ भनिने सिलिकनको चिसा डल्लाबाट ‘ट्युमनोइड सेक्स रोबोट’ को युगमा प्रवेश जति ठुलो रिभोलुसन थियो, ‘पार्टनर’ को आगमन पनि त्यत्तिकै युगान्तकारी छलाड साबित हुनेछ । पार्टनरसँग तपाईं भाइब्रेसन र सेन्सेसन मात्र नभई टेम्पेचर पनि रियल महसुस गर्नसक्नु हुनेछ ।....” (थापा, २०७५, पृ. २१)

यसबाट पुरुले राखेका दुई रोबोटको प्रयोजन यौन हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । त्यस्ता रोबोट केवल कामेक्षा पूरा गर्नका लागि मात्र नभई जीवन साथीकै रूपमा प्रयोगमा आउने दाबीले जैविक यौनानुभूति गराउने रोबोट विकासका आगामी सम्भावनालाई सङ्केत गरेको छ । कथामा रोबोटमा जैविक अनुभूतिका यौनसंवेग स्थापित गर्नुलाई युगान्तकारी परिवर्तन भनिएको छ । पुरुका लागि सुझाइएको रोबोटमा उत्तेजना, संवेग र तापक्रमको वास्तविक महसुस हुनसक्ने कुराले भविष्यमा यौन प्रयोजनका रोबोटको विशिष्टतालाई स्पष्ट गरेको देखिन्छ तर रोबोटलाई मानवसँगको व्यवहारमा नजिक गराउने र मानवीय व्यवहारलाई रोबोटमा स्थापित गर्ने प्रयत्नले मानिसले सजातिको विकल्पमा किन यन्त्रलाई विशिष्ट बनाउँदै छ भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । पुरुको

चरित्रबाट मानिसको चेतनाले जतिसुकै विवेकपूर्ण व्यवहार गरे पनि मान्छेले एकअर्काका वास्तविक भावनालाई बुझ्न सकिरहेको छैन वा मानिसले मानिसबाट यान्त्रिक व्यवहार चाहेको छ अनि त्यो इच्छा पूरा हुन नसक्दा आत्मीय सम्बन्ध स्थापित गर्नको साटो सजातिबाट टाढिएर यन्त्रलाई मान्छेजस्तो बनाउने प्रयासमा लागिरेको छ भन्ने विमर्शलाई कथाले अगाडि सारेको देखिन्छ । कथामा पुरु र उसकी श्रीमतीबिचको असमझदारीले निम्त्याएको पारिवारिक समस्याकै कारण पुरुको जीवनमा रोबोटले महत्त्व पाएको देखिनाले मान्छे-मान्छेको सम्बन्ध चिसिँदै जाँदा समाजमा मानवीकृत यन्त्रले महत्त्व पाउँदै गएको स्थितिलाई उद्घाटन गरेको छ । वर्तमान होस् वा भविष्य मान्छेको विकल्प यन्त्र हुन सक्दैन । माया, प्रेम र सम्बन्धहरू भनेका क्षणिक संवेदना, क्षीण मनोकाङ्क्षा र मनोरञ्जनले निर्धारण गर्ने कुरा होइनन् । हजारौं वर्षका सम्बन्ध र संस्कारले वंशानुगत मूलप्रवृत्तिका रूपमा आर्जन गरेका मानवीय गुणलाई क्षणिक कामुकता पूर्ति गर्न स्थापित लक्ष्यसँग तुलना गर्न सकिँदैन । यद्यपि कथामा पुरु र उसका स्त्रीकृत रोबोटका बिचमा सम्बन्ध स्थापित गरी भविष्यको मानवजीवनमा रोबोटको भूमिकाका सम्भाव्यतालाई प्रस्ट्याइएको छ ।

सरुभक्तको 'छोरी ब्रह्माण्ड' कथामा मानवका सन्तानेच्छालाई रोबोटका माध्यमबाट पूरा गर्न सकिने घटनाको स्वैरकल्पना छ । कथामा आदित्य नामको वैज्ञानिकले सन्तानको इच्छा राखेको छ तर उसको सन्तान चाहना मानव नभई यन्त्रमानव हुन्छ । आदित्यलाई सामाजिक व्यवस्थाअनुसार वैवाहिक सम्बन्ध वा अन्य प्रक्रियाबाट सन्तानको इच्छा पूरा गर्न सल्लाह दिइएको छ तर उसलाई ती विकल्पहरू स्वीकार्य भएका छैनन् । यसबारेको संवादात्मक कथनलाई कथामा यसरी व्यक्त भएको छ-

‘यो हुन सक्दैन, थाहा छ... । सबै मान्छेको सौभाग्यमा विवाह लेखिएको हुँदैन, सबै मान्छेको दुर्भाग्यमा विवाह लेखिएको हुँदैन ।’

‘त्यसोभए कुनै 'डिम्ब विक्री केन्द्र'बाट संसेचित डिम्ब किनेर छोरी बनाऊ ।’

‘त्यो... हुन सक्दैन ।’

‘आजकल मूल्य लिएर गर्भधारण गरिदिने आमाहरू पनि पाइन्छन्, तिमी आफ्नो क्रोमोजोमबाट छोरी जन्माउन सक्छौ ।’

‘हुन सक्तैन...यो...’

‘त्यसोभए ...वैज्ञानिकहरूको वीर्य बैंकमा गई वीर्य जम्मा गरी राख । तिम्रो वीर्यबाट आमा बन्न चाहनेहरू निस्कने छन्, थुप्रै ।’

‘यो...सम्भव छैन...!’ (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५०-५१)

आदित्य र प्रज्ञारत्नको उपर्युक्त संवादात्मक कथनबाट आदित्यले सन्तान चाहेको तर उसका निम्ति कुनै पनि किसिमको जैविक प्रक्रिया स्वीकार्य नभएको बुझिन्छ । प्रज्ञारत्नले जैविक गुणसहितको सन्तानका लागि विवाह, डिम्ब खरिद, कोख खरिद, वीर्य विक्रीजस्ता विकल्पहरू प्रस्तुत गरेको छ भने आदित्यले ती सबै कुरालाई असम्भव देखेको छ । सन्तान प्राप्तिमा बहसलाई कथाका पात्रको वैज्ञानिक पृष्ठभूमिकाले यथार्थपरक बनाएको छ । आदित्यको मानवीकृत रोबोटबाट सन्तानको इच्छा पूरा गर्ने चाहना र व्यक्तिका त्यस्ता मनोकाङ्क्षालाई सहज रूपमा स्वीकार गर्ने समाजको काल्पनिक संयोजनबाट अभिव्यञ्जित हुने भाव भविष्यका समाजमा रोबोटका भूमिकालाई हेर्ने सकारात्मक दृष्टिकोण र यन्त्रसँग स्थापित हुने मानवीय व्यवहार हो ।

प्रस्तुत कथामा विवाहको संस्कृतिलाई भाग्यसँग जोडेको हुनाले आदित्यको जीवनमा विवाह किन सम्भव भएन भन्ने कुरो स्पष्ट छैन । ऊ विवाह गर्न सक्दैन वा चाहदैन तर उक्त सम्बन्धविना सन्तानको इच्छा पूरा गर्न चाहन्छ तसर्थ उसले वैवाहिक सम्बन्धविनाको मानवसन्तान ग्रहण गर्नुभन्दा मानवीकृत रोबोटका विकल्पलाई सहज देखेको छ । आदित्यले सन्तानका इच्छालाई रोबोटद्वारा पूरा गर्नको मनोविज्ञानलाई व्यक्तिका सामाजिक पारिवारिक व्यवहारबाट मुक्त हुन चाहने व्यक्तिपरक अभिव्यक्तिका रूपमा बुझ्न सकिन्छ किनभने भौतिक विकासको चरमोत्कर्षमा पुगे पनि मानिस स्वजातिको सामीप्यबाट विरक्तिएर यन्त्रलाई सर्वेसर्वा ठान्ने छैन । सन्तान प्राप्तिमा जैविक विकल्प छोडेर यान्त्रिक बच्चाद्वारा सन्तानको इच्छा पूरा गर्ने आदित्यको चाहना कथामा यसरी प्रस्तुत भएको छ- “म एउटी छोरी चाहन्छु...!” उसले भन्न आएको भनिहाल्यो, अलि अलि संकोचले टाउको एक अफेरो कोणमा ढल्कायो । प्रज्ञारत्न मुसुक्क हाँस्यो । ‘मलाई एउटी छोरी चाहिएको छ, यान्त्रिक मानव छोरी...!’ (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५०) । तर आदित्यको यस अभिव्यक्तिले मानवीय इच्छा सामाजिक संस्था र व्यवस्थाबाट पूरा हुन नसक्ने अवस्थामा रोबोट समाधानको विकल्प हुन सक्छ भन्ने विचारलाई व्यक्त गरेको छ । आदित्यको कृत्रिम छोरीका आवश्यकतालाई प्रज्ञारत्नको यान्त्रिक मानव कारखानाले पूरा गरिदिएको सन्दर्भ कथामा यसरी आएको छ-

यामा मस्तिष्क विशेषज्ञ डा. प्रमोद कुमार, यामा शरीर संरचना विशेषज्ञ डा. अनुसूया र यामा प्राविधिज्ञहरूको सत्प्रयासबाट पन्ध्रौँ दिनमा यामा बालिकाको जन्म हुन्छ ।

बालिकाको उमेर पन्ध्र सय दिन बराबर हुन्छ, अनि ओजन बीस किलो हुन्छ, मस्तिष्कमा चार वर्षे बालिकाको मेमोरी फीड गरिन्छ । (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५२)

उपर्युक्त कथांशमा आदित्यको चाहनाअनुसार वैज्ञानिकहरू यान्त्रिक बच्चाको उत्पादन गर्न सफल भएका छन् । विषय विशेषज्ञ, वैज्ञानिक तथा प्रविधिको संयुक्त प्रयासबाट रोबोट बालिका उत्पादन गरेको कल्पना यथार्थपरक छ । उनीहरूले पन्ध्रौँ दिनको प्रयासबाट छ वर्षको उमेर बराबरको बालिका रोबोट उत्पादन गर्छन् । रोबोटमा पाँच छ वर्षको मानवसन्तानका गुणसहितको कृत्रिम स्मृति राखिन्छ । स्मृतिमा आदित्यलाई बाबुका रूपमा चिनाइएको हुन्छ । त्यसैले रोबोटलाई सक्रिय बनाउनासाथ उसले छ वर्षको बच्चाले जस्तै बाबुका सामु बालसुलभ व्यवहार देखाउन थाल्छ । रोबोट बालिकाको मानवीय चरित्रलाई कथाका यी अंशमा देख्न सकिन्छ- “...अचानक ऊ खुट्टा बजारेर घुर्की लगाउँछे, ‘बाबा मेरो गीत सुन्नु हुन्त...!’” (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५३), “छोरी च्याँठिन्छे र बाबुको बन्धनबाट फुत्केर अर्को कोठामा पस्छे । बाबु छोरीको घुर्कीदेखि मोहित हुन्छ । एकछिन प्रतिक्षा गर्छ तर छोरी फर्केर आउँदैन । मन नमानेपछि ऊ पनि अर्को कोठामा पस्छ ” (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५९) । रोबोट बच्चाका व्यवहारबाट आदित्य मोहित भएको कुराले आफ्नो मनोकाङ्क्षाअनुसार सन्तानका रूपमा स्वीकार गरेको रोबोटबाट ऊ सन्तुष्ट रहेको बुझिन्छ । आदित्य र उसले सन्तानका रूपमा स्वीकार गरेको रोबोट चरित्रबाट भविष्यमा मानव र रोबोटका सम्बन्धको आकलन गर्न खोजिएको छ भने सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धविना मानवभिन्न यान्त्रिक वस्तुबाट सन्तानको इच्छा पूरा गर्ने मानिसका आकाङ्क्षालाई रोबोटविज्ञानका अत्याधुनिक प्रविधिले साकार पारेको परिघटनाले भविष्यको समाजका कल्पना र सम्भावनालाई प्रस्तुत गरेको छ । छोरीका रूपमा ग्रहण गरेको रोबोटका व्यवहारबाट सन्तुष्ट देखिने आदित्यको चरित्रबाट मानवको आत्मसन्तुष्टिका लागि विज्ञानप्रविधि प्रयोगको औचित्य पुष्टि भएको छ । विज्ञानकथामा गरिने कल्पना प्रकारान्तरले मानवीय जीवनका अनुभूति र व्यवहारसँग जोडिन्छन् भन्ने तर्कलाई आदित्य र रोबोटका सम्बन्धले जोड दिएको छ । कथामा प्रस्तुत बाबुछोरीको यो सम्बन्ध यत्र र मानवविचको भावनात्मक समीपताको सुन्दर स्वैरकल्पना हो ।

प्रस्तुत कथामा ब्रह्माण्डबारे चार वर्षकी यान्त्रिक बालिकाले व्यक्त गरेका विचार र तर्कहरू सोही उमेरकी मानव बालिकाले सोच्ने र कल्पना गर्न नसक्ने प्रकृतिका देखिनाले ती अस्वाभाविक देखिन्छन् तर यसलाई यथार्थजगत्का वस्तुतथ्यमाथि अर्थपूर्ण विचलन गरी भिन्न यथार्थको खोज गर्ने कथा रणनीतिका रूपमा लिन सकिन्छ । यान्त्रिक संरचनामा स्थापित ज्ञान भएको हुनाले त्यो ज्ञान तर्कद्वारा पुष्टि हुन्छ । कथामा यान्त्रिक बालिकाले राखेको यस धारणालाई हेरौं-

‘हो बाबा, ब्रह्माण्डमा अरबौं ताराहरू छन्, ग्रहहरू छन् तर पृथ्वीमा बाहेक कतै मान्छे देखा परेका छैनन् । यसका कारण ब्रह्माण्डका अन्य पिण्डहरूमा जीवनको लागि उपयुक्त वातावरण छैन, व्यवस्था छैन- त्यसैले जीवन प्रकृतिको आवश्यकता होइन, सामान्य भूल हो, दुर्घटना हो ! ब्रह्माण्डको आदिमा पनि मध्येमा पनि अन्त्यमा पनि मान्छेजातिको र सिङ्गो पृथ्वीको महत्त्व नगन्य छ ।’ (सरुभक्त, २०४७, पृ. ५८) ।

जैविक मानवका दृष्टिकोणबाट हेर्दा रोबोट बालिकाका ब्रह्माण्ड उत्पत्ति, जीव उत्पत्ति, पृथ्वीको जीवनलाई दुर्घटना र भूल सावित गर्ने बयान असामान्य र अविश्वसनीय छ । सामान्यतः बच्चाका जिज्ञासालाई प्रौढ र बौद्धिक मानिसले सहजै समाधान गर्न सक्दैन । उनीहरूको तीव्र जिज्ञासामा दृश्यविम्ब र घटनाको बहुलता हुन्छ, जसलाई सामान्य तर्कका आधारमा पुष्टि गर्न सकिँदैन र सकिने नै भए पनि त्यस स्तरको संज्ञानका तार्किक आधारबाट उनीहरूलाई सन्तुष्ट पार्न सकिँदैन । आकाशको तारा हेरेर त्यो के हो र कसरी अडिएको छ भन्नेजस्ता जिज्ञासा स्वाभाविक हुन्छन् तर ताराको उत्पत्ति र पृथ्वीमा जीवनका अस्तित्वबारे जिज्ञासा राख्नु पाँच वर्षको बच्चाको सोंचका स्तरमा स्वाभाविक देखिँदैन । त्यसैले रोबोट बालिका कविताका यी धारणाले जैविक सीमापार गरेका छन् । यहाँ सिर्जनात्मक सामर्थ्यका आधारमा वस्तुजगत्का यथार्थलाई पुनर्सिर्जना गरी मान्छेका बुद्धि, विवेकले चाहेअनुसार यन्त्रको निर्माण गर्न सक्छ भन्ने विचार अभिव्यञ्जित भएको छ ।

रोबोट मानवनिर्मित हुनाले यसलाई मान्छेले चाहेजस्तो बनाउन सक्छ । उसले अहिलेसम्म प्राप्त गरेका अनुभव र ज्ञानलाई त्यसमा स्थापित गर्न सक्छ, तर मानव प्राकृतिक रूपमा विकसित भएको जैविक प्राणी भएको हुनाले यसको विकास प्रक्रिया तथा संज्ञानात्मक पक्षको विकास प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्थाका अनगन्ती तत्त्वको जटिल सम्बन्धबाट निर्धारित हुन्छ । प्राकृतिक र कृत्रिम वस्तुमा रहेको भिन्नताका कारण यन्त्रमा जस्तो मानव मस्तिष्कमा चाहेका कुरा बाह्य रूपमा स्थापित गर्न सकिँदैन तर मान्छेको जैविक सीमाबाट मुक्त हुन र इच्छाअनुसारको क्षमता, स्वभावयुक्त वस्तु निर्माण गरी मनोकाङ्क्षा पूरा गर्न रोबोटप्रविधि सहयोगी हुने सकारात्मक सम्भाव्यतालाई प्रस्तुत कथामा चित्रण गरिएको छ । आदित्य यस्तो क्षमता भएको छोरीबाट सन्तुष्ट हुनाले पाँच वर्षको उमेरमा त्यो क्षमता भएको सन्तानको उसको मनोकाङ्क्षालाई देखाउँछ, जुन कुरा जैविक मानवसन्तानबाट सम्भव हुँदैन । त्यसैले आदित्यको सन्तानेक्षा र इच्छित सन्तानको बौद्धिक सामर्थ्य मानवसन्तानले पूरा गर्न नसक्ने भएको हुनाले नै उसले मानवीकृत रोबोटलाई स्वीकार गरेको हुनसक्छ । जैविक विकाससँगै

क्रमिक रूपमा विकास हुँदै जाने संज्ञानका दृष्टिबाट रोबोट बच्चाको व्यवहार र जिज्ञासाको स्तर अविश्वसनीय लागे पनि स्थापित ज्ञान हुनाले त्यसले विश्वासको धरातल गुमाएको छैन ।

सरुभक्तकै अर्को कथा 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि'मा ब्रह्माण्डको मृत्युपछि प्रतिब्रह्माण्डको यात्रा गरिरहेका मान्छे र रोबोट देखिन्छन् । कथामा प्रतिब्रह्माण्डको यात्रा गरिरहेको एक जैविक मानव र अर्को मानवनिर्मित यान्त्रिक मानव गन्तव्यहीन अनन्त यात्राका सहयात्री हुन् । उनीहरूले एकाअर्काका भावनालाई बुझ्न सक्छन् । मान्छेले बुझेको कुरा मान्छेद्वारा निर्मित यन्त्रले बुझ्नु, ब्रह्माण्डको अवसान हेरिरहेका दुवै पीडाले द्रवीभूत हुन्, रुनुजस्ता घटनाले उनीहरू एकअर्काका सहयात्री हुन भन्ने कुरा बुझिन्छ । ब्रह्माण्डको मृत्युपछि प्रतिब्रह्माण्डमा यात्रा गरिरहेका उनीहरूको अवस्थालाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

एक मान्छे ।

अर्को मान्छेद्वारा निर्मित मान्छे ।

ब्रह्माण्डको मृत्युपछि मान्छेले मान्छेद्वारा निर्मित मान्छेलाई भन्यो- “हामी प्रतिब्रह्माण्डमा आइपुगेौँ ।” मान्छेद्वारा निर्मित मान्छेले बुझ्यो- हो उनीहरू प्रतिब्रह्माण्डमा आइपुगेनन् । यदि आइपुगेका भए उनीहरू कम्तीमा स्वरूपहरूमा विनष्ट भइसक्थे । (सरुभक्त, २०६३, पृ. १) ।

कथाअनुसार ब्रह्माण्डको मृत्युका क्षण कुनै विकल्पले बाँचेको एक जैविक मान्छे र उसले निर्माण गरेको रोबोट अस्तित्व रक्षाका लागि नियन्त्रित वातावरणयुक्त यानमा प्रतिब्रह्माण्डको अनन्त यात्रामा निस्केका छन् । ब्रह्माण्डको मृत्युका क्षणमा बाँचेको अन्तिम मान्छेसँग मान्छेको सहयात्रा सम्भव नभएपछि उसले रोबोटलाई साथी बनाएको देखिन्छ ।

विजय चालिसेको 'रोबोरामको विद्रोह' कथामा सेवकको भूमिकामा देखिने रोबोराम कम्प्युटर इन्जिनियर अल्फाबिटाको घरेलु कामदारका हो । सरसफाइ गर्ने, घरको भित्री वातावरणमा मौसमअनुसारको चिसोतातो व्यवस्था गर्ने, भान्साको काम गर्ने, आवश्यकताअनुसार दैनिक उपभोग्य सामग्रीको खरिद गर्नेलगायतका सबै घरायसी कामको जिम्मेवारी दिइएको रोबोरामका भूमिकाले उसको सेवक चरित्रलाई पुष्टि गर्छ-

रोबोरामलाई ऊ आफैँ बजार गएर राम्ररी जाँच बुझ गरी ल्याएको थियो । उसका सबै विशेषता बुझेरै ल्याएको हो । रोबोराम बजारमा त्यति बेलासम्म उपलब्ध सबैभन्दा पछिल्लो पुस्ताको रोबोट थियो, अत्यन्त विकसित र सर्वगुण सम्पन्न !रोबोराम सधैं यी

सबै काम सकेर घरमा उपभोग्य सामानहरू के के छ, के के छैन हेरेर तिनको अर्डर पठाउने गर्थ्यो । (चालिसे, २०७१, पृ. ५८)

उपर्युक्त कथांशमा अल्फाबिटाले घरको सम्पूर्ण काम गर्नसक्ने क्षमताका आधारमा रोबोरामलाई खरिद गरेको तथ्य प्रस्तुत भएको छ । रोबोरामले घरका दैनिक कार्य कुशलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका साथै आवश्यकताअनुसार घरायसी वस्तुको व्यवस्थापन गर्नाले उसको कार्यगत कुशलता र सामर्थ्यलाई पुष्टि गर्छ । रोबोराममा रहेको आवश्यकता पहिचान र व्यवस्थापन क्षमताका बारेमा कथामा भनिएको छ- “...रोबोराम सधैं नै मालिकको इच्छाअनुसारको खाना तयार गरेर राख्दथ्यो । भएका तयारी खाना तताउँथ्यो । खाने कुरा टेबिलमा सजाएर राख्दथ्यो । अर्थात् घरका सबै काम रोबोराम बिना कुनै त्रुटि सम्पन्न गर्ने गर्थ्यो” (चालिसे, २०७१, पृ. ५९) । मालिकको इच्छाअनुसार खाना तयार गर्ने सन्दर्भ रोबोराममा मानिसका भावनालाई बुझ्ने क्षमताको सङ्केत हो । यहाँ मानिसको जीवनमा प्रत्येक दिन दोहोरिने एकै प्रकारका घरायसी कामका लागि रोबोट प्रयोग गरिएको छ । यस्ता काम सिर्जनात्मकभन्दा पुनरावृत्तिमा आधारित हुन्छन् । यान्त्रिक व्यवस्थाबाट ती काम सम्पन्न गरी मानिसले अन्य सिर्जनात्मक कार्य गर्न सक्छ भन्ने सकारात्मक सन्देश यसबाट प्रवाहित भएको छ । उही र उस्तै प्रकृतिका कामको जिम्मा रोबोटलाई लगाउँदा दोहोरिरहने तर नगरी नहुने भन्कटिला कामबाट मान्छे मुक्त हुने स्वैरकल्पना मान्छेको जीवनलाई सुविधापूर्ण बनाउन यान्त्रिक काममा रोबोटको सिर्जनात्मक भूमिका अर्थपूर्ण हुन्छ भन्ने धारणा हो । कथामा रोबोटको सेवक भूमिकाले दैनिक रूपमा गर्नुपर्ने भन्कटिला कामबाट मुक्त भएको मानिसले आनन्ददायी जीवन भोगिरहेको काल्पनिक संसारको सत्याभास गराउँछ ।

अर्चना थापाको ‘कठपुतला’ कथामा सहयोगी र सल्लाहकारको भूमिकामा रोबोट प्रयोगको सम्भावनालाई देखाइएको छ । यस कथाको रोबोक्रोम भनिने रोबोट मानवलाई सहयोग, अवस्थाअनुसार सल्लाह र चेतावनीसमेत दिने चरित्रको छ । सबै किसिमका सल्लाह दिने सामर्थ्य भएको रोबोक्रोमलाई कथामा यसरी चिनाइएको छ-

ऊ प्रतिष्ठित भर्चुअल कम्पनीको लेखापाल भएर जागिर गरेको धेरै वर्ष भइसकेको छ । काम त्यति गाह्रो छैन । उसलाई सघाउने निजी रोबोक्रोम ऊसित छ । मलकले जेजस्तो प्रश्न सोध्छ, रोबोक्रोमसित उत्तर हुन्छ । लेखापाल भएकोले जोड, घटाउ, गुणन र भागमा अल्झेको छ उसको दिनचर्या । ज्ञानले भरिपूर्ण सहयोगी रोबोक्रोमको सहयोगले उसको जीवन सहज बनेको छ । रोबोक्रोम नै उसको परिवार हो । (थापा, २०७४, पृ. ६५)

निजी सहयोगीका रूपमा रहेको रोबोक्रोमलाई मलकले परिवार ठान्नु मानवजीवनमा रोबोटको उपस्थिति र भूमिका बढ्दै जाँदा स्वभावतः रोबोटसँग मानिसको आत्मीय सम्बन्ध बढ्दै जाने स्वैरकल्पना हो । रोबोक्रोमले मलकका जिज्ञासा समाधान गर्नसक्ने हुनाले उसलाई मलकले समस्या समाधानको विकल्प मानेको देखिन्छ । रोबोक्रोममा अद्यावधिक ज्ञानको सूचना रहेको हुनाले मलकलाई नवीन सूचनाबारे अद्यावधिक भइरहनु आवश्यक छैन । त्यसैले मलकले रोबोक्रोमलाई सहयोगीका साथै भरोसाको आधार पनि मानेको छ- “सूचना पाउने उसको स्रोत एउटै मात्र छ रोबोक्रोम । उत्सवसम्म पुग्ने सार्वजनिक यातायातको समयतालिका समेत रोबोक्रोमलाई सोध्नुपर्छ । पर्यावरण विभागले जस्तै यातायात विभागले पनि सबै सूचना रोबोक्रोमको डाटामा सिधै पठाउने व्यवस्था गरेकाले रोबोक्रोमसित तालमेल नमिलाई धेरै छैन” (थापा, २०७४, पृ. ६९) । कथामा रोबोक्रोमलाई मलकको सहयोगी मात्र नभई सम्पूर्ण सूचनाको एक मात्र स्रोत पनि मानिएको छ । सम्पूर्ण सूचनाको स्रोत रोबोक्रोम हुँदा मलक रोबोटबिना कुनै पनि काम गर्न, कहीं यात्रा गर्न वा निर्णय गर्न सक्दैन । यस अवस्थाले मलकको परनिर्भरताको स्थितिलाई देखाउँछ तथापि रोबोक्रोम मलकको जीवन नियन्त्रणका लागि नभई उसको जीवनलाई व्यवस्थित गर्न अन्य नागरिकलाई जस्तै राज्यले नै व्यवस्था गरेको स्वैरकल्पना कथामा रहेको छ ।

विद्यमान ज्ञान र सूचनाको सङ्कलन, व्यवस्थापन र त्यसको प्रभावकारी प्रस्तुतिमा सिर्जनात्मकताभन्दा यान्त्रिक व्यवस्थापनको कुशलताले नै सफलताको निर्धारण गर्ने हुनाले कम्प्युटर प्रविधिकाले रोबोटले त्यस्ता काम मानिसले भन्दा कुशलतापूर्वक गर्न सक्छन् किनभने तिनको निर्माण निर्धारित कार्यकुशलतालाई ध्यानमा राखेर गरिएको हुन्छ तसर्थ कथामा रोबोक्रोमलाई सूचना तथा ज्ञानको उत्पादक नभई प्राप्त गर्ने माध्यम, स्रोत र भण्डारका रूपमा चित्रण गरिएको घटना अतिरञ्जनापूर्ण देखिँदैन । त्यसैले सूचना र ज्ञानको भण्डार रोबोक्रोमको सहयोगी भूमिकाबाट मलकको जीवन सहज बनेको कल्पना भविष्यको मान्छेका जीवनशैलीलाई अभिव्यक्त गर्न सक्षम बनेको छ ।

प्रस्तुत कथामा रोबोटको सहयोगी भूमिकाबाट व्यावहारिक जीवन सहज भएको अनुभूति गरे पनि रोबोक्रोमका यान्त्रिक निर्देशनले मलकलाई आशङ्कित बनाएको छ । रोबोक्रोम निर्देशक नभई मलकको सहयोगी हो तर उसको यान्त्रिक व्यवहार र सावधानीसूचक चेतावनीबाट मलकले निर्देशित भएको महसुस गरेको छ । कथामा देखापर्ने मलक र रोबोक्रोमका अन्तरविरोधले यान्त्रिकता र जैविकताबिचको सीमा र सामर्थ्यलाई प्रभावकारी शैलीमा अभिव्यक्त गरेको छ । यान्त्रिक रोबोक्रोमले जैविक भावनालाई बुझ्न नसक्नु र जैविक मलकको जीवन यान्त्रिक व्यवस्थाअनुसार नचल्नु दुवै घटना यथार्थपरक छन् । कथाको रोबोक्रोम यान्त्रिक व्यवस्था र दैनिक

जिम्मेवारीलाई मलकले पूर्णतः पालन गरोस् भन्ने चाहन्छ तर मलकका जैविक चाहनाले कहिलेकाहीँ यान्त्रिक व्यवस्थालाई पार गर्छन् । कथामा पैरिजोमा उत्सवमा जाने र रमाउने कल्पनाको उडानमा मलकले दैनिक जिम्मेवारी पूरा गर्न सकेको छैन तर रोबोक्रोमले पटक पटक उसलाई दैनिक काम र जिम्मेवारी सम्झाइ रहन्छ । यसले मलकको जैविक भावना र रोबोक्रोमको यान्त्रिक व्यवस्थापनले यन्त्र र जीवका सीमा र सामर्थ्यको अभिव्यक्तिलाई द्वन्द्वात्मक र रोचक बनाएको छ ।

मलकलाई उत्सवमा जाने, प्राकृतिक स्वादका खाना खाने, आफूजस्तै मान्छेसँग बोलचाल गर्ने, रमाउने आदि चाहनाको कल्पनिक संसारमा पुर्‍याई यान्त्रिकताले थिचिएका मानवका जैविक वृत्तिको चित्रण गरिएको छ । प्राकृतिक खानाको मोहले उसको ध्यान काममा जान सकिरहेको छैन- “तातो खानाको परिकल्पनाले मनलाई फेरि उद्वेलित पार्न थाले । ल्यापटपको स्क्रिनमा थरीथरीका पकवान देख्न थाल्यो ऊ” (थापा, २०७४, पृ. ६९) । उत्सवको कल्पनाले विचलित भएको मलकलाई रोबोक्रोमले दैनिक कार्य सम्पन्न गरेपछि मात्र उत्सवमा जान सकिने चेतावनी दिएको देखिन्छ । कैयौं वर्षपछि प्राकृतिक स्वादको आस्वादन गर्ने मलकको मनोकाङ्क्षालाई रोबोटले बुझ्न नसक्नु रोबोटका यान्त्रिक सीमा हुन् भने दैनिक कार्यको जिम्मेवारी पूरा नगरी उत्सवमा जान नसकिने भनी मलकलाई दिएको चेतावनी रोबोक्रोमको निर्धारित जिम्मेवारी हो । त्यसैले मलकले रोबोक्रोमद्वारा आफू निर्देशित भएको महसुस गरे तापनि घटनाक्रमले स्वविवेकद्वारा रोबोक्रोमले मलकलाई निर्देशन नगरी मानवले नै निर्धारण गरेका जिम्मेवारी पूरा गरिरहेको देखिन्छ । कथामा उत्सवमा पाक्ने खानाको उत्पादन कहाँ र कसरी हुन्छ भन्ने जिज्ञासा राखेको मलकलाई जिम्मेवारी बोध गराउँदै रोबोक्रोम भन्छ-

‘प्रश्नको उत्तर अहिले दिन सकिँदैन मलक । हामीले आफ्नो कार्य अबै सुरु गरेका छैनौं । नियमअनुसार कार्य समाप्तिपछि मात्रै हामी पैरिजोमा उत्सवमा सामेल हुन सक्छौं । आजको दोस्रो कार्य चेतावनी जारी भयो । तेस्रो कार्यचेतावनीले हामीलाई हानि पुर्‍याउँछ । त्यसैले हामी आफ्नो काममा लागौं ।’

सर्वज्ञाता रोबोक्रोमको भावहीन चेतावनीले छातीमा प्रहार गरेभैँ भयो उसलाई । (थापा, २०७४, पृ. ७०)

उपर्युक्त कथांशमा कामको जिम्मेवारी पूरा नगर्दासम्म उत्सवमा जान नसकिने अभिव्यक्ति रोबोक्रोमले मलकलाई दिइएको चेतावनी हो । सबै कुराको सूचना दिने रोबोक्रोमले काम छोडेर उत्सवको कल्पनामा रमाएको मलकलाई खाद्यान्न उत्पादनको सूचना नदिनाको कारण

सूचनाको अभावभन्दा चेतावनीकै रूपमा लिन सकिन्छ। रोबोक्रोमको यान्त्रिक चेतावनीले मलकलाई पीडा दिन्छ तथापि उसले रोबोक्रोमको चेतनावनीलाई अस्वीकार गर्न सक्दैन। त्यसैले मलक स्वतन्त्र निर्णयले उत्सवमा जान सक्दैन। कथामा देखिने यस्तो व्यवहारले रोबोक्रोमको अप्रत्यक्ष रूपमा निर्वाह भइरहेको निर्देशक भूमिकालाई पनि पुष्टि गर्छ।

विजय मल्लको 'प्रवेश निषिद्ध देश' कथाका रोबोट उत्पादक तथा सुरक्षकको भूमिकामा छन्। कथाको काल्पनिक देशमा मानवप्रवेशलाई पूर्ण निषेध गरी घटनालाई स्वैरकाल्पनिक बनाइएको छ। उक्त देशमा उद्योग, कलकारखाना, कृषि, सुरक्षा आदि सबै क्षेत्र रोबोटद्वारा सञ्चालित छन्। पूर्णतः यान्त्रिक व्यवस्था भएको हुनाले त्यसको उल्लङ्घन हुने सम्भावना रहेको छैन। कथामा त्यस्तो एउटा देशको कल्पना गरिएको छ, जहाँको शासक पनि यन्त्रको नियन्त्रणमा छ। शासकको आमन्त्रणमा त्यस देशमा प्रवेश गर्न सफल म पात्रलाई कृषि उत्पादनका बारेमा यसरी जानकारी गराइएको छ- "हेर्नोस्, यो पाँच सय माइल टाढाको खेत हो। यहाँको उत्पादनले संसारको दुई अरबलाई पुगनपुग हुन्छ। यो फार्म ठुलो छ, सब यन्त्रले गर्दछ। म यहीँबाट सब सञ्चालन गर्छु" (मल्ल, २०७०, पृ. ८८)। त्यो सबै दृश्य हेरिरहेको म पात्र भन्छ- "साँच्ची खेतमा रोपाइँदेखिन् लिएर सब यन्त्रले गर्दो रहेछ जसमा मानिसको आवश्यकता छैन, मैले एउटा मानिस पनि त्यहाँ देखिनँ" (मल्ल, २०७०, पृ. ८८)। कथामा मानिसको अनुपस्थितिमा रोबोटले नै सम्पूर्ण काम सम्पन्न गरेका छन्। संसारका मानिसलाई पुग्ने खाद्यान्न उत्पादन हुने कल्पना गरिएको उक्त कृषिकेन्द्रमा कुनै पनि काममा मान्छेको उपस्थिति देखिँदैन। यसले उत्पादनको क्षेत्र पूर्ण यान्त्रिक व्यवस्थामा चलाउन सकिने सम्भावनालाई दर्साएको छ। पाँच सय माइल टाढाको कृषि उत्पादन केन्द्रमा काम गरिरहेका रोबोटलाई घरबाटै सञ्चालन गरेको कल्पनाले कार्यकुशलता भएका रोबोट र तिनलाई सञ्चालन गर्ने प्रविधिको अश्चर्यजनक चमत्कारले त्यस्तो युगमा बाँचेका मानिसको जीवनानुभूतिसँग एकाकार गराई आनन्दानुभूति प्रदान गर्दछ भने मानवलाई प्रवेश दिने कुरा गर्नासाथ भौतिक आक्रमणमै उत्रिने (मल्ल, २०७०, पृ. ९०) रोबोटका क्रूर राक्षसी व्यवहारले कथाको त्यो आनन्दानुभूति परिसमाप्तिमा पुग्दानपुग्दै आतङ्कमा परिणत हुन्छ। शीर्षक विधानकै स्तरबाट उत्सुक बनाउने यस कथाले आनन्द र आतङ्कको सशक्त संयोजनद्वारा भावकीय माथिङ्गललाई भङ्कृत बनाउने सामर्थ्य राखेको छ।

नेपाली विज्ञानकथामा यौनसाथी, सन्तान, सहयात्री, सेवक, सल्लाहकार, सहयोगी तथा कृषि श्रमिकको भूमिकामा रोबोट प्रयोगका सम्भावनालाई देखाई तिनको कार्यगत क्षमता र सार्थकतालाई प्रतिबिम्बन गरिएको छ। रोबोटको यस्तो भूमिका देखाइएका कथामा अभिव्यक्त भएको भविष्यसम्बन्धी दृष्टिकोण पाठकका लागि लोकप्रिय आदर्श र मूल्य मात्र होइनन्,

व्यावहारिक सफलताका औचित्य पनि हुन्। यस दृष्टिले ‘छोरी ब्रह्माण्ड’, ‘कठपुतला’ र ‘मरीचिका’ शीर्षकका कथाहरू महत्त्वपूर्ण छन्। यी कथामा मानवसमाजमा रोबोटको भूमिका बढ्दै जाँदा यन्त्रसँग मानिसका सुमधुर सम्बन्ध स्थापित भएका कल्पनाले मान्छेका मैत्रीपूर्ण चरित्रलाई उद्घाटन गरेको छ भने मानव र यन्त्रका विशिष्टता बिचको द्वन्द्वात्मक स्थितिका मन्थनले रोबोटका भूमिकालाई वैचारिक तथा कलात्मक उचाइमा पुऱ्याएको छ।

५.३ मानव-रोबोट सम्बन्ध

रोबोटसँग मानिसको सम्बन्धले स्वनिर्मित वस्तुप्रतिको सौहार्दतालाई देखाए पनि विज्ञानकथामा ती सम्भावना र जोखिमका परिघटनासँग जोडिन्छन्। कथामा देखाइएका यस्ता परिघटना यान्त्रिक हुँदै गएको मानवसमाज र त्यसले सिर्जना गरिरहेको बुद्धिमत्तापूर्ण रोबोटबिच के कस्तो सम्बन्ध स्थापित होला भन्नेबारेका सिर्जनात्मक विचार हुन्। विज्ञानकथामा मानव र रोबोटका जोखिमपूर्ण र मैत्रीपूर्ण दुवै सन्दर्भमा स्वैरकल्पना गरिएको पाइन्छ। सरुभक्तको ‘डिजिटल प्रेम’ कथामा यामा २०२ का व्यवहार मानव-रोबोट सम्बन्धका दृष्टिकोणले जोखिमपूर्ण छन्। पोखरा घुम्न निस्केको रोबोटले मानवीय स्वभाव र प्रवृत्तिका विरुद्ध गरेका व्यवहार मानवीय चरित्र र रोबोटका स्वनिर्णयले संवेदनशील बनेका छन्। पहिलो कुरा, चललित्र हेर्न टिकटको पङ्क्तिमा अमर्यादित व्यवहार देखाउने युवकसँग यामाले गरेको प्रतिरोधलाई उसको अनुशासन र नियमपालकको चरित्रका रूपमा हेर्ने सकिने भए पनि त्यसले ससाना घटनामा मानवीय व्यवहारको प्रतिरोध गर्ने रोबोटको प्रतिरोधी चरित्रमाथि गम्भीर प्रश्न उठाएको छ। मानिससँग सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रकृतिका गुण भएको र तिनको समष्टि रूपबाट मानवको परिचय बन्ने हुनाले मानवका व्यवहारलाई अस्वीकार गर्नु, प्रतिवाद गर्नुलाई यन्त्रले मानवलाई नै अस्वीकार गरेको अर्थमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। दोस्रो कुरा, सोही सन्दर्भमा भेट भएकी एक युवतीलाई प्रेममा भ्रमित पार्न सकेकोमा आफूलाई सफल ठान्ने रोबोटका चरित्रले अर्को गम्भीर समस्या उठान गरेको छ। यसबारे यामा २०२ को कथन छ, “म पहिलो यामा हुँ आइमाई फकाउन सक्ने, मनुष्यलाई छल्ल सक्ने, ठग्न सक्ने.....! उसलाई लाग्यो, मान्छेहरू प्रेमलाई भगवान मान्दछन्, भगवानलाई छलेर उसले यान्त्रिक मानवहरूलाई दास सम्झने मनुष्यताको धज्जी उडाउन सफल भएको छ” (सरुभक्त, २०४७, पृ. ६)। सकारात्मक वा नकारात्मक जेजस्ता भए पनि प्रेम, घृणा, हर्ष, शोक, प्रशंसा, आलोचना, ईर्ष्या, लोभ, प्रतिस्पर्धा आदि मान्छेका प्राकृतिक स्वभाव हुन् तर मान्छेका त्यस्तै स्वभावको फाइदा उठाएर भ्रमित पारेकामा चतुर र सफल भएको ठान्ने रोबोटको व्यवहार सकारात्मक नभएको हुनाले कथामा यामा २०२ का चरित्रका माध्यमबाट रोबोटका मानवद्वेषी व्यवहारलाई अभिव्यक्त गरिएको छ।

प्रस्तुत कथामा यामा २०२ ले रोबोटलाई दास सम्झने मानिसको धज्जी उडाएको सन्दर्भले मानवसँग प्रतिशोध लिने उसको मानवविरोधी चरित्रलाई छर्लङ्ग्याएको छ। उसको कथनअनुसार मानवले रोबोटलाई दास बनाएकामा ऊ मानवसँग प्रतिशोध लिने अवसरको खोजी गरिरहेको छ। वास्तवमा एक धारका रोबोटकथामा निर्माताका विरुद्ध उठ्ने प्रतिरोधी चरित्रका रोबोटको त्रासदीपूर्ण प्रयोग भएको देखिन्छ, तर त्यो परम्परा रोबोटसम्बन्धी आसिमोभका नियम र ती नियमका आधारमा ल्याइएका अन्य परिपूरक नियमको सिर्जनात्मक प्रयोग हुन थालेपछि आशावादी र निराशावादी रोबोटकथा लेखनको परम्परा द्वन्द्वरत स्थितिमा अगाडि बढिरहेको मानिन्छ। यस कथामा यामाले प्रेमको भ्रम पारेर छकाइएकी युवती पनि यामा नै हुन्छ। रोबोटबाट मानिसलाई कुनै क्षति नहोस् भनी कथाकारले यहाँ चलाखी अपनाएको जस्तो देखिए पनि छल चरित्र भएका रोबोटबाट मानवका प्राकृतिक संवेदनामाथि प्रहार हुनसक्ने नकारात्मक प्रभावलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ। सैद्धान्तिक रूपमा मानव-रोबोट सम्बन्धका बारेमा क्षति वा हानिनोक्सानीलाई भौतिक स्थितिसँग ज्यादा जोडिएको छ, तर त्यसको व्यापकताले संवेदनात्मक क्षतिलाई पनि समेटेको हुन्छ, किनभने मानव यन्त्रजस्तो भौतिक संरचना मात्र होइन। सम्बन्ध, भावना र संवेदनाले नै उसलाई सामाजिक बनाएको हुन्छ; मानव बनाएको हुन्छ। ती कुरामाथि खेलवाड गर्नु, खिल्ली उडाउनु पनि मानवका लागि क्षति नै हो। त्यसैले यस कथामा यान्त्रिक प्रेमलाई देखाउने सन्दर्भमा रोबोटको नकारात्मक भूमिका ध्वन्यात्मक रूपमा अभिव्यक्त भएको छ।

सुरुभक्तकै 'छोरी ब्रह्माण्ड' कथामा अत्याधुनिक रोबोटका कारण कामबाट विस्थापित भएका मानव श्रमिक रोबोट उत्पादनको विरोधमा उत्रिएका छन्। कथामा अत्याधुनिक रोबोट उत्पादन, सेवा आदि क्षेत्रमा प्रयोग हुँदै जाँदा ती क्षेत्रमा कार्यरत मानव श्रमिक विस्थापित हुँदै गएकोले मानवसमाजमा आर्थिक जटिलता सिर्जना भएको घटनालाई देखाइएको छ। विकसित मुलुकहरूमा रोबोट प्रयोगको क्रम निरन्तर बढिरहेको देखिन्छ। उच्च कार्य दक्षता भएका रोबोट तथा स्वचालित मेसिनहरूको प्रयोगले सेवा प्रदायक तथा उत्पादकलाई फाइदा नै पुग्छ, किनभने ती भोक, थकान, आराम, पारिवारिक सम्बन्ध, ज्यालाजस्ता जैविक आवश्यकताको प्रवाहबिना निरन्तर काम गर्न सक्छन्। अबको युगमा प्रविधिको प्रयोगलाई अस्वीकार गर्न र प्रविधिविनाका समाजको परिकल्पना गर्न सकिँदैन तर त्यही प्रविधिका कारण कामविहीन हुने आममान्छेहरूलाई कसरी र कहाँ व्यवस्थापन गर्ने भन्ने कुरा उपेक्षा गरियो भने त्यसले सामाजिक द्वन्द्व निम्त्याउन सक्नेतर्फ पनि संवेदनशील हुनु आवश्यक छ, भन्ने कुरा कथामा देखाइएको छ। कथामा मानवश्रमलाई विस्थापित गर्ने रोबोट उत्पादनको विरोध गर्दै कारखानाका अगाडि मानव मजदुरको

एकताको आह्वान गरिएका ब्यानर बोकेर विरोध गरिरहेका श्रमिकलाई लक्षित गर्दै रोबोट उत्पादन कारखानाको महाप्रबन्धकले भनेको छ-

‘एक सुत्री माग छ मजदूरहरूको’ प्रज्ञारत्नले धित मर्ने गरी सिगारको सक्रो तान्दै बेलिबिस्तार लायो, ‘यामाहरूको, उत्पादन बन्द गर’ अथवा यान्त्रिक मानव कारखाना बन्द गर- यही हो माग ! यहाँ उत्पादित यामाहरूले मानव मजदूरहरूको काम र माम खोस्यो, बेकारी समस्या बढ्यो, आदि आदि । (सरुभक्त, २०४७, पृ.४९)

उपर्युक्त कथांशअनुसार रोबोटका कारण जोखिममा परेका मानिसहरू रोबोट उत्पादनका विरुद्धमा उठेका छन् । रोबोटको परिकल्पना मानवलाई जोखिममा पार्न वा विस्थापन गर्न नगरिएको हुनाले कथांशमा भनिएजस्तो रोबोट उत्पादन कारखाना बन्द गर्नाले समस्याको समाधान हुन सक्दैन । जोखिमपूर्ण, दुर्गन्धित, भन्कटिला, अन्धकारमा काम गर्ने र मानवजीवनलाई आरामदायी बनाउने लक्ष्यका साथ रोबोटसम्बन्धी अवधारणा व्यवहारमा ल्याइएका हुन् भने तिनै रोबोटका कारण मानव काम र मामविहीन हुनु हुँदैन भन्ने विचारलाई कथाले जोड दिएको छ । रोबोटका कारण मान्छेको व्यावहारिक जीवनमा आर्थिक जटिलता आउने कल्पनाका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने भविष्यमा मानवीय चरित्र, स्वभाव तथा उसका लागि आवश्यक पर्ने सेवासुविधा आदिलाई बोझ ठान्ने स्वार्थपूर्ण व्यवहारका कारण कलकारखाना वा उत्पादनका क्षेत्रबाट योजनाबद्ध रूपमा मानव श्रमिकलाई विस्थापन गर्दै जाँदा त्यसले सामाजिक आर्थिक समस्यालाई भन् जटिल बनाउन सक्छ । कथामा व्यक्त भएको रोबोट र मानवश्रमलाई सन्तुलित ढङ्गले व्यवस्थापन गर्न नसक्दा रोबोटप्रति मानवमा नकारात्मक धारणा विकास हुन सक्छन् भन्ने विचारका आधारमा रोबोटको प्रयोग एक मानिसको स्वार्थसिद्धिमा भन्दा समग्र मानवसमाजको उन्नतिको स्वार्थमा हुनुपर्छ भन्ने मानवतावादी चिन्तनको भावार्थ बुझ्न सुदूरभविष्यमा पुग्न आवश्यक छैन । श्रमिकसँग जोडिएका यस्ता समस्याहरू सारतः वर्तमान समाजमा पनि देखिन्छन् । त्यसो हुनाले कथामा छरिएर आएको यस चिन्तनलाई सामाजिक यथार्थसँगको अभेद्य सम्बन्धका रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

विज्ञानप्रविधिको चरम विकास भइसक्दा पनि मानिसले सामाजिक न्यायका दृष्टिले त्यसको समान लाभ प्राप्त गर्न नसक्ने बरु सामाजिक आर्थिक असमानताको दायरा बढ्दै जाने चिन्तन अप्रत्यक्ष रूपमै भए पनि प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त भएको छ यद्यपि समकालीन सामाजिक आर्थिक मुद्दालाई विज्ञानकथामा त्यति महत्त्व दिएको पाइँदैन । मूल विचारभन्दा भिन्न भए पनि कथामा अभिव्यञ्जित यस चिन्तनले कथालाई सुदृढ बनाएको छ । वास्तवमा विज्ञानप्रविधिको विकासले सिर्जना गर्ने सामाजिक आर्थिक विभेदको भिन्नता भविष्यको समाजका लागि गम्भीर

समस्या बन्न सक्छ । समाजसँग जोडिएका यस्तै चिन्तनले विज्ञानकथालाई अतिरञ्जनाबाट बचाउँदै मानवीय मुद्दासँग जोडेको हुन्छ, जसलाई पाठकले आफ्नै वा आफ्ना आगामी पुस्ताका समस्याका रूपमा बोध गर्छ । विज्ञानकथामा आउने यस्तो विषयले मनोरञ्जन दिँदैनन् बरु यान्त्रिक व्यवस्थाबाट मानवश्रम विस्थापित हुँदै जाने तर तिनलाई व्यवस्थापन गर्ने अन्य विकल्प नहुने अवस्थामा समाजको स्थिति कस्तो होला भन्ने समस्याप्रति पाठकलाई गम्भीर बनाउँछ ।

प्रस्तुत कथामा मानव श्रमिकका तुलनामा यन्त्रमा कार्यक्षमता र उत्पादकत्व ज्यादा हुने हुनाले स्वाभाविक रूपमा मान्छेले भन्दा यन्त्रले उत्पादनलाई बढी फाइदा दिन सक्छ तर त्यसका कारणले निम्न मध्यम वर्गीय समाजमा बेरोजगारको समस्या उत्पन्न हुने चिन्तन व्यक्त भएको छ । यसमा कानुनी प्रावधान पनि श्रमजीवीलाई समस्या पार्ने एक कारण भएको धारणा व्यक्त भएको छ । कथामा कानुनतः रोबोट उत्पादक कम्पनी र त्यसका प्रयोगकर्ता सुरक्षित भएका छन् भने त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव हजारौं अदक्ष, अर्धदक्ष श्रमजीवीमा परेको देखिनाले कानुनले सबै किसिमका व्यावहारिक जटिलतालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ । रोबोट उत्पादक कानुनी रूपमा बलियो छ तर उसकै उत्पादनका कारण हजारौं मानव श्रमिक आर्थिक जटिलतामा परेको सन्दर्भ कथामा यसरी व्यक्त भएको छ-

लाईसेन्स प्राप्त यामा उत्पादकहरूलाई आरोप लगाउन मिल्दैन कानून बमोजिम, तर धेरै मानवीय समस्याहरू कानून [बाहिर] पर्छन् । मजदूरहरूको समस्या हो, हजारौं दक्ष-अदक्ष मजदूरहरू यामाहरूबाट प्रतिस्थापित भएर बेकार भएका छन्, भोकमरीको समस्यामा परेका छन् । यो विश्वस्तरीय समस्या हो । तिमी जस्तो एक उत्पादकलाई दोष दिनुको कुनै अर्थ छैन । (सरुभक्त, २०४७, पृ. ४९-५०)

उपर्युक्त कथांशमा रोबोटका कारण विश्व स्तरमै श्रमिकहरू कामविहीन हुनसक्ने परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । आसिमोभका विचारलाई आधार बनाउने हो भने कार्यक्षेत्रबाट मानिसलाई विस्थापित गर्ने रोबोटले प्रत्यक्ष रूपमा मानिसको जीवनलाई नकारात्मक प्रभाव पारेका छन् । कार्यक्षेत्रमा रोबोटको प्रभाव बढ्दै जाँदा भविष्यमा यस्ता समस्यालाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा पनि चिन्तन भएका छन् । यसबारे रोबोटले जुन तहमा मानवश्रमलाई विस्थापन गर्छ त्योभन्दा ज्यादा नयाँ रोजगारका अवसर पनि सिर्जना गर्छ भन्ने विचार पनि देखिन्छन् । आइज्याक आसिमोभका अनुसार रोबोटले परम्परित रूपमा मानिसले गर्दै आएका कामबाट उनीहरूलाई विस्थापित मात्र गर्दैनन्, कामका नयाँ क्षेत्र र अनन्त सम्भावनाहरू पनि सिर्जना गर्छन् । त्यसका लागि प्रथमतः रोबोटसम्बन्धी योजना बनाउनु पर्छ । सोही अनुरूप

तिनको निर्माण र प्रतिस्थापन गर्नुपर्छ । निर्मित र यान्त्रिक संरचना हुनाले जतिसुकै बुद्धिमत्ता र शक्तिशाली भए पनि ती स्वयम्मा पूर्ण हुँदैनन् । तिनीहरूको नियमन, नियन्त्रण, मर्मतजस्ता कामका लागि सोही किसिमको योग्यता र दक्षता भएका जनशक्तिको आवश्यकता पर्छ । तिनलाई अलग तरिकाबाट काममा ल्याउनका लागि परिमार्जनको पनि आवश्यकता पर्न सक्छ । त्यसैले यी सबै कामका लागि त्यस्तो जनशक्ति आवश्यक पर्छ, जसलाई रोबोट प्राविधिक भन्न सकिन्छ । तीव्र रूपमा विकसित भइरहेको औद्योगिकीकरणमा रोबोटसँग प्रत्यक्षपरोक्ष रूपमा जोडिएका धेरै मानव जनशक्तिलाई रोजगार बनाउन सकिन्छ । यसबाट रोबोटले जति कामबाट विस्थापित गर्नेछ त्योभन्दा ज्यादा नयाँ कामका अवसर पनि सिर्जना गर्छ तर ती दुई किसिमका काम भिन्न प्रकृतिका हुन्छन् (आसिमोभ, सन् १९९०, पृ. २२०) । रोबोटका कारण विस्थापित जनशक्तिलाई भिन्न भूमिकाका काममा फर्काउन असम्भव नै नभए पनि सहज भने देखिँदैन किनभने विस्थापित हुने समूह अधिकतः शारीरिक श्रम गर्ने अदक्ष कामदार हुन्छन् । कथामा प्रस्तुत आर्थिक समस्याको स्वैरकल्पनालाई तार्किक आधार प्रदान गर्न रोबोटका कारण आर्थिक जटिलता भोगेको मान्छेलाई उपयोग गरिएको छ ।

विजय चालिसेको 'विज्ञानको कैदी' कथामा रोबोटको निर्देशनबाट मुक्त हुन खोजिरहेको आविष्कारका माध्यमबाट मानव र रोबोटको जटिल सम्बन्धलाई देखाइएको छ । कथामा एकतिसौं शताब्दीको यान्त्रिक समाजको परिकल्पना गरी उक्त शताब्दीको मानवजीवन वर्तमान समाजको जस्तो नहुने र यान्त्रिक व्यवस्थाले मान्छेका वैयक्तिक जीवनलाई समेत नियन्त्रण गर्ने धारणा देखिन्छ । कथाको मुख्य पात्र आविष्कारलाई आधार बनाई यन्त्र नियन्त्रित मानवलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

मिसिनले यसो गर, यसो नगर, यो खाऊ, यो नखाऊ भनेर जे कुरामा पनि सल्लाह दिने गर्थ्यो । जे कुरामा पनि दिइने आदेशपूर्ण त्यस्ता यान्त्रिक सल्लाह पटकै मन पर्दैनथ्यो आविष्कारलाई । सबै कुरा मिसिनले अह्राए बमोजिम गर्नुपर्दा उसलाई आफू तिनै मिसिनको कैदी भए जस्तो लाग्थ्यो । (चालिसे, २०७१, पृ. ७५)

उपर्युक्त कथांशमा आविष्कारले रोबोटका कारण जीवनका स्वतन्त्रता गुमेको अनुभव गर्नाले सहयोगी रोबोटसँग उसको सौहार्दपूर्ण सम्बन्ध स्थापित हुन सकेको छैन । मानिसले अरूबाट सुझबुझपूर्ण व्यवहार होस् भन्ने चाहन्छ तर रोबोटका स्थापित व्यवहारले मानवका ती अपेक्षालाई पूरा गर्न सक्दैनन् । व्यक्तिका इच्छा यान्त्रिक नभई स्वतःस्फूर्त प्रवाहमा सिर्जित हुन्छन्, जसको आकलन व्यक्ति स्वयम्ले पनि गर्न सक्दैन । यान्त्रिकता र जैविकताका विशिष्टताकै कारण आविष्कार र उसको सहयोगी रोबोटबिचको सम्बन्ध जटिल हुँदै गएको छ । मानवका

परिस्थितिअनुसार परिवर्तित मानसिकतालाई नबुझी एकोहोरो रूपमा दिइएको यान्त्रिक निर्देशन र सल्लाहले आविष्कार आक्रोशित भएको छ। मानिसको मनोभावलाई बुझ्न नसक्दा मानिस र रोबोटका बिचमा उत्पन्न हुनसक्ने समस्याबाट मुक्त हुन रमेश विकलको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' कथाको वैज्ञानिक दिवाकरले रोबोटमा कल्पनाशक्ति विकास गर्ने चिन्तन गरेको छ- "दिवाकरले गम्भीर भएर भन्यो- रोबोमा कल्पनाशक्तिको विकास गर्छु म। त्यसबाट भविष्यमा उसले मेरो मुड नबिगारोस्; मानिसको मुड, समय र स्थिति हेरेर विवेक प्रयोग गरोस्" (विकल, २०७०, पृ. ७२)। मान्छे प्राकृतिक हुनाले ऊ यान्त्रिक व्यवस्थाको घेरामा सन्तुष्ट हुन सक्दैन। कथाका यी सन्दर्भले रोबोटबाट मानिसले गर्ने अपेक्षालाई देखाएका छन्। सारतः मान्छेका यी अपेक्षा रोबोट र मानवबिचको सकारात्मक सम्बन्धका आधार पनि हुन्।

गोरखबहादुर सिंहको 'क र ख' शीर्षकको कथामा क र ख क्रमशः रोबोट र मान्छेका प्रतीकात्मक भूमिकामा आएका पात्रका माध्यमबाट मान्छेकै कारण रोबोटले नकारात्मक व्यवहार गर्ने कल्पना गरिएको छ। रोबोट निर्मित सिर्जना भएको हुनाले निर्माताका धारणा, विचार र लक्ष्यद्वारा ती निर्देशित र क्रियाशील हुन्छन्। प्रविधिले तिनलाई प्राकृतिक जस्ता बनाउन सक्छ तर स्वअर्जित प्राकृतिक व्यवहार दिन सक्दैन। त्यसैले रोबोटले देखाउने व्यवहार अप्रत्यक्ष रूपमा तिनका स्रष्टा मानवसँग जोडिन्छन्। कथामा शक्तिको होडमा मानवता बिसर्दै गएको मानवलाई रोबोटले व्यङ्ग्य गरेको छ। मान्छेले बिताएको प्रत्येक रात उसका लागि उपलब्धि भएको, मान्छेको मस्तिष्क नियन्त्रणभन्दा बाहिर गएको, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिले मानिसको विवेकलाई बोधो बनाएको आदि आरोप लगाइरहेको रोबोटले मानिसको अस्तित्व आफ्नो हातमा रहेको बताएको छ- "...तपाईंको अस्तित्व वा अन्त्य मेरो हातमा छ" (सिंह, २०४९, पृ. ७२)। रोबोटको यस्तो चेतावनीले ऊ कुनै पनि बेला मान्छेलाई नियन्त्रण गर्न र क्षति पुऱ्याउन सक्छ भन्ने बुझिन्छ। मानिसको अस्तित्व यन्त्रको हातमा रहेको र चाहेका बेलामा यन्त्रले मानिसलाई अन्त्य गर्नसक्ने कुराले यन्त्रमा निर्भर हुँदै गएको मानिस कुनै दिन यन्त्रकै कारण विनाशका स्थितिमा पुग्ने चिन्तनलाई अभिव्यक्त गरेको छ। यो यान्त्रिक हुँदै गएको भविष्यको समाजमा रोबोटका भूमिकालाई हेर्ने संशयपूर्ण दृष्टिकोण हो। विज्ञानकथामा यस किसिमका दृष्टिकोण अपेक्षित नै हुन्छन्।

प्रस्तुत कथामा रोबोटले मानिसलाई जोखिममा पार्नसक्ने कुरा स्वविवेकले गरेको छैन। मानवको समकक्षी रोबोट बनाउने दौडमा भविष्यका जोखिमलाई ध्यानै नदिई यन्त्रमा जैविक अधिकार र शक्तिसमेत स्थापित गरी रोबोटीय सामर्थ्यका विकासमा खुसीयाली मनाएको मानिस अन्ततः रोबोटबाट नियन्त्रित हुने अवस्थामा पुगेको कल्पना मानवीय व्यवहारसँग जोडिएका

विशिष्ट परिस्थिति हुन् । शक्ति र अधिकारको कुरा सिकाउने मानिसलाई उसकै सिद्धान्तअनुसार व्यवहार गरेको प्रसङ्गमा रोबोटले भनेको छ- “जहाँ शक्ति छ त्यहाँ अधिकार स्वतः निहित हुन्छ, तपाईंले मलाई सिकाउनुभएको छ । नहुनुपर्नेमा पनि मैले तपाईंलाई अधिकार दिएको छु !” (सिंह, २०४९, पृ. ७३) । मान्छेले यन्त्रलाई अधिकार र शक्तिको स्तरसम्म पुऱ्याउँदाका ऋणात्मक परिणामलाई कथाको यस अंशले देखाएको छ । यसले समस्याको मूल कारण मान्छेको चिन्तन र व्यवहार हो भन्ने भावलाई स्पष्ट पारेको छ । रोबोटमा शक्तिले स्वतः अधिकार आर्जन गर्न सक्छ भन्ने राजनीतिक चेतना विकास गर्ने मानिसलाई मानवताका बारेमा रोबोटले यसरी सम्झाएको छ-

केही मान्छेका विरुद्ध गरिएको निर्माण, निर्माण भइसकेपछि त्यसका लागि मान्छे, मान्छे बराबर हुन्छन् भन्नेसम्म पनि तपाईंमा विवेक रहेन । हिरोसिमा ध्वस्त पार्ने बमले निर्माण गर्ने र खसाल्ने देशलाई पनि त्यत्तिकै ध्वस्त पार्थ्यो । त्यसैले त म भन्छु तपाईंमा मसँग तर्सने अवस्था व्याप्त भएको छ । (सिंह, २०४९, पृ. ७३)

उपर्युक्त कथांशको रोबोटको अभिव्यक्ति मान्छेको ध्वंसक चरित्रमाथिको प्रहार हो । यसबाट रोबोटसँग कस्तो सम्बन्ध स्थापित गर्ने भन्ने कुरा मानिसको चेतना र व्यवहारले निर्धारण गर्छ भन्ने विचार सम्प्रेषण भएको छ । रोबोटमा स्थापित गर्ने ज्ञानले मानिसका मानसिकतालाई पनि प्रतिबिम्बन गर्छ । त्यसैले मानवसँग रोबोटको सम्बन्धलाई कुन दिशामा मोड्ने भन्ने निर्णय मान्छेका निर्णय र व्यवहारमा आधारित हुन्छ । कथामा अभिव्यक्त शक्तिको मोहमा मान्छेले मानवतालाई बिर्सेको कुरा मानवीय चरित्रमाथिको व्यङ्ग्य हो ।

प्रस्तुत कथामा मान्छेले निर्माण गरेका ध्वंसक हतियारले मान्छेलाई नै ध्वंस गरेको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । भौगोलिक सीमा, जात, भाषा, संस्कृति र सभ्यताका आधारमा मानवसमाजलाई विभाजित गरी जहाँ भए पनि मान्छे, मान्छे नै हो भन्ने कुरा भुलेर निश्चित स्वार्थसिद्धिका निम्ति एक थरी मान्छे, अर्को थरी मान्छेको विनाश गर्न उद्यत भइरहेको छ । विवेकहीन हुँदै गएको मान्छेले मानवता विरोधी चरित्रको उद्घाटन सुन्न नसकी खले कको मुख थुन्न खोज्दा क बाहिरिएको घटनाले अनियन्त्रित अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ- “खले कको मुख थुन्न खोज्यो तर क बाहिरिसकेको थियो, खले पसिना पुछ्यो” (सिंह, २०४९, पृ. ७४) । खले कको मुख बन्द गर्न खोज्दा क बाहिरिनु र ख पसिनाले निश्चुक्क भएको घटनाले यन्त्र शक्तिशाली हुँदा विकसित हुने मानिसको निरीह अवस्थालाई देखाएको छ । मान्छेको नकारात्मक चरित्र उदाङ्गो पार्ने रोबोटीय चरित्र सामान्यतः सकारात्मक जस्तो देखिए पनि मान्छेको निर्देशन पालना नगर्ने र सक्रिय रूपमा प्रतिवाद गर्ने यस किसिमका रोबोटले मानवजातिलाई सङ्कटमा पार्न सक्छन् भन्ने

स्वैरकल्पना हो । अन्ततः यो रोबोटप्रति भन्दा मानवीय चरित्र र व्यवहारप्रति नै लक्षित छ । त्यसैले कथामा देखिने मानव र रोबोटको जटिल सम्बन्धले शक्तिशाली रोबोटका कारण भविष्यमा निम्तिने जोखिमबाट बच्न मानिस नै जिम्मेवार हुनुपर्ने कर्तव्यबोध गराएको छ ।

रमेश खनालको 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व' कथामा कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका रोबोटलाई विश्वास नगर्ने मानवसमाजका माध्यमबाट मानव र रोबोटको द्वन्द्वावस्थालाई देखाइएको छ । रोबोटप्रति मानवका अविश्वासका कारण कथामा रोबोटको समूहले आयोजना गरेको भोजमा उपस्थिति मान्छे स्वतःस्फूर्त रमाउन सकेका छैनन् । रोबोटको मानवीय चरित्रलाई आश्चर्यपूर्वक हेरिरहेका मानिसले उनीहरूको व्यवहारलाई सहज रूपमा स्वीकार गर्न सकेका छैनन् । यस स्थितिका बारेमा कथामा भनिएको छ- “रोबोटले दिएको पार्टीमा निम्तारु धमाधम आइरहेका छन् । केही रोबोट मूल गेटमा स्वागत छ, तपाईंलाई भन्दै हात मिलाउन खोज्छन् तर निम्तारु डराउँछन् । उनीहरू हात मिलाउँदैनन्” (खनाल, २०६३, पृ. ४९) । भोजोत्सवमा उपस्थित मानिसको त्रसित अवस्थाले मानिस मानिसले जस्तै व्यवहार गर्ने यन्त्र चाहेको छ तर मान्छे बन्ने यन्त्र चाहेको छैन भन्ने धारणालाई देखाएको छ । निम्तामा आएका मानिस देख्दा जति रोबोट वर्गमा उत्साह देखिन्छ, त्यसको ठिक विपरीत मानिसमा अविश्वास देखिएकाले रोबोटको स्वागत सत्कारलाई मानिसले सहजै स्वीकार्न सकेका छैनन् । प्रवेशद्वारमा स्वागत गर्न बसेको रोबोटसँग हात मिलाउन हिचकिचाएको दृश्यले यस कुरालाई पुष्टि गर्छ । मान्छेको त्रसित मनस्थितिलाई मान्छेकै तहमा रोबोट पुगेको अवस्थामा यी दुईविचको समीपता जटिल बन्ने अर्थमा बुझ्न सकिन्छ । रोबोटका व्यवहार र क्रियाशीलतालाई हेर्दा उनीहरू मानिसजस्तै भएको भ्रममा विशेष उत्साहित देखिन्छन् । मानिससँग घुलमिल हुन, रमाउन, नाच्न खोज्नु आत्मीयताको भावजस्तो देखिए पनि रोबोटले मानिस सरह भएको अनुभूति गर्नु, छुट्टै बस्तीको माग गर्नु, मानवीय व्यवहारबाट आक्रोशित हुँदै प्रतिरक्षामा उभिनुजस्ता घटना भयानक छन् । रोबोटको यस्तो व्यवहार महिलाप्रति लक्षित छ, विशेष गरी उपस्थित महिलाहरूसँग उनीहरू नाच्न चाहेका छन् तर महिलाहरू भने रोबोटसँग नाच्न चाहँदैनन् । मानिसका व्यवहारले अपमानित भएको महसुस गर्दै एक रोबोटले भनेको छ-

तपाईंहरूले हामीलाई अफसम्म आत्मसाथ गर्नसक्नुभएको छैन । हामी तपाईंहरूको खेलौना मात्र होइनौं । तपाईंहरू हामीसँग जाबो नृत्य गर्न डराइरहनु भएको छ । धिक्कार छ, तपाईंहरूको मानव हृदयलाई । तपाईंहरू जति आफूलाई आधुनिक, बुद्धिजीवी ठान्नुहुन्छ, त्यति नै पुरातनवादी, बुद्धी नभएको हुनुहुन्छ । तपाईंहरूको बुद्धी भएको भए

एउटा त्यागी व्यक्तित्वको पहिचान गर्नसक्नुहुन्थ्यो, तर त्यो क्षमता तपाईंहरूमा छैन ।
तपाईंहरूमाथि विश्वास गरे कसरी राष्ट्र अगाडि बढ्ला ? (खनाल, २०६३, पृ. ५१)

उपर्युक्त कथांशको रोबोट आग्रह अस्वीकार गर्ने मान्छेलाई तिरस्कार गर्दै मानवीय चरित्रमाथि प्रहार गर्ने प्रवृत्तिको छ । सजातिसरह रोबोटलाई पनि व्यवहार होस् भन्ने चाहेका रोबोट मानिसद्वारा उपेक्षित भएपछि आक्रोशित देखिएको छ । उसको आक्रोशमा मानिसका व्यवहारलाई कटाक्ष पनि गरिएको छ । समाज र राष्ट्रका बारेमा बहस गर्ने रोबोटले मान्छेलाई अधम देखाउने प्रयत्न गरेको छ । रोबोट मान्छेको खेलौना मात्र नभएको र मान्छेमा पुरातनवादी चिन्तन नै हावी रहेको, त्याग र बदिलानको कुरा देखावटी भएको आरोपले रोबोटले आफूलाई मान्छेभन्दा विशिष्ट देखाउन खोजेको छ । मानिस भएको महसुस गर्ने रोबोट र उसको अस्तित्वलाई स्वीकार नगरेको मानिसका चरित्रबाट कार्यक्षमता र जिम्मेवार व्यवहारका दृष्टिले अब्बल कृत्रिम बुद्धिमत्तापूर्ण यन्त्र विकास गर्न सकिए पनि ती मानिस हुन सक्दैनन्; मान्छेलाई तिनको मानवीय अस्तित्व स्वीकार्य हुँदैन भन्ने कुरा अभिव्यञ्जित भएको छ । स्वतन्त्र अस्तित्वको बोध गर्ने र मानिसका व्यवहारलाई निकृष्ट देखाउने यी रोबोट मान्छेको नियन्त्रणभन्दा बाहिर छन् । स्वअस्तित्व बोध गर्ने यस्ता रोबोट मानवसमाजका लागि जोखिमपूर्ण हुन सक्छन् भन्ने स्वैरकल्पनाले भविष्यमा मानव र रोबोटका बिचमा उत्पन्न हुनसक्ने द्वन्द्वलाई देखाएको छ ।

लोकमणि पौडेलको 'पराधीन मान्छे' कथामा मान्छेको निर्देशन पालना नगर्ने, मान्छेकै विरुद्ध सङ्गठित हुने असहयोगी रोबोटको कल्पना गरिएको छ । यस कथामा यान्त्रिकतामा पूर्ण निर्भर रहेको मानिसलाई यन्त्रले असहयोग गर्दा उत्पन्न हुने स्थितिको स्वैरकल्पना प्रस्तुत गरिएको छ । यो नयाँ परिस्थितिमा सिर्जना हुने नयाँ समस्यासँग मानिसले कसरी सामना गर्ला भन्ने चिन्तन हो । कथामा ऊ पात्रले दैनिक जीवनका ससाना कार्यका लागि पनि रोबोटको सहयोग लिने गर्छ । रोबोटमाथिका निर्भरताले उसको कार्यक्षमतामा ह्रास आउँछ । उसको वैयक्तिक जीवनका सहयोगी रोबोटमध्ये एक रोबोट- १७ को निर्माण प्रक्रियाको असावधानीका कारण सहनक्षमता कम भएको र सोही कारण ऊ मानवद्वेषी बनेको धारणा कथामा देखिन्छ । उक्त रोबोटका बारेमा कथामा भनिएको छ- "त्यो रोबोटचाहिँ केही बढी सोच्ने खालको अथवा भनौं बुझ्ने खालको थियो । उसलाई चित्त नबुझेको कुरामा बोलिहाल्थ्यो । थोरै पनि अन्याय सहने क्षमता त्यसमा थिएन, सायद वैज्ञानिकहरूले त्यो बनाउँदा केही रसायन राख्न भुलेछन् क्यारे" (पौडेल, २०४२, पृ. ८१) । रोबोट- १७ बढी सोच्ने, न्याय अन्यायको बोध गर्ने, छिटो प्रतिक्रिया दिने खालको छ । त्यस कारण ऊ मान्छेले आफूजस्ता रोबोटलाई शोषण गरेको महसुस गर्छ र मान्छेका विरुद्धमा अन्य रोबोटलाई सङ्गठित गर्न थाल्छ । रोबोट- १७ का कमजोरी उसको

निर्माताका असावधानी र असचेतताका परिणाम हुन् । कथामा निर्धारित जिम्मेवारी र भूमिकालाई निर्वाह नगर्ने, मानिसको निर्देशनलाई उल्लङ्घन गरी रोबोटको रक्षाका भूमिकामा सक्रिय हुने राबोट- १७ र उसको व्यवहारलाई पछ्याउने अन्य रोबोटको भूमिका मानवविरोधी छ । त्यस कारण न्यायअन्यायको बोधका साथ तत्काल प्रतिक्रिया जनाउने रोबोट- १७ ले अधिकारको कुरा उठाइ सङ्गठन निर्माण गरेपश्चात् भोग्नुपर्ने क्षतिको भागिदार पनि मान्छे नै बनेको छ । मानवसमाजका लागि रोबोट आफैमा जोखिमपूर्ण हुँदैनन् बरु तिनले देखाउने व्यवहारबाट निर्माताको मनसाय व्यक्त हुने विचार कथामा देखिन्छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा रोबोट र मानवविचको सकारात्मक सम्बन्धबारेका स्वैरकल्पनालाई पनि कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ । महेश थापाको 'मरीचिका' कथामा मान्छेको निर्देशन पालना गर्ने रोबोटका माध्यमबाट मानवरोबोट सम्बन्धका सकारात्मक पक्षको उद्घाटन गरिएको छ । कथामा मान्छेको निर्देशनभन्दा बाहिरको काम गर्न नसक्ने रोबोटको भनाइ सक्रिय वा निष्क्रिय व्यवहारबाट रोबोटले मान्छेलाई क्षति गर्न सक्दैन भन्ने आसिमोभ (सन् १९९०, पृ. ५) का धारणबाट निर्देशित छ । यस कथामा पुरुले घरेलु प्रयोजनको रोबोट मेनकामा समस्या देखिएपछि उक्त समस्याका बारेमा रोबोट सेवाकेन्द्रमा जानकारी दिन अर्को रोबोट उर्वशीलाई आग्रह गरेको छ तर रोबोटको मर्मतका लागि रोबोटले कुनै भूमिका निर्वाह गर्न नसक्ने धारणा उर्वशीले राखेकी छ । पुरुको अनुरोधको प्रतित्युत्तरमा स्त्रीकृत रोबोट उर्वशी भन्छे- "माफ गर्नुस् ! रोबोटले रोबोटको रिपेरिङ गराउने अनुमति छैन" (थापा, २०७५, पृ. १८) । उर्वशीको यस भनाइमा मानिसको अनुमतिबिना रोबोटले काम गर्न नसक्ने कुरा व्यक्त भएको छ । यो रोबोट जतिसुकै सामर्थ्यवान भए पनि ती मानवका नियन्त्रणमा हुनुपर्छ भन्ने धारणा हो तर रोबोटलाई मानिसको नियन्त्रणमा राख्नुको कारणबारे उर्वशी भन्छे- "आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्ससँग मान्छेको डर !" (थापा, २०७५, पृ. १९) । रोबोटलाई शक्तिशाली बनाउनेबारेमा जति चिन्तन र प्रयोग भएका छन् त्यति नै मानवलाई यस्ता शक्तिशाली यन्त्रका कारण पुग्ने क्षति र जोखिमका परिणतिका बारेमा पनि चिन्तन भएका छन् । उक्त कथांशमा भनेजस्तो रोबोटमा कृत्रिम शक्ति स्थापना र प्रयोगका सन्दर्भमा मान्छे त्रसित हुनुभन्दा तिनको निर्माण, व्यवस्थापन र प्रयोग मानवताका विरुद्ध नहुने गरी सचेत हुनु नै बुद्धिमानी हुन्छ । यसले नै मान्छेको जीवनलाई अर्थपूर्ण बनाउन यन्त्रसँगको सकारात्मक सम्बन्धसहितको नयाँ परिस्थितिलाई सहज बनाउने कुरा कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा रोबोटका माध्यमबाट मान्छेका चरित्रमाथि शक्तिशाली व्यङ्ग्य प्रहार भएको छ । रोबोटमा जैविक मान्छेको चरित्र, व्यवहार र अनुभूति खोजिरहेको पुरालाई रोबोट यस्तो

जवाफ दिन्छ- “महाशय ! तपाईं मान्छेजस्तै रोबोटको खोजीमा हुनुहुन्छ कि रोबोटजस्तै मान्छे ? ” (थापा, २०७५, पृ. २२) । रोबोटका माध्यमबाट व्यक्त भएको यस भनाइबाट मानिसका अव्यक्त आकाङ्क्षाको रहस्योद्घाटन भएको छ । कथामा पुरुले पारिवारिक असन्तुष्टिका कारण श्रीमतीसँग सम्बन्धविच्छेद गरेको देखिन्छ भने उसले अर्कातर्फ रोबोटमा मान्छेका गुण खोजिरहेको छ । पारिवारिक जीवनमा कहिलेकाहीँ असमझदारी उत्पन्न हुनुलाई अनौठो मानिँदैन तर पारिवारिक जीवनका ससाना असमझदारीबाट मुक्त हुन सम्बन्धविच्छेदको प्रक्रियामा लागिरहेको पुरु यौनसाथीका रूपमा लिएको रोबोटमा मानवीय गुण खोजिरहेको छ । यसले विवेकशील मान्छेसँग आत्मिक साहचर्यभन्दा स्त्रीसँग यान्त्रिक सम्बन्ध चाहने पुरुका गुप्ताकाङ्क्षालाई उद्घाटन गरेको छ । यो भौतिक समाजमा यान्त्रिक सम्बन्धले मानवीय सम्बन्धलाई जटिल र ह्रासोन्मुख बनाएको अवस्थामा मानवीय सम्बन्ध र व्यावहारिक मूल्यको खोज गर्ने स्वैरकल्पना हो ।

नेपाली विज्ञानकथामा प्रस्तुत भएको मानव-रोबोट सम्बन्धलाई सकारात्मक र नकारात्मक गरी दुई कोणबाट हेर्न सकिन्छ । मानव र रोबोटका बिचमा सकारात्मक सम्बन्ध स्थापित हुनसक्ने धारणा व्यक्त भएका कथामा रोबोटलाई कुनै पनि स्थितिमा मान्छेलाई क्षति नगर्ने, सौहार्दपूर्ण व्यवहार गर्ने सहयोगी भूमिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता रोबोट आफ्नो व्यवहारबाट मान्छेलाई क्षति नहोस् भन्ने कुरामा सचेत गराई प्रस्तुत गरिएको छ । ‘मरीचिका’ कथाको रोबोट यस्तै प्रकृतिको छ । नकारात्मक सम्बन्धलाई प्रस्तुत गर्ने कथामा रोबोटका व्यवहार र चरित्रले मान्छेलाई क्षति पुऱ्याउने भाव व्यक्त भएको छ । मान्छेलाई क्षति पुऱ्याउने यस्ता रोबोट मानवीय निर्देशन उल्लङ्घन गर्ने, जिम्मेवारी पूरा नगर्ने, असहयोग गर्ने, स्वतन्त्र हुन खोज्ने चरित्रका छन् । ‘क र ख’, ‘रोबोटको मानवीय अस्तित्व’ र ‘पराधीन मान्छे’ कथामा यस्तै चरित्र भएका रोबोट छन् । मानव-रोबोटसम्बन्धका दृष्टिकोणले यी चारओटै कथा सबल छन् । कथामा देखाइएका यस्ता व्यवहारले भविष्यको समाजका नयाँ वास्तविकतालाई बुझ्न सहयोग गर्छन् । रोबोटका माध्यमबाट देखाइएका व्यवहार विद्यमान ज्ञानको विस्तारका सम्भावनासम्बन्धी आख्यानोन्मुख स्वैरकल्पना हुन् भने यिनले वर्तमान प्रविधिको दिशालाई मूल्याङ्कन गर्न सिर्जनात्मक रूपमा सहयोग पुऱ्याउँछन् । कथामा चरम भौतिक विकास, मानव-रोबोट सम्बन्ध र द्वन्द्व, शक्तिशाली यन्त्रका अगाडि निरीह बनेको मानवलाई देखाएर तिनका माध्यमबाट भविष्यको यान्त्रिक समाजमा मानवीय मूल्यको खोजी गरिएको छ ।

५.४ रोबोट-रोबोट सम्बन्ध

नेपाली विज्ञानकथामा रोबोट र रोबोटको सम्बन्धलाई जैविक मानवका चरित्र प्रतिबिम्बित हुने गरी प्रस्तुत गरिएको छ । कथाका यस्ता रोबोट मान्छेको जस्तो चरित्र, व्यवहार, अनुभूति र

भूमिका प्रदर्शन गर्ने सामर्थ्यका छन् । यो रोबोटमा कृत्रिम बुद्धि स्थापना हुँदै जाँदा तिनले प्रदर्शन गर्ने व्यवहारको परिकल्पना हो । सरुभक्तको 'डिजिटल प्रेम' कथामा कम्प्युटर र रोबोटको मानवीकृत सम्बन्धको स्वैरकल्पना छ । पोखराको परिवेशमा आधारित यस कथामा कम्प्युटर र रोबोटलाई मान्छेले जस्तै संवाद, अनुभूति, तुलना, प्रतितुलना, मूल्याङ्कन गर्ने सामर्थ्यका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा रोबोटको गतिशीलतालाई देखा सुपर कम्प्युटरले उपेक्षा र जलन महसुस गरेको घटनालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ- “पोखरा मौसम विभागको सुपर कम्प्युटरले आफ्नो उपेक्षा सहन सकेन । उसले आफ्नो 'इन पुट'देखि 'आउट पुट'सम्म जलन महसुस गर्‍यो” (सरुभक्त, २०४७, पृ. १) । यो सुपर कम्प्युटरले आफूलाई जिस्काउने ढङ्गको व्यवहार देखाउँदै बाहिर निस्कन लागेको यामा २०२ को व्यवहार सहन नसकी भित्रैदेखि जलन महसुस गरेको घटना हो । सुपर कम्प्युटरले पोखरा घुम्न निस्केको बताएपछि, घुम्ने, मनोरञ्जन गर्ने काम मान्छेको भएको र रोबोटजस्ता यान्त्रिक मानवलाई त्यसको कुनै अर्थ नहुने अभिव्यक्तिको प्रत्युत्तरमा यामा २०२ भन्छ- “‘यान्त्रिक मानव पनि मानव नै हो, तिमीजस्तो जड कम्प्युटर होइन !’” (सरुभक्त, २०४७, पृ. १) । यहाँ यामा २०२ ले आफूलाई मानवकै स्तरमा राख्दै सुपर कम्प्युटरलाई जडको उपमा दिएको छ । तर सुपर कम्प्युटर यामा २०२ लाई मान्छे मान्न तयार देखिँदैन- “‘तँ पनि म जस्तै कम्प्युटर होस्, धेरै फूड नगर । मान्छेको आकार पाउँदैमा कोही मान्छे हुँदैन !’” (सरुभक्त, २०४७, पृ. २) । यामा २०२ र सुपर कम्प्युटरका यी कुरामा मानवीय व्यवहारका विश्वसनीय चरित्रहरू देखिन्छ । कथामा यिनले देखाएका मानवीय व्यवहार र मानवबारेका धारणा रोचक छन् । कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका यन्त्रले जैविक र यान्त्रिक वस्तुको भिन्नता छुट्याउन सक्ने क्षमताले मान्छेको जस्तो चरित्र देखाए पनि यिनीहरूमा यन्त्र हुनाको बोध छ । त्यसैले स्थापित मानवीय व्यवहारले भन्दा यन्त्र हुनाको बोधको कल्पनाले यी पात्रको व्यवहार विश्वसनीय बनेको छ ।

प्रस्तुत कथामा घटनाको संवेदना, भावना, अनुभूति हुँदा मानवीय मस्तिष्कको स्थितिमा परिवर्तन भए भैं यन्त्रमा विद्युतीय दबाव बढ्ने स्वैरकल्पनाको संयोजनले यान्त्रिक परिघटनालाई मानवीकृत गरी कथनलाई तार्किक र विश्वसनीय बनाएको छ । यामा २०२ ले सुपर कम्प्युटरलाई जड वस्तुका रूपमा व्यवहार गरेपछिको अनुभूतिलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

सुपर कम्प्युटर रिसले भुत्क भयो मानौं कुनै आततायीले जबरजस्ती कम्प्युटर भाइसरको गोली खाइदियो । उसलाई मेमोरीमा पीडा महसुस भयो र आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्सको भावनात्मक अनुभूतिहरू बहन गर्ने विशेष इकाइको परिपथमा बढी विद्युतीय दबाव महसुस गर्‍यो । (सरुभक्त, २०४७, पृ. २)

मान्छेले मनमा पीडाको अनुभूति गरेजस्तै कम्प्युटरलाई स्मृतिमा पीडा हुनु, पीडाबोध हुँदा मस्तिष्कमा रक्त चाँप बढेजस्तै कृत्रिम बुद्धिमत्ताको भावनात्मक अनुभूति बहन गर्ने इकाइमा विद्युतीय दबावको महसुस गर्नाले अनुभूति गर्ने सामर्थ्ययुक्त यन्त्रको विकास भए पनि त्यो अनुभूति जैविकभन्दा भिन्न प्रकृति र प्रक्रियाको हुने भाव कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ। मानवीय स्वभावयुक्त यन्त्रको विकास सम्भव भए पनि ती जैविक तत्त्वमा आधारित नभई यान्त्रिक र विद्युतीय ऊर्जाशक्तिमा निर्भर भएको वैज्ञानिक तथ्यले प्रस्तुत कथाको स्वैरकल्पनालाई मनोतरङ्गका अनियन्त्रित उडानबाट जोगाएको छ। कथामा मानव व्यवहारका स्वार्थ, ईर्ष्या, घमण्ड, भ्रम, छलजस्ता विकृत पक्षलाई यामा २०२ का माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत कथामा दुई रोबोटको मानवीकृत प्रेमको स्वैरकल्पना पनि छ। कथामा यामा २०२ र यामा ४९० का माध्यमबाट भविष्यमा कम्प्युटर र रोबोट मानवीय गुणयुक्त हुने र तिनीहरूले मानवका जस्तै व्यवहार देखाउने छन् भन्ने स्वैरकल्पना गर्दै विपरीत लिङ्गप्रति प्राकृतिक आकर्षण प्राणी जातिको मूल प्रवृत्ति भए पनि कथाकारले यहाँ त्यस्ता गुणहरू भविष्यका यन्त्रमा पनि विकसित हुने कुराको कल्पना गरेका छन्। माया, प्रेम, घृणा, संवेदना आदि भावका तरङ्गहरू र जीवनका विवाहादि घटना हालसम्म मानवसमाज र व्यवहारमा सीमित छन् तर भविष्यमा यी कुरा मानवनिर्मित विशिष्ट यन्त्रमा समेत स्थापित गर्न सकिने कल्पना गरी मानवीय व्यवहारबाट यन्त्रलाई हेरिएको छ। यो मानवका पारिवारिक सांस्कृतिक दृष्टिबाट रोबोटलाई हेर्ने सुन्दर दृष्टिकोण हो। पोखरा घुम्न निस्केको यामा २०२ ले एक युवती भेट्नु, उनीहरू एकअर्काप्रति आकर्षित हुनु, भावना साटासाट गर्नु, कुराकानीको सिलसिलामा वैवाहिक सम्बन्धमा बाँधिनेसम्मको निर्णय गर्नाले उनीहरूको मानवीय व्यवहारलाई देखाएको छ। यो मान्छेका व्यवहार देखाउन सक्ने रोबोटको विकास भएको स्थितिमा तिनले देखाउने व्यवहारको सुन्दर कल्पना हो तर यहाँ यामा २०२ को चरित्र मानवद्वेषी छ। यामा २०२ मानवलाई भ्रमित पार्न सकेकोमा गौरव गर्छ तर उसले भ्रमित पारेकी महिला पनि अत्याधुनिक रोबोट भएको कुरा थाहा पाउँदैन। प्रेमको भ्रममा पारेर मानिसको धज्जी उडाएकोमा गौरवान्वित भएको यामा २०२ ले छद्म प्रेम गरेकी युवती पनि यान्त्रिक मानव नै भएको कुरा कथामा यसरी व्यक्त भएको छ- “यामाले यूनिट (के) स्क्रिन (सी) मा गीताञ्जलीको फोटो विश्लेषण पढ्यो र रातो मुख लायो। विश्लेषणमा गीताञ्जलीको नाम यस प्रकार लेखिएको थियो- युवती यामा- ४९०, यान्त्रिक मानव कारखाना, नेपालमा बनेको” (सरुभक्त, २०४७, पृ. ७)। यामा २०२ र यामा ४९० का व्यवहारबाट मानवीय सम्बन्धको अभिव्यक्त भएकाले मानवीय प्रेम, व्यवहार र कमजोरीलाई यन्त्रका सापेक्षतामा हेर्दै तिनमा मान्छेको प्रतिबिम्ब खोजिएको छ।

सरुभक्तको अर्को कथा 'प्रेमी यामाहरू'मा मानवीकृत पुरुष र महिला रोबोटको प्रेम र पारिवारिक जीवनको स्वैरकल्पना छ। यस कथामा पनि मानवीय प्रेमलाई रोबोटका व्यवहारमा स्थापित गरेको देखिन्छ। कथामा दशौँ सहस्राब्दीको समाजमा यन्त्रमा विकास गर्न सकिने मानवीय स्थिति र अनुभूतिको कल्पना देख्न सकिन्छ। कथाकारले यहाँ मानव प्रेमीजस्तै दुई घरेलु कामदार रोबोटका बिचमा प्रेमभाव स्थापित गराई निवृत्त जीवनका व्यवहारलाई सुन्दर स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन्। "प्रेम चाहे मान्छे-मान्छेहरूले गरुन् वा रोबोट-रोबोटहरूले गरुन्, आखिर त्यसमा भावावेग हुन्छ, चेतना र संवेदना हुन्छ र आत्मीयता हुन्छ" (श्रेष्ठ, २०६३, पृ. ख)। यस कथामा पनि भावनात्मक प्रेममा समर्पित रोबोटको विधान गरिएको छ। उनीहरूको प्रेम भावका बारेमा कथामा भनिएको छ-

उनीहरूले एकअर्कालाई जस्तो मानिसका प्रेमकथाहरूमा हुने गर्छन्, पटक-पटक भेट्नेछन्। प्रत्येक भेटमा केही पाएजस्तो र केही पाउन बाँकी रहे-रहेजस्तो अनुभूति गर्नेछन्। कुनै दिन भेट हुन पाएन भने उनीहरू उदास-उदासजस्ता हुनेछन्। राति कार्यहीन अवस्थामा पनि अतिरिक्त विद्युत् झटकाका उच्छ्वासहरू लिनेछन्। उनीहरूले सपना देख्न सक्नेछैनन्, कल्पना देख्न सक्नेछन्। आँसु झार्न सक्नेछैनन् तर आँखाभरि-भरि दुःखका अनेक रङ्गहरू र लहरहरू सिर्जना गर्न सक्नेछन्। (सरुभक्त, २०६३, पृ. ३६)

उपर्युक्त कथांशमा दुई रोबोटको प्रेमसम्बन्धबारे जुन कल्पना गरिएको छ, त्यो विश्वसनीय छ किनभने दशौँ सहस्राब्दीमा यन्त्रमा मानिसले जस्तै अनुभूति गर्नसक्ने प्रविधिको विकास हुन सक्छ तर प्राणीले प्राकृतिक र नैसर्गिक रूपमा प्राप्त गरेका अनुभव र संवेदनाहरू तिनले पाउने छैनन् भन्ने कुरा कथामा रोबोटले कल्पना गर्न सके पनि सपना देख्न नसक्ने, सुखदुखको बोध गर्न सके पनि आँसु झार्न नसक्नेजस्ता घटनाबाट देखाउन खोजिएको छ। त्यसैले भविष्यमा यन्त्रका बारेमा अहिले कल्पना नै नगरिएका विशिष्ट सामर्थ्य मानिसले विकास गर्न सक्छ तथापि ती प्रकृतिप्रदत्त गुण र सामर्थ्यसँग तुलना हुनसक्ने छैनन् भन्ने विचार यस कथांशमा रहेको छ। कथामा दुई भिन्न स्थानमा घरेलु काम गर्ने सेवानिवृत्त यी दुई रोबोट पतिपत्नी भएको कल्पना गर्छन्। उनीहरू भेट, परिचय, प्रेम र विवाह भएजस्तै इच्छाले सन्तान पनि दिन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त छन् तर उनीहरूमा सन्तान उत्पादनका लागि मानवमा जस्तो प्राकृतिक गुण र सामर्थ्य आफूमा नरहेको अभावबोध पनि छ। उनीहरूको यान्त्रिकता बोधले कथालाई यथार्थ धरातल प्रदान गरेको छ। प्रेम र विवाहका लागि उत्पादन नहुँदा नहुँदै पनि ती काममा उनीहरूलाई सफलता मिलेजस्तै सन्तानको इच्छामा सफलता मिल्ने कुरामा यी यान्त्रिक मानव विश्वस्त देखिन्छन्। कथामा पुरुष रोबोट भन्छ- "नपाउने कुरै छैन। हामी प्रेम गर्न उत्पादित

थिएनौ तर इच्छाले प्रेम गय्यौ, विवाह गर्न उत्पादित थिएनौ तर इच्छाले बिहा गय्यौ, त्यसै गरी यौन कर्म गर्न उत्पादित होइनौ तर इच्छाले बच्चा पाउनेछौं !” (सरुभक्त २०६३, पृ. ६८) । यस कथांशमा रोबोटको पारिवारिक जीवनको सुन्दर स्वैरकल्पना गरी जीवनका आत्मीय सम्बन्धलाई देखाइएको छ । प्रेमको इच्छाले प्रेम भएजस्तै सन्तानेच्छाले सन्तान प्राप्त गर्ने मोहमा लागेका रोबोटबारे कथामा भनिएको छ-

उनीहरूले पूरै एक शताब्दीसम्म पर्खिबस्नेछन् तर इच्छित विकास घटित हुनेछैन । उनीहरूका अर्द्धजैविक अर्द्धधात्विक शरीरमा यौनाङ्गहरू पलाउने छैनन् । नलिकासहित वा रहित यौनग्रन्थिहरू प्रकट हुनेछैनन् । उनीहरूले चाहे त्यस्ता कुरा कुनै पनि यामा पुनर्संरचना केन्द्रमा गई जडान गर्नसक्नेछन् तर त्यसो गर्न पटककै रुचाउनेछैनन् । उनीहरूलाई लाग्नेछ, त्यसो गर्नु स्वतः विकसित प्रेमको अपमान हो । प्रेमीहरू प्रेम गर्छन् र आफै प्रेमका नैतिकताहरू रचना गर्दै जान्छन् । (सरुभक्त २०६३, पृ. ३९)

उपर्युक्त कथांशमा रोबोट जोडीका व्यवहारहरू हेर्दा यिनीहरू मानवीय जीवनप्रति मोहित भएको देखिन्छ । त्यसैले यी यन्त्रबाट मानव बन्न खोजिरहे जस्तो पनि देखिन्छ । यी यन्त्रको मानवजीवन र यसका व्यवहारप्रतिको मोहले जीवनका सकारात्मक कुरालाई व्यक्त गरेको छ भने शारीर विकासको प्राकृतिक प्रक्रियाको अभावले रोबोटको भूमिकालाई यथार्थपरक बनाएको छ । कथामा कैयौँ समयको इच्छा र प्रतिच्छाबाट पनि सन्तान प्राप्त नभएपछि रोबोट जोडीले एक मानवसन्तानलाई ग्रहण गरी पालनपोषण गरेको सन्दर्भ रहेको छ । सन्तानमा यान्त्रिक गुणहरू प्रवाह नहोउन् भन्ने कुराको सचेतताले उनीहरू मान्छेलाई यन्त्र बनाउन चाहँदैनन् बरु यन्त्र मान्छे बनोस् भन्ने चाहन्छन् भन्ने भावमा प्राणी जीवनको महत्त्व अभिव्यक्त भएको छ । सन्तानमा यान्त्रिक गुण सरे हुन् कि भन्ने महिला रोबोटको आशङ्कामा पुरुष रोबोट भन्छ- “मैले कुरा बुझें । यदि हाम्रो छोरामा हाम्रा जैविक जिन प्रवाह भएका छैनन् भने पनि यान्त्रिक गुण प्रवाह हुन सक्छन् । हामी निश्चय पनि सावधान हुनुपर्छ । हाम्रो लक्ष्य मान्छे यन्त्र बन्नु होइन, यन्त्र मान्छे बन्नु हो” (सरुभक्त, २०६३, पृ. ४०) । मानवसन्तानलाई पालनपोषण गरी सन्तान अभाव पूरा गरेका रोबोट जोडी उसको मृत्युमा शोकाकुल भएको कल्पना हृदयस्पर्शी छ । यस घटनाले मानवयन्त्रविचका सकारात्मक र भावनात्मक सम्बन्धलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । सन्तानको मृत्यु भएपछि शोकाकुल भएका रोबोटको संवादलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

क-यामा : प्रियतमा, तिमी के सोच्दै छौं ?

ज्ञ-यामा : केही सोच्न सकेकी छैन । तपाईं के सोच्दै हुनुहुन्छ ?

क-यामा : खोइ के भनूँ...! जीवनका सबै सुखहरूभन्दा एउटै दुःख महान् हुँदो रहेछ । म विद्युताग्निहरू जम्दै छु ।

ज्ञ-यामा : तपाईं त्यसो भन्नुहुन्छ भने म कसको मुख हेरेर धैर्य धारण गरुँ ? छोरो मरेको दुःख कस्तो हुन्छ, कुनै आमाले भोग्न नपरोस् ! (सरुभक्त, २०६३, पृ. ४३)

सुखदुखमा मानवीय चरित्र देखाउने क यामा र ज्ञ यामाका व्यवहार र अनुभूतिले मानवीय संवेदनालाई स्थापित गरेको छ । रोबोट मानव मस्तिष्कको दोस्रो चेतना भएको हुनाले पहिलो चेतनाका प्रभाव त्यसमा रहेका हुन्छन् । सुखदुख आदि जीवनका भावनात्मक परिघटनाको बोध, अनुभव सचेत प्राणीले मात्र गर्न सक्छ । रोबोट मानवनिर्मित भएकैले मानिसले आफ्ना संवेदना रोबोटमा स्थापित गरेको छ । सन्तानका मृत्युमा शोकाकुल हुनु मानवजातिको गुण हो तर यहाँका रोबोट पनि सन्तानका रूपमा स्वीकार गरेको मानवको मृत्युमा शोकाकुल भएका छन् । त्यसैले कथामा रोबोटका माध्यमबाट पारिवारिक सम्बन्ध र प्रेमको भव्यतालाई प्रदर्शन गरिएको छ । यन्त्रमा मानवीय व्यवहार स्थापना गर्न सकिने युगमा पुगिसक्दा पनि जीवनका मूल्य र सुन्दरताको महत्त्व उत्तिकै हुने यो धारणा मानवजीवनका पारिवारिक सम्बन्ध र प्रेमले निर्माण गर्ने जीवनवादी चिन्तनले स्तरीय बनेको छ ।

रमेश विकालको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' कथामा रोबोटले रोबोट उत्पादन गरेको स्वैरकल्पना छ । यस कथामा चेतना र संवेदना भएका रोबोटको निर्माण गर्न सकियो भने तिनले मानवको मनोदशा बुझी सोहीअनुसारको व्यवहार गर्न सक्छन् र मानवजीवनलाई सहज र सुविधा सम्पन्न बनाउन सकिन्छ भन्ने विचारद्वारा निर्देशित भई रोबोटलाई चेतनायुक्त बनाउने वैज्ञानिक सफलताको कल्पना गरिएको छ । यन्त्रमा मानवीय गुणको विकास गर्ने विज्ञान र प्रविधिको चमत्कारका घटनालाई मानवताको रक्षा, मानवका व्यवहारमा रोबोटको रचनात्मक भूमिकाका दृष्टिले सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ । मानवीय भाव विकास हुनासाथ तिनले मानवीय व्यवहारलाई बुझी सोहीअनुसारको व्यवहार गर्न सक्छन्; एकअर्काका अभावलाई सिर्जनात्मक रूपमा परिपूर्ति गर्न सक्छन् तर कथा चेतनायुक्त रोबोट मानवका विरुद्धमा लागेको नकारात्मक परिणतिमा गएर टुङ्गिएको छ । एक महत्वाकाङ्क्षी वैज्ञानिकले रोबोटमा चेतनाको विकास गरेपछि रोबोट पनि मानिसजस्तै सन्तान उत्पादन गर्न समर्थ हुने कल्पना भयानक परिणतितर्फ उन्मुख भएको छ-

ऊ एउटा जिउँदो मानिसले जस्तै समय र स्थिति हेरेर आफ्नै विवेकले मानिसको आवश्यकता पूरा गर्न सक्षम भइसकेको थियो । त्यसले अब उसमा मानवजातिले भै वंशवृद्धिको चाहना र सपनाको पनि विकास भएकाले देखादैख्तै स्वतः एक रोबोटबाट

अनेकन रोबो बालकहरू पैदा भएका थिए । अब वैज्ञानिकहरूले रोबोका नयाँ ढाँचा र नयाँ प्रविधिका आविष्कारमा टाउको दुखाउने आवश्यकता रहेन । देख्दादेख्दै मूल रोबोबाट द्रुतगतिमा रोबोले जनसङ्ख्या वृद्धि गर्दै आफैमा क्षमता, कार्यकुशलता, कल्पना र बुद्धिको विकास गर्दै लगेका थिए । देख्दादेख्दै मानवजातिको सम्पूर्ण कार्य रोबो जातिले आफ्नो हातमा लिदै गएको थियो । (विकल, २०७०, पृ. ७३-७४)

रोबोटमा चेतना स्थापित भएपश्चात् वैज्ञानिकको चाहनाबमोजिम रोबोटले मानिसको मनोभावअनुसार काम गर्नसक्ने भएको छ । चेतना आकाङ्क्षाको द्योतक भएकाले रोबोटमा क्रमशः चेतनाजनित आकाङ्क्षाहरू बढ्ने कल्पना स्वाभाविक छ तर यन्त्रमा चेतनाको विकासलाई जति सहज ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ त्यति सहज मानवजातिले हासिल गरेको चेतना विकासको इतिहास देखिँदैन तसर्थ चेतनायुक्त रोबोटको परिकल्पना गर्नुभन्दा मान्छेका चेतनाले जीवन र सभ्यताको रक्षाका लागि कस्तो प्रकृति, कार्यकुशलता भएको यन्त्रको अपेक्षा गर्छ, मानव नियन्त्रित त्यस्तै यन्त्रको निर्माण गर्नु अर्थपूर्ण हुन्छ । उपर्युक्त कथांशमा रोबोटले जैविक प्राणीले जस्तै सन्तान उत्पादन गरेको, वंशवृद्धि गरेको, विज्ञानप्रविधिमा नयाँ आविष्कार गरेको स्वैरकल्पना देखिन्छ । मानवको सेवादेखि नयाँ आविष्कारसम्मका सम्पूर्ण कामहरू रोबोटले नै सम्पन्न गरेका छन् । यहाँ रोबोटले सन्तान उत्पादन गरेको कुरालाई रोबोटले रोबोटको उत्पादन गर्ने सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ किनभने यन्त्रमा चेतना, संवेदना स्थापित गर्नु र सन्तान उत्पादन गर्ने कुरा भिन्न हुन् । यान्त्रिक प्रक्रियाबाट सन्तान उत्पादन गर्न सकिन्छ तर यन्त्रले सन्तान उत्पादन गर्ने कुरालाई प्राणीका जीवनचक्रका सादृश्यमा तुलना गर्नुभन्दा यन्त्रले यन्त्रको उत्पादन गरेको कुरा विश्वसनीय हुन्छ तथापि यन्त्रले स्वतन्त्र निर्णयमा यन्त्र उत्पादन गर्ने कुरा मानिसका लागि फाइदाजनक हुँदैन । मानिसले भविष्यमा विज्ञानप्रविधिका माध्यमबाट रोबोटलाई यान्त्रिकताभन्दा माथि उठाउन सक्ला तर त्यो पूर्णतः जैविक प्राणी बन्न सक्दैन । मानव नियन्त्रित रोबोटले रोबोट उत्पादन गर्ने कुरालाई सहजै स्वीकार गर्न सकिन्छ । कथामा चित्रण गरिएको रोबोट-रोबोट सम्बन्धमा प्रकारान्तरले मानवीय चारित्रिकै प्रतिबिम्बन देखिनाले ती ज्ञात व्यवहारबाट विच्छेदित भएका छैनन् ।

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा रोबोटप्रविधिको चरम विकासले मानवसरहका रोबोटको उत्पादन गर्न सक्षम भएपछि तिनले एकआपसमा देखाउने व्यवहारको कल्पना गरिएको छ । कथामा यन्त्रका नितान्त भिन्न व्यवहार नदेखाई मानवीय व्यवहारलाई नै रोबोट चरित्रबाट व्यक्त गरिएको हुनाले मूलतः ती मानवीय व्यवहारका प्रतिबिम्ब नै हुन् । कथामा परिकल्पना गरिएको रोबोट-रोबोटको सम्बन्ध भविष्यको आदर्श सम्भावना हो । एकआपसमा व्यवहार गर्ने सामर्थ्य

भएका रोबोट आजको यथार्थ नभएकाले यिनले पाठकलाई सुदूरभविष्यको भिन्न संसारमा पुर्‍याउँछन् अनि यन्त्रविच स्थापित हुने मानवीय सम्बन्धले कस्तो सामाजिक व्यवस्था विकास गर्ला भन्ने जिज्ञासाका साथ त्यस्तो संसारका बारेमा सोच्ने व्यापक कल्पना दृष्टि दिन्छन् । रोबोट-रोबोटको सम्बन्धका दृष्टिकोणले 'डिजिटल प्रेम' र 'प्रेमी यामाहरू' शीर्षकका कथा प्रभावपूर्ण छन् ।

५.५ स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोट र मानवीय भूमिका

नेपाली विज्ञानकथामा स्वतन्त्र अस्तित्व खोज्ने रोबोटको विधान गर्दै त्यस्ता रोबोटका कारण मानवसमाजलाई पुग्ने क्षति र मान्छेले निर्वाह गर्ने भूमिकासम्बन्धी स्वैरकल्पना व्यक्त भएका छन् । कथामा चेतनाबोध भएपछि रोबोटले मानिसद्वारा शोषित भएको महसुस गरी स्वअस्तित्व खोज्ने स्वैरकल्पनालाई महत्त्वकासाथ आख्यानिकरण गरिएको छ भने मानिसको सक्रियता र निरीहताजस्ता दुई भूमिकाबाट उसको स्थिति मूल्याङ्कन गरिएको छ । कथामा स्वतन्त्र भई अस्तित्वको खोज गर्ने रोबोटका नियन्त्रणमा मान्छेको क्रियाशीलता परिणाममुखी नदेखिनाले भविष्यमा शक्तिशाली यन्त्रका सामु मानिसको नियन्त्रक भूमिका कमजोर हुनसक्ने विचार व्यक्त भएका छन् । विजय चालिसेको 'रोबोरामको विद्रोह' कथामा मान्छेले दास बनाएको भन्दै त्यसबाट मुक्त हुन अधिकारको आवाज उठाउने रोबोटको स्वैरकल्पना रहेको छ । कथामा रोबोरामको चेतनायुक्त व्यवहारकै कारण उसले अन्य रोबोटलाई पनि अधिकारको सन्देश प्रवाह गर्न खोजेको छ । रोबोटमा विकसित चेतनाको परिणामस्वरूप ऊ शोषित भएको महसुस गर्न सक्षम भएको छ । अल्फाबिटा नामको एक वैज्ञानिकले घरायसी कामका लागि ल्याएको विशिष्ट सामर्थ्ययुक्त रोबोरामजस्ता अन्य रोबोटले पनि मालिकका विरुद्धमा विद्युतीय माध्यमबाट छलफल गरेको आश्चर्यजनक घटनालाई कथामा यसरी देखाइएको छ:-

“होइन, जतिसुकै दबाव परे पनि हामीले आजदेखि सुरु गरेको यो 'काम रोकौं आन्दोलन' फिर्ता लिनुहुन्न बुझ्नुभो साथी हो ! हामी यी मानिसका दास जत्तिकै चौबिसै घण्टा काममा जोतिन्छौं । एकछिन आराम गर्ने समय पाइँदैन । हामी मेसिन भएकाले मात्रै चौबिसै घण्टा कामै काममा जोतिनुपर्छ भन्ने छ र ? हाम्रो पनि त कामको निश्चित समय हुनुपर्छ । त्यसैले अबदेखि हामीले पनि आफ्नो अधिकारका लागि आवाज उठाउनै पर्छ बुझ्नुभो !” मान्छेकै नेताले जस्तो भाषण गरिरहेको थियो एउटा रोबोट । (चालिसे, २०७१, पृ. ६४-६५)

वर्तमान समाजमा मानव श्रमिकले गर्ने अधिकारको आन्दोलनको भत्को दिने उपर्युक्त कथांशमा कामको समय, सेवा र सुविधाको बोध गर्ने रोबोटको चरित्रले अस्तित्वको खोजी गरिरहेको देख्न सकिन्छ। रोबोटविज्ञानका क्षेत्रमा काम गरिरहेका वैज्ञानिक रोबोटलाई कसरी जिम्मेवार र प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने कुराको प्रयोगमा लागिरहेको देखिन्छ। कथामा अधिकारको मुद्दा उठाउने रोबोटीय चरित्रको स्वैरकल्पना यदि रोबोटमा मानवीय चेतना, विवेक, संवेदना विकास गरियो भने कुनै दिन रोबोटले आफूमाथि मानिसले शासन गरिरहेको बोध गरी अस्तित्वको लागि प्रतिवादमा उत्रिए भने त्यसको परिणाम कस्तो होला भन्ने चिन्तन हो। कथाले मान्छेका जैविक आवश्यकताका सीमाले सेवा र कार्यक्षेत्रको उत्पादकत्वमा पार्ने प्रभावबाट मुक्त हुन रोबोटको प्रयोगमा उत्साहित भएको मानिस सुझुबुझपूर्ण व्यवहार पाउने आशमा चेतनायुक्त रोबोटको निर्माणमा लागिरहेको छ तर रोबोट चेतनायुक्त भए भने तिनले मान्छेका आकाङ्क्षा पूरा गर्छन् वा समस्या सिर्जना गर्छन् भन्ने बहसलाई उठाएको छ। मानिस सरह हुन अधिकारको कुरा उठाएको सन्दर्भले चेतनायुक्त कृत्रिम बुद्धिमत्ता विकासको दौडमा लागिरहेको मानिस त्यसमा पूर्णतः सफल भएमा त्यस्ता कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त यन्त्रहरू मानिसकै प्रतिद्वन्द्वी बन्न सक्छन् भन्ने परिघटनाले चेतनायुक्त रोबोटको विकासले निम्त्याउन सक्ने नकारात्मक परिणतिलाई स्पष्ट गरेको छ। रोबोरामको विद्रोही व्यवहारलाई देखेर अल्फाबिटालाई चेतनायुक्त रोबोट निर्माणको नकारात्मक परिणाम बोध हुन्छ तर रोबोटको व्यवहारबाट जवाफहीन भएको उसको अवस्थाले मान्छेको निरीहतालाई देखाउँछ। प्रस्तुत कथामा रोबोरामजस्ता रोबोटहरू अधिकारको कुरा उठाएर एकीकृत हुने तर अल्फाबिटाजस्ता मानिस विकल्पहीन चिन्तामा परेको देखाई शक्तिशाली रोबोटका अगाडि मान्छेको कमजोर स्थितिको चित्रण गरिएको छ।

सरुभक्तको 'यामागल' कथामा यान्त्रिक अस्तित्वबोध गर्ने रोबोटको व्यवहारको स्वैरकल्पना गरिएको छ। कथामा संवेदनात्मक अनुभूति गर्ने रोबोट यामा- ००४२६७८९ ज्ञानले ब्रह्माण्ड रचना र यसको अस्तित्वबारे जिज्ञासा राखेको छ। निर्धारित घरेलु काममा उदासिन हुँदै जाने र ज्ञानविज्ञानमा चासो राख्दै ब्रह्माण्ड उत्पत्तिको अध्ययन गर्न थाल्ने रोबोटको चरित्रले चेतनाको स्थितिलाई देखाउँछ। घरेलु कामका लागि खरिद गरेको रोबोटले देखाएका व्यवहारले प्राध्यापक आरम्भमा त्यति हतोत्साही भएको छैन तर रोबोटले पूर्ण रूपमा पुस्तकालयका अनेक पुस्तकको अध्ययनमा समय बिताउन र अनौठा जिज्ञासा राख्न थालेपछि ऊ निराश हुन्छ। रोबोटले आफूलाई जन्ममृत्युभन्दा माथिको अस्तित्वसँग तुलना गर्न थालेपछि प्राध्यापक अझ बढी चिन्तित हुन्छ। जब कम्प्युटरहरू देवता र मानिस मिसिन बन्छन्, हामी दुस्वप्नको एक प्रजातिसँग व्यवहार गर्दैछौं भन्ने बुझ्नुपर्छ (स्टाबेलफोर्ड, सन् १९७८, पृ. १५५)। यहाँ देवताको अर्थलाई शक्ति, स्वतन्त्रता र स्वनिर्णयको सामर्थ्य मान्ने हो भने शक्तिशाली रोबोटको निर्माण गरी मान्छेले

आफै समस्या निम्त्याइरहेको स्थितिका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यस कथाको रोबोट भन्छ- “....बुझ्नु भयो, म हाइपरसेल्फ प्राणी (Hyperself Creature) हुँ ! अखिल ब्रह्माण्डमा उत्पादित हाइपरसेल्फ प्राणी । म उत्पादन प्रक्रियाको मृत्युसँग छैन, जन्म प्रक्रियाको मृत्युसँग मर्ने पनि छैन” (सरुभक्त, २०७०, पृ. १९१) । रोबोटको यस भनाइमा उसले जन्ममृत्युभन्दा परको अस्तित्वसँग आफूलाई दाँजेको देखिन्छ । रोबोटको स्वतन्त्र हुने आकाङ्क्षाको अभिव्यक्तिका निम्ति उसलाई निर्धारित जिम्मेवारीबाट पन्छाएर ब्रह्माण्डबारे दार्शनिक जिज्ञासा राखेको स्वैरकल्पना गरिएको छ ।

लोकमणि पौडेलको ‘पराधीन मान्छे’ शीर्षकको कथामा पनि मानवीय दासताबाट मुक्त हुन रोबोटलाई सङ्गठित गर्ने रोबोटको स्वैरकल्पना गरिएको छ । कथामा उक्त घटनालाई व्यक्त गर्न मानवीय व्यवहारको विद्रोह गर्ने रोबोट- १७ को चरित्रलाई अन्य रोबोटभन्दा विशिष्ट क्षमता राख्ने कल्पना गरिएको छ । कथाअनुसार उसले न्याय अन्याय छुट्याउन सक्ने, भावना व्यक्त गर्नसक्ने सामर्थ्य राख्छ । त्यसैले उसले मानिसले गर्नसक्ने काम पनि नगर्ने र रोबोटमाथि निर्दयी व्यवहार गरेको हुनाले उनीहरूका विरुद्ध एक हुनुपर्ने भन्दै अरू रोबोटलाई एकीकृत गर्न थालेको छ । मानिसको निर्दयी व्यवहारलाई सहन नसकिने बताउने रोबोटको यो अभिव्यक्तिले मानवीय व्यवहारको मूल्याङ्कन गरेको छ- ““आफूले गर्नसक्ने काम पनि नगरेर खालि हामीलाई अह्वाउने र हामीमाथि दिनहुँ निर्दयी व्यवहार गर्ने तिनको यो बानी अब धेरै सहन सकिन्न !” (पौडेल, २०४२, पृ. ८१) । मान्छेका तुलनामा कुनै पनि कुरामा कमजोर नभएकाले उनीहरूको नियन्त्रणबाट मुक्त हुनुपर्ने धारणा राख्दै रोबोट- १७ ले भनेको छ-

‘अब हामी एक हुनुपर्छ र यो दासताबाट मुक्त हुने उपाय गर्नुपर्छ । तीभन्दा हामी केमा कम छौं र ! हामीमा पनि उत्ति नै गिदी छ । अब हामी जति पनि बाँच्न सक्छौं । हामीलाई तिनलाई भैं रोग लाग्दैन । हामी आफ्ना अंग-अंग फुकालेर फेर्न सक्छौं जो ती सक्दैनन् ।...’ (पौडेल, २०४२, पृ. ८१)

उपर्युक्त कथांशमा मानिसका जैविक सीमाले उनीहरू रोबोटभन्दा कमजोर भएको धारणा व्यक्त गरेको छ । जैविक सीमाले मानिसको जीवनकाल र कार्यक्षमतालाई निश्चित गरिदिएको छ भने कृत्रिम निर्माण भएको हुनाले कालजयी नभए पनि मानिसका तुलनामा आफू अब्बल भएको बोध रोबोटलाई भएको छ । मानिसलाई कमजोर सावित गरी स्वतन्त्र हुन खोज्ने रोबोट- १७ को सक्रियता मानवताका लागि जोखिमपूर्ण छ ।

प्रस्तुत कथामा रोबोट- १७ को योजनामा मानिसलाई असहयोग भएपछिको स्थितिको बारेमा कथामा भनिएको छ- “टेबुलमा सजाइएको खाना सेलाउँदै थियो । तर उनी विचरा आफ्नै हातले खान पनि बिसर्सकेका थिए ! ‘ख्वाउने सामानहरू रोबोट- ३४ सँग छन्, ऊ अब मेरो कुरा खाँदैन’ सोच्दासोच्दै उनी खाटमा घोटिएर रुन थाले । रोबोटहरू ढोकामा आएर हाँस्न थाले” (पौडेल, २०४२, पृ. ८२) । मानिसको निरीह अवस्थामा रोबोट हाँस्नु मानवतामाथि यन्त्रका माध्यमबाट गरिएको ठुलो व्यङ्ग्य हो । मानिस सुखसुविधाका लागि यन्त्रमा निर्भर हुनु र रोबोटमा क्रियाशीलता, संवेदनाजस्ता जैविक गुण स्थापित हुँदै जानाले भविष्यमा मानिस जड बन्ने हो कि भन्ने चिन्ता देखापर्छ । त्यसैले कथाले रोबोटीय सामर्थ्यका माध्यमबाट मानवीय स्थितिको मूल्याङ्कन गरी मानवको भविष्यप्रति संवेदनशील बन्न आग्रह गर्दै जैविक अस्तित्व जोखिममा पर्ने गरी यान्त्रिकतामा निर्भर हुन नहुने कुरालाई देखाएको छ । वर्तमान अवस्थामा मानिस पूर्णतः यन्त्रमा निर्भर नभएको हुनाले भोगिरहेको समाजका दृष्टिले यो एक प्रकारको स्वैरकल्पना हो तर यसले भविष्यको समस्यालाई देखाएको हुनाले यो ती समस्या आउनुपूर्व मानवसमाजले भिन्न तरिकाले सोच्नुपर्छ भन्ने भविष्यदृष्टि पनि हो । रोबोटीय व्यवहारद्वारा दुखी भएको मानिसको स्थितिबाट करुणाभाव जागृत हुन्छ भने रोबोटबाट असहयोग र उपहास भएको मानिसले त्यसपछिको असहज अवस्थालाई कसरी सामना गर्ला, कसरी सम्हालिएला भन्नेजस्ता जिज्ञासा उत्पन्न गराउँछ ।

रमेश खनालको ‘रोबोटको मानवीय अस्तित्व’ कथामा रोबोटले छुट्टै बस्तीको चाहना गरेको स्वैरकल्पना प्रस्तुत भएको छ । कथामा छुट्टै बस्ती विकासका लागि उनीहरूले मान्छेको सहयोगको अपेक्षा गरेका छन् । यस सम्बन्धमा मानिसलाई सम्बोधन गर्दै रोबोटको नेताले भनेको छ- “हामी चाहन्छौं नेपालको कुनै एक स्थानमा हाम्रो आफ्नै बस्ती बसोस् जहाँबाट तपाईंहरूलाई सहयोग गर्न सकौं । यस सम्बन्धमा शीघ्र नै हामी प्रधानमन्त्रीज्यूसँग भेट गर्दछौं । त्यसमा हामी तपाईंहरूको पनि सहयोगको अपेक्षा राख्दछौं, धन्यवाद !” (खनाल, २०६३, पृ. ४९) । छुट्टै बस्तीको चाहना गर्ने रोबोटले मान्छेको सहयोगको आवश्यकता बोध गर्नु, प्रधानमन्त्रीको स्वीकृत खोज्नाले रोबोटमा स्वतन्त्र हुने चाहना र क्षमता रहे पनि त्यो मानवको सहमतिबिना सम्भव हुँदैन भन्ने कुरालाई व्यक्त गरेको छ । यसले रोबोट मानवको नियन्त्रणभन्दा बाहिर छैन भन्ने देखाए पनि छुट्टै समाजको अपेक्षाले रोबोटको अस्तित्वबोधलाई भने प्रतिबिम्बन गरेकै छ ।

रमेश विकलको ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ कथामा मानिससँग बदला लिने रोबोट विधान गरी घटनालाई त्रासद बनाइएको छ । रोबोटमा चेतना र संवेदना स्थापित गर्न तम्सिएको मानिसका महत्त्वाकाङ्क्षाले अन्ततः सशक्त प्रतिद्वन्द्वी जन्माउन सक्ने धारणा यस कथामा व्यक्त

भएको छ । चेतना र संवेदना स्थापित हुनुपूर्व मानिसले रोबोटको प्रयोग गरी पृथ्वीलगायतका अन्य ग्रहमा समेत प्रभुत्व कायम गरेकोमा एक रोबोटको आक्रोश यसरी प्रस्तुत भएको छ-

मानिसले हाम्रो निर्माण गर्‍यो- यान्त्रिक र केवल यान्त्रिक रूपमा । अनि उसले हामीबाट खुब सेवा लियो- युद्ध रचायो, आफ्ना सजातिको हत्या गरेर विश्वमा एकछत्र साम्राज्य कायम गर्ने सपना सजायो । त्यति मात्र होइन, उसले पृथ्वीमा मात्र रजाँइ गरेर सन्तोष गरेन, हाम्रो (कम्प्युटरयुक्त रोबोट) प्रयोग गरेर ब्रह्माण्डमा अरू ग्रह-नक्षत्रमा पनि आफ्नो प्रभुसत्ता कायम गर्ने प्रयास गर्‍यो । हामी रोबो-चेतना, विवेक र कल्पनाहीन यी सबै केही नबुझेका दास भैँ भएर केवल यिनको आज्ञा मात्र पालना गर्दै आयौँ । (विकल, २०७०, पृ. ७६)

उपर्युक्त कथांशमा संवेदना र चेतना स्थापित हुनुपूर्व मानिसले रोबोटलाई दास बनाएको भाव व्यक्त भएको छ । रोबोटको प्रयोग गरेरै विश्वविजेता बनेको मान्छे अब रोबोटकै नियन्त्रणमा परेको छ । कथामा रोबोटमा चेतना स्थापित गर्ने मान्छे उसकै साम्राज्यमा कैद भएको विद्रूप कल्पना तलको कथांशमा गरिएको छ-

तर, अब हामी सपना देख्न सक्छौँ, विवेक प्रयोग गर्न सक्छौँ । त्यसैले अब त्यही विवेक प्रयोग गरेर यी विश्वका अपराधीहरूलाई के सजाय दिने ? ... त्यसको निर्णय गर... यो नबर्स !...अबदेखि संसारमा यी मानवजातिको होइन, हामी रोबोजातिको सत्ता कायम हुन्छ । यतिन्जेल हामीलाई दासका रूपमा प्रयोग गर्ने मानव अब हाम्रा दासका रूपमा प्रयोग हुनेछन् । (विकल, २०७०, पृ. ७६)

रोबोटको बदलाभाव र मानिसलाई दास बनाएको त्रासद कल्पनाले असावधानीका कारण मान्छेले भोग्नुपर्ने विकराल स्थितिलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । यो मानवीय महत्त्वाकाङ्क्षाले निम्त्याउन सक्ने दुःस्वप्नको स्वैरकल्पना हो । यो रोबोटमा चेतना स्थापित गर्ने मोह र नियन्त्रण संयन्त्रको अभावका कारण मान्छे यन्त्रदास बन्न सक्छ भन्ने धारणा हो । कथामा रोबोटमा चेतना स्थापित गरी मानवीय भावलाई बुझ्नसक्ने रोबोटको विकास गरी यसबाट मानवले विशिष्ट सुविधा प्राप्त गर्ने सकारात्मक सौँचका साथ चेतनायुक्त रोबोट विकास गर्ने वैज्ञानिक दिवाकर त्यस्ता रोबोटले मान्छेलाई हानिनोक्सानी पुर्‍याउन पनि सक्छन् भन्ने कुरामा सचेत भएको देखिँदैन । चेतना सधैँ सकारात्मक व्यवहारका लागि मात्र प्रयोग हुँदैन । त्यसैले कुनै पनि आविष्कारका बारेमा जति सकारात्मक पक्षका बारेमा सोचिन्छ त्यति नै त्यसका नकारात्मक पक्षका बारेमा सोच्नु आवश्यक हुन्छ भन्ने धारणा कथामा रहेको छ । शक्तिशाली रोबोटलाई

मान्छेका विरुद्धमा उपस्थिति गराउनु, बदलाको भाव राखी मान्छेलाई दास बनाउने योजना बनाउनुजस्ता घटनाबाट त्यस्ता यन्त्रप्रतिको नकारात्मक भाव व्यक्त भएको छ। रोबोटले मानिसलाई दास बनाएको, शासन गरेको घटना स्वैरकल्पना हो तर चेतनायुक्त रोबोट विकास भएको स्थितिमा सिर्जना हुनसक्ने त्रासद घटनाका दुखद् परिणतिले मान्छेको महत्त्वाकाङ्क्षा विवेकद्वारा नियन्त्रित हुनुपर्ने कुराको बोध गराएको छ।

नेपाली विज्ञानकथामा स्वतन्त्र अस्तित्व खोज्ने रोबोटको चित्रणसँगै त्यसलाई नियन्त्रण गर्ने संयन्त्रका बारेमा पनि चिन्तन भएको छ। आइज्याक आसिमोभका अनुसार रोबोटको निर्माण र प्रयोगमा सावधानी अपनाउन र नियन्त्रण गर्ने पर्याप्त संयन्त्र राख्न सकिने हुनाले रोबोटबाट मानिसलाई पुग्ने क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। उचित रूपमा प्रयोग गरेनौं भने सबै साधनहरू घातक नै छन् तर तिनमा राखिएका सुरक्षा संयन्त्रलाई उचित ढङ्गले प्रयोग गर्न र प्रयोगमा सावधानी अपनाउन सकियो भने त्यस्ता जोखिमबाट बच्न सकिन्छ (आसिमोभ, सन् १९८५, पृ. ६१)। 'यामागल' कथामा रोबोटको असामान्य व्यवहारलाई त्यसको कार्यगत उपयोगिता समाप्त भएको घोषणा गरी मानव निर्देशित र निर्धारित कार्य नगरी ज्ञानविज्ञानमा लिप्त हुन खोज्ने रोबोटलाई निष्क्रिय पारिएको छ। यामा- ००४२६७८९ ज्ञको असामान्य व्यवहार देखेपछि रोबोट मनोवैज्ञानिक भन्छ- "मलाई अफसोस छ, यस प्राचीन यामाको कार्यगत उपयोगिता समाप्त भइसकेको छ" (सरुभक्त, २०७०, पृ. १९२)। रोबोटले अस्तित्वबोध गर्नु नै त्यसको कार्यगत उपयोगिता समाप्त भएको घोषणा गर्ने रोबोट मनोवैज्ञानिकको भनाइले यहाँ दुई कुरालाई स्पष्ट गरेको छ- पहिलो, रोबोट निर्धारित कामका लागि मानिसले उत्पादन गरेका यन्त्र हुन्। त्यसैले निर्धारित कार्यदक्षता देखाउन सकेनन् भने तिनको कुनै अर्थ रहँदैन र दोस्रो, रोबोट जतिसुकै बुद्धिमत्तापूर्ण भए पनि ती मानिसको नियन्त्रणमा हुनुपर्छ। नियन्त्रण संयन्त्रको यथोचित व्यवस्था गरी प्रयोगमा सावधानी अपनाउन सकियो भने मानवभन्दा शक्तिशाली भए पनि रोबोटको जोखिमबाट मान्छे बच्न सक्छ भन्ने चिन्तनले यन्त्रको प्रयोग र परिचालनका सकारात्मक पक्षको उद्घाटन गर्दै विशिष्टीकृत रोबोटबाट निम्तिने जोखिम न्यूनीकरण गर्न मान्छेको भूमिकालाई नै बढी महत्त्व दिएको छ।

'रोबोटको मानवीय अस्तित्व' कथामा मान्छेमाथि आक्रामक रूपमा प्रहार गर्ने रोबोटलाई नियन्त्रण गर्न मानिस सफल भएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ-

रोबोटले चर्को स्वरमा बोलेको कुरा सुनेर त्यस व्यक्तिले रोबोटलाई धकेलेर लडाइदिन्छ। रोबोट अगाडि आउँछन् र केही निम्तारुलाई मर्ने गरी हिकार्छन्। हेर्दा हेर्दै वातावरण खतरनाक हुन्छ। वातावरण खतरनाक हुने देखी एउटा व्यक्ति हतपत्त कन्ट्रोल रुममा

गएर रिमोट कन्ट्रोलर बन्द गरिदिन्छ । त्यसपछि सबै रोबोट निर्जीव हुन्छन् र रोबोटको मानवीय अस्तित्व त्यही समाप्त हुन्छ । (खनाल, २०६३, पृ. ५१)

कथांशअनुसार मानिसलाई आक्रमण गर्ने रोबोटलाई पूर्वनिर्धारित संयन्त्रको प्रयोग गरी तत्काल नियन्त्रणमा लिइएको छ । रोबोट मूल शक्ति र चेतनाबाट सञ्चालित नहुने हुनाले यिनलाई नियन्त्रण गर्न सम्भव छ । मान्छेको लक्ष्य र मनोकाङ्क्षहरू मानवविरोधी नहुने हो भने शक्तिशाली रोबोटाले यन्त्रबाट त्रसित हुनुपर्ने बलियो तर्क देखिँदैन । मानिस रोबोटसँग भौतिक तहमा जुध्नु र त्यसलाई पराजित गर्न सम्भव हुँदैन तर नियन्त्रण संयन्त्रको प्रयोगद्वारा शक्तिशाली रोबोटलाई पनि मानिसले नियन्त्रणमा राख्न सक्छ भन्ने कुरालाई रिमोट कन्ट्रोलको प्रयोगबाट रोबोटलाई नियन्त्रण गरिएको घटनाले देखाएको छ । जैविक मानवजस्तै अस्तित्वको बोध गर्न खोज्ने रोबोटलाई मानिसले नियन्त्रणमा लिएको घटनाबाट रोबोट मानिसका तुलनामा शक्तिशाली, क्षमतावान हुन सक्छन् तर जतिसुकै शक्तिशाली भए पनि ती मानव बन्न सक्दैनन् भन्ने विचारलाई यहाँ स्थापित गरिएको छ । त्यसैले शक्तिशाली यन्त्रबाट मानवलाई पुग्ने क्षति न्यूनीकरण गर्न मूलतः मानिसका बुद्धिमत्तापूर्ण व्यवहारको भूमिक नै प्रभावपूर्ण हुन्छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त शक्तिशाली रोबोटलाई तिनका निर्माण कर्ता, स्वामित्व ग्रहणकर्ताको विरुद्धमा गएको देखाइएको छ । कथाका चेतनाबोध भएका रोबोट मानवद्वेषी चरित्रका छन् भने स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोटका अगाडि मानवीय पात्रहरू निरीह बनेका छन् । ‘यामागल’, ‘रोबोटको मानवीय अस्तित्व’जस्ता कथामा भने संयन्त्रको प्रयोग गरी अस्तित्वबोध गर्न खोज्ने रोबोटलाई नियन्त्रणमा राखिएको छ । मान्छेले रोबोटको शोषण गरेको नाममा बदलाको भाव राख्दै मानिसलाई दास बनाउने योजना बनाउनु भविष्यमा मानवरोबोट सम्बन्धका दृष्टिले त्रासद कल्पना हो । एक दृष्टिले यो रोबोटविज्ञानप्रति नकारात्मक मनोवृत्ति हो भने महत्त्वाकाङ्क्षी र विवेकहीन प्रयोगले निम्त्याउने परिणामको उद्घाटन पनि हो । कथाका यस्ता चिन्तनले प्रविधिलाई कसरी सार्थक बनाउन सकिन्छ भन्ने नयाँ चिन्तनलाई उठान गरेका छन् । यस दृष्टिले ‘रोबोरामको विद्रोह’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ र ‘रोबोटको मानवीय अस्तित्व’ शीर्षकका कथा प्रभावोत्पादक छन् ।

५.६ निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा यौनसाथी, सन्तान, सेवकलगायतका भूमिकामा देखापर्ने रोबोटमा तिनको क्षमता र सार्थकता अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैले कथामा ती लोकप्रिय आदर्श मात्र नभई मान्छेको व्यावहारिक जीवनका सारथि पनि बनेका छन् । कथामा मानव र रोबोटको सम्बन्धलाई सकारात्मक र नकारात्मक दुवै कोणबाट प्रस्तुत गरिएको छ । सकारात्मक सम्बन्धमा

देखिने रोबोटलाई मानवमैत्री र नकारात्मक भूमिकामा देखिने रोबोटलाई मानवद्वेषी बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथामा रोबोट रोबोटको सम्बन्ध मानवीय व्यवहारकै प्रतिकृतिका रूपमा देखापर्छ । एकआपसमा मानवले जस्तै व्यवहार गर्ने कथाका रोबोटलाई भविष्यको आदर्श सम्भावना मान्न सकिन्छ । नेपाली विज्ञानकथामा शक्तिशाली रोबोटले मानवलाई नियन्त्रणमा लिएका त्रासद स्वैरकल्पना गरी नवीन अन्वेषण गर्न उत्साहित मान्छेका महत्त्वाकाङ्क्षा विवेकद्वारा निर्देशित र नियन्त्रित हुनपर्छ भन्ने भावका साथ नियन्त्रण संयन्त्र र प्रयोगमा सावधानी अपनाउन सके कृत्रिम बुद्धिमत्ताबाट मान्छेलाई पुग्नसक्ने जोखिम न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त भएका छन् ।

मानव-रोबोट सम्बन्धको स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'डिजिटल प्रेम', 'प्रेमी यामाहरू', 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', 'क र ख' 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?', 'रोबोरामको विद्रोह', 'कठपुतला' र 'मरीचिका' कथा प्रभावपूर्ण छन् । यी कथामा मानवसँग रोबोटको सम्बन्धलाई मानवजीवनलाई क्षति नपुऱ्याई सौहार्द सम्बन्धलाई स्वीकार गर्ने रोबोट र मानवविरुद्धको चेतनाद्वारा निर्देशित जोखिमपूर्ण रोबोट गरी दुई धारमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा यी दुईमध्ये दोस्रो प्रकृतिका रोबोटको बहुलता रहेको छ । मानवको निर्देशन नमान्ने, असहयोग गर्ने, जिम्मेवारी बोध नगर्ने, प्रतिस्पर्धा गर्ने, मानिसलाई दास बनाउने कुत्सित आकाङ्क्षा राख्ने, मान्छेका विरुद्धमा सङ्गठित हुने चरित्रले मानव-रोबोट सम्बन्धको जोखिम र त्रासद अवस्थाको अभिव्यक्ति भएको छ । वर्तमान समाजमा यान्त्रिकताप्रति मानिस आकर्षित भएको देखिए पनि कथामा चित्रण भएको स्थिति विकसित भइनसकेको हुनाले यो अनागतसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पना हो । मानव-रोबोटका सम्बन्धको स्वैरकल्पना गरिएका कथाले भविष्यका सकारात्मकभन्दा नकारात्मक पक्षको परिकल्पना गरी जोखिमपूर्ण परिणतिको चेतावनी दिएका छन् । कथामा यस्ता रोबोटको परिकल्पना तिनको प्राविधिक विकास, मानव र यन्त्रबिचको घनिष्ठ सम्बन्धका लागि मात्र नभई तिनले निम्त्याउन सक्ने समस्या देखाउनका लागि पनि गरिएको छ । यसले मानव-रोबोट सम्बन्धको विचारलाई सघन बनाएको छ र पाठकलाई विज्ञानप्राविधिको चरम विकास भएको सुदूरभविष्यको भिन्न संसारमा पुऱ्याई त्यस्तो संसारका बारेमा सोच्ने व्यापक कल्पना दृष्टि प्रदान गरेको छ ।

छैटौँ परिच्छेद

नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना

६.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधको तेस्रो प्रश्न समाधानका लागि यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणलाई विज्ञानप्रविधिका चिकित्सा, रोबोट, ऊर्जा, युद्ध र सुरक्षा, निर्माणकला, अन्तरिक्ष, सञ्चारक्षेत्रमा केन्द्रित गरिएको छ। नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्दा दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको ढाँचामा निर्धारण गरिएका विज्ञानप्रविधिका सम्भावना, विज्ञानप्रविधिका सन्त्रास, प्रविधि र प्रतिशोध, जीवनका लागि विज्ञानप्रविधि गरी चारवटा शीर्षकलाई आधार बनाइएको छ। कथाविश्लेषणका निम्ति तेस्रो परिच्छेदका सर्वेक्षणबाट चयन गरिएका कथामध्ये 'ऊ कसको हो?', 'प्रत्यारोपण- ३०००', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'यान्त्रिक यन्त्रणा', 'नौ नम्बरकी', 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने?', 'यामागल', 'इन्जिनियरको टाउको', 'क्रमशः वर्तमान...', 'प्रवेश निषिद्ध देश', 'भविष्य यात्रा', 'सार्क मिशाइल', 'वानर सेना', 'कतै देखिएन विज्ञान!', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण' 'एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन', 'प्रलयको तयारीमा' र 'यन्त्रपोसाक' गरी अठारवटा कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। विश्लेषणपश्चात् कथामा व्यक्त भएको विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना र त्यसका साहित्यिक मूल्यको आकलनसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

६.२ विज्ञानप्रविधिको सम्भावना

नेपाली विज्ञानकथामा अहिले नभोगिएका, नदेखिएका अनौठा लाग्ने विज्ञानप्रविधिको कल्पना गरिएको छ। विज्ञानकथामा त्यस्ता प्रविधिलाई विद्यमान ज्ञान विस्तारका सम्भावना वा नितान्त भिन्न प्रकृतिका आविष्कारसँग सम्बद्ध चरित्रसँग जोडिएको हुन्छ। विज्ञानकथामा गरिने विज्ञानप्रविधिका कल्पनाहरू कहिलेकाहीँ तथ्यद्वारा पुष्टि भई व्यावहारिक जीवनमा सम्भव हुन सक्छन् तर तिनको लक्ष्य भविष्यवाणी गर्नुभन्दा कथनलाई प्रभावकारी बनाउन र कथाप्रति पाठकको ध्यानाकर्षण गर्न प्रयोग गरिन्छ। यस्तो प्रयोग विज्ञानसम्मत हुनुपर्ने धारणा पनि देखिन्छ तथापि यसमा आख्यान धर्म नै मूल मेरुदण्ड हुने भएकाले यो सम्भावनामा आधारित हुन सक्छ तर तथ्यगत बन्न खोज्दा यसले सिर्जनात्मकता र आख्यानान्तरिक कल्पनाको सीमालाई साँघुरो बनाई

कमजोर व्याख्यानमा सीमित भई निरस भाष्य बन्न पुग्छ । विद्यमान ज्ञानको मर्मविरोधी नहुने गरी त्यसको विस्तार तथा नयाँ सम्भावनाको खोजीका लागि भने यो खुल्ला नै रहन्छ । कैयौं विज्ञानकथाहरू विद्यमान सिद्धान्त र प्रविधि विस्तारको सम्भावनामा आधारित हुन्छन् (एमिस, सन् २०१२, पृ. ४) । विद्यमान ज्ञान र सिद्धान्तलाई काटिएको छ भने पनि ती वैज्ञानिक लक्ष्यनिर्देशित तर्कद्वारा पुष्टि हुने चरित्रका हुन्छन् ।

विज्ञानकथामा विज्ञानका अनेक शाखाका नयाँ सम्भावनालाई देखाइएको हुन्छ । यसलाई भविष्यको प्रविधि, पर्यावरण र समाजसँग सम्बन्धित दूरदृष्टि मान्न सकिन्छ (सुभिन, सन् १९७९, पृ. २८) । तीमध्ये मान्छेको मस्तिष्कलाई कसरी अधिकतम प्रयोग गर्न सकिन्छ, भन्नेबारेका चिन्तनमा आधारित मस्तिष्क प्रत्यारोपणको विषय विज्ञानकथामा महत्त्वका साथ आउने गर्दछ । एक व्यक्तिको मस्तिष्क अर्को व्यक्तिमा र मानव मस्तिष्क मानवीकृत शक्तिशाली यन्त्रमा प्रत्यारोपण गर्ने तथा मस्तिष्कको प्रतिरूप बनाउनेजस्ता रोचक घटनाहरू कथामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । चिकित्साविज्ञानमा मस्तिष्क प्रत्यारोपणसम्बन्धी चिन्तनहरू भएका छन् तर ती व्यावहारिक रूपमा सफल हुन सकेका छैनन् । विज्ञानकथामा भने त्यसका सफलताका रोचक घटनालाई देखाइएको हुन्छ । यसले मस्तिष्क प्रत्यारोपणको चिन्तनमा लागि रहका प्राविधिक चिकित्सकहरूलाई एक तहमा उत्प्रेरणा दिन्छ । सरुभक्तको 'प्रत्यारोपण- ३०००' मा महिलाको शरीरमा पुरुषको टाउको प्रत्यारोपण गरेको घटना छ । सामाजिक न्यायका दृष्टिले महिला र पुरुषलाई एकै प्राणी मानिए पनि भिन्न शरीर संरचनाका साथमा केही त्यस्ता प्रकृतिप्रदत्त नैसर्गिक संवेदनाहरू छन्, जसलाई कृत्रिम प्रतिस्थापनद्वारा स्थापित गर्नु, परिवर्तन गर्नु अप्राकृतिक मानिन्छ, यद्यपि पैसा र प्रविधिको बलमा मान्छेका अर्थहीन मनोकाङ्क्षा पूरा गर्ने प्रवृत्ति यदाकदा देखिन्छ । यस कथामा भने महिलाको शरीरमा पुरुषको टाउको प्रत्यारोपण गर्न विशेष परिस्थितिको सिर्जना गरिएको छ-

प्रत्यक्षदर्शीहरूका अनुसार उसको हँकाइ साह्रै नै डरलाग्दो थियो अरे, जब कि ऊ सामान्यतया नियन्त्रित गतिशीलतामा अतिक्रमण नरुचाउने 'आदर्श चालक' थियो । जे होस्, नशामा दशा लाग्छ भने भैं त्यस दिन यज्ञरत्नलाई दशा नै लागेछ । यसले विष्णुमतीको पुल अगाडिको "स्पीड ब्रेकर" सम्म नै देखेछ, फलस्वरूप भयानक दुर्घटना...!

यज्ञरत्नको क्षतविक्षत शरीरलाई तुरुन्त अस्पताल पुर्याइएछ । डाक्टरले उसको क्षतविक्षत शरीरलाई काम नलाग्ने भनी अलग्याइदिएछ, टाउकोबाट...! र उसका लागि सबैजसो पत्रपत्रिकामा विज्ञापन गरी घाँटीदेखि तलको पूरै शरीर दान माग्न थालिएछ । (सरुभक्त, २०४७, पृ. ८)

पुरुषको टाउको महिलाका शरीरमा प्रत्यारोपण गर्नुपूर्वको भयानक दुर्घटना र टाउको बचाउन गरिएको असामान्य प्रयत्नले प्रत्यारोपणको समस्याले उठाउने पाठकका तत्कालीन जिज्ञासालाई समाधान गरे पनि उक्त व्यक्तिको टाउकालाई जुनसुकै रूपमा बचाउनु पर्ने के त्यस्तो बाध्यता थियो जसका निम्ति महिलाको शरीरलाई विकल्प बनाइयो भन्ने प्रश्नले पाठकलाई कथान्तसम्म छटपट बनाउँछ । कथाको अन्त्यतिर पुग्दा मात्र यसको आख्यानान्तरमा समाधान मिल्छ, तथापि सांस्कृतिक जीवन बाँचिरहेको मानवीय मस्तिष्कलाई यसले तरङ्गित बनाइरहन्छ । त्यसैले कथामा समकालीन जीवनमा असामान्य लाग्ने घटनालाई यथार्थपरक तर सम्भाव्यताको आश्चर्यजनक शैलीमा व्यक्त गरिएको छ । महिला र पुरुषका विशिष्ट संवेदनाको सम्बन्ध प्रत्यक्षपरोक्ष रूपमा मस्तिष्कसँग जोडिने हुनाले पुरुषको टाउको महिलाका शरीरमा प्रत्यारोपण गरी सफलता पाउनु विज्ञानको चमत्कार मान्न सकिने भए पनि त्यसले मानवतामाथि प्रविधिको वर्चस्वलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । अर्को अर्थमा कथामा शरीरदानका अवधारणालाई स्थापित गर्न खोजेको जस्तो पनि देखिन्छ, जुन विद्यमान नेपाली समाजका लागि अर्को आश्चर्यपूर्ण कल्पना हो । शरीरदान पाउनभन्दा पहिले उक्त टाउकोलाई कृत्रिम प्रविधिबाट बचाइएको परिवेशको वस्तु चित्रणले सामान्य पाठकलाई मस्तिष्कका कार्यप्रणालीको चेतना सम्प्रेषण गर्ने देखिन्छ-

‘कृत्रिम प्रक्रिया भन्नुको अर्थ हो- यान्त्रिक प्रक्रिया ।’ डाक्टर क्याबिनतिर फर्केर हातको इशाराले बताउन थाल्छ- ‘यो क्याबिन एक कम तापमान भएको अत्याधुनिक यन्त्र हो । यसको वायुको चाप पनि कम छ, यो दायाँपट्टिको यन्त्र नलीहरूको सम्बन्ध ‘श्वाश प्रणाली’ सित छ । बायाँपट्टिको यन्त्र र नलीहरूको सम्बन्ध ‘रक्त सञ्चार प्रणाली’ सित छ । मस्तिष्कको कोशहरूलाई जीवित र स्वस्थ रहन आवश्यक अक्सीजन र रगतको पूर्ति यी यन्त्रहरूले गरिरहेका छन् । दुवै यन्त्र कम्प्युटर नियन्त्रित छन् । कम्प्युटरले यज्ञरत्नको आवश्यकता र सहन क्षमतालाई पढ्ने गर्दछ । मस्तिष्क तरङ्गका ‘ग्राफहरू’ निरन्तर प्रसारित भइरहन्छन् ।...ऊ त्यो इलेक्ट्रोनिक बोर्ड हेर्नोस्- ग्राफिक संरचनाहरूले यज्ञरत्नको मस्तिष्क सामान्यतया स्वस्थ जनाइरहेका छन् ।’ (सरुभक्त, २०४७, पृ. १२)

उपर्युक्त कथांश प्रयोगशालाभित्र यान्त्रिक प्रक्रियाबाट यज्ञरत्नको टाउको बचाइरहेको सन्दर्भ हो । यो मस्तिष्कलाई कम्प्युटरीकृत प्रक्रियाबाट सञ्चालन गरेको घटनालाई देखाइएको वर्णन भएकाले यसको भाषा प्राविधिक बनेको छ । कथाको उक्त प्रसङ्ग सामान्य भाषाबाट अभिव्यक्त हुन नसक्ने हुनाले यही प्राविधिक भाषाले नै घटनाको अभिव्यक्तलाई प्रभावकारी बनाएको छ । यस्तो स्थितिमा मस्तिष्क प्रणाली र त्यसलाई कृत्रिम रूपमा सञ्चालन गर्न अवलम्बन गरिएको विद्युतीय कम्प्युटरीकृत प्रणालीको बोध र आस्वादन सामान्य पाठकका लागि

कठोर हुन गई कथाबोध निरस बन्ने जोखिम पनि हुन्छ तर विषयानुसारको प्राविधिक भाषा विज्ञानकथामा अपेक्षित नै ठहर्छ। कथाको आवरणमा विज्ञानकथाले वैज्ञानिक ज्ञानलाई रञ्जक शैलीमा सम्प्रेषण गर्ने हुनाले यसले एकातर्फ प्रविधिका सम्भावनालाई देखाएको छ भने अर्कातर्फ मस्तिष्क कसरी सञ्चालित हुन्छ भन्ने ज्ञानप्रेषण गरेको छ। सामान्यतः आममान्छेलाई मस्तिष्क जस्ता जटिल अङ्गको कार्यप्रणालीबारे थाहा नहुने हुनाले माथिको अंशले त्यसलाई शब्दचित्रमा प्रस्तुत गरी ज्ञान सम्प्रेषणको भूमिका निर्वाह गरेको छ। कथामा शरीर पूर्ण क्षति भएको अवस्थामा टाउकालाई किन बचाउनु पर्‍यो भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्न यज्ञरत्नकी श्रीमतीको जेजस्तो रूपमा भए पनि श्रीमान बाँचुन (सरुभक्त, २०४७, पृ. १२) भन्ने आग्रह रहेको धारणा व्यक्त गरिएको छ। पुरुष चेतना भएको टाउकोलाई महिलाका शरीरमा प्रत्यारोपण गर्नु र त्यस्तो जीवनलाई परिवारले स्वीकार गर्नु भविष्यमा विज्ञानप्रविधिसँगै मान्छेका इच्छाको तौरतरिका र स्वरूप पनि परिवर्तन हुने अनि त्यस्ता अनौठा इच्छालाई प्रविधिले सहजै पूरा गर्नसक्ने सम्भावनाको कल्पना हो। महिलाको शरीरमा पुरुषको ठाउको भएको मान्छेको कल्पना सांस्कृतिक र सामाजिक दृष्टिकोणले हास्यास्पद र अनौठो लाग्छ तर यो विज्ञानप्रविधिको चरम विकास भएको स्थितिमा मान्छेका परम्परित अर्थ परिवर्तन हुने धारणा हो। यसले शरीर र मस्तिष्कको अलग अलग अस्तित्व स्वीकार गर्ने विचारलाई महत्त्व दिएको छ।

शङ्कर लामिछानेको ‘ऊ कसको हो?’ कथामा पनि मस्तिष्क प्रत्यारोपणको सफलतालाई देखाइएको छ। यस कथामा डाक्टर हड्सनले सवारी दुर्घटनामा परी शरीर क्षतविक्षत भएको हेनरी कापरा र मस्तिष्क क्षति भएको विलियम फ्रैन्कमध्ये पहिलोको मस्तिष्क दोस्रोको शरीरमा प्रत्यारोपण गरी तेस्रो जीवनका रूपमा फ्रैन्क कापरालाई बचाउँछ- “मैले सोचें, किन दुई व्यक्तिको जीवन नाश हुनु सट्टा एको मात्रै नाश नहोस्। मैले कापराको मस्तिष्क फ्रैन्कको टाउकोमा हालिदिएँ। कापराको मृत शरीरलाई गाड्न पठाइयो” (लामिछाने, सन् २००४, पृ. ३२)। अन्तिम अवस्थामा पनि जीवन रक्षा गर्नु चिकित्सकको पेसागत धर्म हो तर कथामा डाक्टर हड्सनको जुन सफलता देखाइएको छ त्यो वर्तमान यथार्थभन्दा परको कुरा भएको हुनाले फ्रैन्क कापराको घटना सम्भावनामा आधारित स्वैरकल्पना हो तसर्थ कापराको मस्तिष्क फ्रैन्कको टाउकामा प्रत्यारोपण गरेको घटनाले मस्तिष्क प्रत्यारोपणको सफल सम्भावनालाई देखाएको छ। यसलाई अङ्ग प्रत्यारोपणका अन्य घटनासँग सामान्यीकरण गर्ने हो भने चिकित्साविज्ञानको स्वाभाविक प्रक्रिया मान्न सकिन्छ तर यस क्षेत्रमा काम गरिरहेका विशेषज्ञहरूमा मस्तिष्क प्रत्यारोपणका सम्भावनाबारेमा एक मत देखिँदैन। जटिल स्वभाव र संरचनाका कारण शरीरका अन्य अङ्ग प्रत्यारोपण गरेजस्तो मस्तिष्कको प्रत्यारोपण गर्न सकिँदैन। मस्तिष्क भौतिक संरचना मात्र नभई मानिसको चेतना र पहिचान तथा सम्पूर्ण शरीरको परिचालक भएको हुनाले शरीरका

अन्य अङ्ग प्रत्यारोपणसँग यसलाई सामान्यीकरण गर्न सकिँदैन। फेरि यसको प्रत्यारोपणले मानवकै पहिचानलाई पनि जोड्ने हुनाले कथाको घटनाले वस्तुयथार्थको व्याख्या नगरी सिर्जनात्मक सत्याभास मात्र गराएको छ।

विषयवस्तुका दृष्टिले 'ऊ कसको हो ?' र 'प्रत्यारोपण- ३०००' मस्तिष्क प्रत्यारोपणसँग सम्बद्ध छन् र दुवै कथाले वैज्ञानिक सफलतामाथि प्रश्न उठाएका छन्। दुवै कथामा आएको मस्तिष्क प्रत्यारोपणको घटनाले मान्छे मस्तिष्क वा शरीरको एकल अस्तित्व हो अथवा दुवैको संयोजन हो भन्ने विमर्शलाई अगाडि सारेको छ। कथाले अगाडि सारेको विमर्शमा पाठक सहमत वा असहमत हुनसक्ने स्वतन्त्रता दिँदै चिन्तनको विमर्शलाई खुल्ला गरेको हुनाले यसले वैज्ञानिक विमर्शको पद्धतिसँग तादात्म्यता राखेको छ। कथामा चिकित्साविज्ञानको लक्ष्य मानिसलाई जीवनदान दिनु रहेकाले यसले अन्तिम अवस्थासम्म पनि मान्छेलाई बचाउने प्रयत्न गरेको छ तर त्यो बाच्नाको सामाजिक सांस्कृतिक अर्थलाई बिर्सने हो भने फेरि मानिस केवल प्रयोगशालाको वस्तु हुन जान्छ भन्ने सत्य पनि अभिव्यञ्जित भएको छ। त्यसैले यी कथामा मस्तिष्क प्रत्यारोपणका सम्भावनालाई एकातर्फ सकारात्मक रूपमा देखाइएको छ भने अर्कातर्फ यो विज्ञानले मानिसलाई प्रयोगशालाको वस्तु बनाउँदा मानवका सामाजिक मूल्य विचलन हुने स्थितिको जोखिम पनि हो। जुनसुकै रूपमा पनि मान्छे बाँच्नु, बचाउनु पर्ने स्थितिले प्रविधिको चापमा परेको मानवतालाई देखाएको छ।

गोविन्दप्रसाद 'कुसुम' को 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी' कथामा चिकित्साविज्ञान र प्रविधिका सहायताले भविष्यका समाजले आवश्यकता र औचित्यका आधारमा दक्षता हासिल गर्नसक्ने मानव उत्पादन गर्ने स्वैरकल्पना छ। विज्ञानकथामा प्राविधिक विकासले समाजमा पार्ने प्रभाव र परिणामलाई चित्रण गरी विज्ञानप्रविधिको यान्त्रिक उन्नतिसँगै विकसित हुने सामाजिक जीवनका भावनालाई सम्बोधन गरिने हुनाले त्यसले कथात्मक विचारलाई अभि सबल बनाएको हुन्छ। सत्तालिखौं शताब्दीको परिवेशमा रचना गरिएको यस कथाले पूर्णतः दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न वीर्यमै तिनको सामर्थ्य पहिचान गर्न सकिने प्रविधि विकासका सम्भावनालाई यसरी प्रस्तुत गरेको छ-

मेरो जन्म त उः त्यही कम्प्युटरको माध्यमबाट कुनै एउटा टेस्टट्युबमा भएको थियो किनकि एउटा पूर्ण बच्चाको रूप दिनका लागि कृत्रिम वीर्यको विकास भइसकेको छ। वीर्य पनि विभिन्न किसिमको छ- इतिहास-विज्ञ, सौर्य-विज्ञ, जीवविज्ञान-विज्ञ, औषधि-विज्ञ, मानव-विज्ञ, मङ्गलग्रह-विज्ञ, रोबोट-विज्ञ अर्थात् जस्तो व्यक्तित्व खाँचो पर्छ, त्यस्तै व्यक्तित्व निर्माण गर्ने, त्यस्तै खालको गुण भएको वीर्यदान गरिन्छ। कम्प्युटरले गरेको

विश्लेषणका आधारमा कुनै एउटा ट्युबमा पुरुष-शुक्रकिटलाई महिलाको डिम्बसँग समागम गराएर कृत्रिम क्रिया र प्रतिक्रिया गराई बच्चा जन्माउने काम हुन्छ । ('कुसुम', २०५६, पृ. ८९)

उपर्युक्त कथांशअनुसार चिकित्साविज्ञानले समाजको युगीन आवश्यकताअनुसार दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने सामर्थ्यसहित कृत्रिम वीर्यको उत्पादन गर्न सम्भव बनाएको छ । वीर्यको कृत्रिम उत्पादन र कम्प्युटरद्वारा त्यसको सामर्थ्य विश्लेषण गर्ने कुरा समकालीन समाजका लागि आश्चर्यचकित पार्ने स्वैरकल्पना हो । विद्यमान ज्ञानका आधारमा विज्ञानकथामा यस किसिमका सिर्जनात्मक भ्रमलाई निकै विश्वसनीय रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । कथाले वर्तमान समाज विकासको चरणसम्म आइपुग्दा मानिसले आविष्कार गरेको चिन्तन र प्रयोगको समर्थ्यमा मानिस जैविक वस्तु निर्माणका तत्त्वको पहिचान गर्न र शरीर संरचनाका आधारहरू पहिचान गर्न सकेको छ भने यही गतिमा प्रगति गर्दै जाँदा अन्ततः वीर्यको कृत्रिम निर्माण गर्न सक्छ र सन्तान जन्माउनका लागि पुरुष वा महिलाको आवश्यकता पर्दैन भन्ने महत्त्वाकाङ्क्षी तथ्य स्थापित गर्न खोजेको छ । त्यति मात्र होइन, अनुवंश, अभ्यास वा साधनाबाट मानिसले प्राप्त गर्ने दक्षतालाई समेत भविष्यको विज्ञानले विस्थापित गर्नेछ भन्ने विचारलाई आवश्यकता अनुसारका जनशक्ति प्रयोगशालामा उत्पादन हुने कुराले चित्रण गरेको छ । यी दुवै स्वैरकल्पना अत्याधुनिक चिकित्साविज्ञानको विकाससँग सम्बद्ध छन् । मान्छे जन्माउनका लागि कृत्रिम वीर्यको निर्माण र प्रयोगशालाबाट जनशक्तिको उत्पादनले मान्छे मानवसमाजबाट पूर्णतः विच्छेदित भई प्रयोगशालीय वस्तु बन्ने यो कल्पना विज्ञानप्रविधिको चरम विकासको परिणति हो । कुन क्षेत्रमा कस्तो विशेषज्ञता भएका कति जनशक्ति उत्पादन गर्ने भन्ने योजनाअनुसार मान्छे जन्मिने उक्त प्रसङ्गले विज्ञानको प्रभाव र नियन्त्रणमा रहेको सामाजिक अवस्थालाई पुष्टि गरेको छ । एक्काइसौं शताब्दीको ज्ञानका निम्ति आश्चर्यजनक भए पनि यी भविष्यको विज्ञानप्रविधिको गर्भमा रहेका परिघटनाबारेका आख्यानान्तात्मक स्वैरकल्पना हुन् ।

प्रस्तुत कथामा सत्त्वालिसौं शताब्दीमा पुग्दा चिकित्साविज्ञानलाई मृत शरीरलाई पुनः जीवित गराउने कार्यमा सफलता मिल्ने स्वैरकल्पना छ-

“विगत ७ महिनादेखि म एउटा शोधकार्यमा व्यस्त छु । मरिसकेको मान्छेलाई पुनः जीवित गराउने कार्यमा मलाई सफलता मिलिसकेको छ । तर अफेरो कहाँनेर परेको छ भने- त्यसरी जीवित भएको व्यक्ति ३०/४० वर्षसम्म त बाँच्छ र त्यसपछि मरेको खण्डमा पुनः जीवनदान दिने कामचाहिँ हुन सकेको छैन ।” ('कुसुम', २०५६, पृ. ९०)

मरिसकेको मानिसलाई पुनः जीवित बनाएर तीस चालिस वर्ष मात्र बचाउन सकिएको भन्ने वैज्ञानिक 'ए'को कथनले मृत शरीरलाई चिकित्साविज्ञानले केही समय पुनः जीवन दिन सक्ने भए पनि मान्छे मृत्युञ्जयी बनिनसकेको विचार व्यक्त गरेको छ। यसले मानवजीवनलाई दीर्घजीवि बनाउने चिकित्साविज्ञानका सकारात्मक सम्भावनालाई देखाएको छ, भने जीवनलाई मृत्युञ्जयी बनाउन नसकेको कल्पनाले घटनालाई यथार्थपरक नै बनाएको छ।

कवितारामको 'यान्त्रिक यन्त्रणा' कथामा चिकित्साविज्ञानले चार सय वर्षपछिको समाजमा मृत्युमाथि विजय हासिल गर्ने हुनाले मान्छेका जीवनमा केवल जन्म हुने कल्पना गरी मानवले जीवनमरणका प्राकृतिक नियमलाई विज्ञानप्रविधिका सहारामा पराजित गर्ने स्वैरकल्पना गरिएको छ। यो मृत्युञ्जयी हुने, अमरत्व प्राप्त गर्ने मान्छेका चाहनालाई भविष्यको विज्ञानले वास्तविक यथार्थमा परिणत गर्नेछ, भन्ने धारणा हो। कथामा बिसौ शताब्दीको म पात्रले रोग, भोक, अभावरहित मृत्युञ्जयी जीवन भोग्ने आकाङ्क्षामा चार सय वर्षपछि जीवनमा फर्किने गरी आफूसँग भएको सबै सम्पत्ति उक्त समयमा पुनः जीवित हुन आवश्यक पर्ने व्यवस्थापनका लागि खर्च गर्छ - "जिन्दगी एउटा मोह, मैले आफ्नो लाशलाई एउटा क्याप्सूलमा नसङ्गे हिसाबमा बन्द गराउन र त्यसलाई चार सय वर्षसम्म कायम राखी मेरो जन्म दिनमा नयाँ जीवन दिन आफ्ना सम्पूर्ण धन एउटा गुठी राखी दिएँ" (कविताराम, २०४७, पृ. ३८-३९)। उसलाई लागेको छ "चार सय वर्षमा रोग रोग रहने छैन र पीडाहीन एउटा सजिलो जिन्दगी भोग्न पाइनेछ" (पृ. ३९)। म पात्रको बुझाइमा रोगले मानिसलाई दुखी बनाएको छ र त्यसबाट मुक्त हुनु जीवनमा उच्चतम सुख प्राप्त गर्नु हो। उसको यस आकाङ्क्षालाई चिकित्साविज्ञानले पूरा गरिदिएको छ। बिसौ शताब्दीको मानिस विशेष यन्त्रको विधानबाट चौबिसौ शताब्दीमा पुनः जीवनमा फर्केको कल्पनाबाट कथामा मानवजीवनलाई सयौँ वर्ष स्थिर राख्न सकिने प्रविधिको परिकल्पना प्रस्तुत भएको छ। अधिकतम एक सय वर्षको सेरोफेरोको जीवन भोगेको मानिसका लागि यो कल्पना अतिशयोक्तिपूर्ण लाग्छ तर कथामा प्राकृतिक प्रक्रियाबाट मानिसको जीवनलाई सयौँ वर्ष अगाडि पुर्याउने घटनालाई विज्ञानप्रविधिको पृष्ठाधार दिइएको हुनाले यसले तार्किक आधार प्राप्त गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा म पात्रको इच्छाअनुसार नै उसलाई चार सय वर्षपछिको समयमा जीवित बनाइन्छ। उसमा रहेको कालीन तथा संस्कारजन्य संवेदनाका कारण उक्त समाजमा अनुकूलित हुन नसक्दा उसले पुनः मृत्युको कामना गर्न थाल्छ तर उक्त समयमा चिकित्साविज्ञानले मृत्युमाथि विजय हासिल गरेको हुन्छ- "विक्षिप्त मनले भित्र एउटा आर्तनाद गर्‍यो। यस छटपटीबाट र पीडाबाट छुटकारा मात्र एउटा मृत्यु थियो। तर अब मृत्यु सहज छैन" (

कविताराम, २०४७, पृ. ४०)। युगसापेक्ष संस्कृति र जीवनबोधले कथामा सांस्कृतिक पक्षलाई जोड दिन खोजेको छ तथापि एकै व्यक्तिको मृत्युञ्जयी जीवन भोग्ने चाहना र मृत्युको तीव्र आकाङ्क्षाका मनस्थितिलाई दुई कोणबाट हेर्न सकिन्छ- पहिलो, मानिसले प्रकृतिका जीवनमृत्युका चक्रलाई विज्ञानप्रविधिको सहाराले जित्न खोजिरहेको छ र दोस्रो, भौतिक विकासका चरम प्राप्तिले मानिसलाई पुनः पीडा दिन्छ। विद्यमान चिकित्साविज्ञानले मानिसको जीवनलाई स्वस्थ बनाउन धेरै भूमिका निर्वाह गरेको भए पनि मृत्युलाई जित्न सकिरहेको छैन। त्यसैले अहिलेको चिकित्साविज्ञान मृत्युलाई पराजित गर्नेभन्दा मानिसको जीवनलाई बाँच्नुजेल स्वस्थ बनाउने एक माध्यम बनेको छ। विगतका शताब्दीका तुलनामा अहिले शरीरका अङ्ग प्रत्यारोपण, जटिल रोगको उपचार, अन्तरङ्गका जटिल सत्यक्रियाजस्ता कार्यमा चिकित्साविज्ञानले निकै प्रगति गरिसकेको छ। यसले गर्दा भविष्यमा चिकित्साविज्ञानको दिशा रोगमुक्त मानवजीवनमा केन्द्रित हुने कथाको स्वैरकल्पना स्वाभाविक छ तर प्रकृतिजनित महामारी, आकस्मिक रूपमा आइलाग्ने प्राणघातक सङ्क्रामक रोगको भविष्यवाणी गर्न नसकिने हुनाले त्यस्ता रोगसङ्गको लडाइँ जित्न फेरि पनि विज्ञानलाई सहज हुने छैन र विज्ञानका सहारामा प्राकृतिक परिधानमाथि विजय हासिल गर्न तमिस्ररहेको मानिसको अमरत्व प्राप्त गर्ने इच्छा पनि पूरा हुने छैन। कथामा मानिसले अमरत्व प्राप्त गर्ने नाममा मानवत्व नै गुमाउने छ भन्ने दृष्टिकोणबाट विज्ञानप्रविधिको चरम विकासको अवस्थामा जीवनको औचित्य खोजिएको छ। कथामा यान्त्रिक संयन्त्रमा जीवनलाई स्थिर राख्ने प्रविधिको कल्पना विज्ञानप्रविधिको सम्भावनाका दृष्टिले नवीन छ।

‘वैज्ञानिक १३६ ‘ए’ को डायरी’ र ‘यान्त्रिक यन्त्रणा’ कथामा आएका मृत्युञ्जयी चिकित्साविज्ञानबारेका धारणा एकअपसमा बाभिन पुगेका छन्। पहिलो कथामा चन्द्रमाको सभ्यतामा पुगेको सत्तालिसौं शताब्दीको मानवसमाजको चिकित्साविज्ञान मृत्युञ्जयी बन्न नसकेको स्वैरकल्पना छ भने दोस्रो कथामा आगामी चार सय वर्षको सेरोफेरोको पृथ्वीको विज्ञानले मृत्युमाथि विजय हासिल गरिसके हुनाले मान्छेका लागि मृत्यु सहज नहुने चिन्तन छ। तुलना हुन नसकेको सामयावधि र सभ्यताका कारण यी दुवै चिन्तन कथाकारका वैयक्तिक धारणामा आधारित निर्मित सत्य नै भए पनि तुलनात्मक रूपमा हेर्ने पाठकलाई यिनले विश्वस्त पार्न सक्दैनन्।

इन्दिरा प्रसाईको ‘नौ नम्बरकी’ कथामा अङ्ग प्रत्यारोपणका लागि भिन्न किसिमका मानवकै उत्पादनको स्वैरकल्पना गरिएको छ। कथाको मूलभाव भौतिक संसारका यौन जटिलतामा आधारित भए पनि यसमा रहेको मानव उत्पादन केन्द्र विज्ञानप्रविधिको सम्भावनाका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ। मानव शरीरका आँखा, मुटु, कलेजो, किडनी, छालालगायतका

अङ्गदान गर्न सकिने अवधारणा वर्तमान विश्वमा व्यापक बन्दै गएको छ । मृत्युपर्यन्त वा मृत्युपश्चात् अङ्गदान गर्नुलाई मानवतावादी व्यवहार मानिन्छ तर कथामा यस्तै अङ्गको आवश्यकता पूर्ति गर्न नियन्त्रित वातावरणमा मानवकै उत्पादन गरिएको छ । कथामा कृष्णचन्द्रले कामका लागि विदेशको मानव उत्पादन गर्ने केन्द्रमा पुगेको रामबहादुरलाई त्यहाँको चिनारी गराउँदै भनेका कुराबाट उक्त केन्द्रको लक्ष्यबोध हुन्छ- “यो मानिस बनाउने फ्याक्टरी हो, जेल होइन । यी मानिसहरू हाम्रो साहेबले मेसिनले बनाएको हो । यिनीहरू मानिसजस्ता मानिस नै हुन् तर यिनले मानिसका कुरा बुझ्दैनन् । यी हेर्दा मानिस भए पनि पूरै मानिस भने होइनन्” (प्रसाई, २०७४, पृ. ५२) । यिनको प्रयोजनका बारेमा कथाको यस अंशमा स्पष्ट पारिएको छ- “यी मानिसहरूमध्ये कसैको मृगौला, कसैको मुटु, कसैको आँखा, कसैको हात वा खुट्टा बिक्री हुन्छन् । आजकल संसारका मानिसहरूका कुनै न कुनै अङ्गमा रोग लागेर ती फेर्नुपर्ने भइरहेको हुन्छ । यस्ता फेर्नुपर्ने अङ्गका लागि साहेबले यी मान्छेहरू उत्पादन गरेको हो” (प्रसाई, २०७४, पृ. ५३) । यसरी हेर्दा यी मानिस उत्पादन गर्नाको लक्ष्य प्रत्यारोपण गर्न सकिने मानवअङ्गको प्राकृतिक उत्पादन हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । कथामा त्यसरी उत्पादन हुने मानिसलाई मान्छे जस्तै भनिए पनि ती रोबोटजस्तो अजैविक वस्तुबाट निर्मित मानवीकृत वस्तु होइनन् भन्ने कुरालाई कथाकै यस अंशले पुष्टि गरेको छ-

“यो कोठामा हामीले पस्नुहुन्न, यहाँ मानिसको बीउ भर्खरै राखिएको छ । सहरमा मानिसको वीर्यको पनि ब्याङ्क छ रे, त्यहाँबाट साहेबले मानिसको वीर्य किनेर ल्याउँछ । ऊ ती सिसाका भाँडा छन् नि, यसलाई साहेबले मदर भन्छ । हो ती भाँडामा एक वर्षपछि मानिसका बच्चा देखा पर्छन् । यो कोठामा साहेब मात्रै बेलाबेलामा पस्ने गर्छ र ती भाँडामा कुनै औषधी हाल्ने गर्छ ।” (प्रसाई, २०७४, पृ. ५३-५४)

उपर्युक्त कथांशमा मानवलाई पूर्णतः यान्त्रिक प्रक्रियामा उत्पादन गरिएको देखिनाले यो अङ्ग प्रत्यारोपणका लागि उत्पादन गरिने कृत्रिम वस्तुको उत्पादनभन्दा भिन्न छ । कथाको उक्त घटना सामान्यतः जन्मजात रूपमा अपूर्ण अङ्ग भएका, दुर्घटनाबाट क्षति भएका तथा अन्य घटनाबाट गुमेका अङ्गका अभावलाई पूरा गर्न कृत्रिम अङ्ग प्रत्यारोपणको प्रक्रियामा अधि बढिरहेको वर्तमान विश्वसमाज भविष्यमा जैविक र प्राकृतिक अङ्ग प्रत्यारोपणको स्थितिमा पुग्न सक्छ भन्ने स्वैरकल्पना हो । अहिले विभिन्न केन्द्रमा मासुजन्य प्रयोजनका लागि पशुपक्षीको उत्पादन गरेजस्तै भविष्यमा जैविक अङ्गका लागि निश्चित प्रकारका मानिसको उत्पादन हुने कल्पना कथामा देखिन्छ । स्वैच्छिक अङ्गदान गर्ने प्रचलन विश्वमा बढ्दो देखिए तापनि प्रत्यारोपणकै प्रयोजनका लागि जैविक मानवका बीजबाट मानवको उत्पादन गर्ने र तिनका अङ्ग

विक्री गर्ने, प्रत्यारोपण गर्नेजस्ता घटना प्राविधिक दृष्टिले सम्भव हुने भए पनि यो आजको समाज र मानवताका दृष्टिले त्रासद छ तर भविष्यका परिघटनालाई अहिले आकलन गर्न नसकिने हुनाले भौतिक उन्नतिको पदचापमा हासोन्मुख भइरहेको मानवता उत्कर्षमा पुग्दा यस किसिमका व्यवहार आगामी समाजका लागि सामान्य हुन पनि सक्छन् । कथामा भविष्यको मान्छे कृत्रिम अङ्गबाट सन्तुष्ट नभई प्राकृतिक अङ्ग प्रत्यारोपणको महत्त्वाकाङ्क्षालाई पूरा गर्न वैज्ञानिक विकासद्वारा जैविक मानवको उत्पादन गर्ने विचारले विज्ञानप्रविधिका सम्भावना सँगसँगै मानवतामाथिको विकृत पक्षलाई उद्घाटित गरेको छ भने नवीन प्रविधिको कल्पना र पात्रको वैज्ञानिक पृष्ठभूमिले कथामा प्रस्तुत विचारको प्रवाहलाई सान्दर्भिक बनाएको छ ।

विज्ञानप्रविधिका सम्भावनालाई देखाउने विषयहरूमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त रोबोट विकासको स्वैरकल्पना विज्ञानकथाको अर्को प्रमुख विषय हो । नेपाली विज्ञानकथामा पनि कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त शक्तिशाली रोबोट विकासको स्वैरकल्पना गरिएको छ । रमेश विकलको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' कथामा चेतनायुक्त रोबोटको निर्माण गर्न सकिने कल्पना छ । कथाको वैज्ञानिक दिवाकरले मानवीय भावलाई बुझी व्यवहार गर्ने रोबोटको निर्माण गरी मान्छेको स्वभाव, अवस्था र समयअनुसारको सेवा लिन सकिने तर्क गरिरहेको छ- "यसमा विवेक र चेतना (कल्पना गर्ने सपना देख्ने मानवीय संवेग-मानवीय चेतना) भएको भए कमसेकम मेरो मुडद्वारा मेरो अनुहारमा बनेको भावना त अवश्य पढ्ने थियो होला र त्यही अनुरूप काम गर्ने थियो होला" (विकल, २०७०, पृ. ७१-७२) । दिवाकरका अनुसार यान्त्रिक व्यवहार गर्ने रोबोटमा चेतना स्थापित गर्न सकियो भने त्यसले मान्छेको मनस्थिति बुझेर व्यवहार गर्ने हुनाले त्यस्ता रोबोटबाट मानिसले तुलनात्मक रूपमा अधिक फाइदा लिन सक्छ- "रोबोमा कल्पना शक्तिको विकास गर्नु म । त्यसबाट भविष्यमा उसले मेरो मुड नबिगारोस्; मानिसको मुड, समय र स्थिति हेरेर विवेक प्रयोग गरोस्" (विकल, २०७०, पृ. ७२) । रोबोटमा चेतना स्थापित गर्ने दिवाकरको यस चिन्तनमा मानिससँग सुझबुझपूर्ण व्यवहार गर्नसक्ने रोबोटको सकारात्मक व्यवहारको अपेक्षा रहेको छ । असन्तुष्टि र महत्त्वाकाङ्क्षजस्ता जैविक चरित्रले मानिसलाई विकासको यस अवस्थासम्म पुर्‍याएको कुरा सर्वस्वीकार्य नै छ । त्यसैले रोबोटबाट यान्त्रिक सेवा लिएको मानिसले सुझबुझपूर्ण व्यवहार गर्नसक्ने रोबोटको परिकल्पना गर्नु पनि स्वाभाविक छ तर कृत्रिम वस्तुमा पूर्ण चेतना स्थापित गर्नु र त्यसबाट जैविक व्यवहारको अपेक्षा गर्नाले त्यो यन्त्रमा जैविक चेतना स्थापित गर्ने कुरासँग भन्दा मान्छेले सेवकबाट चाहने व्यवहारको आकाङ्क्षा हो किनभने चेतना सामान्यीकरण गर्न सकिने कुनै रासायनिक संयोजन मात्र होइन, जसलाई मान्छेले निर्माण गरी यन्त्रमा स्थापित गर्न सकोस् ।

सरुभक्तको 'यामागल' कथामा कृत्रिम बुद्धिमत्तायुक्त रोबोटको संरचनात्मक प्रक्रियालाई देखाउँदै त्यसप्रति पाठकलाई विश्वस्त पार्ने प्रयत्न गरिएको छ। कथामा नेपालमा उत्पादन गरिएको पहिलो कृत्रिम बुद्धि भएको यामा- ००४२६७८९ जका माध्यमबाट रोबोटमा कसरी जैविक प्राणीको जस्तो कार्यप्रणाली स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई यसरी देखाइएको छ-

उसको कृत्रिम बुद्धिमत्ता 'एम्बोडिड प्रणाली' (Embodid Approach) अन्तर्गत निर्माण भएको हुनेछ। ऊ आफ्नो शक्तिशाली क्यामेरा आँखा, संवेदनशील माइक्रोफोनिक कान र कर्तव्यकर्म सापेक्षित स्पर्शले अनुभूति गर्न सक्षम हुनेछ। उसको मस्तिष्कमा माइक्रोप्रोसेसर र न्युरोट्रान्समिटरको एक यस्तो अक्षय बाकस हुनेछ जसबाट उसका सम्पूर्ण कृत्रिम स्नायुप्रणाली वा न्युनर नेटवर्क परिचालित हुनेछन्। (सरुभक्त, २०७०, पृ. १८०)

उपर्युक्त कथांशमा कल्पना गरिएका आँखामा शक्तिशाली क्यामेरा, कानमा माइक्रोफोन, मस्तिष्कमा माइक्रोप्रोसेसर र न्युरोट्रान्समिटर, कृत्रिम स्नायुप्रणाली, स्पर्श अनुभूति गर्नसक्ने क्षमताले कृत्रिम बुद्धिमत्तापूर्ण रोबोटको कल्पनालाई यथार्थपरक बनाएको छ साथै कथाकारको यस्तो वैज्ञानिक चेतले कथालाई कोरा स्वैरकल्पना हुनबाट बचाएको छ। आगन्तुक र प्राविधिक शब्दाधिक्यले कथनलाई कठोर बनाएको भए पनि त्यसले विषयको मर्मलाई संवहन गरेको हुनाले कथामा त्यस्तो भाषिक शैलीको प्रयोग औचित्यपूर्ण नै देखिन्छ। यान्त्रिक संरचना र ऊर्जा शक्तिद्वारा सञ्चालन हुने प्रविधिले रोबोट शक्तिशाली हुन सक्छ तर त्यो जैविक प्रणालीभन्दा भिन्न र विशिष्ट हुन्छ भन्ने कुरालाई कतिपय विज्ञानकथामा यसरी खुलाइएको हुँदैन। कथामा कल्पना गरिएको नवीन प्रविधिको प्राविधिक संरचनाका बारेमा खुलाउनु अनिवार्य ठानिँदैन तर प्राविधिक पक्षको विमर्शले विद्यमान ज्ञानप्रति लेखकको चेतना र उत्सुकतालाई प्रतिबिम्बन गर्दै कोरा कल्पनाबाट कथाको चिन्तनलाई माथि उठाउन सहयोग गरेको हुन्छ।

विजय मल्लको 'इन्जिनियरको टाउको' कथामा नवीन प्रविधिको सहायताले स्थापत्यकलामा आमूल परिवर्तन गर्न सकिने सम्भावनाको कल्पना गरिएको छ। कथामा कारागारको परम्परित स्वरूपलाई कसरी परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने स्वैरकल्पना छ। कारागार भन्नासाथ आममानिसका मस्तिष्कमा अव्यवस्थित स्थानको छायाछवि आउँछ तर कथामा त्यस्तो मनोविज्ञानलाई परिवर्तन गर्नका निम्ति आकर्षक तर अत्यधिक शक्तिशाली संरचनाको कल्पनालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

“यहाँ हेर यो ढोका, कलश, मूर्ति आदिले सिँगारिएको । यसको पछाडि पनि त्यस्तै ठोस भित्ता छ, ठुला-ठुला बम आदिले भत्काउन नसकिने । अर्को हेर गोलाकार प्वालहरू जसबाट सजिलैसँग मानिस आवतजावत गर्न सक्छन् । यो देख्दाखेरि कैदीहरूलाई सजिलैसँग भाग्न सकूँला भन्ने आँट आउँदछ र यस घरभित्र प्रवेश गर्नलाई उनीहरूमा कुनै प्रकारको डर पैदा हुँदैन । यस्तो मनोवैज्ञानिक असर पैदा गर्नु यसको कला हो । तर थाहा छ, त्यस प्वालपछाडि के छ ? आजसम्मन प्रयोग नभएको पदार्थको ठोस समिश्रण, फलाम र अन्य धातुभन्दा लाखौँ लाखौँ गुना सबल, सशक्त, त्यसलाई प्वाल पार्न अहिलेसम्मन् विश्वमा निर्माण भएका बोरिङका आराहरूले सक्ने छैनन् ।” (मल्ल, २०६३, पृ. २-३)

यहाँ एक वैज्ञानिकले कारागारको अत्याधुनिक स्थापत्यकलाका बारेमा एक दर्शकलाई जानकारी गराइरहेको छ । उसको भनाइअनुसार कारागारको यो नित्यनवीन र आकर्षक कलाले कारागारसम्बन्धी परम्परित धारणालाई अन्त्य गर्छ । आकर्षक कला कैदीको मनोवैज्ञानिक पक्षसँग जोडिएको भए पनि कथाको मुख्य कथन कारागारको निर्माण पक्षसँग सम्बद्ध छ । कथाअनुसार परम्पराभन्दा भिन्न प्रकृतिका निर्माण सामग्रीको कल्पना गरी त्यसको प्रयोगद्वारा भवनलाई मज्बुत बनाइएको छ र त्यसलाई विद्यमान शक्तिशाली विस्फोटनका माध्यमद्वारा क्षति पुऱ्याउन नसकिने कल्पनाले निर्माण सामग्रीका नयाँ समिश्रणको सम्भावना खोजी गरेको छ । बाहिरी रूपमा देख्दा सामान्य र कलापूर्ण लाग्ने यस गृहलाई सोही मिश्रणको प्रयोगले अत्यन्तै शक्तिशाली बनाएको स्वैरकल्पना तथ्यपूर्ण र तार्किक छ ।

प्रस्तुत कथामा विद्यमान निर्माण सामग्रीमा प्रयोग हुने धातुभन्दा भिन्न किसिमको मिश्रण भएको सामग्रीले मज्बुत बनाएको कल्पना गरिएको उक्त नयाँ वस्तुका बारेमा भनिएको छ- “नीलो मसिनो पदार्थ हातमा लिँदै उनले भने- ‘हेर, यही हो पदार्थ जसलाई सिमेन्टसँग घोल्नेबित्तिकै सिमेन्टमा त्यो आश्चर्यजनक शक्ति पैदा हुन्छ, जसलाई भूकम्प र साधारण अणुबमजस्ता विस्फोटनले क्षतविक्षत गर्न सक्तैन । यही हो मेरो नवीनतम खोज र प्रयोग’” (मल्ल, २०६३, पृ. ३) । कथामा कारागृह शक्तिशाली बन्नमा त्यसमा प्रयोग गरिएको नीलो धुलोको जुन कल्पना छ त्यसले कथनको आधारलाई तार्किक बनाएउँदै त्यो धुलो के थियो भन्ने मनोतरङ्ग उत्पन्न गर्छ । विज्ञानकथामा गरिने यस किसिमका कल्पनाले नयाँ खोजका आधार मात्र दिँदैनन् पाठकलाई नयाँ वस्तुको चिन्तन, अवधारणाका बारेमा सोच्न र कल्पना गर्न बाध्य बनाउँछन् । त्यसैले विज्ञानकथामा आउने नयाँ चिन्तन र प्रयोगले पाठकको कल्पना स्तरलाई विस्तार गर्छ भनिएको हो ।

विज्ञानकथामा कल्पना गरिएको नवीन प्रविधिलाई विश्वसनीय र कथाका धारणाप्रति पाठकीय सहमति बनाउन लेखकले निकै सावधानीपूर्वक नयाँ चिन्तनलाई अभिव्यक्त गरेका हुन्छन् । सरुभक्तको 'क्रमश वर्तमान...' कथामा घातक युद्धले मानवजातिलाई नै विनाश गर्ने स्थिति आए त्यसबाट जातिको रक्षा गर्न पृथ्वीको भित्री तहमा निर्माण गरिएको समाज बाहिरी आक्रमण र प्रभावबाट कसरी सुरक्षित हुन सक्छ भन्ने कुराका तर्कले कथनलाई यसरी विश्वसनीय बनाएको छ-

...अणु-युद्ध अथवा अन्तर्महाद्वीपिय वा अन्तर्देशीयस्तरका प्रक्षेप्यास्त्रहरू आ-आफ्ना सिलबाट निस्कनासाथ वा सव्मेरियनहरूबाट प्रक्षेपित हुनासाथ 'फेमिली सेटलाइट्स' ले पृथ्वीसित 'भू-केन्द्र'लाई सूचित गर्दछ । भू-केन्द्रले 'सङ्कटकालीन सूचना' प्राप्त गरेको एक सेकेन्डभन्दा कम समयमा यस भू-गर्भस्थित 'फेमिली स्टेसन' ले समाचार प्राप्त गर्छ । फेमिली स्टेसनमा समाचार विश्लेषित हुन्छ । फेमिली स्टेसनमा दश सेकेन्ड लामो समयसम्म यो अध्ययन र विश्लेषणको क्रिया चलिरहन्छ । यसबिच भू-केन्द्रमार्फत् 'फेमिली सेटलाइट'ले कम्तीमा पाँचपल्ट, प्रतिएक चौथाइ सेकेन्डको सामयिक अन्तरालमा 'सङ्कटकालीन समाचार बुलेटिन' प्रकाशित गर्दछ । फेमिली स्टेसनको सुप्रिम कम्प्युटरले समाचार बुलेटिन अध्ययन र विश्लेषण गर्छ । सङ्कट साँचो ठहरिएमा फेमिली स्टेसनको आदेशमा यस भू-गर्भको स्वचालित सिल बन्द हुन्छ । यस अभेद्य सिललाई प्रक्षेप्यास्त्रहरूले फुटाउन वा प्रभावित पार्न सक्तैन । ... यसरी बाह्य पृथ्वीसितको नाता टुट्छ । (सरुभक्त, २०४४, पृ. २९-३०)

उपर्युक्त कथांशमा कल्पना गरिएको प्रविधिमा जुन कार्यकारण सम्बन्धलाई देखाइएको छ त्यो कथाकारले निर्माण गरेको सत्यमाथि पाठकलाई विश्वस्त पार्न पर्याप्त देखिन्छ । कथामा परिकल्पना गरिएको प्रविधिलाई अभिव्यक्त गर्न प्रयोग भएका प्राविधिक शब्दावलीले प्रविधिमा रुचि राख्ने पाठकलाई आकर्षित नै गर्छ । यसमा सावधानीपूर्वक सूचना ग्रहण गरी पटक पटक तथ्याङ्कको विश्लेषणपश्चात् सत्यापनका आधारमा निष्कर्षमा पुग्ने अधुनातन स्वचालित प्रविधिको स्वैरकल्पना गरिएको छ । एकातर्फ विज्ञानप्रविधिको सहारामा युद्धादि विध्वंसक चरित्र देखिनु र अर्कोतर्फ सुरक्षाको मज्बुत व्यवस्थाका परिकल्पनाबाट विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई कसरी र कुन लक्ष्यमा प्रयोग गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण मानिसको चिन्तन र व्यावहारिक पक्षमा हुन्छ भन्ने धारणाको अभिव्यक्ति भएको छ । युद्ध तयारीको परिवेश र प्रविधिद्वारा त्यसको विश्लेषणले कथाको कल्पनालाई वैज्ञानिक पद्धतिको पृष्ठाधार दिइएको छ । सुझुबुझपूर्ण प्रक्रियाबाट तीव्र रूपमा घटनाको विश्लेषण गर्नसक्ने सामर्थ्यकै कारण विनाशको विद्रूप परिणामबाट बच्न सकिने चिन्तनले

यान्त्रिक सञ्जालको कार्यदक्षतालाई पुष्टि गरेको छ। विकासोन्मुख देशका दैनिक जीवनका भोगाइलाई आधार मान्ने हो भने अहिले प्रविधिको सहारामा मानिसले मौसम परिवर्तन, भूकम्प, आँधीबेहरीजस्ता प्राकृतिक घटनाका पूर्व सूचना थाहा पाउँन र सोहीअनुसारको तयारी गर्नसक्ने क्षमता हासिल गरेका छन् भने विकसित मुलुकहरूले अन्तरिक्षका ग्रहको गति, अकार, प्रकार, स्वभाव, संरचनाको अध्ययन, पृथ्वीका परिघटनाको निगरानी राख्ने सामर्थ्य भएका उपग्रहको निर्माण र सञ्चालन, सूचना-सञ्चार प्रणाली तथा परिवहन क्षेत्रको द्रुततर विकास, ऊर्जाका नयाँ सम्भावना आदिको खोज गरिरहेको सन्दर्भमा कथाकारले कल्पना गरेजस्तो जीवनको रक्षाका लागि अत्याधुनिक प्रविधिको निर्माण गर्न सकिने सम्भावना धेरै टाढा देखिंदैन। यो विज्ञानप्रविधिका आविष्कारले जीवनलाई विनाशको भूमरीमा पुर्‍याउन सक्छ भने त्यसले नै जीवनजगतको रक्षा गर्न पनि सक्छ भन्ने नवीन प्रविधिलाई हेर्ने सम्भावनायुक्त सकारात्मक दृष्टिकोण हो।

नेपाली विज्ञानकथामा आणविक ऊर्जाद्वारा सञ्चालन हुने र प्रकाशभन्दा तीव्र गतिमा यात्रा गर्ने यानको कल्पना गरी त्यस्ता यानबाट पृथ्वीको एक स्थानबाट अर्को स्थान, एक ग्रहबाट अर्को ग्रह तथा ब्रह्माण्डको परिभ्रमण गर्न सकिने स्वैरकल्पना गरिएका छन्। विज्ञानकथामा आउने यस्ता अवधारणाले ज्ञात ज्ञानलाई विस्तार गर्ने आधार प्रदान गर्दछन् (एमिस, सन् २०१२, पृ. १७)। दूरस्थानका तारामण्डलमा मानिसको अवतरणलाई सफल बनाउने हो भने विद्यमान रासायनिक ऊर्जाको विकल्प खोज्नु पर्ने देखिन्छ। अन्तरिक्षका अन्य ग्रह, तारामण्डलको भ्रमणलाई सफल बनाउन प्रतिपदार्थ, आणविक ऊर्जाको योजना सबैभन्दा विश्वसनीय र शक्तिशाली हुन्छ (काकु, सन् २००८, पृ. १७८)। विजय मल्लको 'प्रवेश निषिद्ध देश' कथामा आणविक ऊर्जाबाट चल्ने यानको कल्पना गरिएको छ- "यस प्रकारको जहाज सायद तपाईंले देख्नुभएको होओइन होला। यो प्रचलित जेट प्लेनजस्तो होइन, यसमा नयाँ प्रकारको ढङ्ग छ, यो अणुशक्तिले सञ्चालित हुन्छ" (मल्ल, २०७०, पृ. ८७)। आणविक ऊर्जाले चल्ने यानको सञ्चालन प्रक्रिया पनि परम्परित यानको भन्दा भिन्न छ- "एउटा सुन्दर भवनको अगाडि, चौरमा बस्यो मलाई के देखेर आश्चर्य लागेको थियो भने उसको बोलीद्वारा नै त्यो सञ्चालित भइरहेको थियो" (मल्ल, २०७०, पृ. ८७)। कथामा आणविक ऊर्जाद्वारा सञ्चालित उक्त यानलाई ध्वनितरङ्गका माध्यमबाट सञ्चालन र नियन्त्रण गर्न सकिने बताइएको छ। यी प्रविधि र ऊर्जा दुवै कुरा नवीन छन् तर कथामा उक्त प्रविधिको युग कहिले हो भन्ने कुराको स्पष्ट नभएको हुनाले कथाकारले कुन समयमा यस्तो प्रविधिको सफलतालाई देखाउन चाहेका हुन् भन्ने स्पष्ट छैन। गुगलको 'गुगल सपोर्ट', एप्पलको 'सिरी'जस्ता प्रविधि ध्वनितरङ्गबाट ऊर्जाद्वारा सञ्चालित कुनै पनि यन्त्रको सञ्चालन र नियन्त्रण गर्न सकिने सम्भावनाका प्रारम्भिक ज्योति हुन्। विज्ञानकथाले वर्तमानका तथ्यका आधारमा भविष्यका सम्भावनाको तार्किक र कलात्मक आकलन गर्ने हुनाले

कम्प्युटर प्रविधिबाट शक्तिशाली यानको सञ्चालन, आकाशमा उड्ने कार, स्कुटर, चलकविहीन सवारी आदिको सम्भावना र प्रयोगको चलिरहेको वर्तमान अवस्थामा भविष्यको कुनै कालखण्डमा वायुयानलाई समेत ध्वनितरङ्गद्वारा सञ्चालन र नियन्त्रण गर्न सकिने कल्पना अविश्वसनीय देखिँदैन । त्यसैले कथामा प्रस्तुत प्रविधिको यस ज्ञानलाई विद्यमान ज्ञानकै विस्तारका रूपमा लिन सकिन्छ । विज्ञानकथाको परिकल्पना भविष्यमा तथ्य र यथार्थमा पुष्टि हुन जरुरी नहुने हुनाले नै यसले कलात्मक आधार पाएको हुन्छ तथापि कथाको आणविक ऊर्जाचालित यान निकट भविष्यको सम्भावना नै हो ।

प्रस्तुत कथामा आणविक तरङ्गलाई सीमासुरक्षामा प्रयोग गर्न सकिने नयाँ सम्भावनाको स्वैरकल्पना पनि छ । पूर्ण यान्त्रिक व्यवस्था रहेको कथाको काल्पनिक देशमा शासकबाहेक अरू सबै यन्त्रहरू छन् र उक्त शासक पनि यान्त्रिक व्यवस्थाको नियन्त्रणमा छ । शासकको आग्रहमा प्रवेश पाएको म पात्रलाई उक्त देशमा प्रवेश गर्न खोज्ने मानिस थाहा नपाई भस्म हुने परिघटनाबारे गरिएको वर्णनले सीमासुरक्षामा आणविक तरङ्ग प्रयोग भएको तथ्यलाई खुलस्त पारेको छ- “यस्तो बराबर सबै सिमानाहरूमा भइरहन्छ । कसैलाई थाहा छैन यस देशका चारैतिर नाङ्गो तार हैन परमाणु सञ्चालित लहराहरू निरन्तर प्रवाहित भइरहेको छ । कुनै प्रकारको जहाज वा परिवहन यन्त्रहरू यहाँ छिर्न सक्तैनन् यति शक्तिशाली यो छ । फगत मेरो जहाज मात्र यहाँ यात्रा गर्न सक्छ” (मल्ल, २०७०, पृ. ८८) । भौगोलिक सीमासुरक्षाका लागि प्रयोग गरिएको अदृश्य तर निकै शक्तिशाली आणविक तरङ्ग शक्तिको होडमा सीमित हुँदै गएका देशको चरित्रप्रति लक्षित छ । मानवविहीन देशको कल्पनाले प्रविधिको चरम विकासले मानिसलाई निषेध गरेको देखिए पनि मानवकल्याणभन्दा युद्धादि लक्ष्यमा केन्द्रित सैन्य अभियानमा खर्च गर्ने वर्तमान विश्वका शक्तिराष्ट्रका चरित्रले कथामा कल्पना गरिए जस्तो प्रविधिको विकासलाई आमन्त्रण गरिरहेका छन् । त्यसो हुनाले कथाको आणविक ऊर्जातरङ्गबाट सीमासुरक्षा गर्ने प्रविधि नित्यनवीन छ र प्राणी जीवनलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने भए पनि यो भविष्यको त्रासद सम्भावना हो ।

ब्रजेश खनालको ‘भविष्य यात्रा’ कथामा अनेकौँ ब्रह्माण्ड र तिनको यात्रा गर्न समर्थ यानको स्वैरकल्पना छ । तत्काल देख्दा अविश्वसनीय र अनौठा लाग्ने विज्ञानकथाका यस्ता आश्चर्यजनक घटना र आविष्कारले तीव्र रूपमा परिवर्तित र गतिशील भइरहेको भविष्यको बाटो देखाउँछ (मेन्डलसन, सन् २००८, पृ. XIV) । यस कथाको ऊ पात्र अनेकौँ ब्रह्माण्डको भ्रमण गरी पृथ्वीमा फर्कदै गरेको सन्दर्भबारे भनिएको छ- “अनन्त ब्रह्माण्डको यात्रा द्रुतगामी रकेटजस्तै यानबाट गरेर, प्रकाशको गतिभन्दा दश प्रकाशवर्ष छिटो हिँड्ने यानबाट ब्रह्माण्डपछि अर्को

ब्रह्माण्ड, अर्को ब्रह्माण्डपछि अर्को ब्रह्माण्ड घुमेर ऊ फर्किदै छ” (खनाल, २०४२, पृ. ६०) । प्रकाशको गतिमा यात्रा गर्नसक्ने यान तथा अनेक ब्रह्माण्ड वर्तमान ज्ञान विज्ञानका निम्ति प्राक्काल्पनिक अवधारणा मात्र हुन् यद्यपि यसका सम्भावनाको खोजमा वैज्ञानिकहरू लागिरहेका छन् । यस कथामा भने त्यसको सफलतालाई चित्रण गरिएको छ । यस्तै सरुभक्तको ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ कथामा पनि ब्रह्माण्ड भेदन गरी प्रतिब्रह्माण्डको यात्रा गर्ने यानको कल्पना गरिएको छ- “पृथ्वीको वातावरणयुक्त ब्रह्माण्डभेदी यान पक्का इगोट्रोनिक गतियुक्त । प्रकार र ट्याक्योन गतिहरूमा यो यात्रा सम्भव थिएन, मान्छेले बुझ्थ्यो । मान्छेले बुझेको कुरा मान्छेद्वारा निर्मित मान्छेले बुझ्न सक्थ्यो” (सरुभक्त, २०६३, पृ. १) । दश प्रकाश वर्षको गतिमा उड्ने यान, ब्रह्माण्डभेदी यान र तिनमा सवार गर्ने वर्तमान शरीर संरचना भएको मानवको कल्पना गणितीय सूत्रका आधारमा लेखाजोखा गर्न जति सहज छ, त्यति नै त्यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन असम्भव प्रायः देखिन्छ । त्यसैले यी वर्तमानका नजरमा सम्भाव्यताभन्दा लेखकीय स्वप्न संसारका मनोकाङ्क्षाका परिणति हुन् किनभने यस्ता यान सम्भव नै भए पनि यसका लागि आगामी हजारौं वर्ष प्रतीक्षा गर्नुपर्ने छ जतिबेला अहिलेको चेतना, चिन्तन, प्रविधिको कुनै आधारले काम गर्ने छैन ।

वर्तमान विज्ञानप्रविधिको आणविक ऊर्जाको सहारामा घातक हतियार र विद्युत उत्पादनलाई सफल बनाइसकेको छ । नवीकरण गर्न नसकिने रासायनिक ऊर्जाको विकल्पमा आणविक ऊर्जा, सौर्य ऊर्जाको उत्पादन र प्रयोगको क्षेत्रलाई विस्तार गर्नपर्ने चिन्तनहरू भइरहेका छन् भने मानवसभ्यतालाई अन्यग्रहमा विस्तार गर्ने हो भने त्यसका लागि आणविक ऊर्जाको प्रयोगको संयन्त्र विकास गर्नुको विकल्प नरहने धारणा पनि देखिन्छ किनभने रासायनिक ऊर्जाले दिने गतिका तुलनामा आणविक ऊर्जाले दिने गति कैयौं गुना ज्यादा हुने हुनाले यसको सदुपयोग गरी सोहीअनुसारको यानको संयन्त्र निर्माण गर्न सकियो भने विज्ञानकथाले कल्पना गरेका अन्तरग्रहीय यात्राको युगमा मान्छे प्रवेश गर्न सक्छ, तर आणविक ऊर्जा प्रयोगका जति सम्भावनाहरू छन् त्यति नै डरलाग्दा जोखिम पनि छन् । आणविक ऊर्जाको शक्ति स्वीकार्य भए पनि यसका जोखिमलाई कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने सम्भावनाको खोजमा आजको विज्ञान क्रियाशील छ । नेपाली विज्ञानकथाले पनि यिनै नवीन सम्भावनाका सफलतालाई देखाएका छन् ।

कुनै ऊर्जा वा भौतिक माध्यमबिना मस्तिष्क मस्तिष्कविच सञ्चारको अवधारणासँग जोडिने टेलिपेथी सञ्चार प्रविधिको सम्भावनालाई देखाउन विज्ञानकथामा प्रयोग गरिने अवधारणा हो । गोविन्दप्रसाद ‘कुसुम’को ‘वैज्ञानिक १३६ ‘ए’ को डायरी’ कथामा भनिएको छ- “अन्य

व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट, कुराकानी, बैठक, पिकनिक आदि केही कुराको आवश्यकता पर्दैन । आवश्यक कुराहरू 'टेलीपेथी'को माध्यमबाट पूरा गरिन्छ" (२०५६, पृ. ९०) । यस कथामा सत्त्वालिसौं शताब्दीमा टेलिपेथीको सफलताको कल्पना गरेको छ भने कवितारामको 'यान्त्रिक यन्त्रणा' कथामा आगामी चार सय वर्षपछि नै उक्त प्रविधिको प्रयोगमा मानिसले सफलता हासिल गर्ने कल्पना देखिन्छ- "मेरो मानसिक प्रश्नहरू टेलिप्याथिक कम्प्युटरले अनुवाद गर्दै रोबोटलाई बताइदिन्छ" (२०४७, पृ ४१) । टेलिपेथी अपुष्ट अवधारणा भएको हुनाले यो आफैमा स्वैरकल्पना हो । विगतका केही दशकमा सञ्चार क्षेत्रको प्राप्त गरेको सफलतालाई हेर्दा विज्ञानकथामा परिकल्पना गरिएको टेलिपेथीको अवधारणालाई स्वीकार गर्न सकिए पनि टेलिपेथीकै सम्भावनामा केन्द्रित भएका अनुसन्धानहरू (एटकिन्सन्, सन् २०१०) लाई हेर्दा यस किसिमका अवधारणालाई विश्वास गर्न सकिने आधार तयार हुन सकेको देखिँदैन । यद्यपि विज्ञानमा असीमित सम्भावना रहने हुनाले यसलाई पनि भविष्यको सम्भावनाकै रूपमा लिने गरिन्छ ।

सरुभक्तको 'सार्क मिशाइल' कथामा कृत्रिम प्रक्रियाबाट अनावृष्टि हुने स्थानमा वर्षा गराउने र अतिवृष्टि हुने स्थानको वर्षालाई निष्क्रिय गर्न सकिने प्रविधिको कल्पना गरिएको छ । कथा मूलतः कृषि प्रधान देशले व्यहोरिरहेका अतिवृष्टि र अनावृष्टिको समस्यामा आधारित छ । कथाको बीज विचारका बारेमा कथाकारले भनेका छन्- "...म सार्क राष्ट्रहरूका साभा समस्यालाई कथाको विषयवस्तुका रूपमा चयन गर्न चाहन्थेँ, र विज्ञानकथाको नाममा अतिरन्जनात्मक कपोलकल्पना र स्वैरकल्पना नगरीकन, वस्तुगत रूपले सार्क राष्ट्रहरूको 'सङ्गठनात्मक प्रतिभा' लाई ध्यानमा राखी 'विज्ञानका सम्भावनाहरू' अध्ययन गर्न चाहन्थेँ । ..." (सरुभक्त, २०४४, पृ. ग) । कथाकारको उद्घोषले उनले यस कथामा सार्क राष्ट्रले भोगिरहेका वास्तविक समस्या समाधानको वैज्ञानिक आधारका सम्भावनालाई खोजी गरेको भन्ने बुझिन्छ । कथामा दुई प्रकारका मिसाइलको कल्पना गरिएको छ । 'मिशाइल (A)' नाम दिइएको पहिलो प्रकारको मिसाइलले लक्षित क्षेत्रमा जलवृष्टि गर्न सहयोग पुर्याउँछ भने 'मिशाइल (B)' नाम दिइएको दोस्रो प्रकारको मिसाइलले अतिवृष्टिलाई नियन्त्रण गर्न सहयोगी हुन्छ । जलवृष्टि गराउने कल्पना गरिएको मिसाइलको कार्य प्रणालीका बारेमा कथामा भनिएको छ :

मिशाइल (A) यहाँबाट प्रक्षेपित भएपछि वायुमण्डलीय दबावहरू सहन गरी राजस्थानको मेघाच्छन्न आकाशमा पुग्नेछ- तत्पश्चात् स्वपरिचालित विस्फोट हुनेछ तर यो विस्फोट उष्ण तापयुक्त हुनेछैन । वस्तुतः यो प्रकाशशक्तिको विस्फोट हो । मिशाइल (A) विस्फोटबाट जुन प्रकाश-शक्ति निस्कने छ त्यसले जल वाष्पयुक्त वायुलाई प्रहार गर्नेछ- फलस्वरूप सन्तुलन हराएर वायुको जलवहन क्षमता नष्ट हुनेछ र जलवृष्टि हुनेछ ।

प्रकाश-शक्तिको तापऊर्जा उष्ण नभएर शितल हुन्छ, जुनकिरीको तापभैँ । (सरुभक्त, २०४४, पृ. ७३)

कृत्रिम प्रणालीद्वारा वर्षालाई नियन्त्रण गर्न सकिने कल्पना मानिसले मानवकल्याणका निम्ति प्रविधिको सदुपयोग गर्नसक्ने सम्भावनाको सुन्दर चिन्तन हो । कथामा देखाइएको अतिवृष्टि र अनावृष्टिको समस्याले दक्षिण एसियाको जनजीवनलाई असर गरिरहेको कुरा कुनै स्वैरकल्पना होइन । त्यसले कथाकारले भनेजस्तै यदि मिसाइल प्रयोगद्वारा लक्षित क्षेत्रमा वर्षा गराउन सकिएमा त्यसले वास्तविक समस्या समधान गर्ने आधार प्रदान गर्न सक्छ । कथाले मिसाइलको सिर्जनात्मक प्रयोगको सम्भावनालाई समेत देखाएको छ । मिसाइल भन्नासाथ आममान्छेको मस्तिष्कमा घातक क्षेप्यास्त्रको छायाछवि आउँछ तर कथाले त्यस धारणालाई सिर्जनात्मक विचलन गरिदिएको छ । त्यस्तै यो प्रविधिका माध्यमबाट मानिसले पर्यावरणलाई मानवअनुकूल बनाउँन सक्छ भन्ने चिन्तन पनि हो । समकालीन विश्वमा यसका सम्भावना र प्रयोगका बारेमा कार्यहरू भएको देखिन्छ तर अत्यधिक खर्च र अति न्यून परिणामका कारण यसले सफलता पाउन सकेको छैन । नेपालजस्ता देशमा भने भूमिगत तथा स्थलगत जल उपयोगको उचित व्यवस्थापना गर्न नसकिरहेको सन्दर्भमा मिसाइल प्रयोगबाट वर्षा गराउने र नियन्त्रण गर्ने कार्य अतिरञ्जना भए पनि सम्भावित दिशाको उत्साह हो भन्ने धारणा पनि देखिन्छ-

अहिलेसम्म असम्भव प्रायः प्रविधि विज्ञानमा नेपालीलाई प्रदान गरिएको यस क्षेत्रको काल्पनिक उडान र सफलता नै यिनीहरूको फ्यान्टेसी हो, अतिरञ्जना हो भने यिनीहरूको माध्यमबाट संभावित परिकल्पनाले जस्तो परिवेश रचना गरी मानव-संहार र प्रकृतिकोपबाट समेत मानिसलाई संरक्षण दिन सक्ने स्थिति र क्षमताको विकास भइसकेको छ, यस सन्दर्भमा मानज जातिलाई आश्वस्त पार्ने उपयोगिताको विज्ञान एक स्वैरकल्पना भइकन पनि कल्याणकारी मार्गको संभावित दिशालाई उत्साहित गर्छ । (प्रधान, २०४४, पृ. घ)

विज्ञानप्रविधिले व्यावहारिक सफलता प्राप्त गर्नुपूर्व कल्पनाकै स्तरबाट अवधारणाहरू निर्माण गर्ने हुनाले नै विज्ञानकथाका कल्पनाले वैज्ञानिक अन्वेषणलाई आधार प्रदान गरेको हुन्छ । उद्धृतांशमा भनिए जस्तै समकालीन नेपाली परिवेशमा त्यो अतिकल्पनाजस्तो देखिए पनि यसले मानवकल्याणका निम्ति प्राविधिक विकासको वैकल्पिक दिशानिर्देश गर्दै अतिवृष्टि अनावृष्टिका समस्याबाट छुटकारा पाउन सकिने सम्भावित आधार प्रदान गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसँग सम्बद्ध चिकित्साविज्ञान, स्थापत्यकला, आणविक उर्जा, कृत्रिम बुद्धिमत्ताका नवीनतम पक्ष र तिनको सफल प्रयोगका सम्भावनालाई देखाइएको छ । यस दृष्टिले ‘ऊ कसको हो ?’, ‘प्रत्यारोपण- ३०००’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’, ‘इन्जिनियरको टाउको’, ‘प्रवेश निषिद्ध देश’, ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘सार्क मिशाइल’ प्रभावपूर्ण छन् । विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी विषयलाई प्राविधिक पृष्ठभूमिका चरित्र र भाषाशैलीले यिनमा व्यक्त भएको चिन्तनलाई सफल बनाएको छ भने स्रष्टाको वैज्ञानिक चेतनाले कथाको स्वैरकल्पनालाई वैज्ञानिक आधार प्रदान गरेको छ । सम्भाव्यतामा आधारित कथाका स्वैरकल्पना ज्ञात ज्ञानको विस्तारित परिणतिका रूपमा रहेका छन् । मानव शरीरका बाह्य तथा आन्तरिक भागका अङ्ग प्रत्यारोपण सामान्य भइसकेको अवस्थामा यी कथाले मस्तिष्क प्रत्यारोपणको सफलतालाई देखाउनु, नयाँ धातुमिश्रित शक्तिशाली संरचना निर्माण, रासायनिक ऊर्जाको विकल्पमा आणविक ऊर्जा प्रयोग, सामान्य रोबोटको सफलताबाट कृत्रिम बुद्धिमत्तापूर्ण शक्तिशाली रोबोट निर्माण यी सबै नितान्त नौला कल्पनाभन्दा आख्यान सौन्दर्य प्रतिबिम्बित विद्यमान ज्ञान विस्तारका सम्भावना हुन् ।

६.३ विज्ञानप्रविधिको सन्नास

नेपाली विज्ञानकथामा असावधानी, विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षा, शक्तिको उन्माद, दुरगामी प्रभावको अवमूल्यन आदिका कारण विज्ञानप्रविधिद्वारा कारण उत्पन्न हुने सन्नाससम्बन्धी स्वैरकल्पना गरिएका छन् । विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका सन्नासपूर्ण आविष्कार र प्रयोग विशेषतः अधिकतम सामाजिक समस्याको परीक्षण र परिवर्तित अनुभूतिका माध्यमबाट तथ्यगत रूपमा मानवता, जीवन र सभ्यताका लागि जोखिमपूर्ण हुने प्रयोगहरूलाई काल्पनिक तहमा प्रयोग गरी तिनका नकारात्मक प्रभावको परिणामप्रति चेतावनी दिनका निम्ति गरिन्छ । विजय मल्लको ‘इन्जिनियरको टाउको’ कथामा अत्याधुनिक प्रविधि र शक्तिशाली मिश्रणमा आधारित निर्माण सामग्रीको प्रयोग गरी आकर्षक कारागृह बनाउने इन्जिनियर नै उक्त कारागृहमा सधैंका लागि थुनिएको स्वैरकल्पना छ । कथाअनुसार म पात्र र कारागारको योजना तथा निर्माणकर्ता इन्जिनियर अन्तिम चरणको निर्माण कार्य भइरहेको कारागारको भित्री संरचना अवलोकन गर्न गएका छन् । कारागारको भित्री सौन्दर्य र निर्माण कौशलको भव्यताले दुवै जना मुग्ध हुन्छन् तर उनीहरू भित्रै रहेको थाहा नपाएका कारण कामदारले उनीहरू प्रवेश गरेको द्वार बन्द गरिदिन्छन् । दुष्परिणामको भयले एकाएक छटपटिएको इन्जिनियरको भाव म पात्रले बुझ्न सक्दैन तर तत्क्षण अवस्थाको बोध गरेको इन्जिनियरले असावधानीका कारण आफ्नै परिवन्दमा परेको परिघटनालाई कथामा यसरी उद्घाटित गरिएको छ-

“बुभ्यौ, ती बदमासहरूले हामी यहाँ छौं भन्ने वास्ता नगरेर प्वाल ढलान गरिसकेछन् !”

मैले तर्सी-तर्सी सोधें- “के अर्को ढोका छैन, जहाँबाट हामी बाहिर निस्कन सक्छौं ?”

“छैन ! जो यहाँ पस्छन् ती निस्कन पाउँदैनन्, मेरो कल्पना यही थियो ।”

“त्यसो भए, ढोका छैन यसमा ? त कसरी कैदी हुल्नुहुन्थ्यो यहाँ ?”

“कैदीहरू भित्र पस्न सक्छन्, त्यस्तो ढोका छ । तर पस्नेवित्तिकै स्वतः बन्द हुन्छ, कोही निस्कन भने सक्तैनन् । यो ढोकाको रचना विधान नै यस्तो थियो । अब यो भित्ता टुट्न सक्तैन, यो गुम्बज उघ्न सक्तैन, हाम्रो आवाजसमेत बाहिर पुग्न सक्तैन ।” (मल्ल, २०६३, पृ. ५-६)

उपर्युक्त कथांश निस्कासनको विकल्पहीन स्थितिमा कारागारभित्र थुनिएको इन्जिनियर र उसका साथमा कारागार अवलोकन गर्न पुगेको म पात्रविचको संवाद हो । निर्माणको अन्तिम अवस्थामा रहेको कारागारको अवलोकन गर्न पुगेका यी दुवैजना असावधानीका कारण भित्रै थुनिएका छन् । अन्तिम चरणमा काम गरिरहेका कामदारलाई सचेत नगराउनु, कुनै पनि विकल्प नराखी पूर्ण बन्दगृह निर्माण गर्नु, कुनै दिन निम्तिन सक्ने असामान्य परिस्थितिमा भित्रको व्यक्तिलाई कसरी बाहिर निकाल्ने भन्ने नसोच्नुजस्ता कमजोरीका कारण उनीहरूले जुन परिणति भोगे त्यसको जिम्मेवार इन्जिनियरको महत्त्वाकाङ्क्षा नै हो । त्यसो हुनाले इन्जिनियरको नयाँ स्थापत्यकला जति आधुनिक छ, त्यति नै त्यसको असावधानी र विकल्पहीन स्थितिले निम्त्याउने परिणाम भयानक छ । आफ्नो नवीन आविष्कारको परिवन्दमा परी छटपटिएको इन्जिनियरको आतङ्कित मनोभावले उत्पन्न गरेका क्रियाकलापलाई जीवन्त चित्रण गर्दै कथावाचक म पात्रले घटनाको यसरी वर्णन गरेको छ-

“तर अकस्मात् उनी यताउति दौड्न थाले केही बुझिएन, पछिपछि दौड्दै रहें । उनी यताबाट उता दौड्दै रहे, उताबाट यता दौड्दै रहे- किन दौड्नुभएको बाहिर निस्कने होइन र ?”

कहिले उनी माथि हेर्ने, हातले ठटाउँथे, कहिले कराउँथे, नाम लिएर बोलाउँथे, कहिले भित्तामा मुठ्ठीले ठोक्थे, चिच्याउँथे, कहिले तलतिर दगुर्थे । म पछि लाग्दालागदै थाकिसकेको थिएँ, आखिरमा म थ्याच्च बसेँ । मलाई लाग्यो उनी बोलाउन त बोलाएनन् ? (मल्ल, २०६३, पृ. ५)

उपर्युक्त उद्धृतांशमा आएका घटनाले इन्जिनियरको स्वसिर्जित आतङ्कको परिवेशलाई सरल रूपमा चित्रण गरेको छ । तलमाथि, यताउति हेर्दै, चिच्याउँदै अनियन्त्रित रूपमा दौड्नु, कसैलाई बोलाउनु, भित्तामा मुठ्ठीले हिर्काउनुजस्ता क्रियाकलापले उसको भयाक्रान्त र विचलित

मनस्थितिलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ। उक्त घटनाको प्रस्तुतिमा प्रयोग भएको भाव र क्रियाकलापको वर्णन सामान्य पाठकले समेत बोध गर्नसक्ने किसिमको भएकाले यसले घटनालाई सरल र सम्प्रेष्य शैलीमा प्रस्तुत गर्दै इन्जिनियरप्रति सहानुभूति उत्पन्न गर्न सफल भएको छ। कथामा वैज्ञानिक प्राप्तिका जटिलतालाई सरल भाषामा प्रस्तुत गर्ने शैली अत्यन्त प्रभावपूर्ण छ। कथाकारले यस घटनालाई असावधानीका कारण विज्ञानप्रविधिका नयाँ आविष्कारले निम्त्याउने जोखिमलाई प्रस्तुत गर्न खोजेका छन्। योजनाकर्ता र निर्माणकर्ता नै कारागारमा थुनिनु र त्यसलाई विकल्पनहीन घटनाका रूपमा चित्रण गर्नाले असावधानीको त्रासद स्थितिलाई बिम्बन गरेको छ।

विजय मल्लकै 'प्रवेश निषिद्ध देश' कथामा शान्ति सुरक्षाका लागि मानवसमाजलाई विनाश गर्ने शैतानी शासकको विवेकहीन र उत्तेजनात्मक निर्णयले मानवविहीन भएको देशको स्वरूपले छ, यहाँसम्म कि उक्त देशमा शासक स्वयम् पनि स्वतन्त्र छैन। शासकका रूपमा देखिए पनि यन्त्रदास बनेको उक्त व्यक्तिलाई मानवविहीन यान्त्रिक देशमा मृतवत् कठोर जीवन बाँच्नु परेपछि मात्र समाजको महत्त्व बोध भएको छ तर उसको विवेकहीन निर्णयका कारण त्यस देशमा अब मानवले प्रवेश पाउँन सक्दैन। कथामा मानवविहीन देशमा यान्त्रिक उत्पादनको भयानक दृश्यलाई यसरी चित्रण गरिएको छ-

“यही त विचित्र छ। यहाँ सब स्वचालित यन्त्रहरूले काम गर्दछन्, उत्पादन गर्छन र नष्ट गरिदिन्छन् र फेरि निर्माण गर्दछन्। यहाँ यसको उपभोगको निमित्त कोही छैन। तपाईं हेर्नेस् यो पुल, संसारमा सबैभन्दा लामो छ, यसको निर्माण हप्ता दिनमा भएको हो, यो खानी हो फलामको, यसको उत्पादन लाखौं टन छ। यो हो कागजको मिल। यसले गरेको उत्पादन पृथ्वीभरको मानिसलाई दस वर्षलाई पुग्दछ, यत्रो यसको उत्पादकत्व छ। सब यहाँ योजनाबद्ध रूपले, यन्त्रले स्वतः गर्दछन्। यी पाँच हजार स्क्वायर माइलका क्षेत्रफलमा सब ठाउँ सब चीजको यन्त्रहरू नै नियन्त्रण गर्दछन्, बनाउँछन् र नष्ट गरिदिन्छन्। यो यही क्रमले विसौं वर्षदेखि चलि रहेछ।” (मल्ल, २०७०, पृ. ८९)

कृषि उत्पादनको यो उन्नत प्रविधिले जोकोहीलाई आकर्षित गर्छ तर पूर्णतः यान्त्रिक व्यवस्थामा उद्योग, कल-कारखाना, कृषि उत्पादन हुनु भौतिक समाजको सफलता र सम्पन्नतासँग जोडिनु पर्नेमा कुनै पनि उत्पादित वस्तुको उपभोक्ता नभएकाले ती वस्तुलाई यन्त्रले नै नष्ट गरेको घटनाले पाठकलाई चकित पार्छ। कथाको उपभोक्ताविनाको उत्पादन र विनाशले औचित्यहीन भौतिक युगको विकराल स्थितिलाई अभिव्यञ्जित गर्दै पाठकको मानसपटलमा सन्त्रास सिर्जना गर्दछ। अत्याधुनिक योजनासहितको उत्पादन प्रक्रियालाई स्वचालित प्रविधिमा विकास गर्ने

वैज्ञानिक, योजनाकार, कामदारहरूको कार्यकुलता र सिङ्गो मानवतामाथि एक उन्मादी र विवेकहीन निर्णयले कसरी संहार गयो भन्ने कुरालाई कथामा यसरी वर्णन गरिएको छ-

“उनीहरूले योजना बनाए, यन्त्रहरू बनाए । सब पूर्ण रूपले चल्थ्यो र मैले आफ्नो देशमा शान्ति र सुरक्षा स्थापनाका निमित्त यन्त्रलाई आज्ञा दिएँ सब मनुष्यको निर्मूल होस् । यन्त्रले साँच्ची त्यस्तै गयो, सबलाई जलाएर भस्म गरिदियो । त्यसमा ती वैज्ञानिकहरूसमेत धुँवा भए, कहाँसम्म भने मबाहेक सब जना जहानहरूसमेत त्यसमा आहुति भए । फगत म एकलो बाँकी छु ।....” (मल्ल, २०६३, पृ. ८९)

उपर्युक्त कथांशमा विवेकहीन शासकको अहम्का कारण आममान्छेका विरुद्ध विज्ञानप्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने मानवता विरोधी दुर्घटनाको परिकल्पना छ । शान्तिसुरक्षाका नाममा देशका बासिन्दालाई संहार गर्ने म पात्रका चरित्रले प्रविधिले सिर्जना गर्ने भयानक परिणतिको कारक मान्छे नै हुने धारणालाई अभिव्यक्त गरेको छ । कथामा मानवसमाजमा मानवलाई नै निषेधित गर्ने र मूर्दा शान्तिको अपेक्षा गर्ने चरित्रले मानवविहीन शान्तिसुरक्षा के र कसका लागि भन्ने यक्ष प्रश्न उठाएको छ । यो प्रविधिमाथिको ठुलो अविश्वास हो भने प्रविधिका सहारामा मान्छेले निम्त्याउने त्रासद परिस्थितिको चेतावनी पनि हो । योजनाकर्ता र आविष्कार कर्तालाई नै नष्ट गरेर शक्तिशाली बन्न खोज्दा स्वयम् एकलो भएको र बिसौँ वर्षसम्म एकलो हुनपरेको अन्तरपीडाले मानवीय सम्बन्ध र आवश्यकताको मूल्यत्याङ्कन गरेको छ । उत्पादन हुनु उपभोक्ता नहुनु, मानवसमाजविहीन शान्ति सुरक्षाको कल्पना हुनु, एकलो शासकबाहेक अन्य व्यक्तिले प्रवेश गर्न नसक्ने उच्च प्रविधियुक्त सीमा नियन्त्रण हुनुजस्ता घटना विज्ञानप्रविधिको उन्मादमा चल्ने शासकीय क्रूरता र अमानवताका परिणति हुन् । शान्तिसुरक्षाका नाममा मानवविहीन समाजको कल्पना अत्यन्त त्रासद छ । मानवविनाको शान्तिसुरक्षा र विकासको चिन्तनले मानवसमाज र मानवताका विरुद्धमा विज्ञानप्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने सम्भावनालाई दर्साएको छ । यी सबै परिघटनाका माध्यमबाट विज्ञान र प्रविधि मान्छेका लागि भएको हुनाले त्यो मानवता विरोधी नभई मानवमैत्री हुनपर्छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । त्यसैले यो भविष्यको मानवसमाज कृत्रिम बुद्धि भएका यन्त्र वा परग्रहीय जीवका कारण नभई विवेक गुमाएको मानिसकै कारण जोखिममा पर्नसक्ने भविष्यदृष्टिसहितको चिन्तन हो ।

सरुभक्तको ‘प्रत्यारोपण- ३०००’ मा चिकित्साविज्ञानको सफलतामाथि संशय व्यक्त गरिएको छ । विज्ञानका सबै आविष्कार र सफल प्रयोग जीवनका व्यावहारिक सन्दर्भमा स्वीकार्य नै हुन्छन् भन्न सकिँदैन । विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिमाथि संशय व्यक्त गर्ने सुविधा यसले सधैं दिएको हुन्छ किनभने यो स्थिर नभई गतिशील र परिवर्तनशील ज्ञानधारा हो । यस कथामा महिलाको

शरीरमा पुरुषको टाउको प्रत्यारोपण गरिएको घटनाले पाएको सफलताप्रति असहमति देखिन्छ- “त्यो एक महान् वैज्ञानिक सफलता हो वा एक कूरतम व्यङ्ग्य मानवीयताको नाममा ? के विज्ञानलाई दक्षप्रजापतिहरू, अर्धनारीश्वरहरू, नरसिंहहरू जन्माउने अधिकार छ ?” (सरुभक्त, २०४७, पृ. १३) । कथामा आएका यी प्रश्नहरू नै चिन्तनका मूल आधार बनेका छन् तर यी प्रश्नको जवाफ कथाले दिँदैन । त्यसैले यो मानवताको रक्षाका निम्ति चिकित्साविज्ञानले हासिल गरेका सफलताभित्र मानवीय मूल्य र औचित्य खोजका लागि उठाइएको संशय हो । महिलाको शरीरमा पुरुषको टाउको प्रत्यारोपणलाई पेसागत कुशलताका दृष्टिले महान्तम प्राप्ति मान्न सकिन्छ तर प्रत्यारोपण र जीवनरक्षाका नाममा मानवजातिको प्राकृतिक पहिचानलाई कुरूप बनाउने छुट विज्ञानलाई छैन । कथाको उपर्युक्त अंशले विज्ञानको स्वेच्छाचारी चरित्रमाथि प्रश्न गरेको छ । यो स्वतन्त्र जीवनका प्राकृतिक चरित्र, स्वभाव र पहिचानमाथि हस्तक्षेप गरी प्रयोगका नाममा जीवन कुरूप बन्न सक्ने स्थितिप्रति असहमतिसहित विज्ञानप्रविधिका प्रगतिका नकारात्मक प्रयोगमाथि आलोचनात्मक दृष्टि हो ।

निर्माणकर्ताका विरुद्धमा उठ्ने शक्तिशाली यन्त्र, मानवलाई पूर्ण निषेध गर्ने कृत्रिम बुद्धि भएका रोबोटीय चरित्र, सर्वशक्तिमान हुन खोज्दा यन्त्रदास बनेको मानिस विज्ञानप्रविधिको सन्त्रासलाई देखाउने अर्को विषय हो । विज्ञानकथामा प्रविधिकृत स्वचालित वस्तुहरूले प्रायः मानवतालाई नष्ट गर्ने वा दास बनाउने प्रयास गरेको देखाइन्छ (डिनेलो, सन् २००५, पृ. २) । यसले यान्त्रिकप्रविधिको चरम विकास हुँदा मानवजातिले भोग्नपर्ने सम्भावित विनाशलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । रमेश विकलको ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ कथामा चेतनायुक्त रोबोट विकास गरी त्यसबाट सम्पूर्ण सुविधा लिने र भविष्यलाई सुखद बनाउने कल्पना गरिरहेको दिवाकरको कोठामा उसको निजी रोबोट अनुमतिबिना नै प्रवेश गर्छ । ऊ दिवाकरका प्रश्नलाई वेवास्ता गर्दै नजिकिँदै जान्छ । आज्ञा अवज्ञा गर्ने रोबोटको यस चरित्रले कथामा सन्त्रासको वातावरण सिर्जना गरेको छ । रोबोटको असामान्य व्यवहारले दिवाकर आतङ्कित बन्छ र आणविक हतियारले उसलाई प्रहार गर्छ तर रोबोट त्यसको प्रवाह नगरी प्रतिवादमा उत्रिन्छ- “बेकार छ प्रोफेसर ! रोबोको स्वर गुन्ज्यो । तिम्रो आणविक हतियारको प्रतिरोधको शक्ति हामीले आफूभित्र पैदा गरिसकेका छौं । अब तिम्रो मानवजातिको भौतिक, बौद्धिक र वैज्ञानिक साम्राज्यको युग खत्तम” (विकल, २०७०, पृ. ७५) । मान्छेको प्रतिवाद गर्दै मानवजातिको युग समाप्त भएको घोषणा गर्ने रोबोटको व्यवहारले मानिसले रोबोटलाई चेतनशील बनाउनुको अर्थ शक्तिशाली प्रतिद्वन्द्वी उत्पादन गर्नु हो, जुन मानिसकै लागि प्रत्युत्पादक हुन सक्छ भन्ने कुरालाई साबित गरेको छ । त्यसै गरी चेतनाकै कारण रोबोटले आणविक हतियारको प्रतिरोधी क्षमतासमेत विकास गरी मान्छेको बौद्धिक, भौतिक नियन्त्रणमा मुक्त भएको भाव व्यक्त गरेको छ । दीर्घकालीन

प्रभावका बहुआयामिक पक्षको विश्लेषण नगरी सनकका आधार वस्तुलाई चेतनशील बनाउनु र त्यो मान्छेकै अस्तित्व समाप्त पार्ने योजनामा लागेका घटनाले मान्छेका लागि उसको विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षी नै जोखिमपूर्ण हुने चिन्तनलाई स्पष्ट पारेको छ ।

प्रस्तुत कथाको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' भन्ने शीर्षकीय आशय नै सम्भावना र जिज्ञासामा आधारित छ । यसले सपना अर्थात् कल्पना, अकाङ्क्षा र चेतना भएका रोबोट विकास भएपछिका परिणामका लेखाजोखाको अपेक्षा गरेको छ र सोही लक्ष्य अनुरूप नै कथामा रोबोटको चरित्रलाई स्थापित गरिएको छ । मान्छेलाई नियन्त्रण गर्ने रोबोटको व्यवहार प्रस्तुत गर्न सपनालाई आधार बनाइएको हुनाले कथा विश्वसनीय बनेको छ किनभने अहिलेको प्रविधिले मान्छेलाई अवज्ञा गर्ने, निषेध गर्ने क्षमता भएको र स्वनिर्णय गर्ने चेतनशील रोबोटको उत्पादन गरिसकेको छैन तसर्थ काल्पनिक परिघटनाले कथालाई बलियो आधार दिएको छ भने व्यापक परिवेशलाई समेट्न पनि सम्भव बनाएको छ । कथामा दिवाकरसँगै विश्वका शक्तिशाली व्यक्तिलाई रोबोटले नियन्त्रणमा लिएको स्वैरकल्पना देखिन्छ- "प्रो दिवाकरले ती कैदीमध्ये धेरैको अनुहार ठम्यायो । यी विश्वका विभिन्न मुलुकका राष्ट्राध्यक्ष, राष्ट्रप्रमुख, राजनेता र वैज्ञानिकहरू थिए । यी सबैको अनुहारमा गहिरो आतङ्कको भाव थियो" (विकल, २०७०, पृ. ७५) । चेतनायुक्त रोबोटका कारण मानिस यन्त्रदासमा परिणत भएको घटना यन्त्रमा चेतना विकास गर्दा उत्पन्न हुने जोखिमको कल्पना हो र मान्छेको अस्तित्वका लागि त्यो घातक बन्ने धारणा पनि हो तर कथामा रोबोटका कारण मानिस जोखिम पर्ने जुन कल्पना गरिएको छ त्यो रोबोटको सामर्थ्य र परिणामलाई हेर्ने एकपक्षीय दृष्टि हो ।

विजय चालिसेको 'वानर सेना' कथामा चिकित्साविज्ञानको दुरुपयोग गरी गर्भावस्थाबाटै मान्छेलाई बफादार मानवयन्त्र बनाउने योजनाको त्रासद परिणतिसम्बन्धी स्वैरकल्पना छ । कथामा स्मृति हस्तान्तरण भ्याक्सिनको कल्पना गरी राज्यसत्ताप्रति बफादार व्यक्तिको स्मृति गर्भावस्थाको बच्चामा स्थापित गर्न सकिने र त्यस प्रक्रियाबाट जन्मने बच्चामा स्वतन्त्र व्यक्तित्वको सट्टा हस्तान्तरित व्यक्तित्व विकास हुन गई अन्ततः सत्ताप्रति पूर्णतः बफादार यान्त्रिक नागरिकको जमात तयार गर्ने परिकल्पना देखिन्छ । यस कथामा नागरिकमाथि सर्वकाल शासन गर्न चाहने मानवता विरोधी सर्वसत्तावादी शासकको त्राटकीय चरित्र देखापर्छ । यसले विज्ञानप्रविधिको दुरुपयोगमा शासकीय स्वार्थलाई जिम्मेवार ठहर्‍याएको छ । बफादार यन्त्र मानवको समूह उत्पादन गर्ने गोप्य लक्ष्यका साथ सरकारले ल्याएको मातृशिशु कल्याण कार्यक्रमको एक भोक्ता डाक्टरले गर्भिणी महिलालाई सरकारले अनिवार्य गरेको खोपको असरका बारेमा टिप्पणी गर्दै भनेको छ- "मलाई लाग्छ यो सबै नवजात शिशुहरूमा आफ्ना बफादारहरूको स्मृति हस्तान्तरण

गरेर वैज्ञानिक रूपमै कहिल्यै आफ्नो विरोध नगर्ने, बरु आफ्नो समर्थनमा ज्यान दिन पनि तत्पर नागरिकहरूको एउटा समूह तयार गर्ने खतरनाक योजना हो” (चालिसे, २०७१, पृ. ७०) । सरकारले अनिवार्य गराएको खोपको असरका बारेमा कथामा भनिएको छ- “गर्भिणी महिलाहरूलाई गर्भावस्थामै एकएक हप्ताको अन्तरमा नियमित पाँच पटक यो भ्याक्सिन दिएपछि नवजात शिशुमा उनीहरूले चाहे जस्तै बफादारीको गुणसुत्र विकसित हुन्थ्यो” (चालिसे, २०७१, पृ. ७१) । वास्तवमा स्मृति हस्तान्तरण खोपलाई मस्तिष्क प्रत्यारोपणको कल्पनासँग जोडिएको सकारात्मक आविष्कार मान्न सकिने भए पनि कथामा त्यसको दुरुपयोगको ताण्डवले पाठकलाई भयोत्तेजित पार्छ, किनभने कथामा मानवताको रक्षा र स्वार्थका लागि एक व्यक्तिको स्मृति अर्को व्यक्तिमा हस्तान्तरण गरिएको छैन, यहाँ त मानवीय गुणलाई नै नष्ट गर्ने निकृष्ट स्वार्थको योजना पूरा गर्न शासनसत्ताबाटै प्रविधिको दुरुपयोग गरिएको छ । यसले शासकको स्वार्थका कारण प्रविधि दुरुपयोग र सत्ताप्रति उत्तरदायी बौद्धिकहरूको भूमिकाबाट भविष्यमा मानवतामाथि नै प्रहार हुनसक्ने सम्भावनालाई उजागर गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा प्रस्तुत भएको विज्ञानप्रविधिका सन्त्रासको विश्लेषणपश्चात् भविष्यमा मानिसलाई केही कुराबाट जोखिम हुन्छ भन्ने त्यो मानिसकै निकृष्ट स्वार्थ र विवेकहीन चरित्र हो भन्ने दृष्टिकोणलाई सामान्यीकरण गर्न सकिन्छ । यस दृष्टिले ‘इन्जिनियरको टाउको’, ‘प्रवेश निषिद्ध देश’, ‘वानर सेना’ कथा स्तरीय छन् । यी कथामा मानवताका विरुद्धमा प्रयोग हुनसक्ने विज्ञानप्रविधिको सन्त्रासप्रति विमति राख्दै अलोचनात्मक दृष्टि व्यक्त गरिएको छ । कथामा जति पनि दुखद् र त्रासद घटना देखिएका छन् ती निरपेक्ष नभई मानवीय चरित्रसँग प्रत्यक्ष जोडिएका छन् । विज्ञानप्रविधिको विकासलाई सन्त्रासपूर्ण परिघटनाबाट हेर्ने दृष्टिकोणले त्यसको विकासलाई निषेध गर्ने लक्ष्य नराखी भविष्यका दुखद् परिणतिबाट कसरी छुटकारा पाउन सकिन्छ भन्ने चिन्तनको विमर्शलाई अगाडि बढाएका छन् । विज्ञानप्रविधिको त्रासद परिणतिसँग जुधिरहेका पात्रहरू गतिशील छन् भने घटनालाई प्रस्तुत गर्ने भाषाशैली सम्प्रेष्य छ । कथामा प्रस्तुत घटनाहरू अतिकल्पना नभई निकट वा दूरभविष्यका सम्भावनासँग जोडिएका भविष्यदृष्टिसहितका मानवजनित परिघटनाका रूपमा देखापरेका छन् ।

६.४ प्रविधि र प्रतिशोध

नेपाली विज्ञानकथामा कुनै एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिसँग, एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रसँग, शासकले जनतासँग स्वार्थ पूरा गर्न योजनाबद्ध रूपमा प्रविधिको दुरुपयोग गरेका व्यवहारसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनाहरू रहेका छन् । विजय चालिसेको ‘कतै देखिएन विज्ञान !’ कथामा प्रभुत्व अस्वीकार गर्ने राष्ट्रमाथि प्रतिशोध लिने शक्तिराष्ट्रका चरित्रलाई उदाङ्गो पारिएको छ । विज्ञान र

प्रविधिको दुरुपयोग गर्ने शक्तिराष्ट्रका क्रूरतम र घातक गुप्त योजना, मानवता विरोधी व्यवहार, कमजोरमाथि प्रभुत्व कायम गर्ने आततायी चरित्रबाट शक्तिको मोहले मानिसलाई कसरी विवेकहीन र प्रतिशोधी बनाउँछ भन्ने घटना अभिव्यक्त भएको छ । विज्ञानप्रविधि आफैमा त्रासद नभई त्यसलाई प्रयोग गर्ने मान्छेका सङ्कुचित योजना, चेतना, स्वार्थ र मानवताहीन चरित्रले यसलाई नकारात्मक दिशातर्फ डोर्‍याउँछ । यस कथामा मानवताको विनाशका लागि योजनाबद्ध रूपमा लागेको कथित शक्तिराष्ट्रका मानवता विरोधी चरित्रको बीभत्स दृश्यको कल्पना गरिएको छ-

हावामा फैलिएका ती खतरनाक जीवाणु सहजै मान्छेको सम्पर्कमा आउँथे । हावामा फैलिएका ती खतरनाक जीवाणु मानिसको शरीरभित्र पसेर केही दिनमै रक्तबीज जस्तै एकबाट लाखौंको सङ्ख्यामा विस्तारित हुन्थे र मानिसको रक्तनलीमा प्रवेश गरी सम्पूर्ण रगत चुस्दै मुटुमा पसेर मृत्युको मुखसम्म पुर्‍याइदिन्थे । त्यसैले आणविक हतियारभन्दा खतरनाक थियो यो थाहै नपाई लाखौंको हत्या गर्ने जीवाणु उत्पादन र प्रसारको योजना । (चालिसे, २०७१, पृ. ५४-५५)

उपर्युक्त कथांशमा कल्पना गरिएको जीवाणु कुनै प्राकृतिक परिघटनाले सिर्जना गरेको होइन, यो कथाको वेनामी शक्तिराष्ट्रले प्रभुत्व स्वीकार नगर्ने, प्रतिस्पर्धा गर्न खोज्ने अन्य राष्ट्रमाथि आक्रमण गर्ने मानवता विरोधी अतिगोप्य योजनाद्वारा अत्याधुनिक प्रयोगशालामा निर्माण गरेको जैविक हतियार हो । विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई समग्र मानवसमाजको उन्नतिमा सदुपयोग गर्नपर्नेमा मानवकै विनाश गरी शक्तिशाली बन्ने योजनामा प्रयोग गरी मानवतालाई सङ्कटमा पार्ने यस्ता दुष्कर्म दुखद् छन् । कथाको यस घटनाले सम्भावित यथार्थको रहस्य उद्घाटन गरी मस्तिष्कलाई तरङ्गित बनाउँछ । त्यसैले समकालीन विश्वको शक्तिसञ्चय र अदृश्य युद्धका भिल्काहरूका आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने हो भने यो दूरभविष्यको स्वैरकल्पना मात्र होइन, संघारमा निम्तिरहेको संहारबारेको तथ्योद्घाटन पनि हो । वास्तवमा विज्ञानकथाको मूल्यवत्ता यस्तै कल्पनाद्वारा अभिव्यञ्जित हुन्छ ।

प्रस्तुत कथाले शक्तिको होडमा विभाजित विश्वका कथित शक्तिराष्ट्रका विवेकहीन उन्मादले जैविक हतियार उत्पादन गरी मानवसंहारका लागि यसको प्रयोग गर्नसक्ने सम्भावनालाई अनावृत गरेको छ । यसले पाठकलाई त्रसित मात्र गराउँदैन, आक्रोशित पनि बनाउँछ । कथामा प्रसिद्ध वैज्ञानिकको सहयोगी भएर काम गर्न पाएकोमा अत्यन्तै उत्साहित भएको विज्ञानले काम गरिरहेको योजनाको उद्देश्यबारे कथामा भनिएको छ-

डा. फ्यान्टमले परियोजनाको बारे महामहिमलाई दिएको जानकारीबाट विज्ञानले थाहा पायो, ऊ एउटा त्यस्तो परियोजनामा काम गर्दै रहेछ जुन कामको उद्देश्य छिमेकी साना देशहरूमा जैविक आक्रमणलाई सघाउनु थियो । गुप्त रूपमा थालिएको उनीहरूको यो किलर भाइरस परियोजनाको प्रमुख उद्देश्य रहेछ खतरनाक खालको जीवाणु विकास गरेर आफूसँग सिँगौरी खेल्न खोज्ने देश र त्यसका जनतामाथि प्रयोग गर्नु । (चालिसे, २०७१, पृ. ५४)

उपर्युक्त कथांशमा अभिव्यक्त भएको कथनले घातक जीवाणु निर्माण गर्नाको लक्ष्य प्रतिद्वन्द्वी राष्ट्रमाथि प्रहार गर्नु र मानव विनाशको त्रासदी सिर्जना गरी शक्तिशाली बन्ने प्रतिशोधी चिन्तनमाथि प्रकाश पारेको छ । शक्तिशाली बन्ने र विरोधीलाई दबाउने यस किसिमको योजनाले मानवजातिकै अस्तित्वमाथिको खेलवाडलाई चित्रण गरेको छ । वैज्ञानिक शक्तिका उन्मादले मानिस क्रमशः मानवताहीन कठोर यन्त्रमा परिणत हुँदैछ । शक्तिशाली हुने होडमा मानवसभ्यता र जातिलाई विनाशतर्फ डोच्याउन नहुने धारणाबाट कथामा जीवनवादी भावाभिव्यञ्जित भएको छ ।

विजय चालिसेकै 'प्रयोग/प्रत्यारोण' कथामा चिकित्साविज्ञानका प्राप्ति मानिसका निम्ति घातक हुनसक्ने कल्पना गरिएको छ । कथारचनाको परिवेशका आधारमा हेर्ने हो भने यो समकालीन राजनीतिक व्यवस्थाप्रति अहमति र व्यङ्ग्यजस्तो देखिए पनि वैज्ञानिक प्रयोगको सफलताले कथालाई राजनीतिकभन्दा वैज्ञानिक धरातल प्रदान गरेको छ । यस कथामा पनि सत्ता अख्तियारीको दुरुपयोग गरी सत्तासिन भइरहने चाहनालाई पूरा गर्न वैज्ञानिक प्रयोगको सहारा लिइएको छ । यसले गर्दा कथामा शक्ति र प्रविधिको दुरुपयोग, मानवको प्राकृतिक जीवनमाथिको षडयन्त्र र शासकीय स्वार्थले मानवतालाई सत्ताको दुश्चक्रममा पारेको छ । कथामा चेतनाशून्य मानवको प्रत्यारोपण गरी स्वतन्त्र विचार राख्ने बुद्धिजीवीलाई प्रतिस्थापन गर्ने योजना बनाइएको कल्पना छ । आज्ञाकारी तर चेतनाशून्य मानवको उत्पादन गर्नाको लक्ष्यका बारेमा कथामा भनिएको छ- "सबैभन्दा पहिला यी सबै प्रकारका विद्रोही र हाम्रो सबै कुराको समर्थन नगर्ने बुद्धिजीवीहरूका ठाउँमा तपाईंहरूको प्रयोगमानव प्रतिस्थापन गर्न चाहन्छु" (चालिसे, २०७१, पृ. १०१) । सत्ताले आफूलाई शक्तिशाली बनाई राख्न मानवताका विरुद्धमा विज्ञानप्रविधिका आविष्कार र प्राप्तिलाई दुरुपयोग गर्नसक्नेतर्फको चिन्तनमै प्रस्तुत कथा केन्द्रित छ । जनसाधारणलाई सत्ताको भक्त बनाउने, आलोचक र फरक विचार राख्नेलाई दण्डित गर्ने अनि मानवका प्राकृतिक वृत्तिविकासलाई कृत्रिम रूपमा परिवर्तन गरी सत्ताकै अनुयायी बनाउने घटनाका कल्पनाले कथाकारलाई सत्ताका मानवता विरोधी व्यवहारप्रति खरो आलोचक बनाएको छ ।

मान्छेको स्वतन्त्र व्यक्तित्व र चिन्तनलाई निषेध गरी सत्तासिन हुन चाहने प्रस्तुत कथाको शासक आधुनिक समाजका निम्ति कल्पनाकै स्तरमा त्रासद छ । विज्ञानका सकारात्मक प्राप्तिलाई वैयक्तिक स्वार्थमा प्रयोग गर्ने यस्तै प्रकृतिका चरित्रका कारण मानवको बौद्धिक प्राप्ति विज्ञान मानवकै लागि अभिशाप बन्न सक्छ । वैयक्तिक स्वार्थमा मानवतामाथि खेलवाड गर्ने शासक र शासकका त्यस्ता स्वार्थमा हैसेमा होस्ते गर्ने वैज्ञानिकको प्रयोग मानवताका विरुद्धमा छ । यसबारे कथामा भनिएको छ- “चाँडै नै यस्ता शिक्षक, कर्मचारी र राजनीतिक कार्यकर्ताहरूको भिड तयार गर्नुहोस् जसलाई आजका विरोधीसँग प्रतिस्थापन गर्न सकियोस् । अँ, बरु वैज्ञानिकहरूमै पनि हाम्रो समर्थनमा प्रयोग नगर्ने छन्, सहयोग नगर्ने छन् । तिनीहरूलाई पनि तपाईं आफू जस्तै समर्पित बनाउनुहोस्” (चालिसे, २०७१, पृ. १०५) । आज्ञाकारी अनुयायी उत्पादन गर्ने शासकीय चरित्र र सत्ताको नकारात्मक स्वार्थमा केन्द्रित वैज्ञानिकका विवेकहीन व्यवहारले तिनीहरूको बौद्धिक दिवालीयापनलाई देखाउँछ । मानवका प्राकृतिक चरित्र र अस्तित्व, संवेदना र चेतनाका स्थानमा केवल स्वामीभक्त मानवरूपी यन्त्र निर्माण गर्ने कुरा शासकीय स्वार्थसँग जोडिएको नकारात्मक पक्ष हो भने शासकका त्यस्ता स्वार्थलाई पूरा वैज्ञानिकको चरित्र पनि मानवद्वेषी छ ।

सरुभक्तको ‘एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन’ वैयक्तिक प्रतिशोधमा प्रविधिको दुरुपयोगको सम्भावनालाई प्रस्तुत गर्ने कथा हो । कथाको घटनाक्रमअनुसार सहपाठी युवतीले प्रेम प्रस्ताव अस्वीकार गर्नु र रूप-सौन्दर्यको घमण्ड गर्नाले युवकमा नकारात्मक प्रतिशोधको भाव उत्पन्न हुन्छ । प्रतिशोधकै नकारात्मक मानसिकताले उसले स्नातकोत्तर तहको पढाइ बिचमै छोड्छ र युवतीसँग बदला लिन योजनाबद्ध रूपमा क्रियाशील हुन्छ । रूपकै कारण अस्वीकृत भएको पीडामा युवकले प्रतिशोधका निम्ति सुन्दर मानवीकृत रोबोट निर्माण गर्छ । युवतीले स्नातकोत्तरपछि प्राध्यापन गर्ने क्याम्पस परिसरमा उक्त रोबोटसँग देखेभेट, बोलचाल तथा परिचयपछि युवती उक्त कृत्रिम युवाप्रति आकर्षित हुन्छे । अन्ततः युवतीले नै विवाहको प्रस्ताव राख्छे र दुवैको विवाह हुन्छ । गृहप्रवेशको बखत त्यो युवक देखापर्छ, जसको प्रेम प्रस्तावलाई युवतीले स्नातकोत्तर अध्ययन गर्दा अस्वीकार गरेकी हुन्छ । कथामा बेहुला युवकले आफू कृत्रिम मानव भएको बताएपछि घटना चरमोत्कर्षमा पुग्छ । परिस्थिति असामान्य भएपछि युवतीले “यो सबै के हो ? तपाईं को हुनुहुन्छ ?” (सरुभक्त, २०४४, पृ. १७८) भनी सोधेको प्रश्नमा रोबोटको प्रत्युत्तर हुन्छ- “म सुन्दर रूपाकृति संरचना गरिएको एन्ड्रोएड वर्गको यान्त्रिक मानव-यामा-०४२२८५०१ हुँ” (सरुभक्त, २०४४, पृ. १७८) । कथामा एकोहोरो प्रेम प्रस्तावको अस्वीकृतिले युवकको मानसिकतामा सिर्जना गरेको मनोविकार नै यी सबै घटनाको कारण हो । त्यसो हुनाले यो नितान्त वैयक्तिक स्वार्थ पूरा नहुँदा प्रविधिको दुरुपयोग गर्ने र प्रतिशोध लिई परपीडनमा

रमाउने निकृष्ट चरित्र हो । कथामा युवती विश्वस्त नभएपछिको रोबोट युवकले आफूलाई यसरी प्रस्तुत गरेको छ-

मेरो शरीर विद्युत् चुम्बकीय तारहरू, कन्डक्टरहरू, कन्डेन्सरहरू, फोटोसेलहरू, फोटो रिसेप्टरहरू, सिन्थेटिक छालाहरू र सिलिकन माइक्रोचिप्सहरूले बनेको छ । मेरो पोजिट्रोनिक मस्तिष्क परिपथको स्मृतिखण्डमा सुरक्षित भाषा, ज्ञान र व्यवहारको निर्देशनबमोजिम म क्रिया प्रतिक्रिया गर्ने गर्छु । हेर न डार्लिङ !” दुलहाले सुहागरातमा कमिज फुकाल्नेछ अनि छातीको सिन्थेटिक छाला सोहोरेर काखी-काखीसम्म पुऱ्याउनेछ । दुलहीका विस्मय विस्तारित आँखाले दुलहाको छातीभित्र अग्निप्रज्वलित तारैतारका बहुरङ्गी जन्जाल मात्रै देख्नेछ । (सरुभक्त, २०४४, पृ. १७८)

अत्याधुनिक प्रविधिद्वारा निर्मित रोबोट व्यक्तिस्वार्थमा प्रयोग गरी मान्छेका संवेदनालाई उपहास गरिएको हुनाले यो रोबोटप्रविधिको मानवमैत्री आकाङ्क्षा विरुद्ध लक्षित छ । यसले अत्याधुनिक रोबोट निर्माणका सकारात्मक पक्षसँगै सामान्य लाग्ने तर मानवीय संवेदनाका दृष्टिले भयानक परिणति निम्त्याउन सक्ने नकारात्मक पक्षका सम्भावनालाई देखाउँछ । वास्तवमा नितान्त वैयक्तिक सरोकारका यस्ता घटनामा पनि प्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने हुनाले यसले दुर्घटनाको नयाँ तथ्यलाई उद्घाटित गरेको छ भने वर्तमान समाजमै विद्युतीय माध्यमका सहारामा प्रतिशोध लिने, बेइज्जत गर्ने घटनाक्रम बढिरहेको हुनाले प्रविधिको विकास हुँदै जाँदा यस्ता किसिमका प्रतिशोधी व्यवहारहरू बढ्ने र त्यसले समाजलाई विकृत बनाउने कल्पनाका साथसाथै उपयुक्त पदपदावलीसहितको प्राविधिक भाषाले कथालाई तर्कसङ्गत र विश्वसनीय बनाएको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा व्यक्ति वा राष्ट्रका सङ्कुचित स्वार्थपूर्तिका लागि प्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने सम्भावनालाई देखाइएको छ । ‘कतै देखिएन विज्ञान’, ‘प्रयोग/प्रत्यारोपण’ र ‘एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन’ यी तीनवटै कथामा यसको प्रभावपूर्ण अभिव्यक्ति भएको छ । कथामा त्यस्ता स्वार्थको कुनै समुदाय, समाज, राष्ट्रको उन्नतिसँग सम्बन्ध रहेको छैन भने वैयक्तिक वा राष्ट्रिय जुनसुकै स्वार्थमा प्रयोग गरिएको भए पनि त्यो मानवता विरुद्धका चरित्रसँग जोडिएको छ । प्रतिस्पर्धा गर्न खोज्ने, प्रभुत्व स्वीकार नगर्ने देशमाथि जैविक हतियार प्रयोग गर्ने योजना; शासकको आलोचना गर्ने, स्वतन्त्र चिन्तनको हैसियत राख्ने बुद्धिजीवीहरूलाई विवेकशून्य यन्त्रवत् मानिसबाट विस्थापित गर्ने; नितान्त वैयक्तिक स्वार्थद्वारा निर्देशित भई जीवनका संवेदनासँग खेल्ने र परपीडनमा रमाउने यी सबै चरित्रहरू प्रतिशोधसँग जोडिएका छन् । कथामा कल्पना गरिएका यी परिघटनाहरू अदृश्य संसारका मनोगत अतिरञ्जना होइनन् । कथामा कल्पना गरिएको स्तरमा प्रविधिकै प्रयोग नभए पनि सामाजिक चिन्तनका दृष्टिले कथाका केही घटना

समकालीन समाजका चरित्रसँग पनि निकट छन् भने केही भविष्यको समाजसँग निकट सम्बन्ध राख्ने सामर्थ्यका छन् ।

६.५ जीवनका लागि विज्ञानप्रविधि

नेपाली विज्ञानकथामा जीवनरक्षाका निम्ति विज्ञान र प्रविधि महत्तम सारथि हुनसक्ने सुन्दर चिन्तनमा आधारित स्वैरकल्पनाहरू पनि रहेका छन् । यस्ता कथामा विज्ञान र प्रविधिलाई हेर्ने आशावादी र सकारात्मक दृष्टिकोण सञ्चारित भएको छ यद्यपि सबै विज्ञानकथा अन्ततः जीवनवादी चिन्तनमै अडिएका छन् । सरुभक्तको ‘क्रमशः वर्तमान...’ कथामा पृथ्वीको बाहिरी तहको समाज आणविक युद्धको महामारीमा परी विनाश हुने अवस्थामा मानवजातिलाई कसरी रक्षा गर्न सकिन्छ भन्ने विकल्पको खोजी गरिएको छ । कथामा ‘द फ्युचर वर्ल्ड प्रोजेक्ट’ नामको भविष्यको समाजको परिकल्पना छ । स्वेत्जर नामको वैज्ञानिकले परिकल्पना तथा निर्माण गरेको उक्त योजनाको मुख्य काम भविष्यका जटिल युद्धविभीषिकाबाट मानवजातिको विनाश हुनबाट बचाउनु हो । पृथ्वीको गर्भमा निर्माण गरिएको एक त्यस्तो स्थान जसको सम्बन्ध बाहिरी संसारसँग छ र बाहिरी संसारका सम्पूर्ण कुराको निगरानी राख्नका लागि सोही अनुरूपको प्रविधिको विकासको स्वैरकल्पना कथामा गरिएको छ- “...यसले अणु-प्रमाणु प्रक्षेप्यास्त्रहरू जमीन, महासागर र अकाशमार्ग- जहाँबाट प्रहार गरिए पनि ठिक सूचना प्रदान गर्न सक्छ । अन्तरमहाद्वीपिय प्रक्षेप्यास्त्रको पूर्व सूचना ०००१ सेकेन्डमा प्राप्त गरिन्छ” (सरुभक्त, २०४४, पृ. २२) । कथामा सूचना प्रवाहको यो अत्याधुनिक व्यवस्था भूगर्भको योजनालाई सुरक्षित गर्न बनाइएको छ । भविष्यको समाजका रूपमा कल्पना गरिएको उक्त काल्पनिक समाजमा मानवसभ्यताको नयाँ प्रक्रिया कसरी आरम्भ हुन्छ भन्ने कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

“...अणु-युद्ध शुरु हुनासाथ जब सङ्कटकालीन आदेशमा यस भू-गर्भको ढोका (सिल) बन्द हुन्छ, तब- त्यसपछि पृथ्वीभित्रको यस पृथ्वीमा वास्तविक जीवन र कार्य शुरु हुनेछ । सुप्रिम कम्प्युटरको निर्देशनमा, सिल बन्द हुनासाथ, भ्रुण-बैकको निष्क्रियता स्वतः समाप्त हुनेछ- तत्पश्चात् डिम्बाशयमा संसेचित डिम्बाहरू स्वाभाविक अवस्थामा विकासित हुन थाल्ने छन् । शिशुका रूपमा पूर्ण विकसित हुन पूर्ण रूपले नौदेखि दश महिना समय लिनेछ । यथासमय- मानवनिर्मित मानव परिचारिकाहरूको हेरचाहमा दश हजार शिशु जन्मने छन् (गर्भपातको सम्भावना शून्य छ) । यी दश हजार मानवनिर्मित परिचारिकाहरू अहिले ‘परिचारिका गृह’मा छन्, चेतनाविहीन निष्क्रिय अवस्थामा । फेमिली स्टेसनको एक विशेष आदेश प्राप्त भएपछि ‘परिचारिका नियन्त्रण केन्द्र’ले परिचारिकालाई चेतनामा

ल्याउने छ, शिशु प्रशवावस्थामा । परिचारिका र जन्मने शिशुको नाम नम्बर निश्चित गरिएका छन् । शिशुहरू जन्मेपछि निश्चित परिचारिकाले निश्चित शिशुलाई निश्चित आवासगृहमा लानेछन्...” (सरुभक्त, २०४४, पृ. ३०)

मान्छेको अनुपस्थितिमा कृत्रिम बुद्धि भएका यन्त्रका स्वचालित प्रक्रियाबाट मानवजीवन र सभ्यता बचाउन एक व्यक्तिले गरेका उपर्युक्त प्रयास जीवनवादी दर्शनका सशक्त उदाहरण बनेका छन् । एक सभ्यताको अन्त्यसँगै अर्को जीवन सभ्यताको सुरुवात हुने यो कल्पना आश्चर्यजनक मात्र नभई मानवसभ्यता रक्षाको महत्त्वाकाङ्क्षी अवधारणा पनि हो । प्रविधिकै कारण एकातर्फ ध्वंस हुँदा अर्कातर्फ सिर्जनारम्भ हुने यस स्वैरकल्पनाले प्रकारान्तरले मानवता र जीवनको वकालत गरेको छ । प्रत्येक विज्ञानकथाको विचारले एक आदर्श सम्भावनालाई अपनाउँछ (सुभिन, सन् १९७९, पृ. ६६) भनेभैं यस कथाको कल्पनाले पनि भविष्यको आदर्श सम्भावनालाई अपनाएको छ । त्यसैले पूर्ण रूपमा स्वचालित प्रविधिमा आधारित हुने कथाको नयाँ जीवन र समाजको कल्पना आफैमा सुन्दर छ र यसले धर्तीमा जीवनको अपरिहार्यतालाई पनि ध्वनित गरेको छ । यो मानव र जीवनबारेको कल्याणकारी स्वैरकल्पना रहेको छ । भविष्यको समाजका रूपमा कल्पना गरिएको उक्त योजनामा कल्पना गरिका भ्रूणवैक, सुपरकम्प्युटरद्वारा नियन्त्रित वातावरणमा तिनको स्वाभाविक विकास, शिशु पूर्ण विकसित हुन लाग्ने नौ-दश महिनाको समयवधि, मानवीकृत रोबोट परिचारिका, शिशु स्याहार केन्द्रजस्ता जुन आख्यानीकृत तथ्यहरू छन् ती वस्तु यथार्थका निकट छन् । कथाको भौतिक संसारसँग सम्बद्ध भई वैज्ञानिक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको भविष्यको समाजले मान्छेलाई सम्भावित भवितव्यबाट जोगाउने विश्वसनीय र आशावादी आधार प्रदान गरेको छ ।

सरुभक्तकै ‘सार्क मिशाइल’ कथामा मानवकल्याणका लागि क्षेप्यास्त्रको प्रयोग गर्न सकिने विचार व्यक्त भएको छ । अतिवृष्टि र अनावृष्टिलाई नियन्त्रण गर्न सकिने क्षेप्यास्त्रका धारणालाई कथामा यसरी स्पष्ट पारिएको छ- “निर्देशकले विश्वास व्यक्त गरे- यी मिशाइलहरू जल, स्थल र नभ युद्धमा प्रयुक्त हुने आणविक वा अन्य परम्परागत मिशाइल प्रकृतिका हुने छैनन् । यो विशुद्ध मौसम वैज्ञानिक महत्त्वको शान्तिपूर्ण कार्यक्रम हो” (सरुभक्त, २०४४, पृ. ६५-६६) । कथामा मौसमी समस्यासँग जुध्न परिकल्पना गरिएका दुई क्षेप्यास्त्रको केन्द्रमा मानवको कल्याण रहेको हुनाले यी विनाशकारी परिचयबाट विचलन भएका छन्- “हामीलाई थाहा थियो- त्यस बादलको जलराशीलाई वर्षाउन सक्यौं भने मान्छेको प्रकृतिमाथि एक महान् विजय हुनेछ । यसका प्रत्येक मानवीय पक्ष कल्याणकारी थियो नै” (सरुभक्त, २०४४, पृ. ७४) । कथामा गरिएको कल्याणकारी स्वैरकल्पना प्रविधिको सहारामा प्रकृतिमाथि विजय हासिल गर्न खोज्ने मानिसका विवेकहीन

महत्त्वाकाङ्क्षासँग तुलना हुन सक्दैनन् । मानवसमाजको कल्याणसँग जोडिएका यस्ता प्रयोगले जीवनका समस्यासँग जुध्ने बौद्धिक आधार प्रदान गर्दछन् । वास्तवमा विज्ञानका आविष्कार र प्रयोग मानवकल्याणको चिन्तनबाटै विकसित भएका हुन् तर वर्तमान विश्वपरिदृश्यका घटनाले विज्ञानका प्राप्तिलाई मानवका विरुद्धमा दुरुपयोग हुनसक्ने चिन्तालाई बढाएको छ । शक्तिको नकारात्मक होड र नयाँ प्रयोगले विश्व मानवसमाजलाई सन्त्रस्त पारिरहेको अवस्थामा विज्ञानको साध्य जीवनको विनाश होइन्, जीवनको कल्याण अनि नयाँ समस्या समाधान गर्ने नयाँ आधारको अन्वेषण हो भन्ने सिर्जनात्मक चिन्तन बोकेका यस्ता कथाको महत्त्व अझ बढेको छ ।

विजय चालिसेको 'प्रलयको तयारीमा' कथामा प्राकृतिक परिवर्तनका कारण हिमयुगको आगमन हुने र त्यसले मानवजीवनमा भयानक स्थिति सिर्जना गर्ने हुनाले जीवनरक्षाका विकल्पक खोज्ने प्रयत्न गरिएको छ । कथामा हिमयुगले पृथ्वीको बाहिरी सहतको मानवसभ्यता नष्ट हुने देखेपछि नेपाली वैज्ञानिक केदारले जीवनरक्षाका आधारबारे चिन्तन गर्न थालेको छ । केदारका अनुसार जीवन रक्षा गर्न दुई कार्य तत्काल गर्नुपर्छ- "पहिलो त्यस्तो क्याप्सुलको निर्माण जसभित्र जीवन र समय स्थिर भएर करोडौं वर्षसम्म पनि जीवन नष्ट नहोस् र दोस्रो, त्यस्तो प्रक्षेपणको निर्माण गर्नु थियो जसले त्यो क्याप्सुललाई पृथ्वीको गर्भभित्र प्रक्षेपण गरेर भित्री चट्टानी भागसम्म पुऱ्याउन सकोस्" (चालिसे, २०७१, पृ. ८५) । जीवन रक्षा गर्न केदार सुझाएका दुई विकल्पमध्ये पहिलोमा हिमयुगको समाप्तिपछि जीवनलाई फर्काउन सकिने यन्त्र निर्माण र दोस्रोमा उक्त यन्त्रलाई सुरक्षित स्थानमा पुऱ्याउन आवश्यक पर्ने प्रविधिको कल्पना गरिएको छ । यी दुवै प्रक्रिया जीवनरक्षाको उद्देश्यमा लक्षित छन् भने त्यसका निम्ति केदारले देखाएको व्यावहारिक क्रियाशीलताले उसको चारित्रलाई स्तरीय बनाएको छ ।

इन्दिरा प्रसाईको 'यन्त्रपोसाक' कथामा अङ्कुश नामको एक नेपाली वैज्ञानिक विश्वलाई सबै किसिमका शस्त्रास्त्रबाट कसरी मुक्त गर्ने भन्ने अनुसन्धान र आविष्कारमा लागेको छ । अत्याधुनिक र घातक शस्त्रास्त्र उत्पादनको प्रतिस्पर्धाले विश्वमानवलाई विनाशतर्फ डोऱ्याइरहेको अवस्थामा अङ्कुश भने त्यस्ता हतियारलाई विलीन गराई विश्वलाई निर्वाध रूपमा बाँच्न सकिने बनाउन नयाँ प्रयोग गरिरहेको छ-

आफूले थालेको अनुसन्धानलाई पूर्ण गर्न पाए पृथ्वीको सर्वनाश रोक्न सकिने विश्वास लिएका अङ्कुश संसारभरिका आणविक अस्त्र क्षेप्यास्त्रलाई नष्ट गरेर पृथ्वीलाई पूर्ववत् प्राकृतिक अवस्थामा पुऱ्याउन सक्ने किरणको अनुसन्धानमा केन्द्रित थिए । उनी यस्तो किरण बनाइरहेका छन् जसको प्रभावले संसारका सम्पूर्ण जीवात्माघाती अस्त्र तथा क्षेप्यास्त्रहरू सर्वप्रथम तरल बन्दछन् त्यसपछि बिस्तारैबिस्तारै बाफ भएर पृथ्वीको

शून्यमा विलीन हुन पुग्नेछन् । त्यसबाट पृथ्वीको पर्यावरणलाई सकारात्मक प्रभाव पर्छ र पृथ्वी पुनः प्राकृतिक अवस्थामा पुग्छ । (प्रसाई, २०७४, पृ. ८७ - ८८)

उपर्युक्त कथांशमा अङ्कुशले खोजिरहेको नयाँ अनुसन्धान जीवनको रक्षा कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने चिन्तनद्वारा निर्देशित छ । विश्वमा त्यस्ता आविष्कार र प्रयोग भइरहेका छन् जसको बाहिर जीवन अनि भित्र विनाशकारी दुन्दुभिका ज्वारभाटा लुकेका छन् तर अङ्कुशको प्रयोग मान्छेका दुश्चक्रमा परेको प्रकृतिलाई मुक्त गर्ने, जीवनको प्रवाहलाई स्वतन्त्र बनाउने महान् यात्रामा रहेको पाइन्छ । मानवका जीवन र प्राकृतिक परिधान विरोधी आविष्कार र प्रयोगले प्राणीको जीवनलाई मात्र जोखिममा पारेको छैन, प्राकृतिक परिधानलाई समेत सन्तप्त बनाएको छ । त्यसैले कथामा शस्त्रास्त्र निर्मूल गर्ने प्रयोगमा लागिरहेको अङ्कुशका माध्यमबाट समाज र प्रकृतिमा सिर्जना भएका मानवजनित विकारलाई मानवले नै सुधार्न सक्छ भन्ने चिन्तन व्यक्त गरिएको छ । वास्तवमा पृथ्वीलाई जीवनको पर्याय मान्ने हो र यसको अस्तित्वलाई बचाइ राख्ने हो भने प्रकृति र जीवनमाथिका प्रयोग र प्रहारलाई सधैंका लागि अन्त्य गर्नुको विकल्प छैन भन्ने चिन्तन कथामा रहेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा अभिव्यक्त जीवनका लागि प्रविधिको प्रयोगको चिन्तनले विज्ञान र प्रविधिको सुन्दर पक्षको सराहना गर्दै प्रकृति र जीवनको रक्षार्थ त्यसको प्रयोग हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । ‘सार्क मिशाइल’, ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘यन्त्रपोसाक’ कथा विज्ञान र प्रविधिको कलात्मक र जीवनवादी सञ्चेतनाका दृष्टिले सशक्त छन् । यी कथामा जीवनवादी चिन्तन नै विज्ञानप्रविधिको साध्य हुनुपर्ने धारणा व्यक्त भएको छ । यी कथामा प्रस्तुत भएका चिन्तनको विश्लेषणका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने शक्तिको होड र विनाशका छद्म योजनद्वारा निर्देशित आविष्कार र प्रयोगले धर्तीमा जीवनको अस्तित्वलाई नै समाप्त गर्ने हुनाले जीवनद्वेषी र विनाशकारी चरित्रबाट यसलाई मुक्त गराई जीवनलाई सुन्दर बनाउने प्रयोजनबाट विज्ञानका अभिनव आविष्कारको जीवनवादी मूल्य स्थापित हुनसक्छ । त्यसैले यी विज्ञानप्रविधिका माध्यमबाट मानवजीवनका सुन्दरतालाई हेर्ने सकारात्मक स्वैरकल्पना हुन् ।

६.६ निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानका चिकित्सा, रोबोट, ऊर्जा, युद्ध र सुरक्षाजस्ता विषयमा प्रस्तुत सम्भाव्यतामा आधारित चिन्तन ज्ञात ज्ञानका विस्तारित स्वैरकल्पनाका रूपमा रहेका छन् । त्यस्ता सम्भावनासँगै कथामा विज्ञानप्रविधिका सन्त्रासलाई मानवका स्वार्थ र विवेकहीन चरित्रको परिणति मानिएको छ । विज्ञानप्रविधिका सन्त्रासको अभिव्यक्तिबाट सम्भावित स्वसिर्जित

दुर्घटनाबाट मान्छे स्वयम् बच्नपर्ने विमर्शलाई अगाडि सारिएको छ । त्यसै गरी नेपाली विज्ञानकथामा कुनै व्यक्ति वा राष्ट्रका प्रतिशोधमा प्रविधिको दुरुपयोग हुनसक्ने सम्भावनासहित विज्ञानप्रविधिलाई यसका विनाशकारी चरित्रबाट बचाउदै जीवन, सभ्यता र प्रकृतिको रक्षामा सदुपयोग गर्नपर्ने सकारात्मक भाव अभिव्यक्त भएको छ । विज्ञानप्रविधिका नवीन अन्वेषण र प्रयोगलाई जीवनवादी बनाउन पर्ने विचार व्यक्त भएको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा गरिएका विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनामा सम्भावना र सन्त्राससँगै जीवनवादी चिन्तन अन्तर्धुलित भई अभिव्यक्त भएको छ । यिनमा एकतर्फ जीवनलाई सुन्दर बनाउने भूमिकामा विज्ञानप्रविधिको प्रयोगका सम्भावनालाई देखाई त्यसमार्फत सकारात्मक सन्देश प्रवाह गरिएको छ भने अर्कातर्फ असावधानी, विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षा, सङ्कीर्ण स्वार्थसिद्धिका निम्ति विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई दुरुपयोग गरी मानवतालाई कुरूप बनाउने चरित्रबाट नकारात्मक प्रभावको परिणतिका बारेमा चिन्ता व्यक्त भएका छन् । ‘ऊ कसको हो ?’, ‘प्रत्यारोपण- ३०००’, ‘इन्जिनियरको टाउको’, ‘प्रवेश निषिद्ध देश’, ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘सार्क मिशाइल’, ‘वानर सेना’, ‘कतै देखिएन विज्ञान !’, ‘एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन’ ‘यन्त्रपोसाक’ यी कथामा विज्ञानप्रविधिलाई हेर्ने आशावादी तथा निराशावादी दुवै दृष्टिकोणहरू छन्, जुन विज्ञानकथाको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । त्यसैले विज्ञानप्रविधिका सम्भावना र सन्त्रासलाई अभिव्यञ्जित गर्ने सन्दर्भमा यी कथा अब्बल बनेका छन् । यी कथा मूलतः विज्ञान र प्रविधिका कारण मानवसमाजमा उत्पन्न हुनसक्ने नकारात्मक पक्षलाई पात्रका व्यवहार र भोगाइबाट उद्घाटन गरी बौद्धिक सञ्चेतनाका साथ सम्भावित लक्ष्यतर्फ अभिसारित भएका छन् । प्राविधिक भाषाले कथाको अभिव्यक्तिलाई कसिलो बनाएको छ भने विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी कठोर चिन्तनलाई सामाजिक जीवनका पात्रका अनुभूतिसँग जोडी कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले उपर्युक्त कथाले आख्यानात्मक सौन्दर्य प्राप्त गरेका छन् ।

नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना

७.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधको चौथो प्रश्न समाधानका लागि यस परिच्छेदमा नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गरिएको छ। अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विश्लेषण गर्दा दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको ढाँचामा निर्धारित पृथ्वीको अवसान, मानवको अवसान, पर्यावरणको ऋणात्मक परिवर्तन र प्रभाव, स्वजाति रक्षाका मानवीय प्रयास गरी चारवटा शीर्षकलाई आधार बनाइएको छ। कथाविश्लेषण निम्ति तेस्रो परिच्छेदका सर्वेक्षणबाट चयन गरिएका कथामध्ये 'प्रलयको तयारीमा', 'यन्त्रपोसाक', 'भविष्य यात्रा', 'संवेदना', 'क र ख', 'अन्तिम भोज', 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', 'कतै देखिएन विज्ञान !', 'क्रमशः वर्तमान...', 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?', 'यामिक वृक्ष' र 'कठपुतला' गरी बाह्रवटा कथालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। विश्लेषणपश्चात् कथामा व्यक्त भएको अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना र त्यसका साहित्यिक मूल्यको आकलनसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

७.२ पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसान

नेपाली विज्ञानकथामा पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसानबारेका स्वैरकल्पना रहेको छन्। नेपाली विज्ञानकथामा यस भावमा आधारित कथा तुलनात्मक रूपमा निकै कम रचना भएका छन्। विजय मल्लको 'अन्तिम भोज' र सरुभक्तको 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि' शीर्षकका कथामा पृथ्वी तथा ब्रह्माण्डसमेतको मृत्युको परिकल्पना गरिएको छ। पहिलो कथामा प्रकृतिमाथि विजय गर्ने मान्छेले विनाशको बाटो अपनाएको छ भने दोस्रामा ब्रह्माण्ड रचना र विनाशको सिद्धान्तलाई आधार मानिएको हुनाले त्यो मानवीय व्यवहारभन्दा बाहिर छ।

विजय मल्लको 'अन्तिम भोज' कथामा पृथ्वीका विनाश गर्ने योजनामा लागिरहेका मान्छेका आत्मघाती चरित्रलाई प्रतिबिम्बन गर्न कथित शक्तिराष्ट्रबारेको स्वैरकल्पना गरिएको छ। एक नेपाली म पात्र जीवनका अन्धकारबाट एक्कासि पृथ्वीको मृत्युत्सव मनाइरहेको उज्यालोमा पुगेको छ। कथामा म पात्रलाई अँध्यारोबाट उज्यालोमा पुऱ्याइएको भए पनि त्यो उज्यालो जीवनमुखी नभई जीवनको पर्याय धर्तीमाथि प्रहार गरी आत्मघाती विजयोत्सव मनाउने मान्छेका मृत्युन्मुखी चरित्रसँग सम्बद्ध छ। उत्सवको योजना र प्रयोजनबारे थाहा नभएको म पात्र पहिले उत्साहित भएको छ तर पछि आमन्त्रणबिना नै त्यहाँ पुगेकोमा उसलाई हीनताबोध हुन्छ।

आमन्त्रणबिना नै कुनै उत्सवमा पुगेको म पात्र लज्जित भएको र त्यहाँबाट भाग्न खोजेको घटनाले मान्छेका स्वाभाविक वृत्तिलाई देखाएको छ । कथामा उसलाई स्वागत गर्ने युवतीले भोज आयोजना गर्नाको उद्देश्यबारे भनेकी छ- “आज यो विश्वमा नै भन्तिम भोज हो । यस्तो भोज यो पृथ्वीमा कहिल्यै हुन पाउने छैन । यो रातपछि पृथ्वीमा कहिल्यै रात पर्दैन । थाहा पायौ ?” (मल्ल, २०७०, पृ. ९३) । पृथ्वीमा उक्त भोज अन्तिम हुनु र त्यस रातपछि कहिल्यै रात नपर्नाको आशय उनीहरू पृथ्वीको अवसानमा उत्सव मनाइरहेका छन् भन्ने हो । तलको कथांशले भोजको उद्देश्यलाई अभिखुलस्त पारेको छ-

“यो पृथ्वीमा कहिल्यै रात पर्दैन, यही अन्तिम रात हो । यहाँ संसारका सम्पूर्ण राष्ट्रका उच्च पदाधिकारीहरूदेखि लिएर महान् व्यक्तिहरू सब जना जम्मा भएका छन् एउटा उद्देश्यले, एउटा अभिलाषाले । यस्तो एक मत अहिलेसम्म विश्वका राष्ट्रहरूमा कहिल्यै देखिएको थिएन । यो एउटा अनुपम घटना हो । यो अनुपम घटना यस पृथ्वीमा फेरि कहिल्यै पनि दोहोरिने छैन । सुन, भिसमिसे बिहान हुन नपाउँदै यहाँका ठुलाठुला राष्ट्रका राष्ट्रपति प्रधानमन्त्रीहरूले आफ्नो देशमा यस्ता परमादेश पठाउने छन् कि उनीहरूका देशमा रहेका सम्पूर्ण आणविक अस्त्रहरू तथा ठुलाठुला अणुबमहरू एकै चोटि एकै समयमा विस्फोट गरिनेछ र पृथ्वीलाई टुक्राटुक्रा पारेर ब्रह्माण्डमा हुर्याएर मिल्काइनेछ, पृथ्वीको अन्त्य गरिनेछ । मनुष्यको पृथ्वीमाथि ठुलो विजय हुनेछ । त्यसैले आजको एक मात्र अन्तिम रातमा यसरी यो प्रीतिभोज मनाइँदै छ । आज तिमी हामी पनि मनुष्यको यस महान् विजयमा विजयोत्सव मनाऔँ ।” (मल्ल, २०७०, पृ. ९३-९४)

मान्छेले स्वजाति र समग्र जीवनको आधार पृथ्वीको मृत्युमा उत्सव मनाउनु नै सबैभन्दा ठुलो विडम्बना हो । यहाँ मृत्युको आह्वानमा उत्सव मनाइरहेका मानिसले जीवन र पृथ्वीको अस्तित्वमाथि उपहास गरिरहेका छन् । पृथ्वीका विभिन्न स्थानमा शक्तिशाली आणविक विस्फोटन गरी यसलाई टुक्राटुक्रा बनाई अन्तरिक्षमा हुर्याउने घटनाका परिकल्पनाले कथाको स्वैरकल्पनालाई तार्किक र बौद्धिक आधार दिएको छ । पृथ्वीलाई बचाउनेभन्दा विनाश गर्ने कुरामा शक्तिशाली राष्ट्रबिचमा सहमति देखिनाले पृथ्वी र यसको अस्तित्व शक्तिराष्ट्रकै कारण सङ्कटमा पर्नसक्ने चिन्तन कथामा देखिन्छ । मानवकल्याण गर्ने सन्दर्भमा देश, धर्म, भाषा, जाति, क्षेत्र, भूगोल, संस्कृति, विचारधारा आदि अनेकौँ नाममा विभाजित हुने शक्तिराष्ट्रहरू पृथ्वीको विनाशमा एक मत भएको सन्दर्भ भौतिक विकासको चरम उत्कर्षकले जीवन र जगत्लाई भन्नु जोखिमपूर्ण स्थितिमा पुर्‍याउन सक्छ भन्ने दृष्टिकोण हो भने यो विज्ञानलाई अनियन्त्रित, जीवनविरोधी, ध्वंसात्मक बनाउने मानवीय चरित्रको लेखकीय मूल्याङ्कन पनि हो ।

प्रस्तुत कथामा पृथ्वी मानिसको मात्र सम्पत्ति नभई हालसम्मको ज्ञानले स्थापित गरेको जीवनको एक मात्र आधार भए पनि यहाँ मान्छेको वर्चस्व चलि रहेको कुरा अभिव्यञ्जित भएको छ । शक्तिका उन्मादी र आत्मघाती स्वार्थद्वारा पृथ्वीको विनाश हुँदै गरेको स्थितिमा नेपालजस्ता साना तथा विकासशील देशले त्यस्ता योजना र तयारीका बारेमा जानकारीसमेत नपाएको घटनाले पृथ्वीमा शक्तिराष्ट्रको प्रभुत्वलाई देखाउँछ । पृथ्वीलाई विनाश गर्ने निर्णयमा विश्वका अमेरिका, जर्मन, रुसजस्ता शक्तिशाली राष्ट्र सहमत भएको कल्पनाले ती राष्ट्रका मानवता र जीवनसम्बन्धी व्यवहारलाई हेर्ने कथाकारको दृष्टिकोणलाई झल्काएको छ । उत्सवमा पुगेको म पात्रले यहाँको उपस्थितिका बारेमा भन्छ- “नजिकै पुगेपछि मैले चाल पाएँ, ती व्यक्तिहरूको लवाइ, बोलाइ र रूप रङ्ग एकै प्रकारका रहेनछन् । कोही अमेरिकनजस्तो लाग्यो, कोही रूसीजस्तो, कोही जर्मन, कोही चिनियाँ, कोही भारतीयजस्तो, कोही अफ्रिकन नेग्रो, कोही इजिप्सियन, इरानी, कोही आइसल्यान्डिस् ब्रिटिसजस्तो” (मल्ल, २०७०, पृ. ९२) । पृथ्वीको अवसानको उत्सवमा देखिएको यो उत्साहजनक उपस्थितिले पृथ्वीमाथि मान्छेको विद्रूप नृत्यलाई प्रदर्शन गरेको छ । शक्तिराष्ट्रहरूले पृथ्वीको ध्वंसमा विजयोत्सव मनाउनु तर गरिब राष्ट्रहरूलाई त्यस्तो घटनाका बारेमा जानकारीसमेत नहुनु, विनाशको अग्निकुण्डबाट पृथ्वीको चिन्ता गर्दै म पात्र भाग्नजस्ता घटनाले शक्तिराष्ट्रका उन्मादले पृथ्वी र यहाँको जीवनलाई नै नष्ट पार्ने स्वैरकल्पना यस कथामा देख्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा पृथ्वीको अवसानमा उत्सव मनाइरहेको थाहा पाएपछि म पात्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त पृथ्वीमोह र जीवनवादी चिन्तन मर्मस्पर्शी छ । यसले कथाको जीवनवादी चिन्तनलाई सशक्त बनाएको छ-

तर मैले गिलास उठाउन सकिनँ । कसरी म पृथ्वीको अन्त्यमा विजयोत्सव मनाउन सक्छु ? आखिर गिलास त्यसै मिल्काएर म त्यहाँबाट भाग्न थालें । भोलि बिहान सूर्योदय नहुँदै पृथ्वीको सर्वनाश हुनेछ- म यो कुराले लखेटिँदै भोकै भाग्दै छु, दौडिँदै छु । मेरो प्यारो पृथ्वी, मेरो प्यारो धरती भोलि रहन्न ! उफ् ! भोलि रहन्न ! म माटो सुँघेर भाग्दै छु । (मल्ल, २०७०, पृ. ९४)

कथावाचक म पात्रलाई भोलि पृथ्वी रहन्न भन्ने थाहा छ तर भोलिको दुर्दान्त घटनाको कल्पनाले अत्तालिएको उसको मनस्थिति, अनिश्चित गन्तव्यतर्फको दौडाइ, माटो सुँघ्दै भागिरहेको दृश्य र घ्राणबिम्बले वास्तवमा उसको पृथ्वीप्रेमी चारित्रलाई जीवन्त बनाई चरम उचाइमा पुऱ्याएको छ । यसका लागि अनपेक्षित दुर्घटनाको परिणाम कल्पना गर्दै माटो सुँघेको जुन

घ्राणबिम्ब कथाकारले चयन गरेका छन् त्यसबाट धरती र जीवनप्रेमको अभिव्यक्ति शक्तिशाली बनेको छ ।

सरुभक्तको 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि' कथामा सिङ्गो ब्रह्माण्डको अवसान भएको स्वैरकल्पना गरिएको छ । यसमा ब्रह्माण्ड विनाशपछिको परिघटनालाई चित्रण गरिएको हुनाले विनाशको क्षण कस्तो रह्यो भन्ने कुरा देख्न पाइँदैन । कथामा ब्रह्माण्डको अवसानलाई प्रकृतिका भौतिक गतिको परिणति मानिएको छ र मृत्युपछिको स्थितिमा पृथ्वीका मान्छेलाई पुर्‍याई उसका अनुभूतिहरूलाई कथामा समेटिएको छ । कथाको ऊ पात्रले ब्रह्माण्डको आकस्मिक मृत्यु सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ । कथामा सिद्धान्तबारे उसको स्पष्टोक्ति यसरी प्रस्तुत भएको छ-

म अल्बर्ट आइन्स्टाइनको सापेक्षतावादी सिद्धान्तहरू- सन् १९०५ मा प्रस्तुत विशेष सिद्धान्त र सन् १९१६ मा प्रस्तुत सामान्य सिद्धान्तमा एड्विन पी. हब्लद्वारा सन् १९२९ मा प्रस्तुत प्रयोगात्मक प्रमाण- रेड सिफ्ट्सका अन्तर्विरोधलाई पूर्ण अध्ययन गर्दै थिएँ, अकस्मात् ब्रह्माण्डको आकस्मिक मृत्युसिद्धान्त पत्तो लाग्यो । पहिलेका कथित मृत्युसिद्धान्तहरूमा पदार्थ, शक्ति र गतिका स्वरूपहरू निश्चयात्मक छन्, त्यसैले मानवजाति अस्तित्वप्रति अचेत भएका छन् । सामान्यतः पृथ्वीको एक शताब्दी पनि औसत आयु नभएका मानिसहरू अरबौं वर्षपछि सूर्य-चन्द्र-पृथ्वीसहित ब्रह्माण्डको मृत्यु भएर के फरक पर्छ र भनी अजिम्मेदार पनि भएका छन् । (सरुभक्त, २०६३, पृ. ४)

उपर्युक्त कथांशमा ब्रह्माण्डसम्बन्धी पूर्व स्थापित सिद्धान्तको समीक्षा गरी ती निश्चयात्मक मान्यतामा आधारित भएको, अरबौं वर्षपछिको घटना भएका हुनाले त्यसप्रति मान्छे असचेत र जिम्मेवारहीन भएको तर ती सिद्धान्तले भनेजस्तो ब्रह्माण्डको मृत्यु हुन कुनै निर्धारित समय नलाग्ने तर्क गरिएको छ । ब्रह्माण्डको आकस्मिक मृत्युसम्बन्धी ऊ पात्रले प्रस्तुत गरेको सिद्धान्तले पूर्वस्थापित ज्ञानलाई तार्किक रूपमा काटेको छ र सोही सिद्धान्तमा कथालाई डोर्‍याइएको छ । ब्रह्माण्डको अरबौं वर्ष कुनै निमेष घटित हुनसक्ने हुनाले कुनै पनि समय ब्रह्माण्डको मृत्यु हुन्छ भन्ने नयाँ सैद्धान्तिक आधारलाई कथामा स्थापित गरिएको छ । यही सिद्धान्तका आधारमा ऊ पात्रले ब्रह्माण्डको आकस्मिक अवसानका बेला बच्न पृथ्वीको जैविक र प्राकृतिक वातावरणलाई नियन्त्रित अवस्थामा स्थिर राख्न सक्ने अत्याधुनिक 'ब्रह्माण्ड भेदी' अन्तरिक्षयान निर्माण गरी मृत्युप्रक्रिया आरम्भ भएपछि प्रतिब्रह्माण्डको यात्रा गरेको छ । कथामा ब्रह्माण्डको मृत्यु आरम्भ भएपछि यानमा उडेका तर प्रतिब्रह्माण्डमा पुगिनसकेको मानव र उसले साथमा लिएर गएको रोबोट दुवै ब्रह्माण्डको मृत्युमा दुखी भएको र ब्रह्माण्डको पुनर्रचना होस् भन्ने प्रार्थनाबाट जीवनप्रतिको प्रबल आस्था प्रकट भएको छ-

समयहीन शून्यतामा उसले आहम्नाद गर्‍यो-

ब्रह्माण्डको पुनर्रचना होस् !...

समयको पुनर्रचना होस् !...

पृथ्वीको पुनर्रचना होस् !...

म जीवनहरूको रचना गर्नेछु... गर्नेछु... गर्नेछु ! (सरुभक्त, २०६३, पृ. ५)

ब्रह्माण्ड, समय, पृथ्वीको पुनर्रचना होस् र ब्रह्माण्डको अवसानका बखत बचेको मानिसले पुनः जीवन आरम्भ गरिोस् भन्ने भावले ज्ञात ब्रह्माण्डको अवसानपश्चात् पनि मानवले जीवनको सार्थकता खोजेको हुनाले मानवता ब्रह्माण्डको विनाश र रचनाभन्दा माथि छ भन्ने सन्देश दिएको छ । स्वैरकाल्पनिक आधारबाट भए पनि मानवता र जीवनको महिमागान गरेको हुनाले कथाले प्रकृति र मानवीय सङ्कटबाट पलायन नभई त्यसलाई हेर्ने भिन्न यथार्थको खोजी गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा मानवका व्यवहारका कारण पृथ्वीको अवसान हुनसक्ने र प्रकृतिका अज्ञात घटनाका कारण ब्रह्माण्डको अवसान हुनसक्ने विचार व्यक्त भएका छन् । यस्ता विचार व्यक्त गर्न मानवीय व्यवहार र प्रकृतिका आकस्मिक नियमका स्वैरकल्पनालाई आधार बनाइएको छ । माथि विश्लेषण गरिएका 'अन्तिम भोज' र 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि' शीर्षकका कथामध्ये पहिलोमा प्रकृतिमाथि विजय प्राप्त गर्न पृथ्वीको अस्तित्वलाई नै समाप्त पार्ने तमसिएको मानवीय अङ्कार देखिने हुँदा यसले पृथ्वीको अवसानमा मानवीय भूमिका दर्साएको छ । यो स्वअस्तित्व र जीवनको आधार नै ध्वंस गर्ने मानवको आत्मघाती व्यवहारमाथिको व्यङ्ग्य हो । दोस्रो कथाले प्रकृतिका भौतिक नियमका आधारमा ब्रह्माण्डको रचना र विनाशलाई स्वीकार गरी जीवनको महत्तालाई सम्प्रेषण गरेको हुनाले त्यो प्रकृति र जीवनलाई मूल्याङ्कन गर्ने वैकल्पिक दृष्टिकोण हो । जीवनप्रतिको आस्था राख्ने यी दुवै कथाका प्रमुख पात्रको माध्यमबाट कथाकारको जीवनवादी चिन्तन सघन र सुन्दर बनेको छ ।

७.३ मानवको अवसान

नेपाली विज्ञानकथामा मानवजनित व्यवहार र प्राकृतिक परिघटनालाई मानवजातिको अवसान हुने प्रमुख कारणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाका यस्ता घटनालाई प्रभाव पार्ने मानवजनित व्यवहार विज्ञानप्रविधिको विकासद्वारा निर्देशित र विकसित छन् । विज्ञानकथामा वैयक्तिक र सीमित समाजका विषयवस्तुभन्दा समग्र सभ्यता र जाति नै सङ्कटमा पर्ने विषयहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (गुन, सन् २००२, VII) । सामान्यतः अवसानसम्बन्धी कल्पना अध्यात्मवादी चिन्तनमा पनि देखिन्छ तर विज्ञानकथामा आउने अवसान कुनै दैवीशक्तिको लय-प्रलयका

चिन्तनसँग सम्बद्ध परिघटनाको परिणति नभई मूलतः मानवीय व्यवहारका परिणतिसँग प्रत्यक्ष जोडिन्छन् । विज्ञानकथामा गरिने अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना भौतिक विकासको निराशावादी चिन्तन जस्तो देखिए पनि यो भविष्य मान्छे स्वयम्को व्यवहारले निर्धारण गर्ने हुनाले त्यसलाई कुन दिशामा डोच्याउने भन्ने दृष्टिकोण हो ।

ब्रजेश खनालको 'भविष्य यात्रा' कथामा आणविक युद्धका कारण पृथ्वीको मानवजीवन समाप्त भएको स्वैरकल्पना छ । कथामा अनन्त अकाशका अनेकौँ ब्रह्माण्डको भ्रमण गरी पृथ्वीमा फर्केको ऊ पात्रसँग यात्राका यति धेरै अनुभूति, अनुभव र ज्ञान छ, जसलाई ऊ पृथ्वीमा फर्केपछि यहाँका बासिन्दालाई सुनाउन चाहन्छ तर पृथ्वीमा फर्कँदा विनाशको भयानक दृश्यले उसलाई भयभीत बनाउँछ । आणविक युद्धले प्रकृति र जीवनको सर्वनाश गरेको स्थितिलाई कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ- "छैन...प्राणीको...जीवनको...अस्तित्व नै छैन । ऊ अझ नजिकियो । हरियाली पनि छैन । जहाँ जहाँ हरियाली रुखपात हुनुपर्ने, त्यहाँ त्यहाँ खालि खरानीका थुप्राहरू मात्र छन्, बेला बेला हावा चल्दा बुड्बुड्ती उड्छन्" (खनाल, २०४२, पृ. ६१) । ऊ पात्रको यस अभिव्यक्तिले जीवन सर्वनाश भएको परिवेशलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ भविष्यको विनाशलाई देखाउन कथाकारले समकालीन यथार्थको सीमापार गरेका छन्, जुन विज्ञानकथाको एक स्वभाव हो । यस कथामा अवलम्बन गरिएको सीमापार गर्ने रणनीतिले सम्भावनालाई आत्मसाथ गरेको छ । जीवनको पूर्ण अन्त्य अहिलेको यथार्थ होइन तर शक्तिशाली बन्नका लागि विश्वका राष्ट्रहरूले गोप्य रूपमा चलाएका घातक योजनहरूले त्यस अवस्थालाई आमन्त्रण गर्न सक्छन् भन्ने कल्पनाका आधारमा कथामा जीवनको सर्वनाशलाई चित्रण गरिएको छ । कथामा आणविक युद्धलाई मानव विनाशको सत्यका रूपमा देखाइएको हुनाले यो विश्वसनीय पनि बनेको छ । आणविक हतियार जीवन विनाशको घातक साधन हुनसक्ने हुनाले आणविक युद्धलाई जीवन विनाशको कारण मानी कथाकारले कथाकथ्यलाई तर्कपूर्ण बनाएका छन् ।

प्रस्तुत कथामा कल्पना गरिएको ब्रह्माण्डको परिभ्रमणले यसलाई सयौँ वर्षपछिको उन्नत प्रविधिको युगमा पुर्‍याएको छ । त्यसैले आजको यथार्थका सामु यो स्वैरकल्पना नै हो तर आणविक युद्धले जीवनलाई सर्वनाश गर्छ भन्ने कुरा दोस्रो विश्वयुद्धको आणविक प्रहारको पीडा खेपिरहेको हिरोसिमा र नागासाकीका यथार्थलाई जो कोहीले बुझ्न सक्छ । कथामा कल्पना गरिएको अनन्त ब्रह्माण्डको परिभ्रमण र पृथ्वीको जीवनको सर्वनाशजस्ता घटनाबाट के बुझ्न सकिन्छ भने मानवका लागि भविष्य सम्भावना र सन्त्रास दुवैका दृष्टिले विशिष्ट बन्ने छ । अनन्त आकाशका अनन्त ब्रह्माण्डमा भ्रमण गरेको कल्पना सफल सम्भावनाको सूचन हो भने जीवनको विनाश त्रासद अवसानको सूचक हो । दुवै प्रकृतिका घटना र तिनको परिणाम मान्छेका आविष्कार र

प्रयोगसँग जोडिएका हुनाले यी मानवीय व्यवहारसँग सम्बद्ध छन्। त्यसैले यो वैज्ञानिक आविष्कारले मानवजीवनलाई परिवर्तन मात्र गर्दैन विनाश पनि गर्न सक्छ भन्ने चिन्तन हो।

प्रस्तुत कथामा जीवनविनाशको दुर्दान्त अवस्था देखेको ऊ पात्रले त्यसको कारण आणविक युद्ध हो भन्ने कुरो सहजै पहिचान गरेको छ। “पारमाणविक युद्ध भयो भने मनुष्यको भविष्य या त समाप्त नै हुन्छ र भएन भने पनि विकिरण र प्रदूषणले राक्षसतुल्य प्राणीहरूका रूपमा मनुष्यहरू परिवर्तित भएर पृथ्वी नै घिनलाग्दो र बसी नसक्नु हुन्छ भन्ने धारणा आजको ज्ञानले दिएको छ” (शर्मा, २०६९, प्राक्कथन)। प्रस्तुत कथामा आणविक युद्धले विनाश गरेको दुर्दान्त अवस्था देखेको ऊ पात्रको मनस्थितिलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ- “घर...सडक...मोटर...मानिस सब सखाप। आणविक युद्ध भएर मान्छे सब खतम भए भन्ने बुझ्न उसलाई बेर लागेन तर त्यो कटु सत्य स्वीकार गर्न उसलाई ज्यादै गाह्रो लाग्यो” (खनाल, २०४२, पृ. ६९)। पृथ्वीमा आणविक युद्ध निमित्त भयो भने त्यसको परिणाम कस्तो होला भन्ने कुरालाई यस कथाले सरल शैलीमा सम्प्रेषण गरेको छ। सर्वनाशको यस्तो अवस्थामा पनि उसमा जीवनप्रतिको आस्था मरेको छैन तसर्थ मानवजनित सर्वनाशको परिणामलाई उसले सहजै स्वीकार गर्न सकेको छैन। जतिबेला ऊ पात्रले आणविक भट्टीको विनाशकारी ज्वारभाटाद्वारा जलेर खरानी भइसकेको पृथ्वीमा जीवन खोजी गर्छ, त्यतिबेला उसलाई प्रकृतिप्रदत्त जीवनको संहार गर्ने विज्ञानका अगाडि जीवनको वास्तविक मूल्यबोध हुन्छ - “अहिले पनि ऊ रुँदैछ, चारैतिर आँखा घुमाउँदैछ, कोही मान्छे देख्छु कि भनेर तर मान्छेले मर्नुअघि ज्यूँदै हुँदा यस्तायस्ता चीजहरू बनाएछ जसले गर्दा अहिले एउटै मान्छे ज्यूँदो रहन सकेन” (खनाल, २०४२, पृ. ६९)। निर्जन र मृत बनेको पृथ्वीमा रोइरहेको एक्लो मानिसको कल्पनाले सहृदयी पाठकलाई भावविह्वल बनाउँछ। कथाको ऊ पात्रको पश्चात्तापबोध र पीडाका अनुभूतिले मानवको विनाश गर्ने आविष्कार मानवले नै किन गरिरहेको छ भन्ने गम्भीर प्रश्न उठाएको छ तर सुरक्षाका आवरणमा निर्माण भइरहेका सर्वनाशक हतियारको उत्पादनको जवाफ त्यति सजिलै पाउन सकिँदैन। यिनका सुरक्षाको बाहिर आवरणले विनाशका अनेकन गुप्तार्थलाई लुकाएको हुन्छ। कथाको “के काम त्यो आविष्कारको ? के काम त्यसको सार्थकता...जब कि त्यसको परिणाम देखे नै कोही हुँदैन” (खनाल, २०४२, पृ. ६९) भन्ने कथनले वैज्ञानिक आविष्कारका जीवनमैत्री प्रयोजनको अपेक्षा गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा जीवनवादी चिन्तनलाई सबल बनाउन प्रयोग गरिएको आख्यान रणनीतिले अन्ततः कथा कमजोर बनेको छ। कथामा प्रकृति, मानव तथा मानवनिर्मित संरचना सबै नष्ट भएको अवस्थामा ऊ पात्रका सामु एकाएक तीन युवतीहरू देखापर्छन्। माटोसमेत खरानी हुने आणविक हतियारको प्रहारबाट ती युवती कसरी बाँचे भन्ने आधार कथाले दिएको छैन। पहिलो

कुरो कुन संयोग वा संयन्त्रले ती बाँचे र दोस्रो, दूरगामी प्रभाव पर्ने त्यस्ता हतियारको प्रभावबाट उनीहरू कसरी मुक्त भए भन्ने पाठकीय जिज्ञासालाई कथाले सन्तुष्ट गर्न सक्दैन । यसले सभ्यतारक्षाको अन्तिम सम्भावनालाई देखाउन खोजेको भए पनि धर्तीमा मानवजीवनको अस्तित्व रक्षाका निम्ति आह्वान गरिरहेका ती युवतीको आग्रहलाई अस्वीकार गर्ने ऊ पात्रको चरित्रले फेरि पनि मानवसभ्यता र जीवनका निरन्तरताको अन्तिम सम्भावनालाई मेटिदिएको छ । नयाँ सभ्यताको आरम्भका निम्ति ऊ पात्र तयार नभएको सन्दर्भमा कथामा भनिएको छ- “फेरि सृष्टि फेरि विकास...फेरि संहार...? हैन, अब ३-४ अरब वा त्योभन्दा बढी मान्छे मार्न ऊ दिँदैन । त्यो सामूहिक हत्याको पाप ऊ लिँदैन” (खनाल, २०४२, पृ. ६२) । महाविनाशको कोलाहलपूर्ण स्थितिमा देखापरेका युवती र अन्तरिक्ष यात्राबाट सकुशल फर्केको पुरुषको उपस्थितिले सर्वनाशको भयाभह परिवेशपछि मानवजीवन र सभ्यता पुनः आरम्भको बेजोड सम्भावनालाई देखाए पनि धर्तीको अन्तिम पुरुषको यस किसिमको अस्वीकृत अभिव्यक्तिले ब्रह्माण्डमा जीवनको निरन्तरता चाहने जो कोहीलाई निराशा बनाउँछ । भयानक विनाशमा संयोगवस् बाँच्न सफल युवतीलाई कथापटमा उपस्थित गराई अन्तिम पुरुषसँग भेट गराउँदा निराशाको अन्धकारमा सम्भावनाको उज्यालो भेट्दा नभेट्दै विकासपछि विनाश नै निम्त्याउने हो भने त्यसका लागि आफू तयार नभएको र मानवहत्याको पाप स्वीकार गर्न नसक्ने ऊ पात्रको अन्तिम निर्णयले धर्तीमा मानवजातिको अस्तित्व विलीन भएको स्वैरकल्पनालाई देखाउँछ ।

ओम रिजालको ‘संवेदना’ कथामा पनि मानवको अवसान मान्छेकै कारण हुने स्वैरकल्पना रहेको छ । कथामा मानवीय चरित्रमाथिको व्यङ्ग्यलाई पेंचिलो बनाउन मान्छेको अवसानमा अन्य जनावरले उत्सव बनाएको कल्पना गरिएको छ । यसले कथाको सारवस्तुलाई प्रभावकारी बनाएको छ । पृथ्वीमा शक्ति, धर्म, राष्ट्रियता, स्वतन्त्रता, अधिकार, मानवता आदि अनेकौँ बाहनामा हुने द्वन्द्व, युद्ध, संहारजस्ता सबै प्रकृतिका व्यवहारले दृश्य अदृश्य रूपमा मानवसमाजमाथि सङ्कट उत्पन्न गरेका छन् । कथामा यस्तै सङ्कटका कारण मानवको विनाश हुने डरले ब्रह्माण्डमा मानवजातिको संरक्षणको विकल्प खोजका निम्ति युवा वैज्ञानिकहरू मङ्गल ग्रहमा पुगेका छन् । मानवतामाथि निरन्तर प्रहार भइरहेको विनाशकारी शस्त्रास्त्रको चक्रव्यूहबाट बचाई मानवजातिलाई पृथ्वीको इतिहास बन्न नदिन वैज्ञानिकहरू नयाँ आविष्कारमा लागेका छन् । मानवमाथि प्रहार भइरहेको विध्वंसक व्यवहारबाट हतोत्साही भएका पृथ्वीका मानिस वैज्ञानिकहरूले मानवताको रक्षाका लागि केही गर्नेछन् भन्नेमा विश्वस्त छन्- “अमेरिकी दादागिरीबाट रङ्गिएको इराक र अफगानिस्तानका मान्छेहरू मात्र होइन, इजरायलबाट प्रताडित प्यालेस्टाइनी र लेबनानीहरू पनि उनीहरूको प्रतिक्षामा थिए” (रिजाल, २०६३, पृ. १९९) । कथाको यस प्रसङ्गले शक्ति सङ्घर्षका समकालीन यथार्थलाई समेटेको छ । कथामा शक्ति र जातिका नाममा प्रताडित

भएका मानिसहरूले विकल्प खोजिरहेको देखिन्छ। कथामा भनिएको छ- “युद्ध, अनिकाल र भोकमरीले सिङ्गो पृथ्वी मानवरहित मरुभूमिमा परिणत हुँदै गइरहेको थियो। अभै कुरूप हुने खेलमा पूर्णविराम लागेको थिएन” (रिजाल, २०६३, पृ. १९९)। प्रस्तुत कथामा पृथ्वीबाट मानवजातिको अवसान गराउने सूचक मानिएका युद्ध, अनिकाल, भोकमरीले समकालीन यथार्थसँग अभेद्य सम्बन्ध राख्छन्, जसले कथाको अन्तर्वस्तुलाई यथार्थपरक र सुगठित बनाउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ तर कथामा मानवता रक्षाका लागि मानवीय द्वन्द्वले पिल्सिएको पृथ्वीको विकल्पको खोजमा मङ्गल ग्रहमा पुगेका वैज्ञानिक मान्छेलाई शान्तिप्रिय बनाई अस्तित्वको रक्षा गर्न सफल नभएको कल्पनाले पाठकलाई पुनः निराश बनाउँछ।

प्रस्तुत कथामा मान्छेका युद्ध र द्वन्द्वजस्ता आदिम वृत्तिलाई वैज्ञानिक विकासले परिवर्तन गर्न नसकेको बरु यसैलाई भरथेग गरिरहेको हुनाले ब्रह्माण्डको जुनसुकै स्थानमा पुगे पनि मान्छेमा रहेका नकारात्मक वृत्तिले उसलाई लखेटिरहन्छ, भन्ने भाव व्यक्त भएको छ। मङ्गल ग्रहमा पुगेका वैज्ञानिकले उत्पादन गरेका मानिसले पुनः एकअर्काको अस्तित्व स्वीकार्न नसक्दा युद्ध चर्केको र सबै मानिसको अस्तित्व समाप्त भएको कल्पनाले मान्छेको विनाशको बीज मान्छेमै रहेको कुरालाई उजिल्याएको छ। यसबारे कथामा भनिएको छ- “एक दिन अचानक वैज्ञानिक ‘जिरो टु’ ले पृथ्वीमा मेल पठाए। उनको मेलमा मङ्गल ग्रहमा जन्मेका मान्छेहरूले एकअर्काको अस्तित्व स्वीकार्न नसकेर गरेको युद्धमा सबैको मृत्यु भइसकेको र त्यो दृश्यबाट खिन्न भएर आफूले पनि आत्महत्या गरेको व्यहोरा लेखिएको थियो” (रिजाल, २०६३, पृ. १९९-२००)। यस घटनाले मान्छेलाई मान्छेभित्रको वैमनस्यता, ईर्ष्या, द्वन्द्व, सहअस्तित्वको अस्वीकृतिजस्ता विकृत स्वभावले नै अवसानमा पुऱ्याउने स्वैरकल्पनालाई अभिव्यक्त गरेको छ। यसले मानवमा रहेका नकारात्मक प्रवृत्तिको उजागर गर्ने कथाको विचारलाई सबल बनाएको छ। यो मानवतावादी कोणबाट भौतिक विकासको चरमोत्कर्षमा पुगेको युगका मानिसको मूल्याङ्कन पनि हो, जसले मानिसभित्रका भयानक चरित्रलाई उद्घाटन गरेको छ। भौतिक विकासलाई मानवतावादी कोणबाट मूल्याङ्कन गर्न यस किसिमको स्वैरकल्पपना गरिएको देखिन्छ। भौतिक विकासले मान्छेका बाह्य जीवनशैलीलाई परिवर्तन गरेको तर मानवताको रक्षाका लागि परिवर्तन हुनुपर्ने विवेकपूर्ण चेतनाको विकास हुन नसकेको, भौतिक विकासको प्रहार मानवमाथि नै भई अन्ततः जाति नै अवसानको स्थितिमा पुगेको कल्पनाका माध्यमबाट कथाले मानवका निकृष्ट व्यवहारलाई स्पष्ट पारेको छ।

प्रस्तुत कथामा मान्छेको असफलता र विनाशमा अन्य प्राणीले उत्सव मनाएको घटनाले मानवीय चरित्र र व्यवहारमाथि गम्भीर व्यङ्ग गरेको छ। चरित्र सुधार नगर्ने तर स्थान मात्र

परिवर्तन गर्नले समस्या समाधान हुँदैन । मान्छेलाई पृथ्वीले समस्यामा पारेको कदापि होइन तर कथाको मान्छे समस्या समाधानको विकल्प खोज्न मङ्गल ग्रहमा पुगेको छ । उसले स्थान त परिवर्तन गर्‍यो तर चरित्र परिवर्तन गर्न नसकेका कारण नयाँ जिन विकास गरी शान्तिप्रिय संसार बनाउने मानिसको चाहना पूरा हुन नसकेको कुरालाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

मङ्गल ग्रहबाट प्राप्त अन्तिम मेलले पृथ्वीमा बँचेका मान्छेहरूमा मङ्गल ग्रहका मान्छेहरूबारेको कौतूहल मेटियो तर उनीहरूको सुन्दर, शान्त र विशाल पृथ्वी बनाउने चाहनामा भने तुषारापात गरायो । यति बेला सिङ्गो पृथ्वी मानवविहीन हुने खुसीयालीमा जनावरहरूको जुलुसले पृथ्वीमा परिक्रमा गरिरहेको थियो । (रिजाल, २०६३, पृ. २००)

शान्तिप्रिय मानिसको विकास गर्ने लक्ष्य अनुरूप उत्पादन गरिएका नयाँ जिनयुक्त मानिसमा पनि पुरानै जिनका मानिसमा जस्तै चरित्र देखापर्नाले मान्छे जहाँ जसरी जन्मिए पनि उसका आदिम वृत्तिहरू नमेटिने कुरालाई देखाउँछ । कथाको मान्छे अत्याधुनिक र प्राविधिक युगमा यात्रा गरिरहेको छ । पृथ्वी र अन्य ग्रहमा उसको यात्रा सफल भएको छ तर उसमा ईर्ष्या र द्वन्द्व मेटिन सकेको छैन । यही ऋणात्मक र मानवद्वेषी चरित्रले मान्छेलाई विनाशको बाटामा डोर्‍याइरहेको स्वैरकल्पनालाई कथामा महत्त्व दिइएको छ । अझ मान्छेको अस्तित्व नै समाप्त हुन लागेकामा अन्य जनावरले खुसीयाली मनाएको घटनाले मानव र उसका आत्मघाती चरित्रमाथि सम्हाली नसक्नुको व्यङ्ग्य गरेको छ । जनावरको व्यङ्ग्यले स्वघोषित श्रेष्ठताका आधारमा मानवले धर्तीका भिन्न स्वरूपका जीवनलाई समेत प्रताडित गरी पृथ्वीमाथि कब्जा जमाएको कुरालाई सङ्केत गर्दै मानवको अवसानले अन्य प्राणीलाई स्वतन्त्रता दिएको भावले समग्र जीवनको रक्षा गर्न मानिसका जीवनमैत्री व्यवहार र जिम्मेवारपूर्ण भूमिकाको खोजी गरेको छ ।

विज्ञानकथामा कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका यन्त्रले मानवको अवसान गरेका घटना पनि देखिन्छन् । यस्ता यन्त्र मानिसको विरुद्धमा लाग्ने र मानवलाई नै विनाश गर्ने चिन्तन विज्ञानकथाको पुरानै चिन्तन हो । कथामा व्यक्त हुने यस्ता चिन्तनलाई मानवभन्दा शक्तिशाली यन्त्रलाई हेर्ने मानवीय दृष्टिकोण मान्न सकिन्छ । नेपाली विज्ञानकथामा पनि यस विषयलाई गम्भीरताका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । गोरखबहादुर सिंहको 'क र ख' शीर्षकको कथामा मानवको ध्वंसात्मक प्रवृत्ति उसले निर्माण गरेका कृत्रिम बुद्धि भएका यन्त्रमा समेत स्थापित भएको र ती यन्त्रले कुनै पनि क्षणमा मानवको विनाश गर्नसक्ने चेतावनी दिएको कल्पना छ- "हो तपाईंलाई तपाईंको निर्माणले मान्छे बनाएको हो- यसमा दुई मत छैन ! तर यतिजेलको निर्माणले तपाईंलाई डाहोर्‍याएको थियो- तर अब म तपाईंले पिछ्छा गर्न नसक्ने मात्र होइन कि तपाईंको क्षणमै अन्त्य गर्न सक्दछु- कुनै पनि क्षण" (सिंह, २०४९, पृ. ७२) । यहाँ रोबोट र मानव एकल चरित्र

नभई समूह चरित्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले रोबोटको चेतावनी मानवजातिमाथिकै प्रहार हो । तर कुनै पनि क्षणमा मानवलाई नै अन्त्य गर्नसक्ने रोबोटको चेतना र चिन्तन प्राकृतिक संज्ञानबाट प्राप्त नभई मानवद्वारा स्थापित हुनाले ती व्यवहार मानवीय चरित्रका प्रतिबिम्ब हुन् । कथामा एक्को सुविधा र सुरक्षामा दसौँको विनाश गर्ने मानवको चरित्रलाई रोबोटका माध्यमबाट यसरी व्यक्त गरिएको छ-

तपाईं विरुद्ध केही गर्न हुन्छ वा हुँदैन- मैले सोच्नुभन्दा के कति गर्न सक्छु तपाईं विचार गर्नुस् ! र यो कृतधनको कुरा होइन तपाईंले मलाई के गर्नुभयो र कृतघ्न ? तपाईंले तपाईंका लागि निर्माण गर्नुभएको- मैले त तपाईंको निर्माणको उद्देश्यअनुरूप गर्ने न हो- तर उद्देश्यमै विध्वंस लुकेको छ भने ? (सिंह, २०४९, पृ. ७४)

रोबोटले के गर्ने, के नगर्ने भन्ने कुराको निर्धारण मानिसले गरेको हुन्छ । मानिसको योजना र निर्देशित कार्यअनुसार रोबोटले भूमिका निर्वाह गर्ने भएकाले माथिको कथांशमा भने जस्तै निर्माणमा ध्वंसको लक्ष्य राखिएको छ भने त्यो सिर्जनात्मक बन्न सक्दैन । कथामा रोचक कुरा के छ भने कले खलाई उसले नयाँ आविष्कारका नाममा आफैलाई कमजोर बनाइरहेको कुराको उद्घाटन गरिरहेको छ तर खले त्यो कमजोरीलाई स्वीकार गर्न सकेको छैन । खका यी व्यवहारले मानिसका अहम्कै कारण उसको अस्तित्व सङ्कटमा पर्नसक्ने कुरालाई स्पष्ट गरेको छ । यसले गल्ती र कमजोरी स्वीकार गर्न नसक्ने मानवीय चरित्रलाई व्यक्त गरेको छ भने यही कमजोरी कुनै दिन मानवलाई विनाश गर्ने साधन बन्ने कुरालाई रोबोटका माध्यमबाट औल्याइएको छ ।

इन्दिरा प्रसाईको 'यन्त्रपोसाक' कथामा युद्ध विभीषिकाका कारण पृथ्वीको जीवन सङ्कटमा पर्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ । कथाअनुसार शक्तिशाली राष्ट्रका सङ्कीर्ण स्वार्थको अडानले उत्पन्न गरेको भयानक युद्धले प्राणीजगत्, वनस्पतिजगत् तथा वायुमण्डललाई समेत नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । युद्धका कारण पृथ्वीमा केही लाख मानिस मात्र बचेका र ती पनि सङ्कटमा परेको घटनाले युद्धक्रान्त विश्वसमाजलाई देखाएको छ । बचेका मानिसले पनि भौतिक उन्नतिका विनाशले जीवनमा निम्त्याएका असह्य आर्तनादका विकराल भूमरीबाट उन्मुक्ति पाउन मृत्युको आह्वान गर्नाले मानवजातिको दुखद् अवसानलाई सूचित गरेको छ-

त्यस बेला संसारमा मृत्यु पर्खिरहेका केही लाख क्षत-विक्षत मानिहरू मात्र थिए र हजार पन्ध्र सय व्यक्तिहरू मात्र स्वस्थ थिए । पृथ्वीको रूप करोडौं वर्ष पुरानो अभिशप्त खण्डहरजस्तो थियो । दन्त्यकथामा राक्षसले ध्वस्त पारेको जस्तो संसारका सम्पूर्ण

देशहरूका सुनसान सहरहरूमा कतैकतै मृत्युको कामना गरेर तड्पिरहेका मानवहरूको आर्तनादसिवाय कुनै स्वर सुनिँदैनथ्यो । मानिसको आविष्कार र अहङ्कारको नतिजास्वरूप स्वयंमूलाई नै चपाइसकेर पनि अझ अघाउन सकिरहेको थिएन मानिस । (प्रसाई, २०७४, पृ. ८४)

नरसंहारको उपर्युक्त स्थिति मान्छेकै आविष्कार र अहङ्कारको परिणति देखिनाले यो पृथ्वीमा जीवनको अस्तित्व समाप्त पार्ने मानवीय भूमिकाप्रति लक्षित छ । मान्छेका कारण पृथ्वी करौँडो वर्ष पहिलेको खण्डहरको स्थितिमा पुगेको कल्पना गर्नु, आधुनिक सभ्यताका नाममा देशका कित्तामा विभाजित स्थानमा मानिसका आर्तनाद मात्र सुनिनुजस्ता कहालीलाग्दा कल्पनाको लक्ष्य स्वआविष्कृत विज्ञान र त्यसलाई दुरुपयोग गर्ने मानवको जीवनविरोधी चरित्र छर्लङ्ग पार्नु हो । मानिसले मृत्युको कामना गरिरहनु जीवनका निम्ति अत्यन्त दुखद् कुरो हो । मानिसका वैज्ञानिक आविष्कार र उन्नतिले स्वजातिलाई मात्र नभई यससँग कुनै सरोकार नराख्ने, लाभ-हानीको भागिदार नहुने अन्य जीव र वनस्पतिलाई समेत नष्ट गरिरहेको हुनाले उसले आविष्कार र विकासका नाममा कुरूप मानवताको निर्माण गरिरहेको छ भन्ने चिन्तन कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ । मानिसमा जीवनप्रतिको प्रेमभाव, धर्तीप्रतिको आस्था क्रमशः तिरोहित हुँदै गएको छ, जसले मानिस स्वयंको अस्तित्व समाप्त पाउँछ भन्ने चिन्तन, चिन्ता र चासोसहित मान्छेका स्वार्थपूर्ण चरित्रद्वारा निर्देशित हुने विज्ञानले सधैं नकारात्मक परिणति मात्र दिने विचार यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । यसबाट कथाकारको विज्ञानका आविष्कारलाई हर्ने ऋणात्मक दृष्टिकोण सघन बनेको छ तर विज्ञानले जीवनजगत्लाई विनाशमा मात्र धकेलिरहेको छैन, सकारात्मक रूपान्तरण पनि गरिरहेको कुरालाई अवमूल्यन गर्न सकिँदैन । युद्धाघातबाट विक्षिप्त भएका मानिसहरू भौतिक सन्तुष्टताको असह्य पीडाबाट मुक्त हुन मृत्युको आह्वान गरिरहेको कल्पनाले आविष्कारको होड र शक्तिका लागि विज्ञानप्रविधिको स्वार्थपूर्ण, ऋणात्मक प्रयोगले भविष्यको समाजमा मानिसले भोग्नु पर्ने त्रासद अवस्थाको स्वैरकल्पनालाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैले यो मान्छेकै कारण पृथ्वीबाट मान्छेको अस्तित्व समाप्त हुनसक्ने चिन्तन हो ।

नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा मानवको अवसान हुनसक्ने स्वैरकल्पना गरिएको छ र यस घटनालाई मानवीय व्यवहारको परिणाम मानिएको छ । ‘भविष्य यात्रा’ र ‘सवेदना’ मानव अवसानको चिन्तनका दृष्टिले उल्लेखनीय कथा हुन् । यी कथामा द्वन्द्व, युद्ध र आणविक हतियारको प्रयोगजस्ता घटनाका कारण ब्रह्माण्डबाट मानवजातिको अवसान हुनसक्ने चिन्तनहरू व्यक्त भएको हुनाले मानवअस्तित्वका निम्ति मानवीय व्यवहार नै जोखिमपूर्ण छन् भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । कथामा मानव व्यक्ति तथा राष्ट्र नामका अनेकौँ स्वार्थमा विभक्त भएकाले सिङ्गो

मानवता रक्षाका पक्षमा कमजोर देखिएको छ । भौतिक विकासले मात्र मानवताको रक्षा गर्न नसक्ने हुनाले मानवताको रक्षाका लागि प्रथमतः विवेकको विकास र परिष्कार गर्न सकिएन भने त्यो नै ब्रह्माण्डमा मानवको अस्तित्वलाई इतिहासमा सीमित गर्ने घातक अस्त्र हुने छ भन्ने भावयुक्त स्वैरकल्पनाबाट सिङ्गो मानवताको रक्षार्थ मानवको व्यवहार र भूमिका परिवर्तन हुनपर्ने धारणा व्यक्त भएका छन् ।

७.४ पर्यावरणको ऋणात्मक परिवर्तन र प्रभाव

नेपाली विज्ञानकथामा पर्यावरण परिवर्तनले प्राणीजीवनमा पार्ने प्रभावबारेका दृष्टिकोणहरू अभिव्यक्त भएका छन् । सजीव र निर्जीव पक्षको सम्बन्धलाई देखाउने यस्ता कथाले पृथ्वीलाई नै आधार बनाएका छन् । विज्ञानकथामा पर्यावरणीय दृष्टिकोणबाट जीवनलाई मूल्याङ्कन गरिने हुनाले यो पर्यावरणको तथ्यगत विश्लेषण गर्ने पद्धति होइन यद्यपि यो वस्तुजगत्बाट पूर्णतः विच्छेदित भने हुँदैन । त्यसैले विज्ञानकथामा पर्यावरणसँग सम्बद्ध भई गरिने कल्पनाले जीवनका आयामलाई नै उद्घाटित गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ । विज्ञानकथा भविष्योन्मुख हुने हुनाले यसमा परिकल्पना गरिने पर्यावरण समकालीन परिवेशसँग पूर्णतः मिल्दैनन् तर विज्ञानकथाका अन्य दृष्टिकोण जस्तै यसलाई पनि भविष्यको सम्भावना मानिन्छ ।

सरुभक्तको ‘यामिक वृक्ष’ कथामा विषाक्त ग्याँसको प्रभावस्वरूप वायुमण्डलमा अक्सिजनको क्षय हुँदै गएको कल्पना गरिएको छ । अक्सिजन प्राणी र वनस्पति दुवैको अस्तित्वसँग जोडिएको छ । त्यसैले पृथ्वीमा अक्सिजन अभावको परिकल्पनाबाट प्राणी तथा वनस्पतिजगत्को अस्तित्वमा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई कथामा अभिव्यक्त गरिएको छ । विषाक्त बनेको वायुमण्डलमा अक्सिजनको मात्रा कम हुँदै गएको र सास फेर्न नपाएको घटना पृथ्वीबाट मानिसको अस्तित्व समाप्त हुनसक्ने स्वैरकल्पना हो । प्राणीबिना पर्यावरण बाँच्न सक्छ तर पर्यावरणबिना प्राणीको जीवन असम्भव छ । प्रकृतिमा मान्छेको साम्राज्यले अन्य हजारौं जीवन विनाश गरिरहेको छ भन्ने कुरामा मान्छे सचेत बनिरहेको छैन तथापि समस्यासँग समाधानका विकल्प पनि हुने चिन्तनलाई कथाको वैज्ञानिक अनन्त र रोबोटबिचका संवादबाट यसरी व्यक्त गरिएको छ-

“यामा, हामी मानवहरू पृथ्वीबाट विलुप्त हुँदैछौं ।”

“किन र डाक्टर ?”

“किनभने पृथ्वीको वायुमण्डल हरितगृह ग्याँसहरूले विषाक्त भएपछि सास फेर्नका लागि आवश्यक अक्सिजनको मात्रा न्यूनतम बिन्दुमा पुगिसकेको छ ।”

“यदि यो सत्य हो भने हरितगृह ग्याँसहरूबाट अक्सिजन उत्पादन गर्ने यामिक वृक्ष निर्माण गर्नुहोस् । मानवजातिलाई विलुप्त हुनबाट जोगाउनुहोस् ।” (सरुभक्त, २०७०, पृ. १४३)

उपर्युक्त कथांशले समस्यासँगै समाधानको विकल्पको सम्भावनालाई देखाएको छ तर सम्भावनाको यस विकल्पमा पनि मानिस पर्यावरणप्रति चिन्तित देखिएको छैन । यसबाट उसको गैरजिम्मेवार व्यवहार प्रकट भएको छ । वायुमण्डल विषाक्त हुनु समस्या हो भने त्यसलाई परिष्कृत गरी पुनः अक्सिजनको उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना समाधानको उपाय हो । अक्सिजनको प्राकृतिक भण्डारको क्षतिलाई पूरा गर्न नसके पनि कथामा कल्पना गरिएको प्रक्रियालाई जीवन बचाउने विकल्प मान्न सकिन्छ । कथामा विषाक्त वायुमण्डलबाट अक्सिजन उत्पादन गर्ने यामिक वृक्षको कल्पना नितान्त नौलो छ । यामिक वृक्ष निर्माण र त्यसको कार्यकुशलताको सम्भावनाका बारेमा कृत्रिम बुद्धि भएको रोबोटले यसरी तार्किक सुझाव दिएको छ-

“....यदि पृथ्वीमा अजैविकबाट जैविक प्राणीहरूको उत्पत्ति सम्भव हुन्छ भने, यदि हामी जस्ता फलाम, स्पात र अन्य धातुका जोडजाड मानवीय ज्ञान र मानवीय प्रयोजनका उच्च कार्य दक्षताहरू आरोपण गर्न सम्भव हुन्छ भने मानवजातिको अस्तित्व बचाउनका लागि विषाक्त ग्याँसहरूलाई परिशोधन र परिवर्तन गरी जीवन दिने ग्याँस किन निर्माण गर्न सकिँदैन ?” (सरुभक्त, २०७०, पृ. १४४)

वर्तमान परिवेशका आधारमा हेर्दा वायुप्रशोधनको कल्पना त्यति महत्त्वपूर्ण र तार्किक लाग्दैन तर अहिले नै विश्वका जनघनत्व बढी भएका सहर, कलकारखाना तथा औद्योगिक क्षेत्रमा तीव्र गतिमा वृद्धि भइरहेको वायुप्रदूषणका कारण मानिसमा श्वाशप्रश्वास, छाला, दृष्टिसम्बन्धी समस्याहरू बढिरहेका समाचारहरू सुन्दा वायुप्रदूषणले निम्त्याउने भयानक समस्या आधारहीन देखिँदैन । अक्सिजन सकिने, प्रशोधन गर्ने कल्पना आममान्छेका लागि हाँसोको विषय बन्न सक्छ तर प्रकृतिको अनन्त आकाशमा अक्सिजनको मात्रा सीमित रहेको र त्यो पनि मूलतः मानवीय व्यवहारले विषाक्त बन्दै गएको हुनाले भविष्यमा यसले गम्भीर समस्या निम्त्याउने कल्पनाले तथ्यात्मक आधारलाई पकेको छ । यामिक वृक्ष अर्थात् वायुमण्डलबाट मानिसलाई आवश्यक पर्ने अक्सिजन प्रशोधन गर्न निर्माण गरिएको वृक्षाकारको यन्त्रको कल्पना पनि सम्भाव्यतामै आधारित छ । कथामा रोबोटको सल्लाहबमोजिम अनन्तले यामिक वृक्ष बनाई जातिको रक्षा गर्न सफल भएको छ- “पृथ्वीमा मानवजातिको अस्तित्व विलुप्त हुनबाट जोगियो” (सरुभक्त, २०७०, पृ. १४४) । वायु प्रदूषणबारेका चिन्ता र सचेतताका प्रयासहरू मानिसले गरिरहेको छ तथापि

प्रदूषणको गति तीव्र हुनाले यसले भविष्यमा सङ्कट निम्त्याउन सक्छ। त्यसैले कथाले वायुप्रदूषणका कारण भविष्यमा आइपर्ने समस्यासँग मानिसले कसरी सामना गर्ला भन्ने चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेको छ। वर्तमान विश्वमा यो समस्या त्यति विकराल नभएको तर समस्या देखापरिसकेको हुनाले यसले निश्चय नै पाठकलाई निकट भविष्यको विश्वले भोग्ने जटिल अनुभूतिसँग सामेल गराउँछ।

विजय चालिसेको 'प्रलयको तयारीमा' कथामा पृथ्वीमा आगामी केही वर्षमा हिमयुग आउने र अति चिसोका कारण जीवनको अस्तित्व समाप्त हुनसक्ने स्वैरकल्पना छ। कथामा मानवीय व्यवहारलाई हिमयुग आगमनको मुख्य कारक मानिएको छ। उद्योग कलकारखाबाट निष्कासित हुने कार्बनडाइअक्साइड, वनजङ्गलको तीव्र विनाश, प्रदूषण, हरितगृहको प्रभाव, पृथ्वीको पारिस्थितिक प्रणालीमा आएका ऋणात्मक परिवर्तन आदिका कारण सूर्य र पृथ्वीका बिचमा नयाँ स्वरूपको आवरण निर्माण हुने अनि त्यसले पृथ्वीमा आउने सूर्यको तापलाई अवरोध गर्ने हुनाले पृथ्वीमा हिमयुगको आगमन हुने तर्कलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

पृथ्वीमा बढ्दो प्रदूषण, रासायनिक प्रतिक्रिया, विकिरण र अन्य गतिविधिका कारण सूर्य र पृथ्वीको बिचको वातावरणमा नयाँ खालको एउटा पर्दाको निर्माण भइरहेको छ। क्रमिक रूपमा घना बन्दै गएको यो पर्दाले बिस्तारै पृथ्वीमा आउने सूर्यको प्रकाश र तापलाई रोक्ने प्रक्रिया सुरु गरिसकेकोले केही वर्षभित्रै पृथ्वीको तापक्रम कम हुँदै गएर चिसोको मात्रा बढ्दै जाने छ। (चालिसे, २०७१, पृ. ८२)

उपर्युक्त कथांशमा पृथ्वीमा चिसो बढ्ने रासायनिक प्रक्रियालाई देखाइएको छ। प्रदूषण मानवजनित व्यवहारसँग र विकिरण आदि प्राकृतिक घटना भएको हुनाले यसमा मानवीय तथा प्राकृतिक दुवै घटनालाई पर्यावरण परिवर्तनको कारण मानिएको छ। विकिरणको उत्पादन वा प्रसारण मानिसको नियन्त्रणभन्दा बाहिरको कुरो हो तर पृथ्वीमा यसको प्रभाव बढ्नमा मानवीय व्यवहारलाई नै जिम्मेवार ठान्ने गरेको पाइन्छ। कथामा हिमयुगको समयका बारेमा उल्लेख नगरिएको हुनाले त्यो सयौं, हजारौं, लाखौं कति वर्षपछिको कल्पना हो भन्ने कुरो प्रस्ट देखिँदैन। कथामा अहिले देखिएको औद्योगीकरणको तीव्र विस्तार, जीवाश्मा इन्धनको प्रयोग र पर्यावरणमा त्यसले पारिरहेको नकारात्मक प्रभाव, हरितगृह ग्याँसको उत्पादन आदि घटनाले देखाएका परिवर्तनका लक्षणका आधारमा प्रकृतिमा आउने परिवर्तनका सम्भावनालाई आधार बनाइएको छ तर समकालीन घटनाले तल्कालै निम्त्याउने परिणाम नभएको हुनाले यो प्रभावपूर्ण अवधारणालाई निर्मित पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरी पर्यावरणीय परिवर्तनको दुरगामी प्रभावलाई देखाउने आख्यानीकृत स्वैरकल्पना हो। कथामा गरिएको कल्पना प्राकृतिक परिघटनाकै अज्ञात कारणले

टार्न पनि सक्छ तर संवेदनशील पाठकलाई उसको आगामी पुस्ताले वातावरणीय परिवर्तनको प्रभाव भोगेका अनुभूतिले उत्कण्ठित बनाउँछ ।

प्रस्तुत कथामा पृथ्वीमा हिमयुग आउने धारणालाई अन्य देशका वैज्ञानिकहरूले महत्त्व नदिएको कारण नेपाली वैज्ञानिक केदार चिन्तित भएको छ । केदारको चिन्ताबाट मानवताको रक्षा गर्न चिन्तित हुने विकासोन्मुख देशका नागरिक र केदारका धारणालाई अवमूल्यन गरी त्यसको उपहास गर्ने विकसित मुलुकका वैज्ञानिकको चरित्रले ज्ञानको सर्वोच्च स्थानमा आफूलाई राख्ने र अरूलाई सधैं अन्धकारमा देख्ने अहम्पूर्ण मानसिकता अभिव्यक्त भएको छ- “ती वैज्ञानिकहरूको गलत सोचाइ र आफूबाहेक अरूको खोज सत्य हुँदैन भन्ने दम्भपूर्ण सङ्कुचित धारणाले पृथ्वीभरका मानवजातिकै नाश हुनसक्ने सम्भावना नजिककिकिँदै थियो, उसका लागि सबैभन्दा चिन्ता र दुःखको कुरा यही थियो” (चालिसे, २०७१, पृ. ८३) । केदारका माध्यमबाट व्यक्त भएको यो चिन्ता वैज्ञानिक ज्ञानलाई जाति र देशका परिवेशमा हेर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने सङ्कीर्ण चिन्तनका मानसिकताले उत्पन्न गरेको मनोद्वेग हो, जसले मानवजातिको सम्भावित अन्त्यको सन्त्रासलाई चित्रण गरेको छ ।

अर्चना थापाको ‘कठपुतला’ कथामा युद्धले पर्यावरण दूषित बनाएको र वातावरण, पशुपक्षी, कृषि उत्पादनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव परेको स्वैरकल्पना छ । जुनसुकै स्वरूप र लक्ष्यका लागि गरिने युद्ध विनाशकारी नै हुन्छ । युद्ध भन्नासाथ त्यो मानवसमाजसँग जोडिन्छ तर मानवजनित युद्धले मानिसलाई मात्र प्रभाव पार्दैन । युद्धमा प्रयोग हुने घातक हतियारले प्राणी तथा वनस्पतिजगत्लाई नै नकारात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले युद्ध जीवनका लागि ऋणात्मक हुन्छ भन्ने मान्यता कथामा देखापर्छ । युद्धको प्रभावका बारेमा कथामा भनिएको छ- “युद्धमा प्रयोग गरिएका रासायनिक बम प्रयोगको कारण मानव क्षतिसँगै वातावरण, पशुपक्षी र कृषिलाई ठुलो क्षति पुगेको थियो । देशमा उब्जनी कम हुन थालेपछि युटोपिया सरकारले आफ्ना नागरिकहरूलाई ‘मिल इन अ पिल’ प्रोग्राम चलाएर कृत्रिम खाद्य चक्की उपलब्ध गराएको थियो” (थापा, २०७४, पृ. ६३-६४) । युद्धको प्रभावले कृषि उत्पादन नहुनु र भोकमरीको स्थिति सिर्जना भएको घटनाले युद्ध प्रथमतः प्राणीका निम्ति प्रत्युत्पादक बन्दछ भन्ने कुरालाई देखाएको छ । माटो र वायुमण्डलमा रासायनिक हतियारको नकारात्मक प्रभावले अन्न उत्पादनमा कमी आएको र सरकारले जनता बचाउन कृत्रिम खाद्यचक्की प्रयोगमा ल्याएको घटनाले पर्यावरणमा सजीव र निर्जीवको तत्त्वको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई चित्रण गरेको छ । यो पर्यावरण दूषित हुँदा प्राणीजीवनमा पर्ने असरको मूल्याङ्कन हो । कथामा रासायनिक युद्धका कारण खेतबारी सुख्खा रहेको (पृ. ६८), सहरी सभ्यताका गगनचुम्बी भवनमा ठोक्किएर हजारौं चराचुरुङ्गी मरेको (पृ. ७०) जस्ता सन्दर्भहरूले

भौतिक संस्कृतिका यथार्थलाई नै प्रस्तुत गरेका छन् । यसको बोधका लागि भोग्य संसारबाट विच्छेदित हुनु अनिवार्य हुँदैन किनभने सहरी क्षेत्रमा पक्षीको उपस्थिति क्रमशः विस्थापित हुँदै गएको, रासायनिक मलको प्रयोगले माटोको उर्वराशक्ति ह्रास हुँदै गएको जस्ता सामान्य घटनाले कथामा कल्पना गरिएका घटनासँग समीपता राख्दछन् । त्यसैले कथाले कल्पना गरेको संसारलाई बुझ्न, अनुभूति गर्न भोग्य संसारलाई त्याग्नु नपर्ने हुनाले यस्ता स्वैरकल्पनामा विश्वसनीयताका पर्याप्त आधारहरू भेटिन्छन् ।

इन्दिरा प्रसाईको ‘यन्त्रपोसाक’ कथामा युद्धले पृथ्वीको पूरै वातावरणलाई मृत बनाएको कल्पना गरिएको छ । विज्ञानका आविष्कारलाई जीवनविनाशमा प्रयोग गर्ने मानवीय व्यवहारले प्राकृतिक सुन्दरतालाई समेत कुरूप बनाएको कल्पनाले शक्तिको होड, युद्ध र विवेकहीनताले पर्यावरणलाई मृत बनाउन सक्ने विचार व्यक्त गरेको छ । कथामा भनिएको छ- “...पृथ्वीलाई पृथ्वीजस्तो अलिकति पनि रहन दिएन विज्ञानले । अब मनमोहक हरियाली, कञ्जन छहरा, कलकल बग्ने नदीनाला, शीतल वायु, रङ्गीविरङ्गी फूल, अनेक किसिमका पक्षी अर्थात् यावत् जीवात्मा कसैको पनि अस्तित्वसम्म रहन सकेन पृथ्वीमा” (प्रसाई, २०७४, पृ. ८४) । मानवीय व्यवहारद्वारा मृतप्रायः बनेको प्रकृतिका माध्यमबाट विज्ञान र प्रविधिका ऋणात्मक पक्षलाई हेरिएको छ । यसले विज्ञानप्रविधिको चिन्तन, आविष्कार र प्रयोग सबैको चालक मानिस भएको हुनाले समग्र जीवनलाई सिर्जनात्मक र सुन्दर बनाउन जिम्मेवारपूर्ण मानवीय भूमिकाको अपेक्षा गरेको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा पर्यावरणमा नकारात्मक प्रभाव आउनामा मान्छेकै व्यवहार जिम्मेवार रहेको हुनाले जीवनको आधार पर्यावरणलाई नजोगाउने हो भन्ने मानिसको जीवन पनि समाप्त हुने विचार व्यक्त भएको छ । यही विचारलाई प्रभावकारी बनाउन युद्धादिको स्वैरकल्पना गरिएको छ । कथामा भौतिकतामा आधारित जीवनशैली, उद्योग कालकारखान आदिबाट उत्सर्जित हुने घातक ग्याँस तथा युद्धादिमा प्रयोग हुने रासायनिक हतियारको प्रयोगले पर्यावरणलाई क्षयीकरण गरेको र त्यसबाट प्राणीको जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको कुरा देखाइएको छ । कथामा जटिल अवस्थाबाट जीवनको रक्षा गर्न मानिसले गरेको सङ्घर्षका माध्यमबाट वर्तमानभन्दा नितान्त भिन्न समस्यासँग भविष्यको मानिसले कसरी सामना गर्ला भन्ने चिन्तनलाई देखाइएको छ । पर्यावरण परिवर्तन र जीवनका लागि मानिसका सकारात्मक प्रयत्नका दृष्टिकोणले ‘यामिक वृक्ष’ र ‘प्रलयको तयारीमा’ कथा गुणात्मक दृष्टिले उल्लेखनीय छन् ।

७.५ स्वजाति रक्षाका मानवीय प्रयास

नेपाली विज्ञानकथामा स्वजातिलाई विनाश हुनबाट कसरी बचाउँन सकिन्छ भन्ने प्रयत्न गरिरहेका मान्छेसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । विजय चालिसेको 'कतै देखिएन विज्ञान !' कथाको पात्र विज्ञानले शत्रुताका नाममा मानिसलाई विनाश गर्ने योजनालाई असफल पार्न जैविक हतियार उत्पादन गर्ने प्रयोगशालालाई विस्फोटन गरेको छ । विज्ञानको उक्त कार्य स्वजातिको रक्षामा समर्पित छ । कथामा नेपालबाट शक्तिशाली राष्ट्रको प्रतिभावान वैज्ञानिकको सहयोगी हुन पाएकोमा उत्साहित भएको विज्ञानलाई मानवताविरोधी गुप्त योजनाका घातक उद्देश्य थाहा भएपछि अपराधबोध हुन्छ । उसले त्यस परियोजनालाई कसरी असफल पार्न सकिन्छ भन्ने बारेमा सोच्न थाल्छ । परियोजनाको विरोधमा सोच्नु मात्र पनि ऊ र उसको परिवारका लागि घातक हुने थाहा हुँदाहुँदै पनि उसले मानवजातिको रक्षार्थ चिन्तन गर्न छोड्दैन । अन्ततः उसले मानवताको रक्षाका लागि आत्मदाहसहित उक्त प्रयोगशालामा विस्फोटन गरी मानवता विरोधी योजनालाई असफल बनाएको छ । उक्त घटनालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

एक हप्तापछि, हो...ठिक एक हप्तापछिको एक साँझ । सबैजसो स्टाफ निखिएपछि ठुलो विस्फोट सुनियो प्रयोगशालाभित्र । अनि निमेषभरमै महान् भनिने देशको त्यो प्रयोगशाला खरानी भयो । आगो र धुँवाको राप र आँचमा चारैतिर झलमल्ल भयो । प्रयोगशालाका सबै स्टाफ सुरक्षित भेटिए, नेपालको एक होनहार वैज्ञानिक विज्ञान भने देखिएन, कतै भेटिएन ! (चालिसे, २०७१, पृ. ५६)

कथामा प्रयोगशाला विस्फोटनको जिम्मेवार व्यक्तिका रूपमा विज्ञानलाई प्रत्यक्षतः नदेखाइएको भए पनि विस्फोटनपछि विज्ञानबाहेक सबै कर्मचारी सकुशल भेटिएको, विज्ञान परिवारको जीवनवादी चिन्तनबाट प्रेरित भएको, आफू संलग्न भएको योजना मानवताविरोधी भएको थाहा पाएपछि असाध्यै चिन्तित देखिएकोजस्ता तत्कालीन परिस्थितिका आधारमा आत्मदाहसहित विज्ञानले नै उक्त विस्फोटन गराएको पुष्टि हुन्छ । जैविक हतियार उत्पादन गर्ने प्रयोगशाला विस्फोटन गर्नु मानवलाई विनाश गर्ने गुप्त योजनाको सशक्त प्रतिरोध हो र यसले मानवताको रक्षाका लागि चिन्तित हुने एक व्यक्तिको क्रियाशीलताको सकारात्मक परिणाम देखाएको छ ।

प्रस्तुत कथामा विज्ञानले प्रयोगशालाका कुनै पनि मानिसको जीवन जोखिममा पारेको छैन तर मानवताका लागि आफूलाई बलिदानी दिएको छ । विज्ञानका व्यवहारले मानवसेवा र जीवनको

रक्षा गर्न आर्थिक तथा भौतिक सम्पन्नता चाहिँदैन, जीवनलाई हेर्ने सुन्दर दृष्टि मात्रले पनि मानिसलाई शक्तिशाली बनाउँछ भन्ने विचारलाई स्थापित गरेको छ। बाजेको यो कथनले उसलाई मानवीय हितका व्यवहारमा प्रेरित गरेको छ- “वैज्ञानिक बनेर मान्छेको भलो हुने काम गर्नु...” (चालिसे, २०७१, पृ. ५५)। यस किसिमका जीवन दर्शनबाट प्रेरित भएको विज्ञानले मानवताका विनाशमा लक्षित योजनालाई असफल गराउनुलाई उसले जीवनमा हासिल गरेको सर्वोत्तम सफलताका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। भौतिक रूपमा विज्ञानले जीवन गुमाएको छ तर उसको आत्मदाह मानवता, मानवजाति, सभ्यताको रक्षाका लागि भएको देखिनाले यहाँ व्यक्ति चरित्र विज्ञान हारेर पनि उसका त्यागबाट मानवजातिको रक्षा गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ। विज्ञानको आत्मदाह वैयक्तिक स्वार्थका लागि नभई समग्र मानवजातिको रक्षाका लागि हुनाले वैयक्तिक प्रयासले पनि मानवताको रक्षा गर्न निकै ठुलो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ भन्ने कुरा कथामा देखाइएको छ। शक्तिशाली हुन मानवलाई विनाश गर्ने योजनाको परपीडक व्यवहार क्रूर र आततायी छ तर त्यो सामान्य परिवारको जीवनवादी दर्शनबाट प्रेरित विज्ञानको सशक्त चरित्रका अगाडि पराजित भएको छ। त्यसैले विज्ञानका माध्यमबाट कथामा उन्मादी भौतिक शक्तिका स्वार्थभन्दा जीवनका सुन्दरतालाई हेर्ने दृष्टिकोण शक्तिशाली हुन्छ भन्ने चिन्तनसाथ जीवनरक्षाका प्रयासलाई देखाइएको छ। सहयोगी भूमिकामा देखिने विज्ञानलाई मानवता विनाशको डरलाग्दो घटनामा उपस्थिति गराई विषम परिस्थितिमा मानवता रक्षाको अकाट्य निर्यणको भूमिका निर्वाह गराइएको हुनाले कथाको विचारले गुणात्मक उचाइ प्राप्त गरेको छ।

विजय चालिसेकै ‘प्रलयको तयारीमा’ कथाको केदारले सम्भावित प्राकृतिक प्रलयबाट मानवजातिको अस्तित्वलाई बचाउने प्रयास गरेको छ। यस कथामा पृथ्वीमा हिमयुग आउने र त्यसले प्राणीजीवनको अस्तित्व समाप्त पार्नसक्ने उसको भविष्यवाणीलाई विकसित देशका वैज्ञानिकहरूले अविश्वास गरेका छन् तर ऊ भने आफ्नो तर्कमा अविचलित हुँदै जीवनको अस्तित्वलाई कसरी बचाउँन सकिन्छ भन्ने चिन्तनमा लागि रहेको छ। वैज्ञानिक विचार र तर्कलाई देशका आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने विकसित देशका वैज्ञानिकका व्यवहारबाट दुखी बनेको केदार जीव विकास र विनाशको पूर्व इतिहास हेर्दै नहेरी आफ्नो तर्क उपेक्षित हुँदासमेत निरुत्साहित हुँदैन। जीवनरक्षाको विकल्पको खोजमा निरन्तर लागि रहेको केदारका बारेमा कथाकार भन्छन् - “ऊ अभै पनि सोचिरहेको थियो। त्यसैले अब आफू र आफ्नो परिवारलाई मात्र भए पनि जोगाएर भावी सृष्टिको सम्भावनालाई जीवित राख्ने प्रयास गर्नु एक मात्र उपाय थियो र ऊ त्यही लक्ष्यमा केन्द्रित रह्यो” (चालिसे, २०७१, पृ. ८४)। केदारको यस व्यवहारले विकल्पहीन स्थितिमा परिवारलाई मात्र बचाउन सकियो भने पनि मानवजातिको सभ्यतालाई नष्ट हुनबाट बचाउन सकिन्छ भन्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ।

केदारले मानवताको अन्त्य नहोस् भन्ने सोचका साथै त्यसलाई व्यावहारिक सफलता दिन देखाएको क्रियाशीलताले कथाको गति र विचारलाई सम्पुष्ट बनाएको छ । हिमयुगको असैह्य चिसो र लामो कालखण्डबाट बच्न उसले परिवार सुरक्षित हुने गरी एउटा त्यस्तो उपकरणको आविष्कार गरेको छ, जसले भूगर्भमा प्रवेश गरी जीवनलाई सुरक्षित राख्न सक्छ । केदारको व्यावहारिक क्रियाशीलतालाई कथामा यसरी देखाइएको छ- “चर्को आवाजमा तीव्र गतिसहित क्याप्सुल पृथ्वीको कडा सतहलाई छिचोल्दै भित्र पस्यो । ऊ अब एउटा अनन्त यात्रामा थियो, सृष्टिको बीजरूप जोगाउने महान् यात्रामा । उसको यो महाप्रस्थान सफल वा असफल के हुने हो, ऊ आफै पनि केही भन्न सक्दैनथ्यो” (चालिसे, २०७१, पृ. ८६) । क्षेत्रीयताका कारण महत्त्वमा नपरे पनि सुविचारमा अडिग रहने र त्यसको कार्यान्वयनमा क्रियाशील भई मानवजातिको बीज रक्षामा समर्पित हुने केदार जीवनवादी अभियन्ताको सुन्दर दृष्टान्त बनेको छ । केदार कथाको विचार पात्र पनि भएकाले उसको माध्यमबाट कथाकारको जीवनवादी चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ ।

सरुभक्तको ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ कथामा ब्रह्माण्डको मृत्युका बखत कुनै विकल्पले बाँचेको ऊ पात्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त जीवनको पुनः आरम्भ होस् भन्ने भावना मानवजीवन र सभ्यता रक्षाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । ब्रह्माण्डको मृत्यु भएपछि अनन्त अकाशको यात्रामा निस्केको ऊ पात्रले आफूलाई मानवसभ्यताको अन्तिम मानिस नठानी पहिलो मानिस ठानेको छ । मानवसभ्यता विनाशको विकराल भूमरीमा परिरहेको बेला वैयक्ति प्रयासबाट बाँचेको ऊ पात्रले सँगै गएको रोबोटलाई भनेको छ- “अब हामीले शोक मनाएर ब्रह्माण्डको मृत्यु रोकिने छैन त्यसैले ।’ मान्छेले बिना भाव परिवर्तन शैली परिवर्तन गरेन- ‘मानिमा, म ब्रह्माण्डको अन्तिम मान्छे होइन, पहिलो मान्छे हुँ - आदिमानव ! तिमी कुरा बुझ्दै छौ ?’” (सरुभक्त, २०६३, पृ. २) । प्राकृतिक घटना मानिसको नियन्त्रणमा हुँदैन तर त्यस्ता घटनाबाट हतोत्साहित भएर मानिसले आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न सक्दैन । प्राकृतिक घटनाका अगाडि मानिसका प्रयास परिणामविहीन हुन सक्छन् तर सङ्घर्षका अनेकौँ प्रयासबाट मानिसले आफूलाई ब्रह्माण्डमा अब्बल सावित गरिरहेको हुनाले विगतका दुर्घटनालाई मूल्याङ्कन गर्ने र आगामी सम्भावनाको आकलनबाट सभ्यतालाई निरन्तरता दिन सकिन्छ भन्ने धारणा राख्ने ऊ पात्रले सोही अनुरूपको साहस देखाएको छ । ब्रह्माण्डको अन्त्यका बेला एक्लो बचेको मानिसले त्रासद र जटिल परिस्थितिलाई सकारात्मक रूपमा लिई आफू ब्रह्माण्डको अन्तिम मानिस नभई पहिलो मानिस भएको महसुस गरेको घटनाले नयाँ सभ्यताको अपेक्षा गरेको छ । कथामा कल्पना गरिएको अन्तिम मान्छेको भावना महाविनाशपछिको परिस्थितिमा कदाचित् मानिस बाँच्न सफल भयो भने कसरी अगाडि बढ्ला भन्ने चिन्तन हो । प्राकृतिक प्रलयले सिर्जना गरेको चरम निराशाबाट माथि उठेको र

विशाल ब्रह्माण्डमा एकलो हुँदासमेत निराश नभएको ऊ पात्र वास्तवमा मानवजाति र सभ्यता बचाउने मानव रूपी सुनौलो किरण हो । कथामा त्यस्तो एकलो व्यक्तिले सभ्यतालाई कसरी अगाडि बढाउला, महाशून्यताको स्थितिमा उसको मनस्थिति कस्तो होला भन्ने जिज्ञासाले पाठकलाई तरङ्गित बनाउँछ । यसले प्रकृतिका महासङ्कटका बेला जीवनप्रति सकारात्मक हुने उत्प्रेरणा दिन्छ । प्रतिब्रह्माण्डको यात्रा स्वैरकल्पना नै हो तर यसका माध्यमबाट व्यक्त भएको चिन्तन मानवका जीवनसङ्घर्ष र अनुभूतिसँग जोडिएका छन् । त्यसैले आउने यस्ता घटना र चिन्तन क्षणिक मनोरञ्जन प्रदान गर्ने परीकथा आदिका घटनाभन्दा विज्ञानकथालाई बौद्धिक तथा तार्किक बनाउन उपयोग गरिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा ब्रह्माण्डको ऊ पात्र प्रतिब्रह्माण्डतर्फ यात्रा गर्न कसरी सफल भइरहेको छ भन्ने पाठकीय जिज्ञासालाई कथाका घटनाले तार्किक रूपमा समाधान गर्दछन् । कुनै पनि बेला ब्रह्माण्डको आकस्मिक मृत्यु हुनसक्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेपछि उसले त्यस्तो अनिश्चित जोखिमबाट उन्मुक्त हुन पृथ्वीको वातावरणसहितको यानको निर्माण गरेको छ, जसमा नितान्त भिन्न परिस्थितिमा पुग्दासमेत पृथ्वीको प्राणी बाँच्न सक्छ - “कम्प्युटरले आफ्नो पर्दामा भन्यो : पृथ्वीको वातावरण कक्ष वायु संरचना प्रणली- अत्यन्त सन्तोषजनक । वायु विनाशको सम्भावना- सुन्ना प्रतिशत । यानको अवस्थिति- अज्ञात तर सङ्कट छैन...छैन...छैन...” (सरुभक्त, २०६३, पृ. २) । प्रस्तुत कथाश्रानुसार ब्रह्माण्डको परिसीमाबाट मुक्त भएर यान अनन्त आकाशमा निर्बन्ध उडान गरिरहेको छ भने यानभित्रको नियन्त्रित वातावरणका कारण यात्रारत मानिस पनि जोखिम मुक्त छ । ब्रह्माण्ड विनाश हुने स्थितिमा ऊ पात्र किन प्रतिब्रह्माण्डतर्फ यात्रा गरिरहेको छ, उसको लक्ष्य के हो भन्ने बारेमा कथामा भनिएको छ- “आफ्नो सबै सम्पत्ति खर्चेर उसले सुन्नासुन्नासुन्ना- ब्रह्माण्डभेदी यान तयार पायो । त्यसपछि उसले पृथ्वीका धेरैभन्दा धेरै जैविक जिनहरू सङ्ग्रह गर्‍यो” (सरुभक्त, २०६३, पृ. ५) । अनि पृथ्वीमा रहँदै उसले सहयात्री रोबोटलाई भनेको छ- “ब्रह्माण्डबाहिर उसको शरीरमा विघटनका लक्षणहरू देखा परे उसको जिनलाई सुरक्षित पारिराख्नु” (सरुभक्त, २०६३, पृ. ५) । यसबाट के बुझिन्छ भने ऊ पात्र वैयक्तिक जीवनको रक्षाका लागि अनिश्चित यात्रा गरिरहेको छैन तसर्थ उसको यात्रा भन्नु मानवजातिको अस्तित्व रक्षासँग सम्बद्ध सङ्घर्षको यात्रा पनि हो । त्यसैले अन्तिम मान्छेले ब्रह्माण्डमा प्रलय आउने अवस्थामा पनि जीवनको रक्षाका लागि गरेका प्रयासहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् किनभने सामान्य दृष्टिमा हेर्दा ब्रह्माण्डको मृत्यु भए जीवनको अस्तित्व पनि समाप्त हुन्छ, बचाउन सकिँदैन तर उक्त व्यक्तिले ब्रह्माण्डभेदी यानमा जैविक जिनको समेत सुरक्षित राख्नाले जीवनप्रतिको आस्थालाई देखाउँछ । “....ब्रह्माण्डको मृत्युपछि पनि मानवताको मृत्यु हुनेछैन !” (सरुभक्त, २०६३, पृ. २) भन्ने उसको चिन्तनले मानवतामाथिको सर्वोत्तम आस्थालाई देखाएको छ

र यही आस्थाको विनाश नहोस् भनेर वैकल्पिक आधार प्राप्त गर्ने विश्वासमा अनन्त यात्रामा लागि रहेको छ । यसले कथालाई कलात्मक र वैचारिक दुवै तहमा स्तरीय बनाएको छ ।

सरुभक्तकै अर्को कथा ‘क्रमशः वर्तमान...’ मा युद्धको विनाशबाट जीवनको रक्षा गर्न अत्याधुनिक प्रविधिमा आधारित भविष्य लक्षित योजनाको स्वैरकल्पना देख्न सकिन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धको विभीषिकामा परिवारसहित सर्वस्व गुमाएको डा स्वेत्जरले भविष्यमा मानवसमाजमा हुनसक्ने त्यस्तै विनाशक र मानवताविरोधी युद्धादि घटनाबाट जीवन र सभ्यताको रक्षाका लागि गरेका प्रयत्नसम्बन्धी स्वैरकल्पनाहरू कथामा छन् । स्वेत्जरले भोगेको घटना र उसको योजनाबाट कथामा दुईवटा कुरा अभिव्यक्त भएका छन्- पहिलो, विश्वमा शक्तिको होड चल्दै जाँदा कुनै दिन मानवसभ्यता नै नष्ट हुने गरी घातक शस्त्रास्त्रको प्रयोग हुन सक्छ, जसले पृथ्वीको जीवनलाई सधैंका निम्ति समाप्त गर्न सक्छ र दोस्रो, विज्ञानको सिर्जनात्मक प्रयोगबाट त्यस्ता दुर्घटना र सम्भावित जोखिमलाई टार्न सकिन्छ । यसले पृथ्वीमा निम्तिने दुर्घटनाको कारण मान्छेका महत्त्वाकांक्षाले विकसित गरिरहेको विज्ञान र प्रविधि हो भने त्यस्ता दुर्घटनाको समाधान पनि विज्ञान र प्रविधि नै हो भन्ने कुरालाई देखाउँछ । मानवनिर्मित दुर्घटनाहरू मानवले नियन्त्रण गर्न सक्छ तर त्यसका लागि समग्र जीवनलाई हेर्ने सकारात्मक दृष्टिकोणसहितको इच्छाशक्ति र व्यावहारिक कार्यान्वयको चरित्रको आवश्यकता पर्दछ । भविष्यको कुनै पनि क्षणमा मान्छेका अहङ्कारले मानवजातिको अन्त्य गर्नसक्ने भन्दै त्यस्तो विपद्बाट जीवनको अस्तित्व बचाउने महत्त्वकाङ्क्षी भविष्य योजना निर्माण गर्न स्वेत्जरलाई दिवङ्गत परिवारको स्मरणले उत्प्रेरित गरेको छ-

“मित्र, प्रत्येक रात म मेरी श्रीमती र छोराछोरीहरूको सपना देख्छु, ग्याँस च्याम्बरमा निस्सासिएर चिच्याइरहेका छटपटाइरहेका...”- यात्राको बिसौं मिनेटमा डाक्टर यस अभूतपूर्व व्यावसायिक उद्यमको प्रेरणा स्रोतबारे जानकारी दिन्छ, मलाई- “तिनीहरूले मलाई भने भैं लाग्छ, हामी मर्छौं, हामी मारियोँ तर मानवता नमरोस्...” (सरुभक्त, २०४४, पृ .२५)

परिवारसहित सर्वस्व गुमाएको स्वेत्जरले युद्धको महाविनाशबाट मानवजातिको अन्त्य नहोस् भन्ने चाहेको छ । उसले वैयक्तिक जीवनका वियोगजन्य पीडालाई मानवताको रक्षार्थ सकारात्मक शक्तिमा रूपान्तरण गरेको छ । स्वेत्जरका चरित्रले वैयक्तिक जीवनलाई जातिका भलाइमा व्यतीत गर्ने र संसारमा मानवताको रक्षाका लागि समर्पित हुने आशावादी चिन्तनलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । स्वेत्जरको भविष्य योजना कुनै देशका निश्चित वर्गका मानिसको स्वार्थद्वारा निर्देशित छैन । निराशाले जीवनलाई कुरूप मात्र देख्छ तर आशा र भरोसाले तिनै

कुरूपतामा सुन्दर सम्भावनाको खोज गर्छ। यो निकट भविष्यको जटिल परिस्थितिबाट मुक्त हुन केही भिन्न हुनुपर्छ भन्ने परिकल्पनासहित निराशाका तुलनामा अधिक आशा खोज्ने उपयुक्त उपाय हो (स्टाबेलफोर्ड, सन् १९७८, पृ. २०५)। त्यसैले यो मानवसिर्जित भौतिक विकासका कुरूप मृत्युनाचका विचमा जीवनका सुन्दरतालाई हेर्ने मानवतावादी, जीवनवादी दृष्टिकोणसहितको स्वजातिरक्षा गर्ने गुणात्मक प्रयास हो।

इन्दिरा प्रसाईको 'यन्त्रपोसाक' कथामा आणविक युद्धले विषाक्त बनेको पर्यावरणमा विनाशोन्मुख भइरहेको मानवलाई बचाउन यन्त्रपोसाकको निर्माण गरिएको स्वैरकल्पना छ। 'प्रलयको तयारीमा', 'क्रमशः वर्तमान...', मा जस्तै यस कथामा पनि मानवजातिको अस्तित्व बचाउन व्यक्तिले गरेका प्रयत्नलाई चित्रण गरिएको छ। यस कथामा युद्धमा प्रयोग भएका रासायनिक हतियारले पर्यावरणलाई विषाक्त बनाएपछि प्राणीको अस्तित्व सङ्कटमा परेको र त्यस्तो अवस्थामा मानवलाई बचाउनका लागि एक वैज्ञानिकले यन्त्रपोसाकको आविष्कार गरेको छ। युद्धपछिको विषाक्त अवस्थाबारे कथामा भनिएको छ- "जब युद्धले विकराल रूप लिन थाल्यो, आणविक भट्टीहरूमा खसालिएका बम र युद्धका बारुदहरू तथा अस्त्र क्षेप्यास्त्रको असङ्ख्य प्रयोगले गर्दा पृथ्वीमा अत्यन्त विषाक्त रासायनिक प्रदूषणको सुरुवात भएर जीवात्माहरू लाखौंको सङ्ख्यामा मर्न थाले" (प्रसाई, २०७४, पृ. ९०)। रासायनिक हतियारको प्रभाव दीर्घकालीन हुने हुनाले प्राकृतिक प्रक्रियाबाट प्राणीको मृत्यु रोकिने स्थितिसम्म जीवनको अर्थ समाप्त हुनसक्ने चिन्ताले वैज्ञानिक अङ्कुशले यन्त्रपोसाक आविष्कार गरी मानिसलाई मृत्युबाट बचाउने प्रयत्न गरेको छ। अङ्कुशका अनुसार यन्त्रपोसाकले मानिसलाई बाहिर संसारबाट पूर्णतः विच्छेद गर्ने र जीवनको भौतिक आवश्यकतालाई समेत नियन्त्रण गर्ने हुनाले यसबाट अस्तित्वको सङ्कट भोगिरहेको मानिसलाई केही समय सुरक्षित गर्न सकिन्छ। यन्त्रपोसाकको जीवनदायी गुणका बारेमा कथामा भनिएको छ-

यन्त्रपोसाकका धेरै विशेषताहरू थिए, जस्तो कि त्यो पहिर्ने व्यक्ति पृथ्वीको धरातलमा उभिए पनि उसलाई पृथ्वीको कुनै तत्त्वले असर पार्दैनथ्यो। पृथ्वीको कुनै तत्त्वसँगको सहयोगविना नै पोसाकधारी अविच्छिन्न जीवित रहन सक्थ्यो। पोसाक पहिर्नुजेल वा पोसाकमा कुनै खराबी नभएसम्म पोसाकधारीको मृत्यु, रोग, भय, शोक, प्यास, विषयवासना, माया, प्रेम इत्यादि सम्पूर्ण पृथ्वीजन्य तत्त्वहरूसँग कुनै सरोकार रहँदैनथ्यो। अँ, विकसित मानसिकता र पूर्ववत् आन्तरिक भावनालाई भने यसले रोक्न सक्तैनथ्यो। यदि कुनै पोसाकधारीले पृथ्वीको जल, गन्ध, वायु, माटो, अग्नि कुनै तत्त्वसँग कुनै पनि

बेला सरोकार राख्न पोसाकबाहिर निस्केमा वा यन्त्रपोसाकमा अलिकति चुहावट भएमा पोसाकधारीको पनि मृत्यु निश्चित थियो । (प्रसाई, २०७४, पृ. ८९)

उपर्युक्त उद्धृतांशमा जैविक आवश्यकता र पञ्चतत्त्वबाट मानवलाई विच्छेद गराई लामो समयसम्म बचाउन सकिने यन्त्रपोसाक विषम स्थितिमा जीवनरक्षाको आधार बन्न सक्ने धारणा व्यक्त भएको छ । जैविक आवश्यकता नियन्त्रित हुने तर कुनै अवस्थामा कुनै प्रकृतिले पृथ्वीसँग सम्बन्ध स्थापित भएमा व्यक्तिको मृत्यु हुने सिद्धान्तमा निर्मित भएको यन्त्रपोसाकले मूलतः विषाक्त पर्यावरणबाट मान्छेलाई मुक्त हुन सहयोग गर्ने कल्पना गरिएको छ । बाह्य परिवेशबाट बच्न सकेमा मृत्युबाट पनि बच्ने यस कल्पनाले पर्याप्त विश्वासको तार्किक आधार प्राप्त गरेको छ । कथामा रासायनिक हतियारको प्रयोगले सिर्जना गरेको विपद्लाई देखाइएको छ र रासायनिक प्रदूषणबाट जोगिनुलाई जीवनको आधार मानिएको छ । यन्त्रपोसाकलाई जीवनदान दिने मायिक साधन नभई जीवलाई नियन्त्रित वातारणमा स्थिर राख्ने र बाँचिरहन सहयोग गर्ने साधनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ तसर्थ यो जीवन बचाउने मानवीय व्यवहार हो ।

मानवको वर्तमान प्रजातिमा रहेको द्वन्द्व र युद्धवृत्तिले मान्छेलाई विनाश गर्नसक्ने भन्दै ओम रिजालको 'संवेदना' कथामा 'जेट' जिन उत्पादन गरी शान्तिप्रिय मानिस जन्माएको स्वैरकल्पना छ । कथामा कल्पना गरिएको नयाँ जिन र त्यसमार्फत तयार गरिएको शान्तिप्रिय मान्छेको कल्पनाबाट मानव अस्तित्वको विकल्प खोज्ने प्रयत्न भएको छ । नयाँ जिन भएको मानिसलाई पुरुषले जन्माएको सन्दर्भले कथालाई वर्तमान यथार्थबाट विचलन गरी स्वैरकल्पनामा पुर्‍याएको छ- "सशस्त्र युद्धका मारमा परेको पृथ्वीमा मान्छेको अनिकाल हुन नदिन विश्वका प्रत्येक देशका एक एक जना लोग्ने मान्छेहरूमा युवा वैज्ञानिकहरूले प्रत्यारोपण गरेको विशेष प्रकारको जिन 'जेट'बाट लोग्ने मान्छेहरूले बच्चा जन्माउन सक्ने भएपछि वैज्ञानिकहरूको खुसीको सीमा रहेन" (रिजाल, २०६३, पृ. १९९) । कथामा शान्तिप्रिय ठानिएको जेट जिनयुक्त शिशुलाई पुरुषले जन्माउने कल्पनाले प्राकृतिक रूपमा महिलाले जन्माएका मानिस शान्तिविरोधी हुन् कि भन्ने विरोधाभास सिर्जना गर्छ तर जेट जिनबाट जन्मेका मानिस पनि अन्ततः एकअर्काको अस्तित्व स्वीकार नगरेको देखिनाले (रिजाल, २०६३, पृ. २००) जहाँ जसरी जन्मे पनि मानवीय चरित्र परिवर्तन नभएका तथ्यलाई स्थापित गरेको छ । यसले ब्रह्माण्डमा मान्छेको अस्तित्व बचाई राख्ने हो भने अहिलेको मानव प्रजातिको विकल्प होइन चरित्र परिष्कार गर्नपर्ने विचारका माध्यमबाट असुरक्षित भविष्यबारेको चिन्तन व्यक्त भएको छ ।

रमेश विकलको 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?' कथामा रोबोटमा मानवीय संवेदना स्थापित गर्ने र त्यसबाट पूर्ण सुविधा लिने महत्त्वकाङ्क्षी प्रयोगको कल्पना गरेको दिवाकरले

यस्ता रोबोटले मानवजातिलाई सङ्कटमा पार्ने निष्कर्षमा पुगेपछि संवेदनायुक्त रोबोट उत्पादन गर्न तयार गरेका सम्पूर्ण सामग्री तथा प्रयोगशालालाई नष्ट गरेको छ- “...मैले सोचेजस्तो रोबोमा मानवीय संवेग आयो भने मानवजातिका लागि भयानक परिणाम हुनेछ । त्यसैले मैले सुरु गरेको त्यो प्रयोग यहीं, यसै घरी म ‘डिस्ट्रुय’ गर्छु” (विकल, २०७०, पृ. ७७) । रोबोट यान्त्रिक भएकै कारण त्यो मान्छेको नियन्त्रणमा भएको र यदि संवेदना स्थापित गरियो भने त्यो मानवजातिको विनाशकारी शक्ति हुनसक्ने हुनाले संवेदनायुक्त रोबोट निर्माण गर्न नहुने प्रधानको सुझावलाई वैज्ञानिकको काम विज्ञानलाई नयाँ आयाम दिनु, आविष्कार गर्नु भएको र त्यसलाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा राजनीति र प्रयोगकर्ताले निर्धारण गर्ने (विकल, २०७०, पृ. ७३) तर्क राख्दै आविष्कारका परिणामबारे जिम्मेवारहीन बनी नयाँ प्रयोगमा उद्यत भएको दिवाकर अन्ततः चेतनायुक्त रोबोटले मानवजातिलाई पुर्‍याउन सक्ने जोखिमका बारेमा विश्वस्त हुन्छ । दिवाकरले रोबोटमा चेतना स्थापित गर्ने सपनालाई अन्त गरेको घटनाका बारेमा कथामा भनिएको छ-

प्रो. दिवाकर रिसिभर टेलिफोन यन्त्रमा राखेर एउटा प्रयोग टेबलतिर गयो । उसले एउटा काँचको गिलास (जार) मा राखेको एउटा चम्किलो धातुको टुक्रो (क्रिस्टल) भिक्ने त्यसलाई घनले चक्काचुर पारेर, त्यो धुलोलाई फर्नेस (रासायनिक क्रियाका लागि तयार गरिएको बिजुलीको धुलो) मा हालिदियो । अनि सन्तोषको सास फेरेर प्रयोगशालाबाट निस्क्यो । (विकल, २०७०, पृ. ७७)

यसले नयाँ आविष्कार र प्रयोगको लहडले पनि मानवको अस्तित्व अन्त्य गर्न सक्छ भन्ने चिन्तनलाई अभिव्यक्त गरेको छ । त्यसैले प्रयोगको परिणामको जिम्मा प्रयोगकर्तामा सुम्पेर आविष्कारकर्ता जिम्मेवारहीन हुन नसक्ने बरु त्यस्ता आविष्कारले निम्त्याउने परिणामको प्रमुख जिम्मेवार आविष्कारकर्ता नै हुने हुँदा वैज्ञानिकलाई मानवको अस्तित्वसँग खेलवाड गर्ने आविष्कार गर्न छुट नभएको कुरा दिवाकरले अन्ततः नयाँ प्रयोग गर्न स्थापना गरेको प्रयोगशालालाई नष्ट गरेको घटनाले स्पष्ट पारेको छ । दिवाकरको यो विवेकपूर्ण निर्णयले मानवजातिलाई सङ्कटबाट बचाएको विचार कथामा व्यक्त भएको छ ।

नेपाली विज्ञानकथामा मानवजाति समूल नष्ट हुने अवस्थामा मान्छेले स्वजातिको अस्तित्व बचाउन खोज्ने विकल्पका स्वैरकाल्पनिक चिन्तनहरू गरिएका छन् । माथि विश्लेषण गरिएका कथामध्ये स्वजातिको रक्षा गर्न मानिसले निर्वाह गरेका भूमिकाका दृष्टिकोणले ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’, ‘क्रमशः वर्तमान’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ र ‘कतै देखिएन विज्ञान !’ शीर्षकका कथाहरू अब्बल छन् । यी कथामा मानवको विनाश हुने घटनालाई प्राकृतिक र मानवीय दुवै पक्षबाट हेरिएको छ र त्यस्तो अवस्थामा मानिसले आफ्नो बुद्धि र सामर्थ्यले

भ्याएसम्म स्वजातिको रक्षाका विकल्पहरू खोजी गरेको छ । यी कथामा भौतिक प्रकृतिका लयविलयका नियम, मानवसिर्जित भयानक युद्ध, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका अत्याधुनिक यन्त्र, शक्तिराष्ट्रका मानवता विरोधी गुप्त योजना यी सबै मानवजातिको सम्भावित विनाशका कारणका रूपमा देखापर्छन् भने त्यसको प्रतिरोधमा लागेका पात्रको सकारात्मक भूमिका, निर्णय र विवेकपूर्ण व्यवहारले मानवतावादी र जीवनवादी दृष्टिकोणसहित स्वजातिलाई सम्भावित विनाशबाट मुक्त गर्ने मानवीय प्रयासलाई देखाएका छन् । कथामा घटनालाई प्रस्तुत गर्न स्वैरकाल्पनिक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको भए पनि त्यस्ता घटना प्राकृतिक वा मानवीय व्यवहारसँग जोडिएका र त्यसबाट मुक्त हुने जुक्ति पनि मानवीय व्यवहारमै आधारित भएको हुनाले त्यसले पर्याप्त विश्वसनीयता र तार्किक धरातल प्राप्त गरेको छ ।

७.६ निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा मूलतः मानवीय व्यवहारका नकारात्मक परिणामलाई व्यक्त गर्न अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना गरिएको छ । नेपाली विज्ञानकथामा मानवीय र प्राकृतिक दुवैलाई पृथ्वीको अवसानको कारण मानिएको छ । प्रकृतिका अज्ञात परिघटनालाई ब्रह्माण्डको अवसानसँग जोडिएको छ । द्वन्द्व, युद्ध र घातक हतियारको प्रयोगका साथै पर्यावरणमा आउने नकारात्मक परिवर्तनलाई मान्छेको अवसानका कारण मानिएको छ । अवसानको यस्तो स्थिति सिर्जना हुँदा मानिसले स्वजाति र पृथ्वीको रक्षाका निम्ति गरेका प्रयास मानवीय व्यवहारसँग जोडिएका छन् ।

नेपाली विज्ञानकथामा अभिव्यक्त अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको दृष्टिले ‘अन्तिम भोज’, ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ ‘क्रमशः वर्तमान...’ ‘प्रलयको तयारीमा’, ‘भविष्य यात्रा’, ‘सवेदना’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ र ‘कतै देखिएन विज्ञान !’ शीर्षकका कथा स्तरीय छन् । यी कथामा जीवनको आधार पृथ्वीमाथिका प्रहारप्रति असहमतिसहितको व्यङ्ग्य गर्दै मानवतावादी जीवनवादी चिन्तन प्रस्तुत भएका छन् । यी कथामा मान्छेको व्यवहार नै उसको अस्तित्वका लागि जोखिमपूर्ण हुने भएकाले मूलतः जीवनको रक्षाका निम्ति जिम्मेवारपूर्ण व्यवहार गर्न र जीवनलाई सुन्दर बनाउने उपक्रममा विज्ञानका आविष्कारलाई प्रयोग गर्न आग्रह गरिएको छ । सकारात्मक सन्देश दिने अभिप्रायका साथ आएका नकारात्मक घटनाले कथासौन्दर्यलाई सघन बनाएका छन् भने स्वैरकाल्पनिक र दूरभविष्यमा परिघटित भए पनि ती भोग्य संसारबाट पूर्णतः पलायन र विच्छेदित नभएको हुनाले कथाले तार्किक आधार र विश्वसनीयता गुमाएका छैनन् । विषयअनुसार जीवन्त चरित्र र विचारको कलात्मक प्रस्तुतिले कथामा प्रयुक्त अवसानसम्बन्धी चिन्तनलाई प्रभावकारी बनाएको छ ।

आठौँ परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

८.१ परिच्छेदगत सारांश

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'शोधपरिचय' शीर्षकको पहिलो परिच्छेदमा शोधको विषयपरिचय, शोधसमस्याको कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधको औचित्य र शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'स्वैरकल्पनाको परिचय र विश्लेषणको ढाँचा' शीर्षकको दोस्रो परिच्छेदमा स्वैरकल्पनाको सैद्धान्तिक परिचय र नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त हुने विश्लेषणको ढाँचा दिइएको छ । साहित्यमा स्वैरकल्पनाको व्यवस्थित अध्ययन गर्ने कार्य भेटान तोदोरोबले गरेका हुन् । यस परम्परामा रोजमेरी ज्याक्सन, सी.एन.मानलोभ, फराह मेन्डलसनजस्ता अध्येताको प्राज्ञिक अध्ययनले महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ । आधुनिक स्वैरकल्पना विषय, विचार र शैलीको जटिल सम्बन्धलाई सम्बोधन गरी सम्भावनाका नयाँ क्षितिजको अन्वेषण गर्ने साहित्यिक पद्धति हो, जसका माध्यमबाट अनुभवजन्य र भोग्य वस्तुजगतभन्दा भिन्न संसारलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ । विज्ञानकथामा स्वैरकल्पना आख्यानको स्रोत बनेको हुन्छ । उत्तम स्वैरकल्पनाले सधैं जीवनका सम्भावित सत्यको अन्वेषण गर्दै सम्भावना र सन्त्रासमाथि प्रकाश पार्छ । विज्ञानकथामा प्रयोग हुने स्वैरकल्पनामा सत्याभास, सम्भाव्यता र संज्ञानमा आधारित भई मूलतः निकट वा दूरभविष्यका चरम वैज्ञानिक विकास र त्यसको प्रभावका अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । त्यसैले विज्ञानकथामा प्रयुक्त हुने स्वैरकल्पनाले स्रष्टालाई भविष्यका अपार सम्भावनाका मार्ग पहिल्याउन सिर्जनात्मक भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । नेपाली विज्ञानकथामा स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति चारवटा मुख्य आधार र तिनका चार चारवटा नै उपआधार निर्धारण गरिएको छ । उक्त चारवटा मुख्य आधार र तिनका उपआधार यस प्रकार छन्- (१) समाज : (क) सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध, (ख) यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा र प्राकृतिक जीवनप्रति मोह, (ग) सङ्कटापन्न मानवीय पहिचान र (घ) विस्तारित मानवसमाज र मानवेतर समाज; (२) मानव-रोबोट सम्बन्ध : (क) रोबोटको भूमिका, (ख) मानव-रोबोट सम्बन्ध, (ग) रोबोट-रोबोट सम्बन्ध र (घ) स्वअस्तित्व खोज्ने रोबोट र मानवीय भूमिका; (३) विज्ञानप्रविधि : (क) विज्ञानप्रविधिका सम्भावना, (ख) विज्ञानप्रविधिका सन्त्रास, (ग) प्रविधि र प्रतिशोध र (घ) जीवनका लागि विज्ञानप्रविधि; (४) अवसान : (क) पृथ्वी र ब्रह्माण्डको अवसान, (ख) मानवजातिको अवसान, (ग) पर्यावरणको ऋणात्मक परिवर्तन र प्रभाव

र (घ) स्वजाति रक्षाका मानवीय प्रयास । नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषणका निम्ति यही ढाँचा उपयुक्त हुने निष्कर्ष निकाली प्रस्तुत शोधप्रबन्धका चौथो, पाँचौँ, छैटौँ र सातौँ परिच्छेदमा यही ढाँचाका आधारमा नेपाली विज्ञानकथा परम्पराको विस्तृत सर्वेक्षणबाट चयन गरिएका छत्तिसवटा प्रतिनिधि कथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'नेपाली विज्ञानकथाको सर्वेक्षण' शीर्षकको तेस्रो परिच्छेदमा विज्ञानकथा पाश्चात्य साहित्यबाट आरम्भ भई विश्वका अन्य साहित्यमा विस्तारित हुने क्रममा नेपाली साहित्यमा पनि भित्रिएको तर्कलाई स्वीकार गरिएको हुनाले पाश्चात्य साहित्यमा विज्ञानकथाको विकासको स्थितिलाई सामान्य रेखाङ्कन गरी स्वैरकल्पना प्रयुक्त नेपाली विज्ञानकथाको विस्तृत सर्वेक्षण गरिएको छ । शङ्कर लामिछाने नेपाली विज्ञानकथा परम्परामा वैज्ञानिक चिन्तनमा आधारित स्वैरकल्पनामा कथा लेख्ने पहिलो कथाकार हुन् । वि.सं. २०११ मा प्रकाशित उनको 'ऊ कसको हो ?' शीर्षकको कथाबाट नेपाली विज्ञानकथाको परम्परा आरम्भ भएको हो । लामिछानेपछि हाल (वि.सं. २०७५) सम्म एक्काइस जना कथाकारले नेपाली विज्ञानकथाको परम्परामा योगदान पुऱ्याएका छन् । यस परिच्छेदमा सर्वेक्षणबाट प्राप्त भएका एक्काइस कथाकारका उनानव्वे कथामध्ये प्रतिनिधि कथा चयन गर्न बनाइएका (१) विषय, विचार र कलाको संयोजन, (२) विज्ञान र प्रविधिमा आधारित भविष्यको सम्भावना र सन्त्रासको अभिव्यञ्जना दिने स्वैरकल्पनालाई तार्किक र विश्वसनीय शैलीमा गरिएको प्रस्तुति, (३) सामाजिक सम्बन्ध एवम् मानवतालाई दिइएको महत्त्व, र (४) भविष्यको मानवजीवन र सभ्यतासम्बन्धी चिन्तनको प्रस्तुतिका आधारमा सत्र जना कथाकारका छत्तिसवटा स्तरीय कथालाई प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'नेपाली विज्ञानकथामा समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पना' शीर्षकको चौथो परिच्छेदमा विश्लेषणको निर्धारित ढाँचा अनुरूप 'माया नं. ५६३', 'ऊ कसको हो ?', 'सन् २३७५ को गीनिपीग', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका', 'प्रत्यारोपण- ३०००', 'सिर्जना र दृष्टि', 'विज्ञानको कैदी', 'कठपुतला', 'वानर सेना', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', 'यान्त्रिक यन्त्रणा', 'क्रमशः वर्तमान', 'संवेदना', 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी' र 'भविष्य यात्रा' गरी विश्लेषण गरिएका सत्रवटा कथामध्ये समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'माया नं ५६३', 'क्रमशः वर्तमान...', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', 'विज्ञानको कैदी', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'कठपुतला' 'औँलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', 'संवेदना', 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका' शीर्षकका कथा स्तरीय रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यी कथामा यान्त्रिकताले मानवसमाजमा सामाजिक सांस्कृतिक जीवनका सुन्दरतालाई कमजोर

बनाउँदा उत्पन्न भएका कुरूपताको स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट सुन्दर भविष्य अपेक्षा गर्ने हो भने वर्तमानमा नै सचेत हुनुपर्छ भन्ने चिन्तन व्यक्त भएका छन्। यस परिच्छेदमा यान्त्रिकताको चापमा परेका पात्रको छटपटी र संवेदनाबाट जीवनका प्राकृतिक सौन्दर्यको खोजी गर्ने, मानवीय पहिचानको सङ्कटका माध्यमबाट मनुष्यत्व बोध गराउने, मानवसभ्यता विस्तारका सुन्दर सम्भावनाको प्रतिबिम्बन गर्ने कथा रणनीतिको समष्टिगत चिन्तनले विज्ञानप्रविधिको चरम विकास भएको भविष्यको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धका कुरूप सन्त्रास र सुन्दर सम्भावनाका बहुआयामलाई अभिव्यक्त गर्ने नेपाली विज्ञानकथाको समाज चिन्तनसम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई कलात्मक बनाएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पना' शीर्षकको पाँचौँ परिच्छेदमा विश्लेषणको निर्धारित ढाँचा अनुरूप 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'रोबोरामको विद्रोह', 'कठपुतला', 'मरीचिका', 'ब्रह्माण्डको मृत्युपछि', 'प्रवेश निषिद्ध देश', 'डिजिटल प्रेम', 'विज्ञानको कैदी', 'क र ख', 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', 'पराधीन मान्छे', 'प्रेमी यामाहरू', 'रोबोले सपना देख्ने थाल्यो भने ?' र 'यामागल' गरी विश्लेषण गरिएका पन्ध्रवटा कथामध्ये मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'डिजिटल प्रेम', 'प्रेमी यामाहरू', 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', 'क र ख' 'रोबोले सपना देख्ने थाल्यो भने ?', 'रोबोरामको विद्रोह', 'कठपुतला' र 'मरीचिका' शीर्षकका कथा प्रभावपूर्ण रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। यी कथामा मानव-रोबोट सम्बन्धको सकारात्मक र नकारात्मक दुवै सम्भावनाबारे गरिएको स्वैरकल्पनाको कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका मानवीकृत यन्त्रको विकास हुँदै जाँदा भविष्यको समाजमा उत्पन्न हुनसक्ने मानव र यन्त्रविचका मित्रवत् र शत्रुवत् व्यवहारसँग सम्बद्ध द्वन्द्वात्मक अभिव्यक्तिले कथासौन्दर्यलाई आकर्षक बनाएको छ। यी कथामा प्रतिबिम्बन गरिएको समाज समकालीन भोग्य समाजका यथार्थ नभई भविष्यका गर्भमा रहेका आख्यानिक समाजबारेको स्वैरकल्पना हो। यस परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएका कथामा विज्ञान र प्रविधिको चरम विकास हुँदै जाँदा मानव र यन्त्रविचमा सिर्जित हुने सम्भावित नकारात्मक पक्ष सँगसँगै आत्मीय, सद्भाव र मैत्रीपूर्ण व्यवहार स्थापित हुनसक्ने सुन्दर पक्षको उद्घाटन गर्न अधिकतः सफल भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको 'नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पना' शीर्षकको छैटौँ परिच्छेदमा विश्लेषणको निर्धारित ढाँचा अनुरूप 'ऊ कसको हो ?', 'प्रत्यारोपण-३०००', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'यान्त्रिक यन्त्रणा', 'नौ नम्बरकी', 'रोबोले सपना देख्ने थाल्यो भने ?', 'यामागल', 'इन्जिनियरको टाउको', 'क्रमशः वर्तमान...', 'प्रवेश निषिद्ध देश',

‘भविष्य यात्रा’, ‘सार्क मिशाइल’, ‘वानर सेना’, ‘कतै देखिएन विज्ञान !’, ‘प्रयोग/प्रत्यारोपण’ ‘एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन’, ‘प्रलयको तयारीमा’ र ‘यन्त्रपोसाक’ गरी अठारवटा कथाको विश्लेषण गरी तीमध्ये विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले ‘ऊ कसको हो ?’, ‘प्रत्यारोपण-३०००’, ‘इन्जिनियरको टाउको’, ‘प्रवेश निषिद्ध देश’, ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘सार्क मिशाइल’, ‘वानर सेना’, ‘कतै देखिएन विज्ञान !’, ‘एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन’ ‘यन्त्रपोसाक’ शीर्षकका कथाहरू अब्बल रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । विज्ञानप्रविधिका सम्भाव्यता र त्यसका प्रभावलाई मूल्याङ्कन गर्ने आशावादी र निराशावादी दुवै दृष्टिकोणलाई अभिव्यञ्जित गर्ने सन्दर्भमा यी कथा सबल बनेका छन् । यी कथा मूलतः विज्ञान र प्रविधिका कारण मानवसमाजमा उत्पन्न विनाशका परिघटनालाई पात्रका व्यवहार र भोगाइद्वारा उद्घाटन गरी बौद्धिक सञ्चेतनाका साथ सम्भावित लक्ष्यमा केन्द्रित भएका छन् । विषयवस्तु सुहाउँदो प्राविधिक भाषाले कथाको अभिव्यक्तिलाई कसिलो बनाएको छ भने विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी कठोर चिन्तनलाई सामाजिक जीवन भोगिरहेका पात्रका अनुभूतिसँग जोडी कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले यी कथाले आख्यानतात्मक सौन्दर्य प्राप्त गरेको छन् भन्ने निष्कर्ष यस परिच्छेदमा प्राप्त भएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा रहेको ‘नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पना’ शीर्षकको सातौँ परिच्छेदमा विश्लेषणको निर्धारित ढाँचा अनुरूप ‘प्रलयको तयारीमा’, ‘यन्त्रपोसाक’, ‘भविष्य यात्रा’, ‘संवेदना’, ‘क र ख’, ‘अन्तिम भोज’, ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’, ‘कतै देखिएन विज्ञान !’, ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’, ‘यामिक वृक्ष’ र ‘कठपुतला’ गरी बाह्रवटा कथाविश्लेषण गरी पृथ्वी र मानवको अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले ‘अन्तिम भोज’, ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ ‘क्रमशः वर्तमान...’, ‘प्रलयको तयारीमा’, ‘भविष्य यात्रा’, ‘संवेदना’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ र ‘कतै देखिएन विज्ञान !’ शीर्षकका कथा स्तरीय रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यी कथामा मानवीय व्यवहारकै कारण मानवजाति र पृथ्वी विनाशको जोखिममा पर्नसक्ने स्वैरकल्पना गरिएको छ । जीवनको आधार पृथ्वीमाथिका प्रहारप्रति असहमति र व्यङ्ग्यसहित मानवतावादी जीवनवादी चिन्तन प्रस्तुत भएका यी कथामा मान्छेको व्यवहार नै उसको अस्तित्वका लागि जोखिमपूर्ण भएको हुनाले मूलतः जीवनको रक्षाका लागि जिम्मेवारपूर्ण व्यवहार गर्न र जीवनलाई सुन्दर बनाउने उपक्रममा विज्ञानका आविष्कारलाई उपयोग गर्न आग्रह गरिएको छ । सकारात्मक सन्देश दिने अभिप्रायका साथ आएका नकारात्मक घटनाले कथासौन्दर्यलाई सघन बनाएका छन् भने स्वैरकल्पनिक र दूरभविष्यमा परिघटित भए पनि ती भोग्य संसारबाट पूर्णतः पलायन र विच्छेदित नभएको हुनाले कथाले तार्किक आधार र विश्वसनीयता गुमाएका छैनन् । यस परिच्छेदमा विषयअनुसार जीवन्त चरित्र र विचारको

कलात्मक प्रस्तुतिले कथामा प्रयुक्त पृथ्वी र मानवको अवसानसम्बन्धी चिन्तनलाई प्रभावकारी बनाएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

८.२ निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यको परिचय खण्डमा प्रस्तुत गरिएका मूल समस्यासँग सम्बद्ध चारओटा शोधप्रश्नका समाधानस्वरूप प्राप्त निष्कर्षलाई शोधप्रश्नको क्रमअनुसार तल प्रस्तुत गरिएको छ, ।

प्रस्तुत शोधमा उठाइएको पहिलो प्रश्न 'नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यको समाजसम्बद्ध दृष्टिकोणसम्बन्धी स्वैरकल्पना के कसरी प्रस्तुत भएका छन् ?' भन्ने हो र यससम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषणबाट समाधानका रूपमा प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार छ-

- (१) नेपाली विज्ञानकथामा भौतिक सम्पन्नताका नाममा भविष्यका मानवीय व्यवहारले प्राकृतिक र सांस्कृतिक जीवनका सुन्दरतालाई कुरूप बनाउने स्वैरकल्पनाको प्रबलता छ । यी कथामा समाज र संस्कृतिले मान्छेको पहिचान र परिचय निर्धारण गर्ने हुनाले विज्ञानको चरम विकासमा पनि ती कुरालाई बिसर्ग नहुनेतर्फ सचेत गराउँदै पतनोन्मुख सांस्कृतिक व्यवहार मानवभविष्यका निम्ति चिन्ताको विषय हुने विचार व्यक्त भएको छ ।
- (२) नेपाली विज्ञानकथामा भौतिक विकासले जीवनलाई साधनस्रोत सम्पन्न बनाउन सक्ने भए पनि त्यसले प्राकृतिक जीवनका सुन्दरता र सौम्यतालाई जित्न नसक्ने विचार व्यक्त भएको छ । यान्त्रिक व्यवस्थामा निर्भर हुँदै जाँदा भविष्यको मानिसलाई जैविक अस्तित्वको बोध हुने र यान्त्रिक जीवनप्रति वितृष्णा उत्पन्न भई पुनः प्राकृतिक जीवनतर्फ आकर्षित हुने कुराको सुन्दर कल्पना नेपाली विज्ञानकथामा रहेको छ । प्राकृतिक जीवनका विशिष्ट अनुभूति गुमाई वैज्ञानिक उन्नतिको भव्यताले टाक्सिएको मानवले जीवनका मूल्यबोधसहित प्राकृतिक जीवनमा विज्ञान र प्रविधिको प्रगति हावी हुँदै जाँदा भविष्यमा मनुष्यत्व नै गुम्ने सम्भावनाको स्वैरकल्पनाले भयभीत मात्र नगराई प्राकृतिक जीवनका सुन्दर पक्षको बोध गराउने कलात्मक सामर्थ्य राखेको छ ।
- (३) नेपाली विज्ञानकथामा यान्त्रिक निर्भरता, शासकीय स्वार्थ, प्रविधिको दुरुपयोग, भौतिक सुखसुविधाको मोह आदिलाई मान्छेको पहिचान सङ्कटमा पार्ने मुख्य कारण

मानिएको छ । भविष्यमा यान्त्रिक सम्पन्नता भोगिरहेको मानिसले क्रमशः आफू यन्त्रदास हुँदै गएको आत्मबोध गर्ने र शासकीय स्वार्थका निम्ति आमनागरिकका प्राकृतिक व्यक्तित्व विकासलाई कृत्रिम रूपमा विस्थापना गर्ने दुश्चक्रसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पनाले मानिसको सङ्कटापन्न अवस्थालाई अभिव्यञ्जित गर्ने नेपाली विज्ञानकथाका अन्तर्वस्तुलाई सशक्त बनाउँदै यन्त्रका सापेक्षतामा मानवको मूल्याङ्कन गरेको छ ।

(४) नेपाली विज्ञानकथामा पृथ्वीबाहिरका अन्य ग्रहमा मानवसभ्यता विस्तार, पृथ्वीभित्र सभ्यता र तीसँग पृथ्वीवासीको सम्पर्क भएका स्वैरकल्पना गरी अनन्त ब्रह्माण्डमा जीवन र सभ्यताका रोचक सम्भावनालाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ । यस्ता सम्भावनालाई वैज्ञानिक व्याख्याको आधार दिई वस्तुसत्यभन्दा टाढाका मनोरम परिघटनालाई तार्किक र विश्वसनीय शैलीमा प्रतिबिम्बन गरिएको छ ।

(५) नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यको समाजसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'माया नं ५६३', 'क्रमशः वर्तमान...', 'प्रयोग/प्रत्यारोपण', 'विज्ञानको कैदी', 'वानर सेना', 'वैज्ञानिक १३६ 'ए' को डायरी', 'कठपुतला' 'औलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी', 'संवेदना', 'टेस्टट्युब बेबी र मेरी प्रेमिका' शीर्षकका कथाहरू अब्बल छन् ।

प्रस्तुत शोधमा उठाइएको दोस्रो प्रश्न 'नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धसम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई के कसरी प्रतिबिम्बन गरिएको छ ?' भन्ने हो र यससम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषणबाट समाधानका रूपमा प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार छ-

(१) नेपाली विज्ञानकथामा बहुआयामिक प्रयोजनमा रोबोट प्रयोगका सम्भावनालाई देखाई तिनका कार्यगत क्षमता र सार्थकतालाई स्वैरकल्पनिक रूपमा प्रतिबिम्बन गरिएको छ । यी कथामा अभिव्यक्त भएका विशिष्ट क्षमताका रोबोट विकासको भविष्यसम्बन्धी दृष्टिकोण पाठकका लागि लोकप्रिय आदर्श र साहित्यिक आस्वादनका मूल्य मात्र होइनन्, अनागतका सम्भावनाका गर्भमा रहेका व्यावहारिक सफलताका औचित्य पनि भएकाले ती स्वैरकल्पना ज्ञात ज्ञानसँग जोडिएका छन् ।

(२) नेपाली विज्ञानकथामा मानवसमाजमा विशिष्ट सामर्थ्य भएका रोबोटको भूमिका बढ्दै जाँदा मानव र त्यस्ता रोबोटबिचमा उत्पन्न हुने मैत्रीपूर्ण र द्वेषपूर्ण दुवै प्रकृतिका सम्बन्धहरू विकसित हुने स्वैरकल्पना गरी जैविक विशिष्टता भएका मानव र यान्त्रिक विशिष्टता भएका यन्त्रबिचको द्वन्द्वात्मक स्थितिको कलात्मक मन्थन

गरिएको छ । यस प्रकृतिका कथामा मानवमैत्री र मानवद्वेषी दुवै प्रकृतिका रोबोटको विधान गरी रोबोटप्रविधिका आगामी दिशाका प्रभावलाई सिर्जनात्मक रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

- (३) नेपाली विज्ञानकथामा मानव सरहका रोबोटको विकास भएको अवस्थामा तिनले मानवसँग र रोबोटसँग गर्ने व्यवहार मूलतः मानवीय व्यवहारकै प्रतिबिम्बका रूपमा देखापरेका छन् । त्यसैले रोबोटले प्रदर्शन गर्ने व्यवहार तिनका योजनाकर्ताको मनोकाङ्क्षासँग जोडिएको हुन्छ भन्ने विचार यी कथाले स्थापित गरेका छन् ।
- (४) नेपाली विज्ञानकथामा तुलनात्मक रूपमा रोबोटलाई मानवको निर्देशन उल्लङ्घन गर्ने, निर्धारित जिम्मेवारी निर्वाह नगरी असहयोग गर्ने, मानवको प्रतिस्पर्धामा लाग्ने, बदलाका भाव राख्दै मानवलाई दास बनाउने कुत्सित आकाङ्क्षा राखी मानवका विरुद्धमा सङ्गठित हुनेजस्ता नकारात्मक भूमिकामा उभ्याइएको छ । यस किसिमको स्वैरकल्पनाले मानवसमाजमा रोबोट प्रयोगका सम्भावना र सन्त्रासको अभिव्यक्ति भएको छ । यसले मानव र रोबोटको सम्बन्धलाई अभिव्यक्त गर्ने कथाको उद्देश्यलाई प्रभावोत्पादक बनाएको छ ।
- (५) नेपाली विज्ञानकथामा मानव-रोबोट सम्बन्धको स्वैरकल्पाका दृष्टिले 'छोरी ब्रह्माण्ड', 'डिजिटल प्रेम', 'प्रेमी यामाहरू', 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व', 'क र ख' 'रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?', 'रोबोरामको विद्रोह', 'कठपुतला' र 'मरीचिका' कथा सफल बनेका छन् ।

प्रस्तुत शोधमा उठाइएको तेस्रो प्रश्न 'नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका सम्भावनाबारे के कस्ता स्वैरकल्पना गरिएका छन् ?' भन्ने हो र यससम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषणबाट समाधानका रूपमा प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार छ-

- (९) नेपाली विज्ञानकथामा अहिले नभोगिएका, नदेखिएका अनौठा लाग्ने चिकित्साविज्ञान, स्थापत्यकला, ऊर्जा, अन्तरिक्ष यात्रा र यान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका यन्त्र आदिका नवीनतम पक्ष र तिनका सम्भावनाबारेका स्वैरकल्पना ज्ञात ज्ञानका विस्तारित परिणतिका रूपमा रहेका छन् । विषयानुकूल प्राविधिक पृष्ठभूमिका चरित्र, भाषाशैली, मानवजीवन र सभ्यतासँग जोडिएका अन्तर्वस्तुले नेपाली विज्ञानकथामा कल्पना गरिएको विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनालाई प्रभावकारी बनाएको छ ।

- (२) नेपाली विज्ञानकथामा मानवभविष्यका निम्ति उसकै निकृष्ट स्वार्थ र विवेकहीन चरित्र नै जोखिमपूर्ण हुने चिन्तन व्यक्त भएका छन्। यी कथाले असावधानी, विवेकहीन महत्त्वाकाङ्क्षा, सङ्कीर्ण स्वार्थका निम्ति विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई दुरुपयोग गरी मानवतालाई कुरूप बनाउने चरित्रबाट नकारात्मक परिणतिप्रति सचेत गराएका छन्। त्यसैले यी कथामा विज्ञानप्रविधिको विकासलाई सन्त्रासपूर्ण परिघटनाबाट हेर्ने दृष्टिकोणले त्यसका विकासलाई निषेध गर्ने लक्ष्य नराखी भविष्यका दुखद् परिणतिबाट कसरी छुटकारा पाउन सकिन्छ भन्ने चिन्तनको विमर्शलाई अगाडि बढाइएको छ। विज्ञानप्रविधिका त्रासद परिणतिसँग जुधिरहेका यी कथाका पात्र गतिशील छन् भने घटनालाई प्रस्तुत गर्ने भाषाशैली सम्प्रेष्य छ।
- (३) नेपाली विज्ञानकथामा व्यक्ति वा राष्ट्रका सङ्कुचित स्वार्थपूर्तिका निम्ति प्रविधिको दुरुपयोग भएका स्वैरकल्पनालाई मानवता विरुद्धका चरित्रसँग जोडिएको छ। नेपाली विज्ञानकथामा प्रतिस्पर्धा गर्न खोज्ने, प्रभुत्व स्वीकार नगर्ने देशका जनतामाथि जैविक अस्त्र प्रयोग गर्ने; शासकको आलोचना गर्ने, स्वतन्त्र चिन्तनको हैसियत राख्ने बुद्धिजीवीहरूलाई विवेकशून्य यन्त्रवत् मानिसबाट विस्थापित गर्ने; नितान्त वैयक्तिक स्वार्थद्वारा निर्देशित भई जीवनका संवेदनासँग खेल्ने र परपीडनमा रमाउनेजस्ता कथाका यी सबै चरित्रहरू प्रतिशोधसँग जोडिएका छन्। विज्ञानप्रविधिका दुरुपयोगसँग जोडिएका यी सन्दर्भहरू अदृश्य संसारका मनोगत अतिरञ्जना नभई समकालीन समाजका चरित्रसँग अभेद्य सम्बन्ध राख्ने सामर्थ्यका छन्।
- (४) नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिका सुन्दर पक्षको सराहना गर्दै प्रकृति र जीवनको रक्षार्थ प्रस्तुत भएका सम्भावनाका स्वैरकल्पना कलात्मक र जीवनवादी सञ्चेतनाका दृष्टिले सशक्त छन्। शक्तिको होड र विनाशका छद्म योजनद्वारा निर्देशित आविष्कार र प्रयोगले धर्तीमा जीवनको अस्तित्वलाई नै समाप्त गर्ने हुनाले जीवनद्वेषी र विनाशकारी चरित्रबाट मुक्त गराई जीवनलाई सुन्दर बनाउने विज्ञानप्रविधिको प्रयोजनले मात्रै जीवनको कल्याण हुनसक्छ भन्ने नेपाली विज्ञानकथामा अभिव्यक्त चिन्तन विज्ञानप्रविधिका माध्यमबाट मानवजीवनका सुन्दरतालाई हेर्ने सकारात्मक स्वैरकल्पना हुन्।
- (५) नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले 'ऊ कसको हो?', 'प्रत्यारोपण- ३०००', 'इन्जिनियरको टाउको', 'प्रवेश निषिद्ध देश', 'क्रमशः

वर्तमान...', 'सार्क मिशाइल', 'वानर सेना', 'कतै देखिएन विज्ञान !', 'एउटा प्रेम कथा जुन घटित भएको छैन' 'यन्त्रपोसाक' शीर्षकका कथा प्रभावकारी रहेका छन् ।

प्रस्तुत शोधमा उठाइएको चौथो प्रश्न 'नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाको विमर्श के कसरी गरिएको छ ?' भन्ने हो र यससम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषणबाट समाधानका रूपमा प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार छ-

- (१) नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना भौतिक उन्नतिले मात्र मानवताको रक्षा गर्न नसक्ने हुँदा त्यसका लागि प्रथमतः विवेक परिष्कारको अपरिहार्यतालाई महसुस गराउँदै जातिको अस्तित्व र जीवनको आधारलाई नै ध्वंस गर्न उद्यत मानवका आत्मघाती व्यवहारमाथि व्यङ्ग्य गर्न सफल भएको छ ।
- (२) नेपाली विज्ञानकथामा भविष्यमा मानवको अवसान हुनसक्ने स्वैरकल्पना गरी त्यसलाई मूलतः मानवीय व्यवहारको परिणाम मानिएको छ । नेपाली विज्ञानकथामा द्वन्द्व, युद्ध र सर्वनाशक हतियारको प्रयोग, पर्यावरणको ऋणात्मक परिवर्तनजस्ता घटनाका कारण ब्रह्माण्डबाट मानवजातिको अवसान हुनसक्ने चिन्तनहरू व्यक्त भएको हुनाले मानव अस्तित्वका लागि मानवीय व्यवहार नै जोखिमपूर्ण छन् भन्ने कुरालाई चित्रण गर्दै मानवताको रक्षाका लागि प्रथमतः विवेकको परिष्कार गर्नुपर्ने भावयुक्त स्वैरकल्पनाबाट सिङ्गो मानवताको रक्षार्थ मानवीय व्यवहार र भूमिका परिवर्तन हुनुपर्ने धारणा व्यक्त भएका छन् ।
- (३) नेपाली विज्ञानकथामा पर्यावरणमा नकारात्मक परिवर्तन आउनामा मान्छेका व्यवहारलाई जिम्मेवार ठान्दै भौतिकतामा आधारित जीवनशैली, उद्योग कलकारखान आदिबाट उत्सर्जित हुने घातक ग्याँस तथा युद्धादिमा प्रयोग हुने रासायनिक हतियारको प्रयोगले पर्यावरणलाई क्षयीकरण गरेको र त्यसबाट प्राणीजीवन प्रत्यक्ष प्रभावित भएको स्वैरकल्पनिक धारणा व्यक्त भएका छन् । कथामा जटिल अवस्थामा जीवनको रक्षा गर्न मानिसले गरेका सङ्घर्ष देखाई वर्तमानभन्दा नितान्त भिन्न समस्यासँग उसले कसरी सामना गर्ला भन्ने चिन्तन सम्बद्ध स्वैरकल्पनालाई आकर्षक बनाइएको छ ।
- (४) नेपाली विज्ञानकथामा मानवजाति समूल नष्ट हुने अवस्थामा मान्छेले स्वजातिको अस्तित्व रक्षार्थ गरेका व्यवहारसँग सम्बद्ध स्वैरकल्पना मानवता र जीवनवादी चिन्तनका दृष्टिले विशिष्ट बनेका छन् । यी कथामा भौतिक प्रकृतिका लय-विलयका

नियम, मानवसिर्जित भयानक युद्ध, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका अत्याधुनिक यन्त्र, शक्तिराष्ट्रका मानवता विरोधी गुप्त योजना यी सबै मानवजातिको सम्भावित विनाशका कारणका रूपमा देखापरेका छन्। त्यसको प्रतिरोधमा लागेका पात्रलाई सकारात्मक भूमिका, निर्णय र विवेकपूर्ण व्यवहारमा लागेको देखाई कथाको मानवतावादी र जीवनवादी दृष्टिकोणलाई सबल तुल्याइएको छ। यी कथामा स्वजातिलाई सम्भावित विनाशबाट मुक्त गर्ने मानवीय प्रयासलाई प्रस्तुत गर्न स्वैरकाल्पनिक पद्धतिलाई अबलम्बन गरिएको भए पनि मानवीय व्यवहारसँग जोडिएका त्यस्ता विनाशबाट मुक्त हुने जुक्ति मानवीय व्यवहारमै आधारित भएको हुनाले त्यसले पर्याप्त विश्वसनीयता र तार्किक धरातल प्राप्त गरेको छ।

- (५) नेपाली विज्ञानकथामा अवसानसम्बन्धी स्वैरकल्पनाका दृष्टिले ‘अन्तिम भोज’, ‘ब्रह्माण्डको मृत्युपछि’ ‘क्रमशः वर्तमान...’ ‘प्रलयको तयारीमा’, ‘भविष्य यात्रा’, ‘संवेदना’, ‘रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ?’ र ‘कतै देखिएन विज्ञान !’ शीर्षकका कथा सशक्त छन्।

प्रस्तुत शोधको मूल समस्या समाधानका निम्ति निर्माण गरिएका चारवटा शोधप्रश्न, ती प्रश्नसँग सम्बद्ध कथाको विश्लेषण र मूल्याङ्कनबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा विश्लेषित कथामध्ये वैज्ञानिक अन्तर्वस्तुमा आधारित स्वैरकल्पनाको सघनता, विज्ञानप्रविधिको सम्भावना र सन्त्रास तथा मानवीय संवेदनाको कलात्मक र विश्वसनीय अभिव्यक्तिका कोणबाट शङ्कर लामिछानेको ‘माया नं ५६३’, विजय मल्लको ‘इन्जिनियरको टाउको’, सरुभक्तका ‘सार्क मिशाइल’, ‘क्रमशः वर्तमान...’ प्रत्यारोपण- ३०००’, विजय चालिसेका ‘कतै देखिएन विज्ञान’, ‘प्रयोग/प्रत्यारोपण’ शीर्षकका कथा स्तरीय ठहरिएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

८.३ सामान्यीकृत निष्कर्ष

नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पना परम्परित र रूढ अर्थलाई सिर्जनात्मक रूपमा अतिक्रमण गरी सत्याभास, सम्भाव्यता, संज्ञान, विश्वसनीयता, तार्किकतासहितको आधुनिक स्वरूपलाई ग्रहण गर्दै सम्भावनाका नयाँ क्षितिज अन्वेषण गर्ने सामर्थ्य रहेको छ। यसले भोग्य संसारभन्दा टाढाको विज्ञान र प्रविधिको चरम विकास भएको भविष्यमा पुग्याई आगामी संसारका सम्भावना र सन्त्रासको कलात्मक संयोजनबाट निर्मित परिदृश्य अवलोकन गराउँदै अज्ञातको आनन्दानुभूति गराएको छ। विज्ञान र प्रविधिमा आधारित विषयवस्तु, त्यसको भावलाई संवहन गर्ने सामर्थ्यवान चरित्र, भाषा र परिवेशको समष्टिबाट प्राप्त हुने मूलतः भविष्य चिन्तनसँग

सम्बद्ध नेपाली विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना चरम भौतिक विकासका स्थितिमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध, मानवता, मानवसभ्यता, प्रेम, सद्भाव आदिलाई अभिव्यक्त गर्ने कथाको एकीकृत लक्ष्यको अभिव्यञ्जनाले प्रभावपूर्ण बनेको छ । नेपाली विज्ञानकथामा विज्ञान र प्रविधिको नकारात्मक प्रभाव, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भएका यन्त्रको मानवता विरोधी चरित्र, जाति र पृथ्वीलाई विनाश गर्न उद्यत मानवका अहम्पूर्ण चरित्रजस्ता जति पनि नकारात्मक पक्षको उद्घाटन गरिएको छ, तिनको लक्ष्य भयोत्पादन गरी पाठकमा नकारात्मक मनोसंसारको विकास गर्ने नभई सकारात्मक सञ्चेतना सम्प्रेषण गर्नु देखानाले त्यस्ता चरित्र र घटनाबाट कथासौन्दर्य प्रभावकारी र मूल्यवान् बनेको छ ।

विज्ञानप्रविधिसम्बन्धी कठोर चिन्तनलाई अनागतको सामाजिक जीवनका पात्रका अनुभूतिसँग जोडी कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएकाले नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनाले आख्यानोत्पत्तिको सौन्दर्य प्राप्त गरेको छ, भने स्वैरकल्पनाको कुशल प्रयोगबाट नेपाली विज्ञानकथा कथ्य र शिल्प दुवै तहमा प्रभावकारी बन्न पुगेको छ । त्यसैले नेपाली विज्ञानकथाले नवीन अन्तर्वस्तु, प्रवृत्तिगत विशिष्टता र शिल्पसज्जासहित आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा नयाँ आयाम थप्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपाली विज्ञानकथामा वैज्ञानिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध चरित्र, परिवेश, अन्तर्वस्तु, भाषाका तार्किक र तथ्यगत दुरुहतालाई कल्पित सामाजिक जीवनका अनुभूतिजन्य सौन्दर्यमा समिश्रण र कथा रचनाविधानका संरचनागत एकत्वमा सार्थक अन्तर्धुलन गरी त्यसबाट प्राप्त हुने समष्टिगत सौन्दर्यको प्रतिपादनले नेपाली विज्ञानकथाको स्वैरकल्पना सशक्त बनेको छ । कथामा अन्तर्धुलित वैज्ञानिक चेतनाले नेपाली विज्ञानकथामा प्रयुक्त स्वैरकल्पनालाई वैज्ञानिक मूल्यसहितका संज्ञानसँग जोडेको हुनाले त्यसले स्वैरकल्पनालाई बौद्धिक स्तरको कलात्मक स्वरूप प्रदान गर्दै अतिरञ्जनापूर्ण अतिप्राकृतिक कोरा कल्पना हुनबाट बचाएको छ ।

समान किसिमका आख्यानोत्पत्तिको तथ्यहरू स्थापित गर्ने क्रममा देखापर्ने चिन्तनका अन्तर्विरोध तथा मानवीय संज्ञानभन्दा प्रविधिका विशिष्टतालाई देखाउन गरिएका कृत्रिम प्रयत्नले कथासौन्दर्य आकर्षक बन्न नसक्नु कतिपय नेपाली विज्ञानकथाका शिल्पगत सीमा हुन् । विज्ञानप्रविधिका प्राप्तिलाई अधिकतम सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थालाई कुरूप बनाउने, मानवलाई सजातिसँग भन्दा यन्त्रसँग निकट बनाउने, पुँजीवादी सत्ताका निकृष्ट स्वार्थमा केन्द्रित गर्ने सन्दर्भलाई बढी महत्त्व दिई समग्र मानवजीवन र सभ्यतालाई सुन्दर बनाउन त्यसको उपयोगका सकारात्मक पक्षलाई कम महत्त्व दिनु यी कथाका वैचारिक सीमा हुन् ।

८.४ भावी शोधकार्यका निम्ति सुझाउ

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा समेटिएका प्रविधिसंस्कृति, मानवता, पर्यावरणजस्ता क्षेत्रहरू विस्तृत अध्ययन गर्न सकिने स्वरूपका छन्। विज्ञानप्रविधिको तीव्र प्रभावबाट अबको समाज विच्छेद हुन असम्भव प्रायः हुँदै गएको अवस्थामा नेपाली विज्ञानकथाले विस्तार हुने राम्रो अवसर प्राप्त गर्दै गएको र यस क्षेत्रमा युवापुस्ताको रुचि बढ्दै गएकाले यसले प्राज्ञिक अध्ययनको अपेक्षा गर्नु स्वाभाविकै छ। त्यसैले नेपाली विज्ञानकथाका सन्दर्भमा ती विषयको प्राज्ञिक अध्ययन गर्नु वाञ्छनीय छ। प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित रही गर्न सकिने सम्भावित शोधकार्यका त्यस्ता केही शीर्षकहरू यहाँ सुझाइएको छ। ती हुन्-

- (१) नेपाली विज्ञानकथामा प्रविधिसंस्कृति
- (२) नेपाली विज्ञानकथामा मानवतावाद
- (३) नेपाली विज्ञानकथाको पर्यावरणीय अध्ययन।

परिशिष्ट (क)
नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दसूची

अचेतन/निर्जीव	:	Inanimate
अतियथार्थवादी	:	Surrealist
अतिशयोक्तिपूर्ण अद्भुतता	:	Hyperbolic marvelous
अतीन्द्रिय	:	Transcendental
अद्भुत	:	Marvelous, Wonder
अधिभौतिक स्वैरकल्पना	:	Metaphysical fantasy
अधिभौतिक	:	Metaphysical
अतिप्राकृतिक	:	Supernatural
अनुकरणात्मक	:	Mimetic
अनुरूपीय	:	Analogously
अन्तरग्रहीय	:	Interplanetary
अन्तर्वेधी स्वैरकल्पना	:	Intrusion fantasy
अन्तरिक्ष	:	Space
अन्तरिक्ष यान	:	Space craft
अन्तिम	:	Ultimate
अभिलाषा	:	Desire
अलौकिक	:	Uncanny
अवसान सिद्धान्त	:	Disaster theory
अशुद्ध, मिश्रित	:	Impure
असम्भव	:	Impossible
असाधारण अद्भुतता	:	Exotic marvelous
अस्वीकार	:	Deny
अस्पष्ट	:	Fuzzy
अहम्वादी	:	Egoistic
आकर्षक	:	Seductive
आकाशगङ्गा	:	Galaxy
आकाशगङ्गासम्बन्धी	:	Galactic

आख्यान	:	Fiction
आख्यानीकरण, आख्यानीकृत	:	Fictionalization
आणविक भट्टी	:	Nuclear plant
आणविक ऊर्जा	:	Atomic Power, Nuclear power
आतङ्क	:	Horror
आधार	:	Premise
आप्लावित स्वैरकल्पना	:	The Immersive fantasy
उत्प्रेरक	:	Motive
उपग्रह	:	Satellite
एकालापीय	:	Monological
औद्योगिक क्रान्ति	:	Industrial revolution
कठोर विज्ञान (प्रकृति विज्ञान)	:	Hard Science
कल्पना	:	Imagination
काव्यिक	:	Poetic
कृत्रिम	:	Artificial
कृत्रिम बुद्धिमत्ता	:	Artificial intelligence
कामुक	:	Erotic
काल्पनिक संसार	:	Imaginary world
क्षुद्र ग्रह	:	Asteroids
क्षेप्यास्त्र	:	Missile
खोप	:	Vaccine
चेतन/सजीव	:	Animate
छद्म	:	Pseudo
जीवाश्मा इन्धन	:	Fossil fuel
जैविक हतियार	:	Biological weapon
तत्त्वमीमांसा/अध्यात्मवाद	:	Metaphysic
त्रासदी कथा	:	Horror story
दन्त्यकथा	:	Fable
दिवास्वप्न	:	Day dream
दृश्य	:	Scene

दृष्टिकोण	:	Aspect
द्वितीयक संसार स्वैरकल्पना	:	Secondary world fantasy
नरम विज्ञान (समाज विज्ञान)	:	Soft Science
नव शब्दविज्ञान	:	Neology
अभिनव	:	Novum
नायक	:	Protagonist
नियन्त्रण/बाधा	:	Castration
परामनोविज्ञान	:	Telekinesis
परिणाम	:	Consequences
परिस्थिति	:	Circumstance
परीकथा	:	Fairytale
पर्यावरण	:	Ecology
पलायन	:	Escape
पुनरसंरचना	:	Evocation
प्रतिच्छेदन	:	Intersection
प्रतिरूप	:	Clone
प्रतीक	:	Symbol
प्रतीकात्मक	:	Symbolic
प्रविष्टि-खोज स्वैरकल्पना	:	The Portal-Quest fantasy
प्रशस्ति	:	Panegyric
प्रहसन	:	Comic
प्रहसन स्वैरकल्पना	:	Comic fantasy
बाल स्वैरकल्पना	:	Children fantasy
विम्ब	:	Image
बृहत् ब्रह्माण्ड	:	Macrocosm
ब्रह्माण्ड/संसार	:	Universe/World
भविष्य दर्शन	:	Futurology
भावना	:	Emotion
भावोत्तेजक स्वैरकल्पना	:	Emotive fantasy
भिन्न गर्नु	:	Passover

भ्रम	:	Illusion
मनोविकार	:	Psychosis
मनोवैज्ञानिक	:	Psychical
मार्मिकता	:	Poignancy
मिथ	:	Myth
मुक्तिदाता	:	Liberator
मूल वृत्ति	:	Main instinct
यथार्थता	:	Reality
यान्त्रिक अद्भुतता	:	Instrumental marvelous
रूपान्तरण	:	Transformation
लिङ्गवाद	:	Sexism
लोककथा	:	Folktale
लौकिक	:	Secularize
वहिर्वेशन	:	Extrapolation
वाक्यिक	:	Syntactical
विकिरण	:	Radiation
विक्षिप्ति	:	Neurosis
विज्ञानकथा/विज्ञान आख्यान	:	Science fiction
विज्ञान स्वैरकल्पना	:	Science fantasy
विद्युतीय उपकरण	:	Gadgets
विधा	:	Genre
विध्वंसात्मक स्वैरकल्पना	:	Subversive fantasy
विमर्शात्मक	:	Speculative
विरोधाभास	:	Oxymoron
विशाल	:	Enormous
वैज्ञानिक अद्भुतता	:	Scientific marvellous
वृत्ति	:	Instinct
शब्दार्थिक	:	Semantic
शाब्दिक	:	Verbal
शैली	:	Mode

संज्ञानात्मक	:	Cognitive
संज्ञानात्मक विच्छेदन	:	Cognitive estrangement
समानान्तर ब्रह्माण्ड	:	Parallel universe
सजाउनु	:	Invest
सजीव बनाउनु	:	Enliven
सत्यता	:	Veracity
सत्याभास	:	Plausibility
सभ्यताअनुकूल	:	Domesticate
समय यात्रा	:	Time Travel
समालोचक	:	Critics
सन्देह	:	Hesitation
सिद्धान्तवाद	:	Didacticism
सिर्जनात्मक लेखक	:	Creative writer
सीमान्त स्वैरकल्पना	:	The Liminal fantasy
सूक्ष्म ब्रह्माण्ड	:	Microcosm
सैतान	:	Devil
स्थापत्यकला	:	Architecture
स्वतन्त्रवहाव	:	Free-floating
स्वप्नदृष्टि	:	Dream vision
स्वैरकल्पना	:	Fantasy
स्वैरकल्पनिक	:	Fantastic
स्वैरकल्पनिक अद्भुतता	:	Fantastic-marvellous
स्वैरकल्पनिक अलौकिक	:	Fantastic-uncanny
हरितगृह	:	Greenhouse

परिशिष्ट (ख)
विदेशी नामको नेपाली उच्चारणसूची

आइज्याक आसिमोभ	:	Issac Asimov
इरिक एस रब्किन	:	Eric S. Rabkin
उर्सुला के. ले गुइन	:	Ursula K. Le Guin
ए.के कोइस्टेनेन	:	A. K Koistinen
एडम रोबेट्स	:	Adam Roberts
एडवार्ड क्विन	:	Edward Quinn
एडवार्ड जेम्स	:	Edward James
एम.ए.आर.हबिब	:	M.A.R. Habib
एम. किथ बुकर	:	M Keith Booker
एस. सी. फ्रेडेरिक्स	:	S.C. Fredericks
कार्ल क्रोबर	:	Karl Kroeber
किङ्सले एमिस	:	Kingsley Amis
ग्रे के उल्फ	:	Gray K Wolfe
जर्ज इ स्लुसर	:	George E. Slusser
जुलियस कागर्लिस्की	:	Julius Kagarlistscki
जे. तिमोथी बाग्वेल	:	J. Timothy Bagwell
जेफ पुचर	:	Jeff Prucher
जेम्स गुन	:	James Gunn
जोन एच तिमेर्मान	:	John H. Timmerman
जाने ग्रान्ट	:	John Grant
जोन क्लुट	:	John Clute
जोन डब्लु क्याम्पबेल	:	John W Campbell
जोन हेमिल्टन	:	John Hamilton
ज्याक विलियमसन	:	Jack Williamson
ग्रे वेस्टफल	:	Gray Westfahl
डार्को सुभिन	:	Darko Suvin
डानियल डिनेलो	:	Daniel Dinello
डेभिड कटेरेर	:	Devid Ketterer

डेभिड जेरोल्ड	:	David Gerrold
डेभिड विनग्रोभ	:	David Wingrove
डेभिड सान्डनेर	:	David sandner
डेभिड सिड	:	David Seed
थोमस डी. कार्लसन	:	Thomas D. Claeson
नेडल गेर्लक	:	Neil Gerlach
पेटर निकोलस	:	Peter Nicholas
फराह मेन्डल्सन	:	Farah Mendlesohn
फिलिप स्लोत्किन	:	Philip Slotkin
ब्रायन एटेबेरी	:	Brian Attebery
ब्रायन विल्सन एल्डिस	:	Brian Wilson Aldiss
ब्रायन स्टाबेलफोर्ड	:	Brian Stableford
भेटान तोदोरोव	:	Tvetan Todorov
माइकल आस्ले	:	Michael Ashley
माइकल ए बान्क	:	Michael A Banks
माथ्युड कन्डेलारिया	:	Matthew Candelaria
मिचियो काकु	:	Michio Kaku
रत्नाकर डी भेलकर	:	Ratnakar D. Bhelkar
रुडोल्फ बी स्मर्ल	:	Rudolf B. Schmerl
रोनाल्ड ली कान्सलेर	:	Ronald Lee Cansler
रोबर्ट ए हाइलेन	:	Robert A Heilein
रोबर्ट स्कोल्स	:	Robert scholes
रोजमेरी ज्याक्सन	:	Rosemary Jackson
लियोड आर्थर इस्वाच	:	Lloyd Arthur Eshbach
लुसी अर्मिट	:	Lucie Armitt
विलियम बालकर एट्किन्सन्	:	William Walker Atkinson
सिगमन्ड फ्रायड	:	Sigmund Freud
सी.एन.मानलोभ	:	C.N Manlove
सेर्ल एन. हेमिल्टन	:	Sherly N. Hamilton
स्तवान सिसेरी रोने	:	Istvan Csicsery-Ronay
ह्युगो ग्रिन्सबक	:	Hugo Gernsback

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, लक्ष्मीशरण (२०५२). विज्ञान साहित्यका स्रष्टा र सिर्जना. मधुपर्क, २८(११), ५-९ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (सम्पा.). (२०६१). प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश. विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- अनमोलमणि (२०६६). नीलिमा र गाढा अँध्यारो. ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- अर्मिट, लुसी / Armit, L. (2005). *Fantasy Fiction: An Introduction*. Continuum.
- अर्याल, भैरव (२०३१). साक्षा कथा (दास्रो संस्क.). साक्षा प्रकाशन ।
- आसिमोभ, आइज्याक / Asimov, I. (1975). How easy to see future!. *Natural History*. LXXXIV(4), 92-94.
<https://archive.org/search.php?query=naturalhistory84newy>
- आसिमोभ, आइज्याक / Asimov, I. (1981). *Asimov on science fiction*. Doubleday & Company.
- आसिमोभ, आइज्याक / Asimov, I. (1985). Our future in the Cosmos-Computer. In J. Burke, J Bergman & I. Asimov (Eds), *The impact of science on society* (pp. 59-75). NASA
- आसिमोभ, आइज्याक / Asimov, I. (1990). *Robot visions*. A Roc Book.
- आस्ले, माइकल / Ashley, M. (1978). Pulp and magazines: The history of the comics. In H. Robert (Ed.), *Encyclopaedia of science fiction* (pp. 50-67). Octopus Books Limited.
- उल्फ, ग्रे के. / Wolf G. K. (1986). *Critical terms for science fiction and fantasy: A glossary and guide to scholarship*. Greenwood Press.
- उल्फ, ग्रे के. / Wolf G. K. (2005). Coming to terms. In J. Gunn & M. Candelaria (Eds.), *Speculation on speculation: Theories of science fiction* (pp. 13-22). The Scarecrow Press.

उल्फ, ग्रे के./Wolf G. K. (2011). *Evaporating genres: Essays on fantastic literature*. Wesleyan University Press.

एटम, नेत्र (२०६२). *सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा*. तन्नेरी प्रकाशन ।

एटम, नेत्र (२०६७). *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना*. एकता बुक्स डिस्टिब्युटर्स प्रा. लि. ।

एटम, नेत्र (२०६८). *नेपाली विज्ञानकथा : सिद्धान्त र प्रयोग*. गरिमा, २९(१२), १००-१११ ।

एटम, नेत्र (२०७०). *अन्तर्विषयक नेपाली समालोचना*. एकता बुक्स डिस्टिब्युटर्स प्रा. लि. ।

एटम, नेत्र (२०७४). *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

एटेबेरी, ब्रायन/Attebery, B. (1992). *Strategies of fantasy*. Indiana University press.

एटकिन्सन्, विलियम बालकर/Atkinson, W. W. (2010). *Telepathy: Its theory, facts and proof*. Yoge Books.

एमिस, किङ्गस्ले/Amis, K. (2012). *New maps of hell*. Penguin Classics.

एल्डिस, ब्रायन र विनग्रोभ डेभिड/Aldiss, B. & Wingrove, D. (2001). *Trillion year spree: The history of science fiction*. House of Stratus.

कविताराम (२०३६). *कालो कथा*. सार संग्रह प्रकाशन ।

कविताराम (२०३७). *प्रलाप*. साभ्ना प्रकाशन ।

कविताराम (२०४७). *मुक्ति प्रसंगका अस्वीकृत कथाहरू*. सार संग्रह प्रकाशन ।

काकु, मिचियो/Kaku, M. (2008). *Physics of the impossible: A scientific exploration into the world of phasers, force fields, teleportation, and time travel*. Doubleday.

कागर्लित्स्की, जुलियस/Kagarlitski, J. (1971). Realism and fantasy. In T. D. Claeson (Ed.), *SF: The other side of realism, Essays on mordern*

fantasy and science fiction (pp. 29-52). Bowling Green University Popular Press.

कान्सलेर, रोनाल्ड ली / Cansler, R. L. (1972). Strange in a strange land: Science fiction as literature of creative imagination, social criticism, and entertainment. https://doi.org/10.1111/j.0022-3840.1972.0504_944.x

कुँवर, उत्तम (२०५०). *स्रष्टा र साहित्य* (चौथो संस्क.). साभा प्रकाशन ।

‘कुसुम’, गोविन्दप्रसाद (२०५६). वैज्ञानिक १३६ ‘ए’ को डायरी. *समकालीन साहित्य*, ९(२), ८८-९२ ।

केटेरेर, डेभिड / Ketterer, D. (1992). *Canadian science fiction and fantasy*. Indiana University Press.

कोइस्टेनेन, ए. के / Koistinen, A. K. (2016). The (care) robot in science fiction: A monster or a tool for the future?. *Confero*, 4 (2), 97-109.
[doi:10.3384/confero.2001-4562.161212](https://doi.org/10.3384/confero.2001-4562.161212)

क्याम्पबेल, जोन डब्लु. / Campbell, J. W. (1964). The science of science fiction writing. In L. A. Eshbach (Ed.), *Of worlds beyond: The science of science fiction writing* (2nd ed., pp. 89-101). Advent: Publishers.

क्रोबर, कार्ल / Kroeber, K. (1988). *Romantic fantasy and science fiction*. Yale University Press.

क्लुट, जोन र ग्रान्ट, जोन / Clute, J. & Grant, J. (1997). *The encyclopaedia of fantasy*. Orbit.

क्लुट, जोन र निकोलस, पेटर / Clute, J. & Nicholls, P. (1993). *The encyclopaedia of science fiction*. ST. Martin's Press.

क्विन, एडवार्ड / Quinn, E. (2006). *A dictionary of literary and thematic terms* (2nd ed.). Facts on file.

खनाल, रमेश (२०६३). *इन्दिराको भ्यागुतो*. श्रीमती रीता खनाल ।

खनाल, ब्रजेश (२०४२). भविष्ययात्रा. *गरिमा*, ४(२), ६०-६२ ।

गिरी, मधुसूदन (२०५९). स्वैरकल्पना र नेपाली कथापरम्परामा यसको प्रयोग. *समकालीन साहित्य*, १२(३), ७१-९७ ।

गुइन, उर्सुला के ले/Guin, U. K. L. (1969). *The left hand of darkness*. Ace Books.

गुन, जेम्स/Gunn, J. (Ed). (2002). *The road to science fiction from gilgamesh to wells*. Scarecrow Press.

गुन, जेम्स र कन्डेलारिया, माथ्युड/Gunn, J. & Candelaria, M. (Eds.). (2005). *Speculation on speculation: Theories of science fiction*. The Scarecrow Press.

गेर्लक, नेइल र हेमिल्टन, सेर्ल एन./Gerlach, N. & Hamilton, S. N. (2003). Introduction: A history of social science fiction. *Science fiction studies*, 30(2), 161-173. <https://www.jstor.org/stable/4241163>

गौतम, ईशान (२०६७, फागुन ८). विज्ञान आख्यानको पुनर्व्याख्या जरुरी. *राजधानी दैनिक*, पृ.७ ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद र अधिकारी, ज्ञानु (२०६९). *नेपाली कथाको इतिहास*. नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

ग्रिन्सबक, ह्युगो/Gernsback, H. (1926). A new sort of magazine [Editorial].

Amazing stories: The magazine of scientifiction, 1(1), 3.

https://archive.org/details/amazing_stories_april_1926/page/n3/mode/2up

चालिसे, विजय (२०६१). विज्ञानकथा र नेपाली विज्ञानकथा अध्ययनको आवश्यकता. *दायित्व*, १८(५०), ११४-११७ ।

चालिसे, विजय (२०७१). *विज्ञानको कैदी*. ऐरावती प्रकाशन प्रा. लि. ।

छेत्री, शरद (सन् १९८०). *केही रेखाङ्कन-केही समालोचना*. श्याम ब्रदर्स प्रकाशन ।

जेम्स, एडवार्ड/James, E. (1994). *Science fiction in the twentieth century*. Oxford University Press.

- जेम्स, एडवार्ड र मेन्डल्सन, फराह / James, E. & Mendlesohn, F. (Eds). (2003). *The cambridge companion to science fiction*. Cambridge University Press.
- जेरोल्ड, डेभिड / Gerrold, D. (2001). *Worlds of wonder: How to write science fiction and fantasy*. Writer's Digest Books.
- ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०७१). साहित्यकार विजय चालिसे र विज्ञानको कैदी. विजय चालिसे (लेखक), *विज्ञानको कैदी* (पृ. छ-थ). ऐरावती प्रकाशन प्रा. लि. ।
- ज्याक्सन, रोजमेरी / Jackson, R. (2009). *Fantasy: The literature of subversion*. Routledge.
- डिनेलो, डानियल / Dinello, D. (2005). *Technophobia !: Science fiction visions of post human technology*. University of Texas Press.
- तिमेर्मान, जोन एच. / Timmerman, J. H. (1983). *Other worlds: The fantasy genre*. Bowling Green University Popular Press.
- तोदोरोब, भेटान / Todorov, T. (1973). *The fantastic: A structural approach to a literary genre* (R. Howard, Trans.). Cornell University Press.
- त्रिपाठी, भुवन (२०७१). *खगोलीय सम्मेलन*. कालिका मिडिया सोसाइटी ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९). *पाश्चात्य समालोचनाको परम्परा, भाग-२*. साक्षा प्रकाशन ।
- थापा, अर्चना (२०७४). *कठपुतला*. अक्षर क्रियनसन् ।
- थापा, महेश (२०७५). *मरीचिका*. साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा. लि. ।
- दीक्षित, मदनमणि (२०५१). *जेण्डा*. नेपाल साहित्य गुठी ।
- पाण्डे, भवानीप्रसाद (२०६५). नेपाली कथापरम्परामा सरूभक्तका केही कथाको सिंहावलोकन. घनश्याम ढकाल (सम्पा.), *पोखरेली समालोचना* (पृ. २०५-२२३). पोखरा साहित्य सङ्गम ।
- पुचर, जेफ / Prucher, J. (Ed.). (2007). *Brave new words: The oxford dictionary of science fiction*. Oxford University Press.

- पोखरेल, सुनिल (२०६३). *नेपाली विज्ञानकथाको विश्लेषण* [अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र]. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पोखरेल, सुनिल (सम्पा.). (२०७०). *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह* (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, नरेन्द्रराज (२०७३). *रोबोटका आँखा*. साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, लोकमणि (२०४२). वसुधैव कुटुम्बकम्. *गरिमा*, ४(३), ७८-८० ।
- पौडेल, लोकमणि (२०४२). पराधीन मान्छे. *गरिमा*, ४(३), ८०-८२ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४४). विज्ञानकथा : सम्भावित भविष्य. सरुभक्त (लेखक), *एक अविभवको आत्मकथा* (पृ. छ-ठ). पोखरा जेसिस ।
- प्रसाई, इन्दिरा (२०७४). *मेरो कथा नलेखिदिनु*. नई प्रकाशन ।
- फ्रायड, सिगमन्ड/Freud, S. (2013). Creative writers and day-dreaming. In E. Spector Person, P. Fonagy & S. Augusto Figueira (Eds.), *On freud's "Creative writers and day-dreaming"* (pp. 1-14). Karnac Books.
- फ्रेडेरिक्स, एस. सी./Fredericks, S. C. (1978). Problems of fantasy. *Science fiction studies*, 5(1), 33-44. <http://www.jstor.org/stable/4239155>
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज*. साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज र कृष्णप्रसाद घिमिरे (सम्पा.). (२०५७). *नेपाली कथा, भाग- ३* (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०५९). आधुनिक नेपाली कथामा लोक कथाको भूमिका. *समकालीन साहित्य*, १२(३), ५३-७० ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६८). *मनोविश्लेषण र साहित्य*. अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेशन प्रा. लि.।
- बराल, कृष्णहरि (२०६९). *कथा सिद्धान्त*. एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. ।

- बाग्वेल, जे तिमोथी / Bagwell, J. T. (1987). Science fiction and the semiotics of realism. In G. E. Slusser & E. S. Rabin (Eds.), *Intersections fantasy and science fiction* (pp. 36-47). Southern Illinois University Press.
- बान्क, माइकल ए. / Banks, M. A. (1982). *Understanding science fiction*. Silver Burdett Company.
- बाल्डिक, क्रिस / Baldick, C. (2001). *The concise oxford dictionary of literary terms*. Oxford University Press.
- बुकर, एम. किथ / Booker, M. K. (2010). *Historical dictionary of science fiction cinema*. The Scarecrow Press.
- भट्टराई, अमोददेव (२०७०). सिर्जना र दृष्टि. सुनिल पोखरेल (सम्पा.), *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह* (दोस्रो संस्क., पृ. ९०-९४). साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, अमोददेव (२०७०). औलाको आँखा र साङ्ग्रिलाको खोजी. सुनिल पोखरेल (सम्पा.), *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह* (दोस्रो संस्क., पृ. ९५-९९). साभा प्रकाशन ।
- भेल्कर, रत्नाकर डी / Bhelkar, R. D. (2009). *Science fiction: fantasy and reality*. Atlantic.
- मल्ल, विजय (२०६३). *परेवा र कैदी* (तेस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- मल्ल, विजय (२०७०). *एक बाटो अनेक मोड* (पाँचौ संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- मान, जर्ज / Mann, G. (Ed.). (2001). *The mammoth encyclopaedia of science fiction*. Robinson.
- मानलोभ, सी. एन. / Manlove, C. N. (1975). *Modern fantasy: Five studies*. Cambridge University Press.
- मानलोभ, सी. एन. / Manlove, C. N. (1983). *The impulse of fantasy literature*. The Macmillan Press.

मानलोभ, सी. एन./Manlove, C. N. (1986). *science fiction: Ten explorations*. The Macmillan Press.

मानलोभ, सी. एन./Manlove, C. N. (1999). *The fantasy literature of England*. Palgrave.

मेन्डल्सन, फराह/Mendlesohn, F. (2008). *Rhetorics of fantasy*. Wesleyan University Press.

रब्किन, इरिक एस./Rabkin, E. S. (1977). *The fantastic in literature*. Princeton University Press.

रिजाल, ओम (२०६३). संवेदना. *खसानी*, ८(१), १९९-२०० ।

रिमाल यात्री, वासु (२०२७). गौथलीको गुँड : एक दृष्टि. *मधुपर्क*, ३(६), ७४-८५ ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०५०). *मनोविश्लेषणात्मक समालोचना* (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।

रोने, स्तवान सिसेरी/Roney, I. C. (2008). *The seven beauties of science fiction*. Wesleyan University Press.

रोबर्ट्स, एडम/Roberts, A. (2000). *Science fiction*. Routledge.

रोबर्ट्स, एडम/Roberts, A. (2009). The copernican revolution. In M. Bould, A. M. Butler, A. Roberts & S. Vint (Eds.), *The routledge companion to science fiction* (pp. 3-12). Routledge.

लामिछाने, शङ्कर (२०११). ऊ कसको हो ? *प्रगति*. २(४), १२-२३ ।

लामिछाने, शङ्कर (२०२६). सेन्टौरीको यात्रा. *मधुपर्क*. २(८), ११-१७, ५५-६५ ।

लामिछाने, शङ्कर (सन् २००४). *गौथलीको गुँड* (तृतीय संस्क.). पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर ।

लामिछाने, शङ्कर (२०७५). *लामिछानेका निबन्ध* (शिव रेग्मी, सम्पा.). मञ्जरी पब्लिकेशन ।

विकल, रमेश (२०४५, असार २५). प्रेषण र प्राप्ति. *गोरखापत्र*, पृ. ख, घ ।

विकल, रमेश (२०५४). भूमिका. सरुभक्त (लेखक), *यामागल*. तन्नेरी प्रकाशन ।

विकल, रमेश (२०७०). के ऊ साँच्चै स्वर्ग गयो ? . सुनिल पोखरेल (सम्पा.), *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह* (दोस्रो संस्क., पृ. ७८-८१). साभा प्रकाशन ।

विकल, रमेश (२०७०). रोबोले सपना देख्न थाल्यो भने ? . सुनिल पोखरेल (सम्पा.), *नेपाली विज्ञानकथासङ्ग्रह*, (दोस्रो संस्क., पृ. ७०-७७). साभा प्रकाशन ।

विलियमसन, ज्याक/Williamson, J. (1964). The logic of fantasy. In L. A. Eshbach (Ed.), *Of worlds beyond: The science of science fiction writing* (2nd ed., pp. 37-50). Advent: Publishers.

वेस्टफल, ग्रे/Westfahl, G. (2005). *Science fiction Quotations: From the inner mind to the outer limits*. Yale University Press.

शर्मा, तारानाथ (२०६९). प्राक्कथन. कविताराम श्रेष्ठ (लेखक), *अतृप्त गर्भाधान (विज्ञान नाट्योपन्यास)*. ऐरावती प्रकाशन प्रा. लि. ।

शर्मा, मोहनराज (२०५४). *वैखरी*. साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०६३). *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग* (दोस्रो संस्क.). अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०६६). *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना*. क्वेष्ट पब्लिकेशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शाह, महेशविक्रम (२०५५). प्रकृति र मान्छे. *गरिमा*, १६(५), ६१-६८।

श्रेष्ठ, कविताराम (२०५९). विज्ञान साहित्यसम्बन्धी पत्रको प्रत्युत्तर. *तन्नेरी*, २४(१), २५८-२६९ ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०३८). *नेपाली कथा र यथार्थवाद* [अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध]. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

- श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.). (२०६०). *नेपाली कथा भाग- ४* (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६३). मन्तव्य. सरुभक्त (लेखक), *पदार्थहरूको गीत*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६६). *अभिनव कथाशास्त्र*. पालुवा प्रकाशन प्रा. लि. ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७०). *नेपाली कथा र कथाकार*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७५). *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथाकोश*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- सरुभक्त (२०४४). *एक अविनवको आत्मकथा*. पोखरा जेसिस ।
- सरुभक्त (२०४७). *छोरी ब्रह्माण्ड*. भारद्वाज प्रकाशन ।
- सरुभक्त (२०५३). *यामागल*. तन्नेरी प्रकाशन ।
- सरुभक्त (२०५९). विज्ञान साहित्यसम्बन्धी पत्र. *तन्नेरी*, २४(१), ५४-५८ ।
- सरुभक्त (२०६३). *पदार्थहरूको गीत*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- सरुभक्त (२०७०). *विज्ञानकथा*. फाइनप्रिन्ट ।
- सरुभक्त (२०७५). *बाङ्गाटिङ्गा धर्साहरू*. फाइनप्रिन्ट बुक्स ।
- सान्डनेर, डेभिड/Sandner, D. (2004). *Fantastic literature: A critical reader*. Praeger.
- सिंह, गोरखबहादुर (२०४९). *भाषणको तयारी*. साभा प्रकाशन ।
- सिजापति, रामविक्रम (२०७३). *नेपाली लोककथा सँगालो*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- सिड, डेभिड/Seed, D. (Ed.). (2005). *A companion to science fiction*. Blackwell Publishing.
- सिड, डेभिड/Seed, D. (2011). *Science fiction: A very short introduction*. Oxford University Press.
- सुभिन, डार्को/Suvin, D. (1979). *Metamorphoses of science fiction: On the poetics and history of a literary genre*. Yale University Press.
- सुवेदी, पुरुषोत्तम (२०६६). *सङ्क्रमणको नेपाली साहित्य*. साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०४७). *छोरी ब्रह्माण्ड भित्रका कथा र कथाकार*. सरुभक्त (लेखक), *छोरी ब्रह्माण्ड* (पृ. ड-भ). भारद्वाज प्रकाशन ।

- स्कोल्स, रोबर्ट / Scholes, R. (1987). Boiling roses: Thoughts on science fantasy. In G. E. Slusser & E. S. Rabin (Eds.), *Intersections fantasy and science fiction* (pp. 3-18). Southern Illinois University Press.
- स्टाबेलफोर्ड, ब्रायन एम. / Stableford, B. M. (1978). *The sociology of science fiction* [Unpublished doctoral dissertation]. The University of York.
<https://core.ac.uk/download/pdf/77022743.pdf>
- स्टाबेलफोर्ड, ब्रायन / Stableford, B. (2005). *Historical Dictionary of fantasy literature*. The Scarecrow Press.
- स्टाबेलफोर्ड, ब्रायन / Stableford, B. (2009). *A to Z of fantasy literature*. The Scarecrow Press.
- स्मर्ल, रुडोल्फ बी. / Schmerl, R. B. (1971). Fantasy as technique. In T. D. Claeson (Ed.), *SF: The other side of realism, Essays on modern fantasy and science fiction* (pp. 105-115). Bowling Green University Popular Press.
- स्लोत्किन, फिलिप / Slotkin, P. (Trans.). (2013). A Masterpiece of illumination. In E. Spector Person, P. Fonagy & S. Augusto Figueira (Eds.), *On freud's "Creative writers and day-dreaming"* (pp. 17-32). Karnac Books.
- हबिब, एम. ए. आर. / Habib, M. A. R. (2005). *A history of literary criticism and theory: From Plato to the present*. Wiley Blackwell.
- हाइलेन, रोबर्ट ए / Heinlein, R. A. (1964). On the writing of speculative fiction. In L. A. Eshbach (Ed.), *Of worlds beyond: The science of science fiction writing* (2nd ed., pp. 11-20). Advent: Publishers.
- हाइलेन, रोबर्ट ए / Heinlein, R. A. (1977). Science fiction: Its nature, faults and virtues. In D. Knight (Ed.), *Turning points: Essays on the art of science fiction* (pp. 3-28). Harper and Row Publishers.
- हेमिल्टन, जोन / Hamilton, J. (1959). *Pioneers of science fiction*. ABDO Publishing Company.